

MUHTAR AVEZOV VE SANATININ KAYNAĞI

A. Hayatı

Kazak edebiyatının bir klasiği olan Muhtar Avezov, 1897 yılında Semey'e (Semipalatinsk) bağlı olan Çıngız'da dünyaya geldi. Önceleri medresede, sonraları ise şehirdeki okullarda okudu. 1908 yılında Abay ismindeki Rus ilkokulunu bitirdi. Bir yıl sonra Semey'deki beş yıllık bir okula girdi. Bu okulu bitirdikten sonra 1915 yılında aynı şehirde öğretmen okuluna girip 1919 yılında buradan mezun oldu.

Muhtar Avezov 1917 ihtilali sırasında yirmi yaşındaydı. O zamanın aydın kişilerinden biri olan Muhtar, çevresinde cereyan eden tarihi olayların dışında kalmak istemiyordu. Avezov'un bilimsel, siyasi bakış açısının oluşmasına Leningrad ve Orta Asya üniversitelerinde okuması ayrıca tesir etmiştir.

Onun bilimsel çalışmalarını değerlendiren Kazakistan Bilimler Akademisi, Avezov'u 1946 yılında akademik olarak seçti. S. M. Kirov adındaki Kazak Devlet Üniversitesinin profesörü, filoloji bilimlerinin doktoru oldu.

Göçebe Kazak ailesinin fertlerindedir. Babası Avez, annesi Abdilda Tacibayeva, eşi Valentina Nikolayevna'dır. Eski yazıyı bilen dedesinin yardımıyla 78 yaşlarında iken eski yazıyı öğrendi. Abay'ın şiirlerini ezberledi, masallarla, hikayelerle yakından ilgilendi. Bunların yanı sıra edebi çalışmalara başladı. Leningrad' ta Leningrad Üniversitesi'nin Rus Slavyan Bölümünü 1928 yılında bitirdi. Daha sonra Taşkent' teki Orta asya Üniversitesinde yüksek lisansını tamamladı. Uzun süre yazarlık ile bilimsel araştırmalarını birlikte yürüttü. Ömrünün son anlarına kadar eğitimciliğini sürdürdü. Filoloji doktoru M. Avezov, 1946 yılında Kazakistan Bilimler Akademisi'ne üye seçildi. 1955 ile 1959 yılları arasında Kazakistan Yüksek Sovyet'inde milletvekili oldu.

M. Avezov, edebiyat ve bilim alanındaki çalışmalarından ötürü Sovyetler Birliği Yüksek Parlamentosu tarafından iki defa "Kızıl Bayrak", "Lenin Nişanı " ile ödüllendirilmiştir. 1960 yılı sonlarında kendisine "Kazakistan'ın Bilim Emekçisi" unvanı verilmiştir.

Avezov büyük bir yazar, değerli bilgin, çalışkan bir birey ve toplumcuuydu. O, Hint Dostluk derneği ve Kazakistan Sovyet'inin temsilcisi olmuştur. Tanınmış toplum sanatçısı

Yrd. Doç. Dr. Ali Abbas ÇINAR

Muğla Ü. Fen-Ed. Fak Çağdaş Türk Lehçeleri ve Ed. B. Öğr. Üyesi

olan Avezov, yeryüzünde istikrarlı barışı yerleştirmek, yabancı milletlerle ilişkileri sağlamlaştırmak için var gücüyle çalışmış, sayısız hizmetlerde bulunmuştur.

M. Avezov; Hindistan, Demokratik Almanya Cumhuriyeti, Çekoslovakya, Japonya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmiş; adamları ve üst düzey yetkililer ile fikir alışverişinde bulunmuş, Kazakistan'ın dış dünyadaki aynası olmuştur.

O, bütün ömrünü ve yaratıcılığını halkı ve vatani için harcamış, sosyal gerçeklik anlayışını pek çok eserinde yansıtmıştır. 28 Haziran 1961 yılında, Almatı'da vefat etmiştir.

Ünlü yazar, değerli bilim adamı ve halkbilim araştırmacısıdır. O, Kazak kültürünün birçok özelliğini edebiyat ve sanat dünyasına kazandırmış, eserlerinde toplumsal gerçekliğin bütün özelliklerini yansıtmıştır. Eserleriyle kendinden sonra gelen sanatçıları etkilemiş, okuyucunun yüreğine giden yolu bulmuştur. Aradan geçen zaman, her geçen gün onun eserlerinde başarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. " Rus yazarlar kendisi için Doğunun Şolohov'u veya ikinci Abay tabirini kullanmışlardır. " (ŞAHARİYEV, 1969: 3). Yapılan benzetmeler boşuna değildir. Kazak şiirinin, dolayısıyla edebiyatının çağdaş bir nitelik kazanmasında; medeniyetinin daha ileri bir aşamaya geçmesinde Abay önder bir kişiliktir. Abay; bilimi, bilgiyi, örgün eğitimi savunur.

Muhtar Avezov, Abay'ı örnek alan, onun yolunda giden bilim adamıdır.

Avezov'un bilime, bilgiye, çağdaş eğitime önem vermesinin çeşitli sebepleri vardır. Bunların başında çağdaş bilgi ile donanacak kişinin hurafeden uzaklaşacağı, kendi geleceğini kurabileceği gerçeğidir. Doğduğu çevre günümüzde Rusya ile sınırı olan ve Rusların egemenliği altına giren ilk bölgedir. Rus çocuklar okullarda en iyi şartlarda yaşamakta, Kazaklar ise hayatlarını, büyük bir çoğunluk göçebe olarak sürdürmektedir. Bu acı gerçek Avezov'un hareket noktasıdır. Teknolojiye, bilgiyi elinde bulunduranlar egemen olmaktadır. Öyleyse Kazaklar da çağdaşlaşarak bilimle donanmalı ve her türlü egemenlikten kurtulmalı, hür olmalıdır.

Abay, gerçeği bütün çıplaklığı ile ifade ederken, Avezov daha sanatsal bir üslubu tercih eder. Bunda onun yaratılışındaki incelik ve zarafetin de payı vardır. Okul yıllarında Puşkin,

Gogol, Tolstoy, Dostoyevski, Çehov, Shakespeare ve Geothe gibi sanatçıların eserleriyle tanışır. Avezov hatıralarında kendisine bu ufku açan Rus hocalarına teşekkür eder. Avezov'un yetiştiği çevrede Abay'ın şiirlerini ezbere bilmekte, şarkı veya türkü biçiminde söylenmektedir. Ortaokul yıllarında, 1909'da Petersburg'da basılan Abay'ın şiirleri onun elinden eksik olmaz. Avezov'un Abay'a karşı çocukluk yıllarında başlayan hayranlığı, daha sonraki yıllarda araştırmaya ve onu tarihi çerçeveye oturtmaya kadar gider.

Avezov, daha altı yaşındayken büyükannesini Dinazil ile Abay'ın evinin bulunduğu Aygerim'e gitmiş, Abay'ı ilk defa orada görmüştür. İlk gençlik yıllarında, daha Semey'den dışarı çıkmadan, ilgilendiği toplumsal problemler vardır. Bu problemlerle ilgili olarak Semey'deki gazetelere çeşitli yazılar yazar. "Öğretim Metotları", "Kadın Sorunu: Kişiliğin Temelleri", "Bilimsel Terimler" vb. yazılar onun gelecek hayatının ilk habercileridir.

Abay'ın yaratıcı gücü Avezov için de yaratıcı, büyütücü ve eğitici. Taşkent'te gerçekleşen Asya ve Afrika yazarlarının toplantısında Abay ile tanışmasını Avezov şöyle anlatır:

"Altı yaşında bir çocukken, dedemin göçebe çadırındaki kağıtlarda elle yazılan şiirler görmüştüm. Ağabeylerimin ve benim söylediğimiz türkülerin sessizce kağıt üzerinde yazmaları beni çok etkilemiştir. Dedem bana " bu şarkıları Abay yazdı" dediğinde daha da şaşırılmışım. (SULTANBEKOV, 1992:1)

Avezov'un geniş ve çeşitli ilgi alanları vardır. Yazar, bilim adamı, çevirmen, eleştirmen ve gazetecidir. Semey'de arşiv malzemeleri arasında bulunan bir belgede, Avezov'un kendisiyle yapılan röportaja cevaben en çok gazeteciliğe ilgi duyduğunu belirtmiştir. Gerçekten de o sıralar Avezov sadece gazetelerle ilgilenmekte, gazetecilik yapmakta, yazılar yazmaktadır.

Onun ilgisini en çok kültür sorunları çeker. Leningrad'da üniversite öğrencisi iken 1926 yılında Kazak Milli Tiyatrosunun kurulması tartışmalarına "Enbekşi Kazak" gazetesinde yayınlanan "Kazak Tiyatro Sanatı Hakkında" adlı bir yayınıyla katılır.

Avezov'un gençliği hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Onun kişiliği hakkında değerli bilgi

Semey'de yazarın edebiyat öğretmeni olan Vasili İvanoviç Popov'un anıları arasında yer alır. Buna göre "Avezov her zaman sakin, terbiyeli, öğretmen ve arkadaşlarıyla sağlıklı ilişkileri bulunan, arkadaşlarıyla iyi anlaşan ve saygı duyan biridir.

(SULTANBEKOV, 1992: 910).

Çevresinde çalışkan, canlı, dinamik, yumuşak başlı, yaratıcı kişilikli biri olarak tanınır. Leningrad ve Taşkent'teki okul yılları hakkında da geniş bilgi yoktur. Bazı bilgiler eşi Valentina Nikolayevna'nın anıları arasında yer alır.

Yazar hakkında eski bir arkadaşı şöyle diyor: "Muhtar Avezov, hayatımıza sadece ünlü bir yazar olarak değil, efsane, yeni zamanın bilgesi, değerli insan olarak girmişti. Saygılı, nazik, yüreğe yakın ince bir insandı." (SULTANBAKOV 1992: 11).

Yazarın eşi Valentina Nikolayevna ve annesi Abdilda Tacibayeva'ya karşı çok nazik ve saygılı biri olduğu özellikle kaydedilir.

Avezov'un Rus kültürü, edebiyatı ve dili ile ilk yakın teması Semey'de okuduğu Rus okulunda başlar. Kendisinde, Rus edebiyatına karşı ilk ilgi uyandıran kişi edebiyat öğretmeni V. İ. Popov'dur. Avezov nazik bir insan olduğu gibi vefalı biridir. O, öğrenimi boyunca kendisi ve diğer Kazak öğrencilere nazik davranan öğretmeni Popov'u 1949 yılında Moskova'da bulur ve Abay romanını hediye eder.

Rus edebiyatı ile ilk tanışıklık daha sonra bu edebiyatın ünlü temsilcileriyle, sistemin de etkisiyle, yeni dostluk ve arkadaşlıkların kurulmasını sağlar. Hayatının belli dönemlerinde Rus yazarlar V. İvanov, A. Fadeyev, L. Sobolev, N. Tihanov, K. Fedin vb. ile yakın dostluklar oluşturur.

Avezov'un kendi kaleminden otobiyografisine göre ataları, büyük şair Abay gibi Tobıktı boyundandır. Kazakistan'ın Kuzey noktasına, daha önceleri ülkenin daha iç kesimlerinden gelip yerleşmişlerdir. 11 yaşında babasını kaybetmiştir. Bir süre medreseye devam eden Avezov, 5 sınıflı Rus okuluna Cengiz adlı bir yardımseverin bursuyla kayıt olur. Semey'deki öğretmen okulunu kimi görüşlere göre 1919'da, kimilerine göre ise 1920'de bitirir. Sovyet Hükümeti'nin oluşumundan sonra "Bölge İcra Komitesi"nde görev almıştır. Daha sonra Orenburg'da gazetecilik yapmış, dram türünde

denemelere başlamıştır. 1922 yılında Taşkent'teki Orta Asya Üniversitesinde yüksek lisans yapmış, aynı zamanda Çolpan dergisinde çalışmaya başlamıştır. 1923 yılında Leningrad Üniversitesi Rus ve Slavyan Bölümüne girmiştir. 1928 yılına kadar bu bölümde okumuştur. Ancak bu beş yıllık sürede hep Leningrad'da kalmamış, 1924 1925 yıllarında Semey'e dönerek orada Kazak edebiyatı ve edebiyat tarihi dersleri vermiştir. 1925'te tekrar Leningrad'a dönerek üniversiteyi tamamlamıştır. Bu tarihten sonra Semey'de uzun süre kalmamış, gelip geçerken uğramıştır. Coğrafya Araştırmaları Kurumu üyesi olarak da araştırmalara katılmış veya dersler vermiştir.

Eşi Valentina Nikolayevna ile Leningrad Üniversitesinde tanışmıştır. Öğrencilik yıllarında "Yarış" adlı futbol takımında oyuncu olarak görev almıştır.

Üniversitedeki dersler zorunlu olmaktan çok geçmelidir. Avezov ünlü bilim adamlarının derslerini, seçmeli olarak seçmiş, bu derslere ilgiyle devam etmiştir. Hocaları V. Bortold, V. Şçerbak, V. Vinogradov gibi değerli ve ünlü bilim adamlarıdır.

Ölümünden sonra, yaşadığı dönemde ömrünün son yıllarını geçirdiği evi müze haline getirilmiştir.

Lise ve üniversite edebiyat kitaplarının hazırlanması ve yazılması çalışmalarında katkı sağlamış, başka yazarların yazdığı bölümleri veya kitaplarını redakte etmiş, tavsiyelerde bulunmuştur.

Yazarın iyi bir hatip olduğu da verilen bilgiler arasındadır. Daha 1936 yılında gitmiş olduğu Moskova'daki Kazak Edebiyatı ve Kültürü Toplantısında pek çok problemi analiz etmiş, katılımcıların sempatisini toplamıştır. Bu toplantıda Avezov'a eserlerinden dolayı "Lenin" ödülü verilmiştir.

Bilgi birikimine hatipliğini de ekleyen Avezov'un derslerini sadece öğrencileri değil; bilim adamları, edebiyatçılar ve müzik araştırmacıları da yoğun ilgiyle izlemiş, anlatılanları not etmiştir.

Kazakistan Sovyet, Muhtar Avezov'un Kazak edebiyatı ve sanatı, onun geliştirilmesi ile Kazak kültürünün araştırılmasındaki önemli tespitlerini göz önüne alarak "ebediyen hayatında kalması" için bir müze kurulmasını esas almış; yazarın 1951'den 1961'e kadar ömrünü geçirmiş

olduğu evin "Muhtar Avezov Müzesi" olarak düzenlenmesi karara bağlanmıştır. Müze, Almatı'da Bilimler Akademisine çok yakın, merkezi bir yerdedir. Burası, 1963 yılından beri Kazakistan Bilimler Akademisi Edebiyat ve Sanat Enstitüsüne bağlı olarak hizmet vermektedir. Müzede; yazarın evde kullandığı eşyalar, el notları, kitapları, araştırmaları, aldığı ödüller vb. pek çok maddi kültür unsurları bulunmaktadır. Müzenin fonksiyonları arasında yazarın eserleri ve hayatı hakkında bilgi toplamak ve sunmak, Kazak edebiyatının tarihi hakkında bilgiler vermek bulunmaktadır.

Muhtar Avezov Müze Evi'nde yazara ilişkin ünlü sanatçıların pek çok portre, harita vb. maddi kültür unsuru yer alır. Bunlar sanatçıya sağlığında armağan edilmiştir.

V.Vüçetiç, B.Uрманçe,
H.

Nurmuhammedov, A. Kasteev, K, Telcanov'un sanatçıya yönelik portreleri; P. Usaçev'in yaptığı büst, L. İlinan, E. Sidork, R. Sahid'in yazarın eserlerine hazırladıkları illüstrasyonları, A. Nenaşev ve E. Çamomski'nin Avezov'un eserleri ile bazı dekoratif malzemeler yer alır.

Müzede Muhtar Avezov'un çalışmalarından başka toplumsal hizmetlerine yönelik bilgiler ve belgeler de vardır. "Muhtar Avezov ve Kazak Müzik Sanatı", "Muhtar Avezov ve Kazak Dram Sanatı" gibi ayrı ayrı bölümlerde yazarın bu sanata ilişkin değerlendirmeleri ve konuyla ilgili belgeler yer alır.

Müze salonunda edebi toplantılar düzenlenmekte, belgesel filmler gösterilmektedir.

Müzede yer alan hatıra defterlerinin birinde A. Gonçar, M. Avezov için şunları söylemektedir:

"Muhtar Avezov, bir iz bırakmaksızın ortadan kaybolan insanlardan değildir. O, bir gün iyilikleriyle, aklıyla, gülümsemesiyle, çok güzel ve ışıltılı gözleriyle tekrar tekrar doğuyor; kitaplarında ve arkadaşlarının hafızalarında yaşıyor." (SULTANBEKOV, 1992:3).

Avezov hakkında pek çok film yapılmıştır.

Kazak araştırmacılar özellikle Abay ve Avezov'a büyük değer vermişlerdir. Bunun sonucu olarak Abaytanuv (Abay'ı Tanıma Öğrenme Bilimi) veya Muhtartanuv (Muhtar Avezov'u Tanıma Öğrenme Bilimi) biçiminde tek bilim adamı veya tek sanatçıya hasredilen bilim dalları, araştırma alanları oluşturmuşlardır.

Akademi Tiyatrosu'nda ilk defa Avezov'un

Enlik Kebek adlı eseri sahnelenmiştir. Bu sebeple tiyatronun adı Muhtar Avezov adını taşımaktadır. Öte yandan Kazakistan Bilimler Akademisi'nin Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Muhtar Avezov adıyla faaliyetlerini yürütmektedir. Almatı'da Opera ve Bale Tiyatrosu, üniversite, akademi vb. yerler onun heykelleri, resimleriyle süslenmiştir.

B. Sanatı ve Sanatının Kaynağı

Avezov, Kazakistan'ın yetiştirdiği büyük Kazak yazarı, ilk Kazak tiyatro eseri sahibi, mükemmel bir çevirmen, değerli bir bilim adamıdır. Kazak edebiyatı, sanatı ve biliminin gelişmesinde, dünyaca tanınmasında büyük emeği vardır. Bilimsel araştırma dallarının pek çoğunun açılmasında onun katkısı, öncülüğü bulunmaktadır.

Avezov büyük bir dehadır. Bütün yeteneğini ve gücünü halkın mutluluğuna adanmıştır. Kazak halkı onun geleceğidir. Halkın ideallerinin zaferle sonuçlanmasını hedef edinmiş, bu hedefi eserlerin kahraman tipleri aracılığıyla idealize etmiştir.

Muhtar Avezov'un sanat dünyasını iki ayrı dönemde incelemek mümkün olabilmektedir. Bunlardan birincisi eserinin yayınlandığı ilk tarihten 1930'a kadar süren devre, ikincisi ise bu tarihten ölümüne kadar süren devre. Yazar dili, üslubu, konuyu sunuşu bakımından her iki devrede farklı bir nitelik gösterir.

Sanatının ilk döneminde yazar, hikayelerinde Kazakların devrim öncesi hayatına, duygu ve düşünce dünyasına daha çok önem ve öncelik verirken, ikinci dönemde özellikle kalhoz hayatı ve yeni siyasi düşüncelerin toplum hayatı üzerinde etkisini irdelenmektedir.

Avezov sanat çalışmalarına ilk defa 1917 yılında başlamıştır. Sovyetler Birliği'nde yaşamasına ve Kazakistan Sovyet'ine üye olmasına rağmen, hiçbir zaman kalemini partinin emrine vermemiş, bilimi, hakkı, emeği, gerçeği öne almış, Kazak dünyası etrafında evrensel ulaşmayı hedeflemiştir. Avezov için gerçek; halkın yaşantısı, duygu ve düşünce dünyasıdır. Bu bakımdan gerçeği yalın olarak yansıtmak sanatçının görevidir. Edebiyat, sanat ve bilim hem halk, hem kendisi için vardır. Bu tür düşünce biçimi Komünist Parti içinde yer almış, bazı kesimlerce haksızca eleştirilmiş, Kazakların Sovyet öncesi dönemdeki hayatlarını esas olarak

hazırladığı yazılarından dolayı hücumu uğramıştır. Kendisinden Sovyet dönemini esas alan çalışmalar yapması, eserlerini bu yönde kaleme alması istenmişse de o gerçeği, yaşanan olayları yazmaya devam etmiştir.

Muhtar Avezov, arkasında bıraktığı büyük mirası vasıtasıyla Kazak yazarlarına sanatkarlık yolunda yön göstermiştir. O, bugün Kazak halkının gurur kaynağını oluşturan Şokan Velihanov, İbray Altınsarı, Abay Kunanbayev, Kuvaniş Satbayev vb. büyük Kazak sanatçıları arasında yerini almıştır.

Söz üstadı Muhtar Avezov, aynı zamanda dünya medeniyetini hazinesinden beslenen bir bilim adamıdır.

Muhtar Avezov hangi konuda olursa olsun, ister Kazak edebiyatının realist unsurlarını, ister Velihanov ile Dostoyevski ilişkisini; ister günümüz romanın problemlerini, Orta Asya Cumhuriyetlerinin milli gelişimini, isterse Kazak folklorunu ele alsın bütün bunların yanında onun kişiliğine ait bir özellik vardır. Bu da insanların birbirleriyle olan iyi kötü ilişkilerinin açıklık ortamında gelişebileceğine olan inancıdır. Yazarın böylesine geniş dünya görüşüne sahip olması sadece yaratıcılığından kaynaklanmaz. O, Kazak halkında varolan derin düşünce gücünü ortaya çıkarmıştır.

Teknolojinin gelişimi, yeni buluşlar fizik ve kimyacılar arasında kendi bilim dallarının diğer bilim dallarına göre daha değerli olduğu düşüncesini doğurmuştur. Avezov döneminde bu düşünceler tartışmaya dönüşmüştür. Avezov'un bu tür düşünceye sahip olanlara verdiği cevap anlamlıdır. O, bu konuda şöyle der: "İnsanoğlunun araştırılması özel bir ihtisas alanıdır. Fizik ve kimya insan ruhunun sanat kapısını açabilir mi? Bunu ancak Dante, Shakespeare, Cervantes, Goethe, Tolstoy gibiler başarabilir" (SULTANBEKOV, 1992: 14)

Yazarın en çok etkilendiği kişilerden biri Abay'dır. Avezov'un eserlerinde en çok işlediği konuların başında Abay'ın hayatı, çalışmaları, duygu ve düşünce dünyası gelir. Abay konusu sanatçının bütün araştırmacılık ve yazarlık hayatının en önemli amacı olmuştur.

Yazar, hem araştırmalarını Abay üzerinde yoğunlaştırmış, onun düşünce dünyasını değerlendirmiş, hem de meydana getirdiği roman, hikaye ve piyeslerde Abay konusunu işlemiştir.

Abay'ın eğitim, bilim, kadın, çağdaşlık vb. düşüncelerini kendine şair edinen yazar; Abay'ın takipçisidir. İşlediği konular, hem sanatçı, hem de araştırmacı kimliği ile onu Abay'a yakınlaştırmaktadır. Abay da Avezov gibi sanatçı, şair ve araştırmacı bir kişiliktir. Yazılarında bilim ve çağdaşlığı esas alır. Bu anlayış Avezov'un benimsediği bir görüştür. Abay'ın renkli dünyası Avezov' u kendine çekmiştir. Onun batılılaşma, eğitim ve bilim düşüncesi Avezov'da çığır açmıştır. L. Sobel' ile 1939 yılında hazırladığı Abay adlı trajik tiyatro eserini, 1945 yılında "Abay'ın 100. Doğum Yılı Anısı" na Abay piyesinin vaka kuruluşu çerçevesinde Abay Operası Librettosunu ve Abay Jırları adlı filmin senaryosunu yazmıştır.

Abay piyesi, yazarın edebi eserlerinde Abay tipini oluşturma, girişiminin ilk örneğidir. Abay, çağdaşlığı, geleceği, bilgiyi, yeniliği, iyi ve güzelliği, değişimi, demokrattığı, aydın kişiliği ifade etmektedir. Abay piyesi, sanatçının Abay tipiyle ilgili güçlü anlatımların ilk habercisi sayılmaktadır.

Muhtar Avezov'un Kazak edebiyatında Batılı tarza nesrin gelişmesinde büyük katkısı olmuştur. Geleneğin zincirini şirde Abay, nesirde Avezov kırmıştır.

Kazak edebiyatında nesir, geç başlamıştır. Bu tarih XIX. yüzyılın sonlarına gitmektedir. Abay'ın "akıl sözleri", İbray Altınsarin, Sultan Mahmut Torayğırov ve Sıpandiyar'ın birkaç küçük hikayesi bu nesir anlayışının ilk nüveleridir. Ancak bu eserlerle Kazak edebiyatında nesrin bir tür olarak yerleşmesi mümkün olmamıştır. Bununla birlikte söz konusu eserler bu yolda verilen ilk örnekler olmaları dolayısıyla önemli bir yere sahiptirler. Kazak edebiyatına nesrin yerleşmesi, batılı tarzda nesir örneklerinin yazılması ve bu tarza batılı tekniklerin uygulanması geleneğini ilk defa Muhtar Avezov kullanmıştır. Ebedi nesir geleneğinin batılı anlamda ilk temsilcisi Avezov'dur.

Kazak medeniyetinin değerli temsilcilerinden olan Sabit Muhanov, Muhtar Avezov için, batılı tarz nesir anlayışım Kazak edebiyatına yerleştiren ilk yazar olduğunu belirtmekte, **Korğansızdın Kuni** adlı hikayesi ile daha 1921 yılında Avrupa nesrini yakaladığını ifade etmektedir (SAHARİYEV, 1969: 8).

Avezov'un nesri şairanedir. Alman edebiyatçılarından Alfred Küreli. **Abay Yolu** romanı hakkında şöyle diyor: "Bu nasıl şiir? İki kalın nesir kitabında tek satır nesir yok " **Ayman Şolpan, Abay, Tulegen Toktarov** operaları, **Karakıçak Koblandı** piyesi, **Otello** ve **Ukrşeniye Stroptioy** adlı çevirileri nazım şeklidir. Bütün bunlar onun şairliğinin de ifadeleridir.

Avezov'un edebi kişiliğini onun takipçisi, yazar Cengiz Aytmatov şöyle ifade eder: "Bence çağdaş Orta Asya edebiyatının düşüncesini ve komşularımızın ruhsal hayatını Avezov, zamanında Puşkin'in Rus edebiyatının gelişimini etkilediği gibi etkilemiştir. Büyük yazarın kitapları çok büyük güce sahiptir. Sen onları açarsın, onlar da seni." (SULTANBEKOV, 1992: 46)

Avezov'u güçlü kılan ve geleceğe kalmasında önemli etkenlerden biri olan nedenler, onun hem sanatçı yeteneği, hem de araştırmacı kişiliği ile ilgilidir. Araştırmacı ve incelemeci, bilim adamı Avezov; Kazak halk kültürüne yönelik malzemeleri derleyip değerlendiren sanatçı Avezov incelediği halk kültürüne yönelik değerleri eserlerinde en iyi şekilde kullanmıştır. Avezov, Kazak halk kültürü unsurlarını ayrıntısı ile derlemiş ve öğrenmiş, bunları duygu ve düşünce potasında eriterek yeniden biçimlendirmiştir. Büyük Kazak bozkırlarında edinilen bilgiler, Avezov'un iç dünyasında patlamalara yol açmış, Avezov bunları yoğurup biçimlendirdikten sonra dış dünyaya, Kazak dünyasına bırakmış, yazmıştır.

Avezov'un her eserinde yeni bir dünya vardır. Bu dünyanın yarısında kişiler kendilerini bulmaktadır. Kalan diğer yarısı ise sırlarla doludur. Sırların açığa çıkması gereklidir. Bunun için ise keşif yapma şartı bulunmaktadır. Avezov, eserlerinde teknik dokuyu oluştururken her okuyucunun kendini kaşif sayması ve bundan haz duymasını esas almıştır. Kazak bozkırlarının el değmemiş coğrafyası keşfedilmeyi beklemektedir. Avezov okuyucuyu adım adım Kazak dünyasına götürür, dolaştırır, o coğrafya içinde zevk almasını, huzur duymasını, Kazak kültürünü öğrenmesini sağlar. Alman yazar Alfred Kurel'e göre (SARİRİYEV: 1969) Avezov, "duygu ile düşünce gerçeğini aynı vermesi yönünden Shakespeare'e benzemektedir."

Muhtar Avezov eserlerini gerçekçilik üzerine temellendirmiştir. Ancak bu gerçekçilik özellikle sosyal fayda prensibine uygundur. Yazar eserleri ve eserlerindeki kahramanlar aracılığı ile özellikle aydına görevler yükler. Bu görevlerin başında halkın yüzlerce yıldır egemenliği altında zorlandığı beylik sistemi ile hurafelerden kurtarılması düşüncesi vardır. Bu halk, yazarın da doğduğu ve mensubu olmaktan gurur duyduğu Kazak halkıdır. Avezov soyut düşünceleri somutlaştırır. Kahramanlara yüklediği fonksiyonlar ile onları çeşitli olaylar karşısında harekete geçirir, var olan durumdan görevler çıkarmalarını sağlar. Bu oluştaki kişiler ya düşünceleri ya da tavırlarıyla kalıplaşan öğelere karşı dururlar. Bunlar, yazarın değişim ve dönüşümün gerçekleşmesi düşüncesine göre hareket eder, onun düşüncelerini eyleme geçirirler. Avezov bunu gerçekleştirirken Kazak edebiyatında sosyal gerçeklikten uzaklaşmaz. Özellikle Abay 'ı kendine rehber edinir. Çehov, Gorki etkilendiği diğer sanatçılardır. En eski eserler ile en sonuncular arasında konu ve düşünce bakımından yazarın hayatını geçirdiği her şehrin sanat dünyası ve bilim ufğunun gelişmesinde payı olmuştur. Semey (Semipalatinski), Orenburg, Taşkent, Leningrad, Moskova ve Almatı uzun süreler kaldığı şehirlerdir. Bunlardan Semey doğduğu, hayatı tanıdığı, gençliğini yaşadığı, hayatının ilk 25 yılını yaşadığı çevre, Almatı ise bilgi birikiminin doruğuna ulaştığı, topluma yön verdiği, hayatının yine yaklaşık 30 yılını geçirdiği çevre olarak ayrı bir öneme sahiptir. hayatının bu dönemleri iyi bilinmekle beraber, diğer şehirlerdeki hayatı sisler altındadır.

Abay'ın sanatını besleyen üç ana kaynak vardır: Kazak kültürü ve edebiyatı, Türk ve İslam büyüklerinin meydana getirdiği kültürel doku, Rus kültürü ve bu kültür aracılığı ile batı kültürü.

Avezov bu kaynakların tümü ile beslenirse de yaratıcılığında temel olarak ilk ve sonucu kaynağı esas alır.

Folklor değerleri Muhtar Avezov'un edebi eserlerinde, sanat yaratılarında en önemli kaynaktır. O, derleme veya araştırma yoluyla halkın bazı kesimlerinde aldığı değerleri kendi duygu ve düşünce dünyasında, araştırma alanında yeniden değerlendirerek daha geniş halk yığınlarına aktarıyordu. Muhtar Avezov' u diğer

pek çok araştırmacı veya sanatçıdan ayıran temel özelliklerden biri de budur. O, halktan derlediği malzemeyi salt inceleme veya yayımlama için kullanmıyor, kendi bireysel yaratıları için de yararlanıyor. Derlediği malzemeyi bilimsel veriler çerçevesinde değerlendirdikten sonra aynı malzemeden piyes, hikaye veya romanlarında da yararlanıyor. Böylece hem bilim hem de sanat dünyasının ikisine birden sesleniyor.

Halk kültürü ürünlerinden yararlanırken bunları salt bir bilgi birikimi veya malzeme olarak değil, duygu ve düşünce dünyasının potasında eriterek işler, ham malzemeyi mamul hale getirir. Muhtar' ı geleceğe bırakan en önemli etkilerden birisi de onun sanatsal yaratılarında kullandığı bu tekniktir. Avezov eldeki malzemeyi biçimlendirir, hedeflerine göre yönlendirir, amaçlarına göre kullanır, kendi laboratuvarında veriler haline getirir ve hazır olduğuna inandıktan sonra bunları toplumun hizmetine sunar.

Folklor ile sanatın bağıını her zaman kurar. Derlediği folklor eserlerinde folklor sanata düşman değil, fakat onun tamamlayıcısıdır.

Derlediği folklor ürünleri onun bilimsel araştırmaları için amaç, fakat sanatsal yaratıları olan piyes, hikaye, roman vb. türler için ise araçtır. Avezov' un iki kişiliği vardır. Bunlardan biri sanatçılığı, ikincisi ise bilim adamlığıdır. O hiçbir zaman bu iki kişiliği birbirine karıştırmaz. Her kişiliğinin yüklendiği misyon aynı gerçeğe çıksa da izlenen yol ve yöntem farklıdır.

C. Eserleri ve Değerlendirilmesi

Muhtar Avezov sadece Kazak edebiyatının değil, Sovyetler Birliği'ni oluşturan tüm cumhuriyetlerin edebiyatlarının gelişimine de katkı sağlamış, takdir edilmiş, izlenmiştir. Eserleri hem eski Sovyet Cumhuriyetleri, hem de dünya dillerine çevrilmiştir. Hakkında yazılanlar iki cilt kitap halinde yayınlanmıştır.

Avezov üzerine pek çok yüksek lisans ve doktora tezi hazırlanmıştır. Prof. Dr. Kenjabayev, Prof.Dr. Murat Adibayev gibi ünlü araştırmacıların doktora tezi konusu Avezov üzerinedir. Bu eserler Kazakistan Bilimler Akademisi Edebiyat Ve Sanat Enstitüsü bilim adamları tarafından hazırlanmış, Jazuvşı Matbaasında basılmıştır.

Kazakistan'da Muhtar Avezov'un eserleri

tek tek olduğu gibi, üç kez toplu halde yayınlanmıştır. Toplu yayınların birincisi yazarın sağlığında 6 cilt halinde 1955-1957 yıllarında, ikincisi 12 cilt halinde 1967-1969 yıllarında, üçüncüsü 20 cilt halinde 1979-1985 yıllarında basılmıştır. 20 ciltlik toplu eserlerin I. cildinde Avezov'un hayatı ve sanatının incelendiği 53 sayfalık bir değerlendirme vardır. Akademik Mukammetjan Karataev'in bu değerlendirmesinden başka Avezov'un "Biyografım" adlı 5 sayfalık metni eklenmiştir. Bu ciltlerde yayımlanan eserleri araştırmacılara kolaylık sağlaması bakımından şöyle sıralayabiliriz:

I. Cilt- Hikayeler: 1. Korğansızdın Kuni, 2. Okiğan Azamat, 3. Kır Suretteri, 4. Kır Engimleri, 5. Üylenüv, 6. Sönip januv, 7. Kim Kineli, 8. Eskilik Kölenkesinde, 9. Jetim, 10. Banmta, 11. Kineşil Boyjetken, 12. Burkit Anşılığının Suretteri, 13. Karalı Suluv, 14. Juvandık, 15. Üş kün, 16. Bilekke Bilek, 17. İzder, 18. Kum men Askar, 19. Şatkalın.

II. Cilt- Hikayeler: 1. Kökserek, 2. Karaş karaş Okiğası, 3. Kıyılı Zaman, 4. Burtişi, 5. Tatyana'nın Kırdığı Küni, 6. Kasenin Kubılıstarı, 7. Şingıştav, 8. Asıl Nesiller.

III. Cilt: Abay Jolu (roman, 1 cilt)

IV. Cilt: Abay Jolu (roman, 2 cilt)

V. Cilt: Abay Jolu (roman, 3 cilt)

VI. Cilt: Abay Jolu (roman, 4 cilt)

VII. Cilt: Denemeler: 1. Türkistan Solay Tuvğan, 2. Öntüstik saparınan, 3. Şayandağı Şeşen Kereken, 4. Ösken Örken (roman), 5. Tuman Ayığarda (roman eskizleri).

VIII. Cilt: Denemeler: 1. Juvalı Kolhozısı, 2. Köktemnen Beri, 3. Söz Alğan tavsagız ben Köksağız, 4. İsteri şöyleydi, 5. Karğalı Savhozunda Ötkizgen Tört Kün, 6. Baymukametulu Joldaş, 7. Ol Küngi Almatı, 8. Medeniyetti Kazakistan, 9. Konveyerde Küy Mığım, 12. Jenemiz Biz, Jenemiz, 13. Asıl Eldin Alıp Ulı, 14. Şabdar Erge May Ne Der, 15. Akın Elinde, 16. Jır Jalavı Amankeldi, 17. Kazak Bölümü, 18. Er Serigi Sergek Oy, 19. Haliktın Gasırlık Jırı, 20. Üşkonır Jaylavında, 21. Voroşilov Atındağ Kolhozda, 22. Omn Atı Ekinşi, 23. Ayel Jolu (Film Seneryosu), 24. Amerika

Aserleri, 25. İndiya Oçerkteri.

IX. Cilt- Piyesler: 1. Enlik Kebek, 2. Beybişe Tokal, 3. Karagöz, 4. Oktyabr Üşin, 5. Tüngi Sarın, 6. Ayman Şolpan, 7. Tas Tülek.

X. Cilt- Piyesler: 1. Tartış, 2. Alma bağında, 3.. Şekarada, 4. Beket, 5. Ak Kayın, 6. Abay (Trajedi), 7. Abay Librettosu.

XI. Cilt- Piyesler: 1. Akan Seri, 2. Namıs Gvardiyası, 3. Sın sağatta, 4. Kara Kıpşak Koblandı, 5. Asıl Nesiller, 6. Bes Dos (libretto), 7. Abay (film senaryosu).

Xn. Cilt- Piyesler: 1. Abay, 2. Alva, 3. Dos Bedel Dos, 4. Kalkaman Mamır (Libretto, Rusça), 6. V. Naşem Sovhoze (Libretto, Rusça), 7. Rayhan.

XIII. Cilt- Piyesler: 1. Revizor, 2. Libov Yarovaya, 3. Otello (trajedi), 4. Asavğa Tusav (komedi), 5. Korkınış.

XIV. Cilt- Çeviriler: 1. İ. Turgenev, "Dvoryan Uyası (roman)", 2. L. Tolstoy, "Toy Tarkar (hikaye)", 3. L. Tolstoy, " Budda (hikaye) ", 4. L. Tolstoy, "Bulka (hikaye)", 5. A. Çehov, "Akkasa (hikaye)", 6. C. London, " Kaskır (hikaye)" 7. Y. Vagner, "Jerdin Jaratıksı Jayındağı Angimeler (hikaye)", 7. N. Pogodin, "Aksüyekter (Piyes)"

XV. Cilt- Makaleler Araştırmalar: 1. Adamdık Negizi Ayel, 2. Okuvdağı Kurbılarına, 3. Filosofiya jayınan, 4. Ğılım Tili, 5. Okuv Tisi, 6. Eskerüv Kerek, 7. Kazak Okığandarına Aşık Hat, 8. Bugingi Zor Mindet, 9. Kazak Kızmetkerlerinin Mindeti, 10. Eginge Dayındalındar, 11. Kazakistan Elçilerinin Habarı, 12. Halik Adebieti Turalı, 13. Kobılandı Batır, 14. Şanşar Junalı, 15. Jalpı Teatrı Öneri Men Kazak Teatrı, 16. Kazakistan Memleket Teatrı, 17. Kazak şaruva jastar Mektebine Arnalğan Programına Jene Tüsinik Hat, 18. Kazakistan Memleket Teatırının Jeti Jıldığı Jene Aldağı Mindetteri, 19. Abaytanuv Maseleleri, 20. Bukar Jırav, 21. Mahambet, 22. Bektik Kulavğa Aynalıp Öndiris Kapitali Devirley Bastağan Kezdin Adebieti, 23. Şortanbay Şığarmaları, 24.

Abubekir, 25. Şangerey, 26. K Trehletiyu krespubliki.

XVI. Cilt- Edebiyat Tarihi: 1. Sırşıldık Salt Ölenderi, 2. Batırlar Angimesi, 3. Kişi Batırlar, 4. El Poemaları, 5. Tarihi Ölender, 6. Ertegi, 7. Aytıs Ölender, 8. XVII XIX Gasır Akından.

Siyasi Yazılar: 1. Kazakistan, 2. Kenes Odağı, 3. Noviy Aul.

XVII. Cilt: Makaleler Araştırmalar- 1. Teatr, Muzıka Kadrı, 2. Jaksı Piesa Saparı Adebiet Belgisi, 3. tizindiler, 4. Kız Jibek Kanday, 5. "Sosyaldi Kazakistan'ın Baskarmasına Aşık Hat, 7. Ak Ayu Turalı, 7. Kalmakannan Ne Tiler Edik, 8. Kazakistan'ın Körkemöneri, 9. Kozi Körpeş Bayan Suluv Turalı, 10. Elübay Ömirzakov, 11. En Dana Zandı, En Jas Memleket, 12. Koş Bol, 13. Şınşıl Takabbar Akın, 14. Revizor'dın Avdarması Turalı, 15. Ömiri Ülgi, Enbegi Tavday Jasuvşı, 16. Tarğın Turalı, 17. Alğaşkı Aser, 18. "Yevgeniy Onegin"ın Kazakşası Turalı, 19. Kazak Sahnasındağı Avdarma Piesalar, 20. Erlik Etken Kollektiv, 21. Ulı Uran Otan Uranı, 22. Muhtar Joldastın Sözi, 23. Tarih Putevkasın Bergen Adam, 24. Mengi Jasaytın Akın: Şota Rustaveli, 25. Körkem Jırdın Ulı Akını, 26. Adebiet Hrestomatiyasınan, 27. Dindi Aşkereleytin Piesa, 28. Ardaktı Jake, 29. Junbak Turalı, 30. Zor bağıalı Sıy, 31. Abdilda Akın, 32. Jaksı Sınğa Jap Pida, 33. Kazak Halkının Eposı Men Folklorı, 34. Kazak Adebietinin Tarihin Jasav Masaleleri, 35. Kozi Körpeş Bayan Suluv, 36. Kız Jibek, 37. Aytıs Ölenderi.

XVIII. Cilt- Araştırmalar: 1. Zertewler, 2. Ons Klassikleri Jene Abay, 3. İ. A. Kırlov, 4. Abay Elinde Ötkizilgen Mereke, 5. Körgen, Sezgen Jaylardan, 6. Abay Enbekterinin Biyik Nuanası, 7. Kazok halkının Ulı Akını, 8. Abaytın Ömir Bayanı, 9. Abay (İbrahim) Kunanbaev (1885 1904), 10. Haliktın Ğasırılığ Jın, 11. Jambıldın Aytustakı Öneri, 12. Ertegi.

Makaleler- 1. Bizdin Eldin Salt Sawığı, 2. İkilikti sapar, 3. Enbegim Ulı Otanımdiki, 4. Akının özbek Önerindegi Beynesi, 5. Jolı Ken Jazüwşi, 6. Halıg Artisi, 7. Alişer Navvaiy, 8. Ulı Oşılınsşı, 9. Abdilla Tajibaev, 10. Kazak

Halkın Zor Ğalımlı, 11. Bağalı Enbek, 12. Keybir Ult Jasüwşılarının Romandan Tuwralı, 13. Öner Örinde, 14. Mengilik Kepeli Malik Gubduwuline Cawap Hat, 15. Ömir Men Şırgama, 16. Lüçşiy Drug natsionlıh Literatur, 17. Za Bolşe Hydowetvenniğe Obob, 18. Şeniya, 19. Dwambul İnarodniye Akını, 20. Mudroy Perets, 21. Naşedşiy Yunocıt Svoyu Tusinikteri.

XIX. Ciltler- Araştırmalar: 1. Abaytanuv Jene Manas Turalı Zerttewler, 2. Puskin Men Abay, 3. Abay Murası jayında, 4. Abay Kunenbayev Tuarçestuocu Zerttew Dinmanın Möseleleri, 5. Ulı akın, Ağartuwşı Abay Kunanbaev, 6. Haradnosta Realizm Abaya, 7. "Manas" Geraçeşkaya Poema Kırgızıs Koga Naroda Kırgızskiy Geroiçeskiy Epos Manas.

Makaleler, Fikirler: 1. Traditsi, Puçkoğa Tealizma; 2. Kazaskaya Dorevolgutsionnaya Literatura, 3. Puşkin; 4. Bratskie Literatür, 5. Sovetskogo Vostoka, 6. Zametki O Teori; 7. Sovetskay Dramı, 8. ObşeeFedelo Sovetskih Leteratorov, 9. Kolonializma Pozor, 10. Veya Naşa Kultura zamir, 11. Visokoe Prizvanie, 12. Suet Zari Negasimay, 13. Osobennasti Razvitiya Literatur Sotsialisti Çeskiy natsiy, 14. İbray Altınсарın Kazag Medeniyetinin Zor Kayretkeri, 15. Til Jene Edebiyet Meselesi, 16. Tağı da Körken Edebiyetti Turalı, 17. " Altay Jüregi " Turalı, 18. Jürekpen Tuwısgandar, 19. Redaktsiyanın Surawlarına Oray, 20. Kazakstan Jasüwşılarınının III Sezın Aşardadı Sözi, 21. Realistik Drama Jolında, 22. Baysaldı Zertew

Kajet, 23. Söt Saparga Dos Niet, 24. Söz Kitap Dastm Joninde, 25. Aldağıjlga asgın Dilek, 26. Düniyejüzilik Manızı Bar Okıga, 27. Kasiyetti Kaza, 28. Miliard, Oktyabh Örkeni, 29. Öner Algısı, 30. Altınday Asıl Bolaşaktı Urpak Bar, 31. Kazaktın Avız Edebiyeti, 32. Ana Tılı Edebiyetin Süyinder, 33. SSVR halıktan Adebietetinin Örkendevi, 34. Respublikanın jarkın jolı, 35. Tüsinikter

XX. Cilt- Abay Meseleleri: 1. Abay (İbrahim) Kunanbayulı, 2. Velikiy Sın Naroda, 3. Kak Rabotala Nad Romanami "Abay"; 4. "Tut Abaya".

Makaleler, Fikirler: 1. F. M. Dostoyevski; 2. Çokan Valihanov, 3. Razmışleniya Ob Epose Semiletki, 4. Reç Na Plenarom Zasedanii Konferentsii Pisateleystran, 5. Azii i Afriki ve Taşkente, 6. Bratutuo naşih Literatur Narodov Sredney Azii i Kazahstana V epohu Sotsializma, 7. İz istorii Kzahskoy Literaturi, 8. İri Okımtı, 9. Ümit, 10. Urpakka, İygitilek, 11. Jürek Algısı, 12. Oyangan Halıktar Üni, 13. Üzilmes Dastık Örenimiz, 14. Önerge Önege, 15. Partiyo Tuwralı Oylar, 16. Ebedi Murağa Arnalęan Konferentsiyadağı Korıtında Söz, 17. Bizdin Jawapkersiliğimiz Ekel Dastık Kolındı, 18. Bawırlarım, 19. Zaman Parti, 20. Kayta Tuwgan Halıktın Edebiyeti, 21. J. L. Kelgendey Janalık Sezinemiz, 22. " Rüstem Dastan Poevrasına Algısöz, 23. Togardın Kemengerligi, 24. Şakanturalı Rtenariyden Eser, 25. Este Bolar sözder, 26. Tüsinikter.

MUHTAR AVEZOV DAVASI

"Zindanlardaki Adam"

Komitenin ikinci katındaki geniş dairenin baş köşesinden orta boylu yuvarlak sıcak yüzlü, kara kaşlı, koyu saçlarına ak düşmüş, orta yaşlı bir adam yerinden kalkarak yaklaştı ve selam verdi.'Oturunuz' dedi. Kısa süren bir sessizlikten sonra " Araştırmacılar, doğrudan doğruya arşive gelerek gerekli araştırmaları yaptıktan sonra meselelerin gerçeğini öğrenerek yazmak yerine, genellikle tahmine dayanıyorlar. Yeni siyaset yayıncılığa değer veriyor. Böylesine kritik bir konuda, değerli insanların adına leke sürecek durumlar olmadığı taktirde, gerçeği arayan insanlara engel olmuyoruz." Dedi. Eğitilmiş, kültürlü, anlayışlı bir insan izlenimi verdiği için ona içim ısındı. Masanın üstünde siyah mıkavva ile kaplanmış 4 ciltlik dosya duruyordu. Abdurahmanof, ben gelmeden önce dosyaları gözden geçirmiş de her bölümün arasına küçük kağıtlar sıkıştırmış gibi. Dosyaları önümüze alıp incelemeye başladık.

Daha önceden işittiğim gibi tutuklanan kişilerin sayısı 20 değil, Mekemetas Mirzahmetoğlu'nun dediği gibi 30 da değil, ciltlerin sonunda 32'ye ulaştı. Suçlama özetleri, tutuklama müzekkeresi, sorgulama tutanağı, sanık ifadeleri, dilekçeleri, şahit ifadeleri, özgeçmişleri, bazı tutukluların eşlerinin yazmış olduğu dilekçeler... Hepsi dizilmiş, sıralanmıştı. Avezov'un kendi el yazısıyla yazdığı ifadesi, bir kor parçası gibi gözüme ilişti.

General Sapar KOPAYBAYULI, bu arada biraz açıklama yapıp bilgi verdi. Üzerinde durduğu önemli konu şuydu: 1930-33 yılları arasında "milliyetçi" diye tutuklanan Kazak aydınlarının dava evrakları, birbiriyle birleştirilerek düzenlenmiş, birlikte incelenerek arşive kaldırılmıştı. Oysa 1937 yılında tutuklanan kişilerin evrakları ayrı ciltler halinde düzenlenmişti.

Kalm dört cildi, şöylesine bir inceledikten sonra, ünlü yazar AVEZOV'la ilgili olan, onun kalemiyle yazılmış bölümü, bir tek kelimesini bile ihmal etmeden yazmaya başladım.

Bu arada incelememiz için önemli sayılabilecek iki dilekçe üzerinde özellikle durmamız gerekiyor. Biri, KVAÇEV'in eşine yazdığı mektup, ikincisi 4.ciltteki, 1932 yılı başında AKBAEV Jakıp'ın eşinin yazdığı dilekçe. Kısaca özetini okuyalım. " Kocam yer yüzünde az

Dükenbay DOSJAN

Kazak Türkçesinden Aktaran:
Günhan KAYHAN

görülen şiddette ciğer hastası. Hapishane şartlarına dayanamayıp her an ölebilir. Onu serbest bırakınız." Bu dilekçe S:S:R:0 mahkemesine yazılmış. Oradan Kazak S:S:R'i Birleşik Siyasi İdare'yi (O:G:P:U'i) yöneten Stolbov'un adına "Soruşturma işini çabuk bitiriniz." diye sevk edilmiş. İki dilekçe iki kader. Rus hanım yazıyor: "Hapishanedeki eşimden aldığım gömleğinin kan bulaşmış yenini bu dilekçeyle beraber gönderiyorum." Kazak hanımın söylediği: "Ciğer hastası kocam ölmek üzere" İnsanı tiksindiren acı gerçeğin görüntüsü, fikir ve düşüncenin zincire vurulduğu, zor günlerin sararmış kağıtları bunlar.

Birinci cilt 991, ikinci cilt 428, üçüncü cilt 223, dördüncü cilt 398 sayfa evraktan oluşuyor. Birçok yerleri sararmış, yırtılmış, yazıları silinmeye yüz tutmuş. Şimdi sözü, o sararmış arşiv belgelerine bırakalım.

Hatırlayacaksınız, Muhtar AVEZOV, Taşkent'teki Orta Asya Devlet Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesinde, Doktora çalışmasına başlamış ve bu çalışmasını bitirmesine az bir zaman kala 1 Ekim 1930 tarihinde tutuklanmıştı. Tutuklanan insanların sayısı önce 20 idi, sonra 30'a ulaştı. 1931 yılının Temmuz ayına kadar 32 kişi "milliyetçilik" suçlamasıyla hapishaneye kapatıldı. Şimdi bu kişilerin adını soyadını arşivden alarak tam liste olarak verelim: *Tınışbaev Muhamedjan, Murzın Muhtar, Kordabaev Ramazan, Akbaev Abdülhamit, Omarof Aşim, Kadırbaev Saidağzana, Sultankulov Dosan, Sırttanov Daribek, Dosmuhamedov Halil, Musaev Şinali, Akaev Serikbay, Ahmetov İlyas, Ermekov Alimjan, Kojamkulov Naşir, Kuderin Jumajan, Akbaev Jakıp, Kaşkınbaev ha, Mongeldin Aldabek, Buralkiyev Mustafa, Dosmuhamedov Jahanşah, Avezov Muhtar, Süleev Bilal, Kemengerov Kaşmuhammed, Kenesarin Azimhan, Ötegenov Sadık, Abılayhanov (Muhamedşin) Seydahmet, İskakov Daniyal, Omarov Valihan, Kojikov Konırkoja, Tilevlin Jumağali, Ümbetbaev Aldabergen, Munaytbasov Abdrahman*, hepsi 32 kişi. Bu liste ilk defa yayınlanıyor. Bahardaki yeşil çimenler gibi yetişip gelen Kazak'ın gözü açık aydınlarını, zıyanlarını "Alaşordacısınız", "Basmacı olarak faaliyet gösteriyorsunuz", "Sovyet ülkesini Japonlara satmak niyetindedesiniz", "İşyancı hareket

platformunu koruyorsunuz" diyerek ot gibi biçmeye zemin hazırlanmıştı. Birkısmını Taşkent'te, bir bölümünü Semey'de, Kızılorda'da, diğer bir grubunu da Almatı'da tutuklayıp hepsini bir yere toplamışlardı. Gerekli evrakları isteyip getirmişler, sonra hepsini yargılayarak suç sayılabilecek eylemleri isnad etmişlerdir.

Avezov, 1 Ekim günü tutuklandıktan 7 gün sonra mahkemeye çıkarılmış. Dva numarası 2370 evrağın üst tarafının (Almatı 8 Ekim 1930, tarihli daktilo ile yazılmış, davayı yürüten S.S.R.D. Birleşik Siyasi Baş İdaresinin Yetkili Vekili denilmiş. O zamanki O.G.P.U. denilen müesseseyi "Birleşik Siyasi Baş İdare" olarak "Polnomesenniy Predstavitel" ifadesini "Yetkili Vekil" olarak tercüme ettik.

Soruşturma Evrakı

"Muhtar AVEZOV, 33 yaşında, Semey şehrinden. Şıngıs'ta doğmuş. Şimdi partiye kayıtlı değil. 1922 yılına kadar VKP (B) içinde yer almış. Orta halli bir ailenin çocuğu. Şubat ihtilalinden sonra Ekim ihtilaline kadar eğitim görmüş, sonra öğretmen olmuş. Şimdi eğitimci, gazeteci."

Dikkat ediyorsunuz, mahkeme için hazırlanıp basılan evrakların hepsinde, sanık Şubat İhtilali'ne kadar ne iş yapmış, Ekim İhtilali'ne kadar ne iş yapmış, diye özellikle hazırlanmış bölümler var. Her vatandaşın özlük evrakına, bu bölümleri Stalin' in özellikle yazdırdığı söylenir. İki ihtilal arasında sadece yedi ay var. Yedi ay içerisinde, bir insanın statüsü ve ahlaki değişebilir, diye düşünen "liderin" şüpheciliği buradan da anlaşılıyor.

Okumaya devam edelim:" Evli ve iki çocuğu var. Maaşıyla geçinmektedir. " 19. bölümde, " Askerlik yapmamış " diye yazılmış. Bu bölüme, " Avezov, Kazak olduğu için askere alınmadı" diye not düşülmüş. Bunlarla birinci mahkeme tutanağı tamamlanmış.

Sonra Avezov'un suçlamalarla ilgili savunması yer alıyor. Avezov'un el yazısıyla ve kırmızı renkli mürekkeple yazılmış. Metin Rusça. Biz, tam olarak tercümesini yayınlıyoruz.

İfade

"Baytursmov'u 1918 yılından beri tanıyorum. Kendisiyle 1922 yılından beri yakinen tanışıyoruz. Orınbor şehrine iş için gittiğimde tanışmıştık.

Tınışbaev' le 1922 yılının güzünde Taşkent' e geldiğimden beri tanıştık. Ayrıca Taşkent'te Dosmuhamedovla karşılaştık. İ. Kaşkınbaev ve E. Omarovlarla da o şehirde tanıştım. M. Jumabaevle 1925 yılının başından beri tanışıyoruz.

Postayla " Tabaldırık " adındaki edebi topluluğun deklarasyonun yazılı olduğu bir mektup geldi. O mektupta "Alka" adıyla 6, 7 kişiden oluşacak bir derneğin kurulmasının düşünüldüğü belirtiliyordu. Jumabaev, 'bu konudaki fikrinizi bildiriniz, uygun görürseniz bu gruba katılınız' diye yazmıştı. Bu hadise Semey'de olmuştu. Ben 'Tabaldırık' ın deklarasyonunu Gubkom'un başkanı Tokjigitov yoldaşa gösterdim. O, kağıdı bir ay süreyle kendisinde tutuktan sonra hiçbir şey söylemeden bana geri verdi.

Bu deklarasyonun mazmunundan anladığım kadarıyla, dernek, serbest faaliyet gösterme ve yayınlar vasıtasıyla fikirlerini rahatça açıklama hakkına sahip olmak istiyordu. Bu platformun Jumabaev'in önceki fikirlerinden farklı olarak daha çok, zamanımıza yakın bir tarzda yazıldığını sezdim.

Jumabaev bu platform hakkında, yayınlanmak üzere, fikirlerimi bildirmemi istedi. O istediği halde ben , fikir bildirmedim. Şimdi, teması tam olarak aklımda kalmamış. Öyle olsa bile, edebi topluluk, yaşama hakkına sahip olmalı, diye düşünüyorum.

' Alka 'nın ilkelerini kabul ediyorum. Bazı fikirleri yazarlar toplantısında tahlil etmenin gerektiğini bildiren bir mektup yazdığım doğrudur.

Jumabaev' le bu konularda mektuplaşıp, yazarlar toplantısını gerçekleştirmek gerekir, diye düşünürken "Alka"nın faaliyetleri kendi kendine yavaşlayıp bitti.

Başka bir gizli derneğin olup olmadığıyla ilgili hiçbir şey duymadım, bilmiyorum. J. Kuderin ile aramızdaki ilişki hakkında Taşkent'te tutuklandığım zaman ifade vermiştim."

Burada Cumhuriyet Milli Güvenlik Komitesinin birinci yardımcısı Sapar Kopabayulı Abdrahmanov'un iki açıklamasını belirtmemiz doğru olacaktır. 1930-1933 yılları arasında tutuklanan Kazak aydınlarının dava evraklarının Taşkent'teki Milli Güvenlik Komitesi'nin arşivinde olmaması tamamen doğrudur. Çünkü,

bütün evraklar, 1930 yılında sanıkların kayıtlı oldukları Kazakistan'a, Almatı'ya getirilmişti. Kanun gereği böyle yapılmıştı.

İkinci olarak dikkat edilecek husus; günümüzdekiyle karşılaştırıldığında o zamanki sorgulama usulü daha değişiktir. Günümüzde, savcı ile sanığın soru ve cevaplarının hepsi tutanağa geçiriliyor. Oysa, 30'lu yıllarda, sanık ifadesi ve mahkeme tutanakları genellikle matbu evrakları şeklinde düzenleniyordu. Bu sebeple savcının sorularını genellikle sanığın verdiği cevaplardan çıkarıyoruz.

Yukarıda yer alan ifadeyi yazdığı zaman, Avezov, çok tedirgin olmuşa benziyor. Sayfanın her tarafına mürekkep damlamış. Aceleyle yazılmış, karalanmış yerler var. Korku içindeki adam psikolojisiyle, bu yazdıklarım nasıl değerlendirilir?" tereddüdünde kalmış gibi.

Birinci ciltte Birleşik Siyasi Baş İdare Vekili "davanın zorluğuna bağlı olarak" mazeretiyle iki kez özel karar çıkarıp mahkemeyi uzatmış. Şimdi tekrar Avezov'un ifadesine dönelim: " Dosmuhamedov, Tınışbaev grubuna hiçbir zaman girmedim. Bu iki kişi hakkında, birine 'Suğanak Sur' isimli uzun hikayemde, ikincisine Abay Şiirleri'nin önsözünde tenkit yazmıştım." diyor. İşin gerçeği o zaman " Dosmuhamedov, Tınışbaev Grubu " diye bir grup yoktu. Grup diyenler Birleşik Siyasi Baş İdare' nin savcıları. Bu konuyu yazarın ayrıntılarıyla bilmektedir. Bununla beraber, bahsi geçen iki eserin de bu kişilerle hiçbir ilgisi yoktur. Bu dilekçesinde o kişilerin ne proto tipleri ne de faaliyetleri söz konusu edilmişti.. O iki kişi hakkında Muhtar Avezov'dan temizdir, çaresizlik içinde, kendi başım kurtarmak için Dosmuhamedov ve Tınışbaev'i tenkit ettiğini kasten söylediğini zannediyoruz.

Dilekçe

6 Aralık günü 58. maddenin 7,11. fıkralarına göre bana isnat edilen suç: 1) Benim anladığıma göre, Dosmuhamedov, Tınışbaev grubuna girerek o teşkilatın prensiplerini gerçekleştirmek amacıyla, fikirlerimle ve eserlerimle Sovyet hükümetine ve hükümetin toprak reformu, yayıncılık, eğitim ve daha başka birçok politikalarına zarar verip bu politikaların aksamasına sebep olmuşum.

Hayatım boyunca hangi müessesede çalışırsam çalışayım bir gün bile 7. maddeye aykırı olarak ekonomik ayaklanmaya meyletmediğimi söylemek istiyorum.

Bununla birlikte ben, 1924 yılından itibaren Kazakistan'da çalışmadım. 1928 yılına kadar Leningrad'da okudum. 1928 yılından tutuklanana kadar Taşkent'te ilmi faaliyet gösterdim. Son iki yılda birlikte yürüttüğüm pedagojik hizmette (Eğitim enstitüsü ve Orman Ürünleri Yüksekokulu) Kazak Edebiyatı Tarihinden ders vererek, eğitim öğretim yönündeki hükümet politikasına zarar vermek bir yana tam aksine Kazak Edebiyatını okuyup öğrenmeyi, çalışan insanların sosyal menfaatlerine uygun hale getirmeye çalıştım. Bu hizmetim Kazakistan orta dereceli okullar programına, umuma faydalı bir çalışma olarak dahil edildi. 1930 yılında Kazakistan edebiyat ve sosyal bilgiler öğretmenlerinin ülke çapındaki toplantısında kabul edilmişti. İki yıllık pedagojik hizmetim sadece bu programla ilgili olmuştur. Hiçbir zaman Marksizmden başka bir programa yönelmedim.

Yayınlanan makalelerim söz konusu olduğunda şu noktaya dikkat edilmelidir, diyorum. Kazak sureli yayınlarındaki ideolojik çatışma, bir kaç yıl boyunca sadece fikir tartışması şeklinde gelişti. Fakat ben, 1922-23 yıllarından sonra beni dışarıdan kendilerine dahil etmeye çalışan edebi grubun menfaatlerini korumak için bir tek makale dahi yazmadım. 1926 yılından sonra yayınlanan tek eserim " Kıyılı Zaman " adlı uzun hikayedir. O tarihi bir eser olduğu için bu gün söz konusu edilmiyor. Daha sonraki yıllarda yayınlanan ders kitapları Kazak ilköğretimine yardımım olarak kabul edilmektedir.

Açık olarak ifade etmek gerekirse, edebi eserlerimde hiçbir zaman isyanı teşvik etmedim. Yine de önceki döneme ait eserlerimde anlaşılmasın hususlar varsa, bunun cemiyete ne kadar zarar veya fayda verdiğini adli makamlar değil, Ülke Parti Komitesinin açıklığa kavuşturması doğru olur. "Altta kalanın canı çıksın" diyerek yukarıda bahsettiğim eserleri, 7. maddeye aykırı, suç unsurları olarak değerlendirilmeyi vicdansızlık olarak kabul ediyorum.

Sonuç olarak " Dosmumamedov, Tımsıbaev grubuyla ilişkin var " iftirasını hiçbir şekilde kabul etmiyorum. Dahası, Onları o kadar da

önemli siyasi liderler olarak tanımiyorum. Eğer öyle olsalardı Onlarla hiçbir şekilde temasım olmazdı. Çünkü o insanlar, benim gözüme çöldeki yansımalar gibi buğulu görünmektedirler. Bu iki kişi hakkındaki görüşlerimi 1924 ve 1926 yıllarında bildirmiştım. Biri "Suğanak Sur" adlı uzun hikayemde, ikincisi Abay Şiirleri'ne yazdığım önsözde. (Bu iki eseri, tutuklandığım zaman, sizin adamlarınız başka el yazmalarıyla birlikte aldılar.)

Zenginlerin mallarının toplatılmasıyla ilgili fikrimi, bahsettiğim uzun hikaye ile Rusça yazdığım Libretto da çok önemli devrim hadisesi diyerek açıkça bildirmiştım. Libretto " Songı Sokkı " adıyla Doğu Sineması'nda mevcuttur. O eserler yürütülen kampanyaya karşı yazılmış eserler değil, çok olsa o insanlar için dile getirilen üzüntülü duygular olarak kabul edilebilir.

Bu dilekçe Golöşçekin' in eline ulaştı mı, ulaşmadı mı belli değil. Ulaşmış olsa da Kazak ülkesinde "Küçük Kazan" başkaldırısını tekrar canlandırmak gerekir, diye düşünmeye başlayan yoksul halkın bütün mallarını süpürüp almak suretiyle, milleti felakete sürükleyen taş yürekli amirin yazarın dilekçesini dikkate alacağı şüpheliydi.

Şimdi yukarıdaki dilekçede yer alan iki benzer konuya dikkat çekmek istiyoruz. Birincisi" Suğanak Sur " hikayesi. Bu uzun hikaye hakkında yazarın kızı Layla Muhtarkızı Avezova, aşağıdaki bilgiyi veriyor: " Babam: 'Suğanak Sur hikayesinin el yazmasını Taşkent'te tutuklandığım zaman Birleşik Siyasi Baş İdare' nin adamları, evi arayıp almışlardı. Bu kafama takılıp kaldı. Sonradan birçok defa istedim, uçup yok olup gitti. Baştan sona bitmiş bir eseri. Teması ve değeri, sonraki yıllarda yazdığım "Karaş Karaş" hikayesinden aşağı kalmazdı.' diyerek pişmanlık duyuyordu." Bu Layla'nın sözü. İkinci olarak dikkat edilecek husus, "Suğanak Sur" • uzun hikayesi ve Abay Şiirleri'ne yazdığı Önsöz. Avezov'un "Bu iki eseri tutuklandığım zaman sizin adamlarınız başka el yazmaları ile birlikte almışlardı." Şeklindeki çok net açıklaması.

Birleşik Siyasi Baş İdare görevlilerinin Yazarı tutukladıkları zaman Onun el yazmalarını ve kitaplarını da toplayıp aldıkları anlaşılıyor. Bu eserler sonradan " kayboldu " mazeretiyle sahibine geri verilmemiş. Layla Muhtarkızı

Avezova bu konuda aşağıdakileri söylüyor: "Bu eşyaların içinden daha sonra babamla annemin birlikte çektiikleri fotoğrafı ve sadece bir kitabı geri verdiler. Gerçeği söylemek gerekirse babamın 1930 yılına kadar ki el yazmalarının hiçbirisi yok, izini kaybettik."

Kalem erbabı için bitmiş el yazmasının kaybolmasından daha büyük bir felaket olabilir mi ? Buna ilave olarak "Suğanak Sur" hikayesinin el yazması nüshasını müze görevlileri olarak, okur yazar vatandaşlar olarak elimize mum alıp aramamız gereken zaman gelmiştir, demek istiyoruz.

Birinci cildin 822. sayfasında yer alan belgelere göre Avezov' u uzun uzun sorgulamışlar. Bu sorgunun metnini vereceğiz. Bu metnin içinden bazı bölümleri çıkardık. Öyle yapmamızın sebebi, soru cevap bölümlerinde bazı kişilerin isimleri gelmektedir. Suçlama sırasında onların ifadeleri alınmış. O insanların bu günkü nesillerinin yüreğine gölge düşürmemek için böyle yapmayı uygun gördük" .

Protokolü yayınlamaktaki temel düşüncemiz o anda Avezov'un içinde bulunduğu psikolojik şartları okuyuculara tam olarak hissettirmek ve okuyucuyu suçlama ve soruşturmalara yüz yüze getirmektir. Çıkardığımız bölüm, yazarın içinde bulunduğu ruhi durumu teferruatıyla öğrenmeye kesinlikle engel teşkil etmiyor. Yukarıda bahsetmiştik, o dönemde tutanaklar, soru cevap şeklinde, diyalog yoluyla değil, matbu evrakların doldurulması suretiyle tanzim edilmekte idi.

Sanık Muhtar Avezov'un Sorgulama Protokolü, 20 Eylül 1931

Muhtar Avezov ilave sorgulamada aşağıdaki bilgileri vermiştir:

"Taşkent'e 1922 yılının Kasım ayı sonunda geldim. O yılın Aralık ayından itibaren 'Şolpan' dergisinin yönetiminde çalışmaya başladım. Taşkent'te eski tanıdıklarımın sadece M. Jumabaev'le karşılaştım. O da 'Şolpan'da çalışıyormuş. Önceki Alaşordacıların çoğuyla Jumabaev görüş ayrılığına düşmüştü. Bana öyle göründü. Ben eski Alaşordacıların hiçbirisiyle birlikte olmadım. O dönemde Alaşordacılar, beni ve Jumabaev' i 'şairler' diyerek aşağılamışlardı. Milliyetçilerin herhangi bir teşkilatlarının olduğu

ile ilgili hiçbir şey duymadım, öyle bir teşkilatla ilgim olmadı."

Burada sorgulama kesintiye uğruyor ve yine devam ediyor.

"Leningrad'da bulunduğum dönemde Gabbasov Halille görüştüğüm doğrudur. Onu önceden de tanıyordum. İkimiz de Semeyleyiz, yani hemşehriyiz. Ekonomik durumum kötüleşince daha sonra ödemek üzere kendisinden biraz borç para istedim. Bu hadise 1927 yılında oldu. Ben orada evlendim ve eşimle birlikte Leningrad' da yaşadım. Üniversitedeki son yılım idi. Gabbasov, bana 125 som verdi. Ben, bu parayı daha sonra ödeyeceğim borç olarak kabul ettim. Yanlış hatırlamıyorsam, parayı Gabbasov'dan 1928 yılının başında almıştım. Gabbasov'un borcunu ödeyecek durumum olmadı. Para kazanabileceğim bir iş bulamadım. Bu sebeple Taşkent'e geldim. 1928 yılının sonunda işe girdim. O arada Gabbasov tutuklandı, borcu ödeyemedim.

Gabbasov'dan borç aldığım zaman, başıma bela açabilecek gizli bir teşkilat olduğunu, Gabbasov' un parayı bu teşkilattan aldığını hiçbir şekilde bilmiyordum. Paranın sahibi, bu konuda bana ne yazdı ne de bir şey söyledi. Ben her zaman, Gabbasov' a borçluyum, borcumu ona ödemeliyim, diye düşünüyordum. Ben sadece ona borçluyum diye biliyordum. Bu açık.

Başka bir zaman Jumabaev'e yazdığım 'Alka' edebi topluluğunun platformu hakkındaki mektubumla ilgili olarak Sarseribin Jaken' in ifadeleri kesinlikle gerçeğe bağdaşmamaktadır.

'Alka' ile Jumabaev' in mektubunu Semeyle yaşarken bir zarfın içinden almış olacağım. O güne kadar onunla mektuplaşmamıştım. Elime geçen 'Alka'da ve onun programında hiçbir şekilde gizli, sakıncalı bir yön görmedim. Onu, o zaman eğitim işleri başkam 'Kazak Dili' gazetesinin redaktörü Tokjiğitov'a gösterdim. 'Alka' bende kaldı. Bu işin gerekli olduğunu düşündüğümü, Kazak yazarların toplantıya çağrılarak teşkilatın yasallaştırılmasının gerekliliğiyle ilgili Jumabaev'e mektup yazdım. Bununla iş bitti."

Bu bölümde sorgulamaya ara verilmiş.

"Mektubun ayrıntıları hatırımda değil. Platformu savundum. Oysa sizin söylediğimize

göre, o programı 'tamamen solcu' olduğu için savunmadım diye Jumabaev ifade vermiş gibi."

Dikkat ediyor olmalısınız. Sorgulayıcı, bu bölümde Jumabaev' in söylemediğini söyledi diyerek konuyu saptırıp sanığı yanıltmak istiyor. Jumabaev'in böyle bir şeyi düşünmesi de söylemesi de mümkün değildi. Sorgulama sırasında Yetkili Vekil, sürekli Kazak aydınlarını birbirine düşürmek ve birini maşa olarak kullanmak suretiyle ortalığı karıştırıyor. Yüzleştirmeden aleyhinde konuştu, diyor.

"Nesini gizleyeyim, milliyetçilik duygusu bende oldu, eserlerimde yer aldı. Fakat bu hisler ve fikirler hiçbir zaman gizli kapaklı programlara dönüşmedi. Üniversitede Marksist alimlerin, sanatçıların eserleriyle derinlemesine tanıştığım dönemde sosyal fikirlerimin yavaş yavaş esası değişikliklere uğradığı, edebiyatla, sanat ve sanatın etkisiyle ilgili çalışmalarımın tamamen değiştiği malumdur."

"Ak Jol" gazetesinde "Kim Kinalı" adlı bir hikayem yayınlandı. Bundan başka bir alakam olmadı. Bütün mesaimi "Solpan" dergisine harcadım."

1921 yılının sonunda "Enbekşi Kazak" - gazetesinde redaktör olarak görevlendirildim. Fakat redaktör olarak görev yapamadım. Bütün işleri Baydildin yaptı. Baydildin, pratikte bütün görevlileri kendisi seçip tespit etti. Kendisi redaktörlük yaptı. Gazetede tenkite değmeyecek birçok makaleleri yayınlandı. Onun bu uygunlaşmamış, yetersiz makalelerini ve gazetenin zenginleştirilmesi konularını tenkit ettim. Aramızda başka bir konuda ilişki olmadı. 'İşten ayrılışım ' diyerek onu korkutmadım. Doğru dürüst iş yapmadığım halde böyle söyleyerek onu nasıl korkutabilirdim! "

"Milliyetçisin, diyerek hiç kimseye suçlama yöneltmedim. Gerçeği söylemek gerekirse ne gazete sayfasında, ne de karşılaştığımızda milliyetçilik konusunda hiç söz olmadı."

"Toplantı 1921 yılında Orınbor'da Sovyetlerin 2. toplantısı sırasında oldu. Toplantıya Kazak komünistlerinin tamamı eksiksiz katıldı denilebilir."

Burada okuyuculara bir açıklama yapalım: Bu bölümde sorgulayıcının ısrarla üzerinde durduğu Sovyetlerin 2. toplantısı değil. O toplantı sırasında Kazak aydınlarının ayrıca bir araya gelerek ülkedeki zor şartları gündeme getirip

çözüm yolları aradıkları özel bir toplantı yapılmıştı. Sorgulayıcının peşine düştüğü toplantı işte o toplantı.

"Toplantıda Semey delegasyonu Kazak bölümünün kararıyla ilgili olarak ben, Sadvakasov hakkında bir konuşma yaptım. Semey guberniyası Kazakistan'a katıldığı zaman Sadvakasov çok faydalı işler yapmıştı. Sadvakasov'un lehinde konuştum."

"Evet, Sadvakasov milliyetçi olarak vasıflandırılmıştı. Doğrusunu söylemek gerekirse O, koloni olarak azınlıkta kalan Kazak vatandaşların haklarını korumaya çalışmıştı. Kazak yoksulları arasında milliyetçilik faaliyetinde bulunmamıştı."

Sorgulama metninin bu bölümünde bir paragrafı çıkarıyoruz. Başına bela gelip bunaldığı bir anda ağzından çıkan sözleri yayınlamak Avezov'un ve o dönemdeki Kazak entelektüellerinin değerini düşürmek istemedik. Okuyucuların o dönemin soğuk, sıkıntılı, zor şartlarını düşünerek bunu anlayışla karşılamaları gerekmektedir.

"Jumabaev'e 'Alka' hakkında yazdığım görüş alışverişi mektubu. Jumabaev'in hatırı kalmasın diyerek sadece bir kez mektup yazdım. Ondan hiçbir bölücü fikir işitmedim. Baydildin'in cevabı, bu konuda sözümü doğrulamaktadır. Milliyet meselesi hakkında 10. parti toplantısında Baydildin'in dediği gibi Baytursmov'un platformu olmadı. Olmayan platformu Baydildin'e nasıl vermişim!"

"Alaşorda mensuplarının 'can korkusuyla komünist oldu' suçlamaları gerçekte bağdaşmayan bir iddiadır. Kendi arzumu, Guberniya komitesinin mensupları Kojevnikov ile Moy yoldaşların kefil olmasıyla partiye girdim. Komünistler arasına katılmam Kolçak'a karşı gizli teşkilatta yaptığım faaliyetlerin tabii devamıdır diye düşünüyorum. Rıskulov' un 'doğu kompartiyasını kurmak gerekir' diyerek milli davayı bayraklaştırıp yükselttiği faaliyetlerini bilmiyorum. Onribor'da Kraykomun genişletilmiş toplantısında Rıskulov' un konuştuğunu biliyorum. Fakat orada doğru kompartiyasını kurmakla ilgili bir konu geçmedi. Rıskulov'un bildiri ile ilgili iddiaya girmedim."

"Başka konularda önceki ifadelerimi tekrarlıyorum. Kazak milliyetçilerinin arasına hiçbir zaman katılmadım. Program yapacak kadar

"Başka konularda önceki ifadelerimi tekrarlıyorum. Kazak milliyetçilerinin arasına hiçbir zaman katılmadım. Program yapacak kadar milliyetçi hareketin içinde olmadım. Şu anda Kazak halkının hayatı için sosyal devrim, Sovyet yönetimi en uygun idare tarzıdır diyorum. Önceki pedagojik ve ilmi çalışmalarımı Marksist yayınlara güç katması için atfediyorum."

Tutanağı okuyup imzaladım

Avezov

Sorgulamayı yürüttüm

Popov

"Sorgulamamın sonuçlanmasıyla ilgili tebligat bana 28 Eylül 1931 tarihinde yapıldı."

20 Eylül 1931 tarihli sorgulama protokolünde soruşturmacının tekrar tekrar üzerinde durduğu, dönüp dolaşıp bahsettiği Sadvakasov hakkında biraz açıklama yapmamız doğru olacaktır. Smagul Sadvakasov, tanınmış Kazak aydınıdır. Semey Gubkomunun yöneticisi, gayretli bir Bolşevik'ti. O, yirminci yıllarda yoksul Kazak halkının topraklarını haksız ve kanunsuz olarak ellerinden almak isteyen Rus göçmenlerine karşı cesurca karşı çıkan bir vatandaştır. Halkı için hamilik olan bu iş daha sonra kendisi için "burjuva", "milliyetçi" olarak suçlanmasına sebep olmuştur. Bu suçlamayı özellikle Goloşçekin'in şiddetle yönelttiği bilinmektedir.

Goloşçekin, partisinin 6. toplantısında yaptığı konuşmada şöyle demektedir: "Sadvakasov, halkın yoksulluğunu ortadan kaldırmak istiyor. Sadvakasov'un damarı güçlü. O tek bir adam değil ki partiden kovup çıkaralım. Sadvakasovlar içimizde de var. Sovyet idaresi Sadvakasovlarla ağzına kadar dolu. Sadvakasov kamuoyuna yayılmış olan milliyetçilik fikrinin sembolüdür. Yine de bununla mücadele etmek gerekir. (Enbekşi Kazak, 21 Aralık 1927) O dönemde Kazak Merkezi Yerleştirme Komitesi, Smagul Sadvakasov'un ifadesiyle tamamen pasifçe edilmemişti. Aç çıplak, zor şartlarda yaşamaya çalışan yerli Kazak halkına toprak paylaşırma ve 200 bin Rus göçmenin Esil, Ertis boylarını kendi başlarına sahiplenmelerine izin vermemek konusunda özel karar çıkarmıştı. Bu karar gereği Kazak yoksullarına ve Rus

göçmenlerine kanuna uygun olarak adaletli bir şekilde toprak vereceğiz diye bildiri hazırlanmıştı. Bu kararın da Sadvakasov'un başına bela olduğu anlaşılıyor. Goloşçekin devlet başkanlığına geldiği zaman "Kazakların kendi başlarına güçleri yok, onları Rus göçmenler koruyacak" mazeretiyle söz konusu kararı değiştirmişti. 200 bin Rus göçmen kendi arzuladıkları topraklara yerleştiler. Buna o zamanki hükümet yetkilileri ağızlarını açıp itiraz edemediler. Bu bilgiler Mustafa Şokayuli'nin Paris'te, "Genç Türkistan" yayınlarından 1935 yılı çıkan "Sovyetlerin İşgal Ettiği Türkistan" isimli kitabında da yer almıştı. Sansür edilen tercümesi "Sosyalist Kazakistan" gazetesinin 11,12 Ocak 1991 tarihli sayılarında yayımlandı. Goloşçekin Cumhuriyet Partisinin 6. toplantısında yaptığı konuşmada kuş bakışı bir değerlendirmeye : "Devrim dalgası Kazak köylerine ulaşmadı". Eski adet ve davranışlar ihtilale kadar nasıl idiye aynı şekilde değişmeden kaldı. Bu güne kadar ki Kazak yaşamında sosyal kurumlar, işçi sınıfının ideolojisi hakkında söz söylemenin bir anlamı yok." diyerek gerçeği kabul edip özetledi. (Enbekşi Kazak, 21 Aralık 1927) Bunlara bakarak "Kazak Milliyetçileri" suçlaması sadece 1930lu yıllarda ortaya çıkmadı demek istiyoruz. Bu suçlama 1927, hatta 1925 yılından başlayarak yayınlarda görülmeye, Parti toplantılarında işitilmeye başlandı. Millet'in eğitilmiş mensupları, uygulanan doğru politikaları destekleyip, yoksulluktan kurtulamayıp ezilen, malından, toprağından ayrılarak zorluk çeken halkı koruyucu sözler söyleseler, "Bu milliyetçi değil mi", "Bu Kazak aydınları Rus göçmenler aleyhinde söz söylemiyorlar mı" zihniyetindeki hükümet yetkilileri derhal ayağa kalkıyorlardı. "Enbekşi Kazak" gazetesinin o yıllardaki yayınları incelenirse bir çok belgenin kuru gürlütiyle, dikkatsizce, tahkikat amacıyla düzenlenmiş olduğu görülecektir. "Avezov'un o dönemde, "Milletini seven insan, milliyetçilikle suçlanamaz" diye feryat etmesi boşuna değildir.

Smagul Sadvakasov'un o sırada başka bir faaliyeti ihtilal aleyhinde hiçbir şeyi yoktu.

Yukarıdaki uzun sorgulamadan soma zindandaki suçlama, sorgulama davası biraz yavaşlamış, ağırlamıştı.

1938 yılında, tanınmış şair, gazeteci Rüstemulı Ziyabek'in "Kasımovşılının Tamırına

yayınlanan ' milliyetçileri cezalandırma ' konulu makalelerden derleyip yazmış.

Bu sonuca ulaşmamızın sebebi, yargılama davasındaki cevaplar ile Rüstemov Ziyabek' in kitapçığındaki kelimelerin, cümlelerin birbirine aynı sayılabilecek kadar çok benziyor olması. Kitabın yazarının yargılama davasıyla ve p dönemdeki yayınlarla doğrudan ilişkili olduğu anlaşılıyor.

"2370 numaralı soruşturma dosyası" olarak adlandırılan dört ciltlik arşiv dosyasının yarısının incelemesini tamamladık. Avezov adıyla alakalı kısımların tamamen kopya ettik. Buraya kadar, bazı sorgulama evrakların, tutanakların, dilekçelerin belli bir tarih sırasına göre verilmemiş olması, birtakım evrakların tekrarlanması bizim suçumuz değil. Dava evraklarının dosyalanış sırası öyle. Sadece tarihi konuşturmak istediğimiz için evrakların sırasını değiştirmedik.

"Suçu Önlemek İçin Alınan

İlk Tedbir Kararı"

Kazak S.S.R'ı Birleşik Siyasi Baş İdaresi 1. bölümünün amiri Popov, 2370 numaralı sorgulama davasıyla ilgilenmektedir. Ceza kanununun. 3.,7.,11. maddelerine göre suçlanan Kazak milliyetçilerinin karşı devrim örgütünün Taşkent'teki gizli şubesinin üyeleri : Avezov Muhtar, Kaşkınbaev İsa, Kuderin Jumahan... Hem Sovyet hükümetinin gelişmesine engel teşkil edecek faaliyetlerde bulunup hem de Kazakistan'daki hizmet kampanyalarına ve çeşitli ilkelere zarar vermek amacıyla bilerek Sovyet yönetim kadrolarına milliyetçileri sokup kendi çıkarlarını koruyarak Kazakistan genelinde isyankar hareketlere sınırsız destek vermişlerdir.

Karar

Suç eylemlerinin önlenmesi amacıyla (Avezov'la başlayan 5 kişinin ismi sıralanmış) isimleri belirtilen kişilerin derhal tutuklanarak. Kazak S.S.R.ı Birleşik Siyasi Baş İdaresi komendaturasının özel hapisanesinde göz altına alınmalarına karar verildi.

Popov, Volohov, Belonogov

Okuyucu, bu karardaki "gizli örgüt", "isyankar eylem", "terörist faaliyetler", "Kazak milliyetçileri" gibi soğuk sözlerin sırrının dikkatlice düşünüp anlasın. O dönemdeki aydın, kültürlü halk temsilcilerine "teröristsin, milliyetçisin" diyerek çamur atıyorlar. O devirde bir insanı bu şekilde suçlamak, götürüp namlunun ucuna koymakla aynı şeydir. İnsanın tüylerini ürperten bu sözler ciltlerin içinde sayfalarca yer aldığından ikide bir görünüp kara bora gibi can almaya hazırlanıyor. Yazar: Teröristlerin lideri, Alim: Milliyetçi, Aydın ve eğitilmiş Kazak: Hepsi zengin aile çocuğu... İşte böyle devam edip gidiyor. Söz konusu aydın insanların başına nasıl nasıl ateş düşürüp bela getiriyor.

23 70 Numaralı Dava Evrakı

"Yayın organlarıyla eğitim kurumlarını ele geçirmeye çalışmak, Orta Asya'daki Basmacı hareketini organize etmek ve Kazakistan' da örgütlemeye çalışmak ve de Sovyet hükümetini yıkmaya yönelik faaliyetlerde buldukları için Ceza Kanununun 128. maddesine istinaden :

Karar Verdi:

" 2370 numaralı dava ile ilgili olarak Avezov, 58. maddenin 7. ve 11. fıkralarına göre suçlu bulunarak davanın Savcığa sevk edilmesi uygun görüldü "

Popov, Vollohov, Belonogov, 15 Aralık 1930

Yukarıdaki suçlamalar az gelmiş olacak ki şimdi de delilsiz ve isnatsız bir şekilde B.S.B.I. sorgulayıcıları, davayı içinden çıkılmaz bir şekle getirip Avezov' u ne pahasına olursa olsun lekelemek amacıyla " Avezov, Kazakistan'da ' Basmacı ' hareketini örgütleyerek Sovyet hükümetini devirmeyi hedeflemişti " suçlamasını yöneltiyorlar. Avezov' la birlikte tutuklanan kişilerin sorgulama tutanaklarını okuduğunuz zaman karalamanın birbir türlüünü görerek hayretten ağzınız açık kalır. Rıskılov, Baytursmov, Ermekov' un isimleri sık sık geçiyor. "Başka ülkelerle ilişki kurdu" , "O teşkilata girdi, bu örgütte konuşma yaptı, "Evine filan kişileri çağırıp toplantı düzenledi" gibi tırnak altında kir arama gayretleri sık sık görülüyor. Bir kez yöneltilen bir suçlamayı, defalarca tekrarlamak suretiyle kendi izini bozan sorgulama tutanakları mevcut.

İkinci cildin ortalarında yer alan evraklardan o dönemde, Kazak aydınların çoğunun kendi evlerinin olmadığı ve kiralık dairelerde yaşadıkları anlaşılıyor. Ayrıca dava dosyalarında, ev sahibi Rus hanımların ifadeleri de yer alıyor. Bu ifadeler genellikle aleyhte, suçlayıcı bir tarzda yazılmış. "Gece boyunca konuşarak toplantı yaptılar.", "Işıkları sabaha kadar sönmedi" şeklinde ifadeler var.

Bu arada insanın aklına 1930 yılında tutuklanan insanlara hapisshenede nasıl muamele edildi, dövme, işkence etme söz konusu oldu mu soruları geliyor. Doğrusunu söylemek gerekirse 1936 yılına kadar siyasi tutuklulara işkence edildiğine, zor kullanıldığına dair hiçbir belirti yok. Bunun aksine 1937 yılından itibaren bizzat Stalin' in " çok tehlikeli suçluları sorgularken hapisshenede zor kullanılabilir." şeklinde özel emri çıkmış. (İzvestiya, TSK, KPSS, No 3, 1989) O dönemde Almatı'nın dışında hapisshane varmış. Hapisshanenin içinde gizli hücreler kurulmuş ve her hücrenin yanında revir bulunuyormuş.

Bu bölümde 2. ciltteki bir dava özellikle dikkat çekiyor. Bu, tanınmış hukukçu, Leningrad Enstitüsünü altın madalya ile bitiren Dosmuhamedov Jahansah' ın davası. Bu kişinin Rusça yazdığı ifadesi milliyetçilik konusunda yazılmış uzun, ilmi bir makaleyi andırıyor. Bu gün, üzerinde hiçbir değişiklik yapılmadan gazetede yayımlanabilir. Çok derin ve düzeyli yazılmış. Her bölümde Lenin' den alıntılar yapılmış. Yazı sitili kızın saç örgüsüne benziyor. Siyah kurşun kalemle yazılmış. Bir sanat eseri gibi insan gözlerini alamıyor. Okudukça yazarın bilgisine ve yazının güzelliğine hayran kalırsınız. Mahkeme kararıyla J. Dosmuhamedov, Rusya ormanlarında çürüsün, kurusun diye 5 yılına Boronej'e sürgün edilmiş. Baytursınovla ilgili belgelerden anlaşıldığına göre, Onu en kuzeydeki Arhangelsk eyaletine sürüp eşi ile kızını Tomski'ye göndermişler. İnsanların sadece kendilerini cezalandırmakla kalmayıp bacasını tüttürcek yakınlarını da dağıtmışlar.

Bu bölüme Muhtar Avezov'un karanlık kafeste mahkum olarak bulunduğu günlerde yazdığı kısa bir notta bahsederek başlayalım. El yazması not, 3. cildin 831. sayfasına iliştilmiş.

Cep defterinden koparılmış dört sayfalık not kurşun kalemle acele yazılmış. Başlık konulmamış.

"Bana verilen son söz hakkından istifade ederek aşağıdaki hususları açıklamaya mecburum: Milliyetçilik suçlamasıyla hapse atılışımın üzerinden bir yıldan fazla zaman geçti. Sorgulamayı yürüten Popov' un sorularına bakılırsa, edebi ve siyasi faaliyetlerimin hiçbirisi işyankar bir eyleme yönelik değil. Bütün suçum 'Alka' isimli, milliyetçilerin gizli hareketinden ortaya çıkan, edebi krujoktin platformunu hazırlamakla ilgili fikirlerimden kaynaklanıyor gibi. Milliyetçi eserler konusunu dikkate alırsak; saklamaya gerek yok, eserlerimdeki bazı kahramanların karakter yapılarından ortaya çıkan yönler var.

Bu konudaki suçlamaların hepsi kalemimden çıkan iki eserle "Endik Kebek", "Karaköz" isimli piyeslerimle ilgili. Bu piyeslerde mazinin yüceltildiği, tarihi kahramanlara gösterilen saygının bu günün gerçeklerinden daha yüksek gösterildiği doğrudur. Çünkü bugünün gerçeklerini geçmişle karşılaştırarak vermek doğrudur.

Edebiyatla ilgili olan insanlar, Rus Çarlığının bizi işgal ettiği döneme kadar ki genel durumun daha iyi olduğunu bilirler. Edebiyat tarih boyunca olduğu gibi bugünde cemiyetin şuurunu uyandırmaya hizmet etmektedir "

Avezov, kendi piyeslerinin mazmununu kısaca özetleyerek, onların halkın hissiyatını bildirmeye, geçmiş dönemin iyisini ve kötüsünü detaylarıyla bilmeye hizmet ettiğini ortaya koyuyor, toplumsal şuur uyanmamış kamuoyu için sanatın çok büyük bir eğitim vasıtası olduğunu vurguluyor. Avezov, fikirlerini söylemeye devam ediyor:

"M. Jumabaev'in 'Alka' isimli edebi krujoginin platformunda Popov yoldaşın şüphelendiği gibi düzen bozucu, belli kalıplara sokulan cemiyeti ters yöne götürecek bir fikre rastlamadım. Bu, edebiyatçıları yeni bir mertebeye yükseltecek sanatsal arayışların bir türü. Bu itibarla ' Alka' nın ortaya koyduğu ilkeler, Yenilikçi yönü ve hayata bakış açısıyla çok ileri seviyede görünmektedir. Cemiyete zararlı, halkı ters yola sevk edecek hiçbir şey yok. Jumabaev' in

amacı halkın manevi zenginliğini artıracak edebiyat faaliyetidir. Oysa, bazı yoldaşlar, kendi açılardan 'Alka' platformunda siyasi suç unsuru sayılabilecek ibareler arayarak boşuna yoruluyorlar. Böyle platformlar, Rus edebiyatında, Rusun bir çok edebi akımlarda, sembolistlerden başlayarak proletkult mektebine kadar eskiden beri var."

Bu yazıyı Avezov'un önceden, mahkemede kendisine son söz hakkı verildiği zaman söylemek maksadıyla hazırladığı anlaşılıyor. Oysa mahkeme Avezov'un düşündüğü gibi olmamış her şey gizli, kapalı kapılar arkasında çözülmüştü. Açık bir mahkemeden ümidini kesen yazar, bu yazısından daha sonra yüksek mahkemeye yazdığı ayrıntılı dilekçesinde faydalanır. Daha da detaylandırarak bu yazısını o dilekçeye ilave eder.

Kazak SSR'i BSB İdare işini teftiş eden Savcı Stolbov Yoldaşa

"Kazakistan'daki milliyetçiler davası ile ilgili suçlama özetinde davanın üst mahkemede görülmesi için arzda bulunmuşsunuz. Bu davanın 1.5 yıldan beri yürütülmesine karşılık suçlama tutanağın aşağıdaki sebeplerle kollegiyada incelemeyeceğimizi bildiriyoruz:

1. Sanıkların Kazakistan'da isyan faaliyetini yürütmek ve yönetmekle ilgili rolleri yeterince ispatlanmamış. Merkezi teşkilatlar ve isyan örgütlerinin zanlılarla ilgileri kesin olarak delillendirilmemiştir.

2. Suçlamanın esas dayanağı sanıkların önceki 1918 1922 yıllarına ait suçları üzerine kurulmuş. Buna karşılık davaya esas olan birçok evrakin karşı ihtilal eyleminden daha çok bu kişilerin milliyetçilik hareketleriyle ilgili olduğu görülüyor. Bu durumda davaları doğrudan kendi yönteminiz içinde sonuçlandırmanız doğru olacaktır."

Bu hüküm, acele ve telaşla ulaşılmış koplovari bir çözüme benziyor. " Ne yaparsan yap, planı gerçekleştir " şeklinde üst makamın alt birime havalesini andırıyor. Avezov'un hapsedilmesinin üzerinden bir yıldan fazla zaman geçmiştir. Ağ gözü kadar küçük bir pencereden aydınlık dünyaya baka baka gözleri dalgınlaşmış, gönülmü ümitsizliğe düşmüştü. Dışarıdan gelebilecek yardım yok. Eskiden yanından

ayrılmayan, yedikleri içtikleri ayrı gitmeyen arkadaşların hiçbirisi görünmüyor. Hanımı Valentina Nikolaevna, küçük Leylasını alıp Leningrad'a gitmiş. Aman adımız ifşa olur, takibe alınır diye düşünen yakınlar kendi gölgelerinden korkarak mümkün olduğunca uzak duruyorlar. Yazar, yine kalemine güvenerek, kendi ferasetine sığınarak bu kez Savcı Stolbov'a dilekçe yazar.

BSB Davasıyla İlgili Müfettiş Savcı Stolbov'a Hapishanedeki Avezov Muhtar'dan

Dilekçe

"Almatı'da hapiste yatmaya başladığımdan beri benden bir kez ifade alındı. Bu sorgulamada Popov, benim ne için hapsedildiğim, kimlerin imza attığı ve ne yaptığımla ilgili olarak gelecek sorgulamada bilgi verileceğini söylemişti.

Kazakistan'ın 10. Yıl bayramıyla ilgili yapılan toplantıda Goloşekin yoldaşın konuşmasında bahsedilen Aymayitov ve Baydildin'in suçlamalarıyla ilgili ifade vermek üzere, beni çağırınız diye müracaatta bulunmuştum. Popov yoldaş bu isteğimi de sonuçsuz bıraktı. Taşkent'teki sorgulayıcı de suçumu gizleyerek hiçbir şey söylemedi.

Baydildin, bana karşı asılsız suçlamalarda bulunuyor. Önceki ifadeleri tenkit tarzında idi. Oysa şimdi hem yalan söylüyor hem de iftira atıyor.

O, partili olmayan yazarları kınamak, suçlamak suretiyle partiden puan toplamaya çalışıyor. "Karaköz" piyesine Sadvakasov, dostluk hatırına değer verdi diyor. O piyese içinde Janasov ve Maylin'in bulunduğu "Töreciler" kurulu ödül vermiştir.

Daha sonra da arı utanmayı bir kenara bırakıp kişiliğime saldırmaya başladı. Beni sadece para için yazıyor diyerek kötüledi. Karşı İhtilalci, burjuvanın Kazakistandaki lideri diyerek suçlamalarında ipin ucunu iyice kaçırmaktadır. Bunların tamamı laf kalabalığı. Oysa cezanın bizzat gerçekleştirilen işlere bağlı olarak verileceği malumdur.

Kazak delagasyonunun 2. toplantısında 1921 yılı benimle ilgili belirtilen iddaların tamamı boş ve ispatsız sözlerdir.

Belirsiz suçlamalarla, dolaylı iddalarla bunca zamandır zindandayım. Sorgulamanın bitmesine az bir zaman kaldığım dikkate alarak

cezalandırılmama neden olan suçun açığa çıkarılabilmesi için en kısa zamanda, beni ifade vermeye çağırmanızı arz ederim.

Avezov, Eylül, 1931

Bu bölümde Kraykon başkam Goloşçekin'in Cumhuriyetin 10. Yılı kutlamaları vesilesiyle 1930 yılında yaptığı konuşmayı arşivden bularak okuduk. Orada konuşmacı Avezov'u 1921 yılı Ormbor'da yapılan Kazak Sovyetlerinin 2. Toplantısında Aymayıtov "Avezov, milliyetçilik fikrini yayıyor" dedi diye eleştirmişti. Aymatyov, o zaman böyle söylemiş iniydi, söylememiş miydi, tamamen belirsiz, dayanaksız bir iddia. Delil yok. Burada Goloşçekin, Kazak yazarlarını birbirlerine düşürerek, birini diğerine karşı maşa olarak kullanmak suretiyle ortalığı karıştırıp iddalar üretmektedir.

Önceki ciltte, "Avezov, Basmacıların liderlerinden biriydi, şimdi bu üçüncü ciltte "milliyetçi", 'Alka' isimli gizli örgütü kurdu, karşıt fikirli, teması belirsiz, değersiz eserler yazdı, diyor. Yazdıkları için Avezov'u suçlarken, hiç yazmayan Akbaev Jakıp'ı "Hiçbir şey yazmamışsın, sadece mal yetiştirmişsin. Öyle yaptığın için ciğer hastalığına yakalanmışsın." Diye suçlamaktadır. 'Böyle çevirsen araba kırılacak, şöyle çevirsen öküz ölecek' sözünün en güzel göstergesi bu olsa gerek.

İzdirap çekerek zindanda çürümeye yüz tutan Avezov, 1931 yılının sonunda BSBİ kollegiyasına uzun bir dilekçe yazmıştı. 4 daktilo sayfası uzunluğundaki bu dilekçe 3. cildin 112-115. sayfalarında yer alıyor. Bu dilekçenin tamamını yayınlamayı uygun gördük.

Hatırlatılması gereken bir konu: Bu dilekçe yazarın ruh durumunu, endişelerini, çektiği izdirabı oldukça net bir şekilde açıklıyor. Eskiden beri kafamıza takılan "Avezov, kömünist partiden nasıl çıktı? Partiye tekrar girmek için neden tekrar teşebbüste bulunmadı ? O dönemde Avezovla Kazak aydınlarının arası nasıl idi ? Avezov'un Rus kolonizatörleri ile ilgili düşüncesi nedir?" gibi sorulara cevap veriyor. Bu sorulara Avezov'un düşüncelerinden doğru cevaplar bulabilmek, önemini hiçbir zaman yitirmeyecek bir konudur.

BSBİ Kollegiyasına, Kazak Milliyetçileri

**Davasıyla ilgili olarak hapisteki
AVEZOV Muhtar'dan**

Dilekçe

"Bana isnat edilen en sonki suçları kanun diliyle söylemek gerekirse I) Ben VKP (b)'ye milliyetçiler Baytursmov ile Bökenhanov'un doğrudan emriyle Sovyet Hükümetine içerden zarar vermek, ikilik çıkarmak amacıyla katılmışım. Bu amaca hizmet etmek için aynı fikirdeki insanları kolonizatörlüğe karşı mücadeleye çekmişim. Hem de 12. parti toplantısında Baytursmov, Sadvakasov, Dosov ve daha başkalarının planlarını gerçekleştirmek için kendimi adamışım. Özellikle Kazakistan Sovyetlerinin 2. toplantısında Kazak Delagasyonunun toplantısını sadece ben tertiplemişim. Partiye giriş tarihime bağlı olarak yukarıda kısaca bahsettiğim suçlamalar hiçbir şekilde gerçekte bağdaşmamaktadır. Çünkü içtimai meselelerle ilgilenmeye partiye girdikten soma başladığımı belirterek konuya açıklık getirmek istiyorum. Hayatım boyunca Alaşorda ile sözde olsun, icraatta olsun hiçbir ilişkim olmadı. Alaşordanın hiçbir biriminde görev almadım. Gençtim, okudum. Soma 1919 yılının Kasım ayından başlayarak Kolçak'a karşı gizli örgüte dahil oldum. Sovyet inkılabının 1. gününden itibaren Semey'de Kazak öğrencileri ile işçilerini Sovyet Hükümetinin çıkarları doğrultusunda devrimci faaliyetlere yönelterek yönetimin doğru yolda hizmet etmesine gücüm yettiğince gayret gösterdim. O dönemde içtimai hizmetlere, genç insan enerjisiyle kendimi verip, samimiyetle elimden gelen gayreti gizlemediğimi herkes bilir.

Öyle olduğu halde, yeterli hayat tecrübesine sahip olmayan gençlerde sık sık görülen bir hal içinde ve geri kalmış, muhafazakar bir çevrede yetiştiğimden hem de önümüzde faydala nabileceğimiz oturmuş bir siyai mücadele ortamı olmadığından duygularımın tesiriyle ömür sürdüm. Kolonizatör anlayışından henüz kurtulamamış olan mahalli parti mensublarının yaymış olduğu eski desturlar beni de çabuk etkiledi. Mevcut kolonizatör yayınlar milli duygularımı kamçıladi. (Programlı bir milliyetçilik faaliyetine hiçbir zaman katılmadım.) Benim milliyetçiliğim duygular nispetinde idi. Partiden çıkışımın tek sebebi budur. Bütün

enerjimle hizmet edemeyeceğime inandığım ve duygularımın tesirinden kurtulamadığım için parti içinde yer almanın gereksiz olduğunu düşündüm. O dönemde Ülke Parti Komitesi milliyetçi faaliyetlerim için ve de parti disiplinini bozduğum gerekçesiyle beni partiden ihraç etti. 1922 yılında, gençlere anlayış gösterilmesi ile ilgili bir karar çıkarılmıştı. Merkez Komilisinden özür dileyerek tekrar Partiye kabul edilmem mümkündü. O dönemde Partiden çıkarılan Kazakların büyük çoğunluğunun tekrar partiye girdikleri malumdur. Şüphesiz ben de öyle yapabiliirdim. Fakat müracat etmedim, partinin dışında kaldım. Bu durumda eğer ben, milliyetçilerin iradesiyle partiye girmiş idiysem onların emri 1922 yılına kadar mı yerine getirildi, sorusu gündeme gelir. Eğer öyle olsaydı, daha somaki yıllarda ben ne yapar eder partiye katılır, o emri yerine getirmek için kendimi adardım.

Gizlisi saklısı yok, gençliğimden beri bütün gücümle yazarlık yeteneğimi geliştirmeliyim diye hayal kurdum. İlk piyeslerimin başası bu hayalimi güçlendirdi. Partiden çıktıktan soma siyasetten tamamen uzak durdum. 1923-24 yıllarından itibaren siyaset ile ilgilenmeye başladım. Geçmişteki faaliyetlerimi değerlendirince siyasi yeterliğimin olmadığını gördüm. Bundan soma da kendimi siyasetin dışında tuttum. Üniversiteyi bitirdikten soma Marksizm'in ilkelerini öğrenerek somaki hayatımı edebi, pedogojik ve ilmi çalışmalara adamayı uygun gördüm. Bu saha bana çok ilginç geldiğinden başka bir sahada çalışmayı hiç düşünmedim. 58. statünün 7. maddesine göre suç kabul edilebilecek üretimle ilgili zarara sebebiyet verecek hiçbir faaliyetim olmadığını açıkça söylüyorum. Bu konudaki iddalar, Ermekov'un Kazakistan'daki yerli halkın topraklarının ellerinden zorla alınması konusunda Leningrad'a adıma yazdığı mektupla ispatlamaya çalışılıyor. Yapılacak bir yüzleşmede bunun doğru olmadığını anlaşılacağını belirttim.Ermekov'la bu konuda hiçbir şekilde mektuplaşmadık. Ondan aldığım bir mektupla ilgili olarak şöyle bir hadise olmuştu: Leningrad'a benim adıma bir mektup yazdığı doğrudur. Mektubu açıp okuyunca hayretler içinde kaldım. Yaşı benden büyük olduğu halde, önceden hiç yapmadığı tarzda bana ' siz ' diye hitap ediyordu. Daha soma bu mektubun bana değil, Bökehanov Alihan'a

yazıldığı, onun Leningrad'daki adresi bilinmediği için benim adıma gönderildiğini anladım. O mektubun araştırılması konusunu bilhassa isterim.

II) Başka suçlamaların tamamı benim 'Alka'nın edebi platformuna yaklaşımım ve ideolojik sahada o edebiyatçılarla yakın ilişkilerimle ilgili. Bunun için en son verdiğim ifademden iyice incelenip araştırılmasını istihham ediyorum.

Son olarak, Baydildin'in söylediği göre, benim 1921 yılında Smağul Sadvakasov'a ' basmacı ol ' diye akıl verdiğim iddası tamamen iftiradır: İlk olarak o yıl semey'de bulunmadım ve henüz Sadvakasovla tanışmamıştım. İkinci olarak o dönemde ben elifi mertek zanneden bir öğrenci gibiydim. O dönemde yeni yapılan Sovyet birliğinden ayrılmayı düşünmem ve bu konuda çalışmam, sadvakasov'a böyle davran, kolonizatörlüğe karşı mücadeleye başla diye akıl vermeye kalkmam akla mantığa sığmaz. Bu iddaların hepsi Baydildin'in kendi aklından uydurduğu gybet sözlerdir.

Gizli örgüt diyerek dallandırıp budaklandırduğumuz 'Alka'nın edebi platformuyla ilgimi bilmek istersiniz, Semey Güberniya Parti Bölümünün önceki yöneticisi Tokjigitov yoldaştan ifade almanızı arz ediyorum. Hiçbir şekilde gizlisi saklısı olmayan 'Alka' yı götürüp kendisine gösterdiğim konusunda o kişi şahitlik yapabilir.

Avezov, 29. 10. 1931

Yazarın zindanda yatarken yazdığı son dilekçesi böyle. İyice düşünerek "geçmişte neler olmuştu ?" Böyle söylemem doğru olur mu ? diye tefarruatıyla değerlendirip yazdığım anlıyoruz. Bu dilekçenin Avezov'un hayatım inceleyen alimler için çok önemli bir malzeme olduğu açık.

Gelecekte hala ızdırıp çok. Çoğumuz gündelik telaşlarla koşturup dururken zamanın farkına, şartlarına dikkat etmiyoruz. Oysa zindanda güneşin doğmasıyla batmasından başka bir şey bilmeyerek her an hahber bekleyen tutuklu için zaman hoş ve çabuk geçmez, saniyeler hiç kıpırdamıyormuş gibi gelir. Şimdiki Tastak'ta Komsomol sokağı ile Bavman sokağının keşistiği yerde, asrımızın başında yapılmış tek katlı kızıl bir bina var. Otuzlu yıllarda bu mevki şehrin tamamen dışı, kolhoz olarak kabul edilmekteydi.

BSB İdarenin yetkilileri ta başından, tutukluların zindanın cezalandırmaya müsait, göz görmez, kulak işitmez en ücra yerden seçmişler sanki. Yeri gelmişken şunu söylemek istiyoruz: Kazak aydınlarının, Avezov gibi büyük yazarların yattığı bu 'Komsomol, 268. ev'e bir hatıra plaketi konulsa çok anlamlı olur.

Affedilme, kurtulma ümidiyle yazılan bu dilekçeden sonra yazar, altı ay daha hapiste kalır. Yargı organları dilsiz, tepkisiz bir taş gibidir. Yargı organları ne cevap verirler ne de yolu yordamı böyledir, diye tekrar ifade alırlar. Milliyetçi, Alaşordacı, Basmacı Lideri, İhtilafçı, Devrimci suçlamaların ardı ardına yöneltirler. Dördüncü cildin 183. sayfasından itibaren 44 sayfalık suçlama özeti yer alıyor. Bu özetin başında ilk önce tarihi bir açıklama yapılmış. 12. sırada Avezov'la ilgili üç sayfalık suçlama yer alıyor.

Suçlamada kişinin yaşı, ailesi, görevi, suçu hakkında ayrıntılı bilgi veriliyor. Yazara yöneltilen suçların tamamı yukarıdaki soruşturma protokolünde, suçlama özetinde bahsedilen hususların birazım aynen tekrarlıyor. Avezov'un esas suçlama özeti aşağıdaki gibidir.

Suçlama Fezlekesi

M. O. Avezov suçlanmaktadır:

1 Devrim karşıtı örgüte girip zararlı fikirlerini gerçekleştirmek amacıyla teşkilatın emri doğrultusunda VKP (b)'ye üye olmuştur. 12. parti Toplantısında millet meselesi hakkında Bökenhanov, Sadvakasovların teklif ettiği platformu savunarak kolonizatörlüğe karşı mücadeleyi hedeflemiş, kendi sahasında milliyetçi çalışmalar yürütmüştür. Orınbor'da yapılan Kazakistan Sovyetlerinin 2. toplantısında delegasyonla özel bir toplantı düzenleyerek "Alka" isimli gizli, milliyetçi edebi dernek platformunun hazırlanmasına gönüllü olarak karışmıştır.

2 Sovyetin devlet organlarına, kendi teşkilatlarının menfaatlerini kollayan insanları sokmaya çalışmıştır. Hem de Sovyet organlarındaki insanları kendi menfaatlerine çalışan insanlar sayesinde devrim karşıtı faaliyetlerde bulunmaya sevk etmiştir.

Ceza yasasının 58. maddesinin 7. 10. 11. Fıkralarına uygundur.

BSB İdarenin 1924 yılındaki emri doğrultusunda 172 numaralı dava dosyasının Birleşik SBİ'nin özel toplantısında, mahkeme dışında incelenmesi kararlaştırıldı.

Açıklama

Bu dava ile ilgili olarak tutuklananların tamamı Almatı şehrinde hapsedildiler ve BSBI'nin kontrolünde bulunmaktadır.

Kazak SSR'i BSBI Yetkili Vekili Hvarostyan, Özel Vekil Popov.

Tutukluların yukarıda belirtilen birçok şikayetleri, suçu kabul etmeyişleri ile ilgili ifadeleri hiçbir şekilde dikkate alınmamış. Yukarıdaki sorgulama protokolünün sonuna yetkili vekil Popov kendi eliyle "Suçunu kabul etmiyor" açıklamasını yazmış. Öyle olmakla birlikte sorgulayıcılara, vekile bu söz hiç bir tesir etmemiş. "Ne yaparsan yap tutuklulara milliyetçiliği kabul ettir. " şeklinde özel bir emir mi var, nereden bilelim. Böyle söylememizin sebebi, soruşturma ve sorgulama evraklarının gün geçtikçe kalınlaşması, suçlamaların şiddetinin artması ve çemberin giderek daralmasıdır. Boynuna geçirilen 58. statünün kanlı bir kelepçe olduğundan bahsedilmemiştir.

Bu arada 13 Mayıs 1931 tarihli bir karara göz atalım.

Kazakistandaki BSBI İdarenin Özel Bölümünün Vekili Latipov 2370 numaralı dava dosyasıyla bilgilenmiştir.

Tespit

Bu davada zanlılar arasında bulunan Akbaev Jakıp, sağlığının kötüye gitmesi sebebiyle uzun süreli tedaviye ihtiyaç duymaktadır. Karar Verildi

Suçlu Akbaev Jakıp Almatı İslah evinin bünyesindeki hastanede kontrole alınarak başka hastalarla karşılaşmayacak şekilde tedavi edilsin.

Vekil Latipov

Burada İslah evi (ispradom) nin ne olduğu konusunda biraz açıklama yapalım. BSBI

Vekillerinin ifadelerine bakarsak o dönemde hapisanelerde tedavi merkezleri varmış. Bunu diğer bir ifadeyle "İslah evi" diye adlandırılmaktadır. Siyasi tutukluların diğer hastalarla karşılaşp konuşmalarını engellemek için özel olarak görevlendirilmiş doktorlar, özel bölmelerde tedavi yürütmektedirler. Bu dava dosyasının sonuna İslah evinin baş hekiminin yazdığı bir yazı konulmuş. Ukiyucuların hapisane şartlarını tam olarak anlamalarına yardımcı olmak için bu yazıya yer verelim.

"İslah evinin bünyesindeki revirde Kojamkulov Naşir, Abılayhanov (Muhamedşin) Seydahmet yattığı için boş yer yok. Akbaev Jakıp'ı hiç kimseyle karşılaştırmadan özel olarak tedavi etmemiz mümkün değildir." Bu yazıyı alan Latıпов, Popov çiger hastası Akbaev'in durumunu nasıl çözdüler, tedaviye gönderdiler mi, göndermediler mi, işin bu yönünü bilmiyoruz.

8 Mart 1932 tarihinde Almatı'daki savcı Stolbov'un adına, Moskova'daki BSB İdarenin müfettiş savcısı Katnyan'dan bir telgraf gelir. Telgrafın kısaca mazmunu şöyle: "Davayı neden böyle uzatıyorsunuz ? Üçlü'ye havele ediniz ". Bu arada şu iki hususa dikkate çekmekte yarar var: 4 ciltlik suç davası dosyasındaki savcı, soruşturmacı, sorgulayıcı, yetkili vekili hiçbirisinin adı soyadı tam olarak yazılmamış, sadece soyadları belirtilmiş. İkinci husus hiçbir sanığa avukat tahsis edilmemiş.

Toplam 32 kişinin içinden 20 adam seçilip Üçlü'nün mahkemesine hazırlanmaktadır.

Üçlü dedikleri, BSBİ'den bir kişi, OBKOM veya KRAYKOM sekreteri ve savcılıktan bir adam olmak üzere kurulan özel bir komisyondur. Bu komisyonun verdiği karar tekrar incelenmiyor ve bozulamıyor. Üçlü komisyonuna mahkeme üyeleri (hakim, avukat, yargıç) alınmıyor. Baş tarafına "Üçlü mahkemesi" ibaresi damga şeklinde basılarak kuşe kağıda özel dava evrağı hazırlanmış.

Üçlü'nün mahkemesine sanıklar çıkarılmamış; hüküm gıyaben verilmiş ve kendilerine tebliğ edilmiş.

**Kazakistan'daki BSBİ bünyesinde
Üçlü'nün Toplantısı
20 Nisan 1932
NO: III / K Protokolden Kopye**

GEREĞİ DÜŞÜNÜLDÜ KARAR VERİLDİ
2370 Numaralı dava 17. Muhtar Avezov 8 dosyası ile ilgili sanıklar Kasım 1930 tarihinden Avezov Muhtar, Ermekov başlayarak toplama

Azımhan, ceza yasasının kampına kapatılsın. 58. statüsü 7. 10. 11. Ermekov ile Avezov maddelerine göre hakkındaki bu karar, tutuklandıkları günden itibaren hesaplanarak uygulansın. Serbest bırakıldıktan sonra gözetim altında bulundurulunsunlar.

Bahsetmeden geçemeyeceğimiz çok önemli bir durumla karşı karşıyayız. 2370 numaralı dava ile ilgili Kazak Milliyetçilerinin Listesi olarak adlandırılan bir liste hazırlanmış. Liste dört sütundan oluşuyor. Birinci sütuna sayısı, ikinci sütuna suçlunun adı soyadı, üçüncü sütuna suçlama özeti denilmiş. Dördüncü sütuna 'karar' denmiş ve bu sütun boş bırakılmış. Listeye 20 adamın adı soyadı yazılmış. 12. sırada Avezov'un adı soyadı yer alıyor.

İlginç olan böyle bir liste hiçbir yasaya uygun değil. Bir amirin emriyle hazırlanmış gibi. Bu amir her ismin son sütununa kendi eliyle ve mürekkeple "5 yıl", "3 yıl", "4 yıl" sürgün edilsin" diye yazarak en sonuna imza atmış.

Üçlü yukarıdaki kararı bu amirin fermanını hiç değiştirmeden, bozmadan vermiş gibi. Bu durumda "Kazak milliyetçileri" suçlamasıyla tutuklanıp yargılanan insanların iki yıla yakın süren davalarını tek bir adam birer dakika içinde dışardan sonuçlandırmış görünüyor.

Acı bağırsak gibi uzatılan söz konusu listenin sonuna BSBİ III: bölümünün amiri Borisov ile BSBİ vekili adına Hovorostyan imza atmış.

Avezov'un eline aşağıdaki açıklama (hüküm fezlekesi) kopyesini vermişler:

Tahliye Müzekkeresi

Avezov Muhtara tebliğ edildi. Kazak SSR i BSB İdare bünyesinde tutuklu olarak kalmış, 8/X 30 yıl üzerinden hesaplandığında üç yıl gözetim altında tutulma cezasına çarptırılmıştır.

VSS'nin Amiri Grinbavm

**Vekil Siluvkov
7 Mayıs 1932**

M. Avezov bu kararla özgürlüğüne kavuşur. Öyle olmakla birlikte 'milliyetçi', 'alaşordacı', 'karşı devrimci', 'burjuva' suçlamaları uzun yıllar boyu, gölge gibi peşinden ayrılmaz. Hapisten çıktıktan soma dört ay kadar iş bulamayarak sendeleyip dolaşır. Üstün zekalı, yetenekli, bir çok tiyatro eseriyle iki üç kitabın yazarı, Rusça'yı çok güzel kullanan yazar iş arayarak bir çok müessesenin eşiğini aşındırır. En sonunda Kazak Tarım Ürünleri Enstitüsünde öğretmen olarak göreve başlar.

Üçlü' nün kararı ne zaman bozuldu? Avezov la birlikte suçsuz ceza çekenler ne zaman kanun nazarında aklandılar ? Bu sorular mutlaka insanların kafalarına takılıyordur. Kazak SSRİ Yüksek Mahkemesinin suç davaları ile ilgili Mahkeme Heyeti 28 Şubat 1958 yılı çıkardığı 22/0154 numaralı kararıyla Avezov' la birlikte cezalandırılan 20 kişiyi akladı. Bu kararda şöyle yazıyor: 20 Nisan 1932 tarihinde " Kazak Milliyetçileri " suçlamasıyla yargılanan 20 kişinin davasını yeniden inceleyerek aşağıdaki kararı aldık: O insanların faaliyetlerinde suç unsuru bulunmadığından Üçlü' nün vermiş olduğu hüküm ortadan kalsın."

İki yılı aşan ızdırıp, eziyet, can endişesi ve somaki 26 yıla uzayan ümitsiz bekleyiş iki satır sözle sonuca ulaştı. Kaderin cilvesi işte bu. Karara imza atanlar, Dosanova A.D., Abiljanov J.İ., Harlamova T.O., yoldaşlar. Dikkat etmişsinizdir, tutuklanma ile kanun nazarında aklanma arasında 26 yıl geçmiş.

Yirmi altı yıl demek, bir çok insanın yarı ömrü, bazı insanların ömrünün tamamıdır. Aklanma kararına kadar o insanların bir çoğunun ömrü sona ermişti. Bir kısmı 1937 yılında tekrar tutuklanmışlar 'halk düşmanı' oldukları gerekçesiyle idam edilmişlerdi. Avezov ise, takipten takibe, sürgünden sürgüne dolaşıp, sadece ömrünün son sekiz yılında sorgudan, takipten uzak başı rahat bir şekilde yaşamış ve Peygamber yaşına geldiği zaman ağır hastalık sebebiyle hayata gözlerini yummuştu. Stalin' in Kazak yurduna ulaşan zulüm politikalarının ilk örneğinin tarihi böyle. O fırtınada 100 binden fazla Kazak'ın başına zincir vuruldu. Bunun 20

binden fazlası idam edildi. Kalanların pestili çıktı, akılları başlarından gitti. Rüzgarın savurduğu toz zerrelere gibi yok olup gittiler. Sonra 3436, 37, 38, 4245 yıllarında felaket kara bulut gibi çöküp, kelepçe gibi sıkarak geri geldi.

Avezov kendi elleriyle yazdığı otobiyografisinde 1923 yılı Leningrad Devlet Üniversitesinin Filoloji Bölümüne girip 1928 yılında bitirdiğini belirtiyor. Ondan soma " Taşkent'teki Orta Asya Devlet Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesinde doktora başladım " diyor. O dönemde Kazak tiyatrolarında yazdığı piyeslerin sahnelendiğini, uzun ve kısa hikayelerinin dergilerde ve de tek tek kitaplar halinde yayımlandığını söylüyor da... birden atlayarak, "Abay külliyyatının redaktörü oldum; Onun biyografisini yazdım" diyor. Aradaki birkaç yıldan bahsetmiyor.

Öyle anlaşılıyor ki Avezov, 193032 yılları arasında ' milliyetçi, alaşordacı ' suçlamalarıyla Almatı hapishanesinde yaşadıklarını bilerek unutulmaya terk etmiş. Önceki bölümlerde yazarın zindandaki ifadelerini, sorgulama protokolünü, Goloşekin'e yazdığı dilekçeyi, iddia özetini, Üçlü' nün kararını, kısaca bütün dava evraklarını açıkladık.

Leningrad Üniversitesini üstün başarıyla tamamlayan Avezov'un Taşkent'e gelmesinin esas sebebi sadece doktora eğitimine başlamak değildi. Kazak alimlerinin, aydınlarının ileri gelenleri 1920' li yıllardan başlayarak Taşkent'te toplanmaya başlamıştı. Çünkü burada " Şolpon " dergisi, "Kedey Aynası", "Jas Kayrat" gibi yayınlar çıkıyordu. Moskova'dan göçen Doğu Halklarının Ortak Yayınevi de buradaydı. Başka bir ifadeyle Taşkent, o dönemde Müslüman halkların başkenti durumundaydı. Kalemine güvenen Avezov, duyulanın ve fikirlerini, mesajlarını bu aydınlar arasında halkına daha rahat ulaştırabileceğini düşünüyordu. Günden güne halkın gözü kulağı olmaya başlayan yazara, aydın ve seviyeli ortam hava gibi gerekli olmuştu. İdeallerine sıkı sıkı sarılan Avezov, Taşkente geldikten soma gece gündüz demeden yayıncılıkla meşgul oldu. çok hassas konularda makaleler yazdı. Aynı zamanda üniversitede asistan olarak bilime yöneldi.

Akademik danışmanı dönemin büyük alimi, Arabist ve Müsteşrik Profesör M. F. Gavrilov idi. Çok geçmeden Orta Asya Terminoloji Komitesi kuruldu. Komitenin başkanlığına M.F. Gavrilov, ilmi sekreterliğine ise Avezov atandı. 31 yaşındaki yazarın zekasına, yeteneğine hayran olan danışmanın "Avezov'un doktorada üç yıl okumasının gereği yok, iki yılda bitirir." diyerek özel bir karar çıkardığı bilinmektedir. Avezov'un Orta Asya Devlet Üniversitesinde asistan olduğu dönemle ilgili bilgileri, alim Mirzahmetov Mekemtes, "Avezov'un Asistanlık Döneminden Belgeler" isimli makalesinde (Kazakistan Muğalim Gazeti, 14 Kasım 1977) ayrıntılarıyla vermiştir. Otuzlu yılların başında Avezov'un alevler gibi yükselip gelen yayımları, üzerine su serpilmiş gibi kesildi. Stalin' in kanlı, yok edici zulumü, tabiri uygun olursa okyanus dibinden yanardağ çıkaran tayfun gibi gürelemişti. Üç dört yılda bir tekrar güç alıp ömür denizini alabora edip durmuştu. O tufan 30. yılın başında Müslüman cumhuriyetlere şiddetli dalgalar şeklinde yönelmişti. Bunun esas amacı Kazakistan ve Orta Asya'daki aydın kitleyi, halkın kaymak tabakasını bir daha süpürüp halkı mankurt halde bırakmaktı. O dönemde devletleştirme politikası uygulanıyordu. Bütün zenginliğini, elindeki azıcık malım yitirip talan olan çiftçiler ve köylüler açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Avezov'un orta seviyeli üreticilerin mallarının ellerinden alınmasına karşı yazdığı makale herkesin dilindeydi. Kalem güçlü yazar, halkın açlıktan, kırgından nasıl kurtulacağını yollarını araştırmaya başlamıştı.

İşte böyle zor bir dönemde 33 yaşındaki Avezov' u tutuklayıp hapse attılar. Avezov'un tutuklanmasıyla ilgili olarak Üniversitede yer alan tek belgenin kopyası aşağıdadır.

"Doktora öğrencileri Avezov ile Kemengerov ve asistan Koşkınbaev' in Üniversitemizle ilişkileri tutuklandıkları tarihten itibaren kesilsin." 01. 10. 1930

Gerekeşi: Orta Asya Devlet Üniversitesi Pedagoji Fakültesi Dekanı Segal' ın dilekeşi.

Muhtar Avezov, Taşkent'te tutuklandıği zaman ailesinden yanında ilk eşi Rayhan' dan kalan kızı Muğalima, sonraki eşi Valentina Nikolaevna, ondan olan kızı Layla vardı. Tursum

Jurtbaev' in " Besigindi Ayala " (Jüldız dergisi No: 1988) isimli romanında Muğalima' nın kısa bir hatırası yer alıyor: " Babamdan bir gece yarısı ayrıldıktan sonra, beni Danyal İskakov'un eşi Mukarama' ya bırakarak Valentina Nikolaevna, Layla'yı alıp Leningrad' a gitti. Ne olduğunu tam olarak anlayamadım." diyor. O eserde Alkey Margulan şöyle diyor: " Taşkent'te kalan Muğalima'yı Almatı' ya gönderdikten sonra ben de Leningrad'a döndüm. Doktora eğitimime devam ettim... Bir gün, daha sonra ünlü bir doktor olan Orazbaev Kabış mektup getirdi. Muhtardanmış. Bütün öğrenmek istediği: Valentina nerede, izini kaybettim. Kendisi ve Layla sağ mı? Duyguları nasıl? Benden ümidini kesti mi? Bu soruların cevaplarını araştırıp öğren.

"O dönemde Valentina Nikolaevna, gazetede mi, yayınevinde mi, muhabir olarak çalışıyordu. Selamı ulaştırdım. Zor günlerde aile içinde bir bağlantı olmuşum." diyerek Margulan gerçeği yazıyor. (Jüldız, No: 7 ,1988, 1 15. sf.) Leningrad'a gelen Valentina Nikolaevna'nın durumu böyleydi.

Avezov ile Bavırjan Momışulı arasındaki ilişki sadece çok açık olan bir gerçeği gösteriyor-1944 yılının Eylül' ünde, Bavırjan, 'Sosyalistik Kazakistan' gazetesinin yönetimine yazdığı açık mektupta, Esmagambet Smayılov'un 'Abay' romanı hakkında yazmış olduğu değerlendirmesini müdafaa ettiğini biliyoruz. ' Gelişecek ülkenin çocukları birbirine yiğit der' sözüyle başlayan bu mektup halen yazar arşivinde saklanmaktadır. Bavırjan' ın naklettiği hatırat aşağıdaki gibidir. 'Birlikte oturduğumuz bir gün Avezov, Ey yiğit savaşa katılmadıysam da azabı kimseden daha az çekmedim. Almatı hapishanesindeki korkutan, titreten, acıkırtan azap ömrüm boyunca bana yeter.

Tanınmış şair, gazeteci Ziyabek Rüstemov'un adı edebiyatçılar tarafından iyi bilinir. Taşkent'te çıkan 'Kedey Aynası' gazetesinin redaktörü idi. "İşte o Rüstemov'un 1930 yılının sonunda 'Kasımordacıların Tamırına Balta :abayık' isimli kitabı çıktı. O kitapta, 30' lu yılların başında Kazak entelektüellerine ne tür suçlamaların yöneltildiği, davalarının nasıl görüldüğü açık olarak yazılmıştı. Vatandaşlara atılan iftiraların, yöneltilen suçlamaların

iğrençliği insanı tiksindiriyor. Her şeyi abartarak meseleyi oldu bittiğe getirmek amacıyla oluşturulan suni rüzgar ortalığı karıştırmıştı. Bazı yazarların birbirlerine 'Başka ülkeye kaç' diye akıl verdiklerine nasıl inanırsınız ? 'Devrimci ideolojiye karşı' ifadesine her sayfada rastlıyoruz.

Zaman kıskacında muzdarip olan Avezov'un 'ağzı yanan üfleyerek yer' misali gönü kabardığı zaman seyrek de olsa sırlarını paylaştığı görülüyor. Almatı hapishanesindeki zor günleriyle ilgili hatıralarını sırdaş dostu Kayım Muhamed Janov' anlatmış. 'Ben anlatayım sen dinle. Zindanın heybeti büyük, azabı ağır. Az zaman içinde cehennem kıl köprüsünden geçmiş gibi olduk. Sorgulamadan geldikten soma yaşlı yardımsever bir kişinin gizlice söyledikleri bu gün hala gözlerimin önünde.

'Muhtar, sonraki dönemde tarihi, gerçekleri bilen insanlar gerekir. Bu canavarın pençesinden kurtulacağımız şüpheli. ' Hata ettim, geçmişimi inkar ediyorum' diyerek hükümet temsilcilerine açık mektup yaz. Bizler ömrümüzün sonuna yaklaştık, arkamızdan önümüz yakın. Bundan sonra kendi tezeğimizi kendimiz deşip ne yapalım... Bu yüzle geldik, bu yüzle gidecek insanlarız' diyerek akıl verdi' demişti. Tok gözlü milletin, seçkin vatandaşı verdiği bu akılla Avezov' un kurtulmasına sebep olmuştu.

Kendisine verilen bu akıllı dikkate alan Avezov, açık mektup yazmaya başlar. Bu mektubu önce Kaz APP' nin başkanına, diğer kopyalarını Kazakça ve Rusça hazırlayarak 'Kazakistanskaya Pravda' ile 'Sosyalistik Kazakistan' gazetelerine gönderir. ' Avezovlu Muhtarın mektubu' adını verdiği bu mektup, söz konusu gazetelerin 10 Temmuz 1932 tarihli sayılarında yayınlanır.

Suçlu bulunan Avezov' u namlunun ucundan kurtaran bu mektubun tam nüshası 'Juldız' dergisinin 1988 yılındaki 7. sayısında yayınlanmıştı. T. Jurtbaeb' in 'Besigindi Ayala' adlı romanında da tam olarak yer almıştı. O mektubu tekrar yayınlamayı uygun görmedik.

Mektubu buraya almamakla birlikte onun içinden Avezov' un canını kurtarmasına sebep olan üç konuya değinmek istiyoruz.

Avezov' un başını kurtaran üç husus, aradan altmış yıl geçtikten sonra, yeniden yapılanma döneminde ancak bu günkü nesil tarafından

anlaşılabilmektedir.

"İlk olarak, 'Zenginler ile boy beylerinin refüze edilmelerinin gereğini ve gerekçesini samimi olarak kabul etmedim. Solhoz, Kolhozların yapılanması sırasında ortaya konan büyük ve önemli hizmetlere de ilk zamanlar güvensizlikle yaklaşım karşı çıktım.' diyor yazar. Bu kadar önemli olan bu faaliyetler nelerdi ? 1926 yılının başında, önce zenginlerin somasında ise on beş hayvan besleyip geçimlerini sağlayan orta halli ailelerin mallarının ellerinden alınması politikası uygulandı. Malları ellerinden alınan Kazak aileler, boşluğa düşüp mekanlarından uzaklaşarak ne tür bir işle uğraşacaklarını bilmez bir halde göçe başladılar. Uygulanan bu politikadan bir milyon kadar orta halli aile olumsuz etkilenmiş, yoksulluğun en alt sınırına düşerek açlıkla yüz yüze kalmıştı.

Torğay, Semey, Akmolı eyaletlerinin yoksulları, büyük nehirlerin boylarında yaşamakta olan yerleşik halkın yanına göç etmeye başladılar. Arka' nın şiddetli soğuk kışı, malsız yoksulları dilenci durumuna düşürüp kırdı. "İşte bu acı sonu M. Avezov çok önceden tahmin etmişti. ' Göçebe Kazak aileleri hiçbir şekilde yerleşik hayata geçmeye zorlamanın gereği yok. Onlar asırlardan beri kalıplaşan otlak paylaşımına, oba geleneğine göre yeni dönemin şartlarına uyum sağladılar. Kazak ailelerin yerleri miras yoluyla eskiden beri paylaşılıp belirlenmiştir.' diye makale yazıp yol göstermesinde düşünen insanlar için büyük ibret vardı. Kalp gözüyle gören akıllı insan olacakları hisleriyle önceden bilmişti.

Yer yüzünün akıllı insanları kendi ülkesinin halkını nasıl etsek de kalkındırsak, ne yapsak da zenginleştiresek diye çabalıyor. Oysa bizim yöneticilerimizin herkesin malım mülkünü, tasarrufunu elinden alarak, halkı nasıl etsek de yoksullaştırsak diye gayret göstermeleri anlaşılabilir diyerek sıkıntıları yazdı. Halk zenginleşmeye, gelişmeye çalıştıkça biz, onları dilencilik yönelttik. Merkezi Rusya' da ağaları tamamen yok etmek gerekir' şeklinde bir karar çıkarılmıştı. Bizim gönüllüler de ağası olmayan Kazak köylerine gelip 'Beş keçisi olan Kazak' ı ağa olarak yazın', 'Ne yaparsanız yapın, köyünüzden ağa çıkarın' diyerek sopanın ucunu gösteriyorlardı. Orta halli aileleri ağa olarak

gösterip ellerindeki bütün malı alarak sürgün etmek insafsızca verilen bir cezadır.

Merkezi Rusya'da 'Kemikleri derilerinden çıkan amele köylüleri yükseltiniz' şeklinde bir karar alınmıştı. Bu karar üzerine bizim gönüllüler, uysal halkın üstüne kamçı sallayarak "içlerinden ne yapıp edip amele bulun, onları diğerlerinden ayırarak köyün dışına çıkarın, Onlara ayrı ev yapın, ameleden başkan seçin" diyerek işe giriştiler. O dönemde cahil, baş deyince kulağım gösteren, yemek yiyip ayak uzatmaktan başka bir şey bilmeyen amele başkanların çıktığını babalarımız türkü yakıp söylerlerdi. "İşte, yerli halkın etnolojik özelliğine, tabii yapısına dikkat etmeyerek gözü kapalı gerçekleştirilen işlerin ardı arkası kesilmeyen ızdıraplara neden olacağımı büyük yazar, çok önceden tahmin etmişti. Fikirlerini makaleler halinde sureli yayınlarda yayınlamıştı. Bu hareketinin yazarın başına kara bulut gibi çöküp, Onu 'zengin yanlısı' , 'alaşordanın fikirlerini edebiyat sahasında uygulamaya koyan kişi' olarak gösterdiği malumdur. Nasıl etsem de bu övünç verici iftiradan kurtulsam diye bunalan Avezov, ' Edebi hizmetim gençlerin gönülündeki milliyetçilik ateşini hafifletip azaltmadı, aksine onu iyice güçlendirmeye başladı' diye yazdı.

Başka bir zaman, 'Ey Pirim ey! Milletini seven milliyetçilikle suçlanır mıymış' diye söyleyen de aynı Avezov' dur.

Açık mektupta üzerinde durulması gereken ikinci önemli husus, 'Şolpan' dergisinde çok önce yazdığı bir makaledeki fikirleri için 'Onlar gelişme yolunda zararlı fikirler idi' dediği ifadedir. 'Şolpan' dergisinde yayınlanan o makalenin özelliği neydi ? O makaledeki bozguna fikirler nelerdi?

Avezov'un başına bela olan bu hacimli makale ' Kazak Edebiyatının 'Şimdiki Devri' adını taşıyordu. 'Şolpan' dergisininin 1922 yılındaki 2. ve 3. sayılarında, 1923 yılındaki 4. ve 5. sayılarında yayınlamıştı. Avezov'un 20 ciltlik külliyatının 15. cildine alınacakken yayinevi redaktörünün ileri görüşlülüğü yüzünden çıkarılmıştı. Bu şekilde 70 yıldan beri gizlenen, okuyucularıyla buluş turulmayan makalenin sırrı neydi? Makaleyi 'Şolpan' dergisinden bularak okuduk.

Geniş makale önce Abay'ın şiirlerini tahlil etmekle başlıyor. Abay realizmi, Abay romantizmi konularını tanımlayıp açıklayarak bu edebi akımların Kazak edebiyatına giriş aşamalarını teferruatıyla izah ediyor. Sonra Ahmet Baytursmov'un eserlerindeki edebi değer üzerinde duruyor. Jusıppek Aymayıtov'un eserlerindeki psikoloji inceleniyor ve kahramanların tahlilleri yapılıyor. Avrupa edebiyatıyla yakından ilgilenen Aymayıtov'un ustalığı, resmetme tarzındaki yenilikler üzerinde derinliğine duruluyordu. Mağjan Jumabaev' in şiirlerindeki romantizm, Bayron, Puşkin şiirleriyle aynı ayarda değerlendiriliyordu. Mağjan' in o dönemde 'çırılcıplak yandım sevdim' diye dilden dile dolaşan aşk şiirlerinin eski Kazak şiirlerinin mazmununun zenginleştirilmiş örnekleri olduğu söyleniyordu.

O dönemdeki Kazak Edebiyatının önemli örnekleri üzerinde duran, onların halk tarafından pek dikkat edilmeyen sanat değerleri üzerinde tahliller yapan planlı, fikirleri ve yapısıyla çok değerli bir makale. Bu makaleyi bu gün tekrar bastırarak olsak, yüksek eğitim kurumlarının edebiyat bölümü öğrencileri için çok yararlı bir kaynak olacağı şüphesizdir.

Açık mektuptaki üçüncü husus 'Alka' ile ilgili. 'Alkanın programını yenilikçi bir edebiyat programı olarak kabul etmem de doğru değildi.' diye yazıyor Avezov O halde 'Alka' nedir ? 'Alka' 20' li yıllarda genç edebiyatçıların bir araya gelerek oluşturdukları bir gruptur. Yukarıda isimleri geçen bir çok yazar, birbirleriyle sıkı ilişkiler kurmuşlardı. Başka bir ifadeyle 'yenilikçi istikametteki edebi grup' olarak isimlendirilebilir. Ülkeyi karıştırmakta olan devrimci ideolojilerin, dünya üzerindeki mücadeleciler teşkilatların sadece iyi yönlerini alıp, bunların Kazak toprağına, Kazak milletine uygun olan tecrübelerinden yararlanılmasını teklif ettiler. 'Alka' nın öncelikli maksadı, öylesine karışık, değişikliklerin ve devrimlerin çok sık yaşandığı bir dönemde, Kazak adet ve geleneklerinin unutulmasını önlemektir. Çin ve Rusya gibi iki büyük ülkenin arasında yaşayan az sayıdaki Kazak' in kendi etnik yapısını, geleneklerini ve kültürünü koruması, zaman kaybına tahammülü olmayan önemli bir meseleydi.

Bu günkü yeniden yapılanma döneminin bayraklaşan sloganı, her milletin kendi geleceğini kendisinin hazırlama hakkına sahip olmasının gerekliliği değil mi ? "İşte, 1930 yılının başında Avezov' u 'milliyetçi, alaşordacı' suçlamalarıyla yargılayıp canından bezdirmelerinin esas dayanağı bu gerçektir.

Bu şekilde gazeteler vasıtasıyla kendi kendisini suçlayarak, her şeyi kabullenmesi, Avezov' u 1937 yılında yeniden tutuklanarak 'halk düşmanı' olmaktan kurtarmıştı.

Bu bölümde T. Jurtbaev' in 'Besigindi Ayala' romanındaki bir isim üzerinde özellikle duralım. Avezov Taşkent, Almatı hapishanelerinde yattığı zaman arkasından ağlayıp kalan Muğalima' ya göz kulak olup hapishaneye yiyecek içecek, giyim kuşam getirip duran Ahmetbek Şiykibaev veya Ahmetbek Beysembaev' in isminden iltifatla bahsediliyor. Sıkıntıya düştüğü zaman yazara yardım eden kişi Şokaev Ahmet' ti. Yazarın akrabası Avezov Ahmet, yardım edememişti. Bunun delili o dönemde kitabın yazarına o Ahmet' in anlattığı hatıralardır. Avezov Ahmet ömrü boyunca Sariağaç şehrinde yaşadı. 1978 yılında vefat etti. 'Bala Muhtar' (Yazar, 1967) isimli hatıratı yayımlandı. Bu makalenin yazarı (D.D. ç.n.) o dönemde fırsat buldukça Ahmet Ağabeyle defalarca sohbet etmişti. O sohbetlerden birinde Ahmet Ağabey, 'Endik Kebek'te ve 'Baybişe Tokal' daki kadın tiplerini canlandırdığım anlatarak 'Muhtar hapiste yatarken arkasından gidemedim.' diyerek içindeki üzüntünün ve pişmanlığın beynini kemirdiğini anlatmıştı. insanın başına bela geldiği zaman dostuz, akrabamız, diyen bir çok kişinin saklanıp uzaklaştığını biz buradan anladık.

Hapisten çıkan Muhtar, bir müddet sessizlikten sonra Kazak Tarım Ürünleri Enstitüsünde öğretmen olarak işe başladı. Enstitü'nün 14 Eylül 1932 tarihli ve 79 numaralı M. Avezov 1 Eylül 1932 tarihi itibaren Kazak ve Rus Dili bölümünün doçenti olarak işe kabul edildi şeklindeki kararını biliyoruz.

Bir ev kiralar. Leningrad' daki eşine ve kızına mektup yazarak geçmişteki dargınlığının hepsini unutup onları çağırır ve güz mevsiminde Almatı tren istasyonunda karşılar. 'İzder' adındaki denemesini yazar. ' Karaş Karaş Olay'

na malzemeler toplayıp çok geçmeden yazmaya başlar. Bunlarla birlikte, geçmişteki 'milliyetçi' suçlaması ve iki yıla yakın karanlık zindanda yatmış olması, bir kurt gibi içini kemirir. Nihayet S.S.S.R. yazarlarının 1. toplantısına delege olarak seçilmediği halde sadece konuk olarak katılmaya mecbur olur.

Bu bölümde yine bir hatıra yer verelim. Yazarın ailesini bağrına basıp işlerine göz kulak olan arif bir ihtiyar var. Bu gün yaşı doksandan aşmış durumda. Adı soyadı Ahmet Kartaşov. Bu kitabın yazarının konuştuğu kişilerden biridir. Bu ihtiyar ile Avezov' un dostluğu hakkında bu incelemeyi yapan yazarın (D.D. ç. n.) 'Şeşen Karinin Dostuğu' isimli hikayesi yayımlandı. O Ahmet anlatıyor: 'Ellili yılların başı olacak. Savaşa katılışla ilgili belgelerimden bazı insanlar şüphe ettikleri için gazi aylığımı alamıyor, kaderime isyan ediyordum. Bahçede dolaşan sevgili Muhtar...arkamdan gelerek kolunu omzuma attı ve sessizce konuştu.

- Ahmet, nikamu ne skaji, Stalin nas ne lubit.

- (Ahmet, hiç kimseye söyleme, Stalin bizi sevmiyor.)

Büyük yetenek, ünlü kalem erbabının bu ifadesi hayatı boyunca canını sıkan en önemli sırrıydı sanki.

1930 yılında Avezov' u zindana kapatan mahkeme kararı, ancak 1958 yılında ortadan kalkmıştır. Söz konusu açık mektupta, hatıra kırıntılara dikkat edilmesi gereken çok önemli bir nokta var. *Bu*, Avezov'un çok sıkıntılı ve bunaltıcı bir dönemde küçük hedefini büyük hedefi uğruna gözden çıkarması, gelecek nesillerle yüzleşebilmek amacıyla ömrünü amaçların amacı (en büyük maksat) olarak değerlendirmesidir. Böyle yapmayan nice gençlerin altın başlarını kurban ettiklerini biliyoruz.

Gelecek nesillerin ve yapacağı büyük hizmetlerin hatırına o açık mektubu yazan Avezov' u henüz yeni yeni tanıyoruz. Demek ki Avezov, ileri görüşlüdür. Söz konusu mektubu yazarak 'geçmişte yaptıklarımızı karalamasaydı' bu gün bizler için 'Abay Joli' romanı yazılmamış olacaktı.

MUHTAR AVEZOV YILINDA DÜŞÜNCELER

XX. yüzyıl edebiyatının büyük klasiği Muhtar Avezov'un ilim ve sanat yolunu tanımak, yazarın estetik dünyasını derinden araştırmak meselesi, bugünkü zaman talebi açısından değerlendirme görevini ileri sürmektedir. Çünkü toplum zihniyetindeki değişimler ve Milli bağımsızlık bayrağı altında gelişmekte olan tanım ve yeni görüşler çerçevesinde büyük yazarın engin edebi mirası, halkımızın geçmişi ve bugününün temeli manevi alemindeki tekrarlanılmaz muhteşem estetik dünyası da yeni bir açıdan değerlendirilmelidir. Yazar, hayatını halkıyla birlikte dar geçitlerden geçerek, tarihin tekrarlanılmaz sosyal, siyasi sarsıntıları ile totaliter sistemin adaletsiz baskısında geçirdi. Kamuoyu ve edebiyata tayin edilen talepler, parti ilkeleri, hiçbir yetenek sahiplerine belirlenen çemberleri açmasına izin vermedi. İlginç kaderli Muhtar Avezov eserleri, bu durumdan dolayı, edebiyat eleştirilerinde birbirine zıt ve ikili fikirler oluşturma geldi. Mükemmel eserleri ve temel çalışmaları da çağdaşlarının göz önünde, gelecek nesil şuuruna ulaşmadan "aktandaktara" veya "yarı aktandaktara" dönüştü.

Bunlar yazarın altı ciltlik ve on iki cilt eserler toplamına girmedir. Hatta, eserlerinin tamamı diyebileceğimiz yirmi ciltlik toplama da sansür tarafından caiz görünenleri ilave edildi. Enstitü ilmi heyetinin karan olmasına rağmen, sansür müdahale ederek, bütün eserleri tıraşlayıp, yünü yolunan tavuk gibi basıldığı, uyanık okuyucuya malumdur.

İşte, böyle kaderi çetin siyasi sosyal durumda, milli zihniyetin damarını kesip halkın tarihi hafızasına el koyup, geçmişim umursamayan, bürokrasi şuru benimsetti. Bu dönemde yaşayan yazar kaleminden doğup, Milli manevi hazinemize dönüşen, tekrarlanılmaz aşı olan edebi eserleri yeni zaman ruhunda ve ilmi esasla değerlendirme meselesi, huzurumuza tarih görevi olarak çıkmaktadır. Zaman talebi seviyesinde bulunabilmek, yazar eserlerini yeniden tanıyıp, değerlendirmede geniş çaplı, çok yönlü araştırmalar ve ilmi teorik incelemeler yapılmasını gerektirmektedir.

Muhtar Avezov'un edebi eserlerinin tamamının akademik baskısını hazırlayabilirsek, elli ciltten oluşacak eserlerinin basılması medeni ve manevi hazinemizin zenginleşmesinde kaynak olacaktır.

Prof. Dr. Mekemtaş MIRZAHMET

H. A. Yesevi Ü. Kazakistan Halkları Tarihi ve Etnofilolojisi Arş. Ens. Mdr.

Kazak Türkçesinden aktaran:

Banu MUHYAEVA

Muhtar Avezov'un hayatı ve ilmi, sanat eserleri hakkında eline kalem alıp fikir söyleyen, büyük ilmi araştırmalar yapan kalem sahiplerinin genel sayısı bini açmaktadır. Bu grubu yeniden araştırma işine katılmaya başlayan gençler akımı devam etmektedir.

M, Avezov hakkında yazılan çalışmaların Kazak diliyle sınırlanmadan, başka halkların dillerinde de yazılıp, yayınlanması, yazar eserlerinin bütün insaniyete ortak manevi hazine kaynağı olduğunu göstermektedir.

Yazar eserlerinin tanıtımında, değerlendirmesinde ve yayınlanmasında ciddi araştırmalar yapıp, Muhtar tanıtımı alanını oluştırmada öncülük gösteren edebiyatçı alimlerin katkısı ağırlıklıdır. Muhtar tanıtımı alanının karşılıklı ve zor meselelerini ilk eleştiricileri ve teffekürleri ve önemli ilmi araştırmalar yapanlarda ağa nesil temsilcileri Saken Seyffulin, Sabit Mukanov, Gabit Müsrepov, B. Kenjebayev, M. Karatayev, A. Tejibayev ve başkalarıdır. Bu neslin oluşturduğu geleneği, sonra orta ve genç kuşak Muhtar tanıtımının çeşitli karışık ve önemli meselelerini derinden araştırarak, ağa nesil geleneğini yakışır bir biçimde devam ettirdi.

Bilgin alim, klasik yazar Muhtar Avezov'un edebi eserlerini her yönüyle tanımak, derinden benimsemede sahayla ilgili elde ettiğimiz başarılar vardır. Zamana göre yanlış yaptıklarımız da yok değildir. Çünkü kalıplı sosyoloji görüşün Kazak edebiyatı üzerine çok durup fazla zarar verdiği, özellikle Abay tanıtımı alanında göründü. Muhtar Avezov'un ilmi sanat yolundaki yıldızının parladığı iki zirvesinin ikisi de Abay eserleri ile doğrudan ilgilidir. İlmi sahasındaki önemli başarısı, ulaştığı zirvesi, Kazak edebiyatı tarihinde Abay tanıtımı alanının temelini oluştıran eserlerdir.

Sanattaki başarısı ve ulaştığı zirvesi "Abay jolu" epik romanıdır. Büyük şair Abay eserlerinin ilmi araştırmaları ile ve incelemelerden kaynaklanan Abay hakkındaki sanat eseri arasındaki bütünlük, dünya edebiyatında tekrarı olmayan ayrıca bir olaydır. şimdiki ve önümüzdeki dönemlerde Abay tanıtımı alanında gündeme gelir, eses problemlerinin hepsi de, Muhtar tanıtımı aracılığıyla, onun ilmi teorik seviyesine göre araştırılacaktır. Bu sebepten yazar mirası konusunda derin incelemeler genç kuşak huzuruna tarihi görev olarak sunulmaktadır.

Gelecekte Muhtar tanıtımı alanındaki ilmi araştırmalarda elde edilen başarılarımız, fikirlerimiz bugünkü seviyesinde kalmadan, zaman taleplerine göre Muhtar tanıtımının hangi esas problemlerin araştırma objesi olacak, onun hangi yönü incelenecek sorularının cevabı da, eserinin zirvesi " Abay jolu " epik romanında aranacaktır.

UNESCO'nun belirlediği, Muhtar Avezov'un 100. Yıl dönümü münasebetiyle 1997 yılı Avezov yılı olarak adlandırıldı. Bu yılda gerçekeştirilecek amaçlarımızdan biri de yazarın elli cilt oluştıracak eserlerinin tamamını hazırlamaktır.

M. Avezov Edebi Anıtlar Müzesi görevlileri ilmi esasa dayalı elli cilt akademik eserlerinin tamamının baskıya hazırlama çalışmalarını başlattılar. Fakat bu zor, karışık, düğümleri çok, deve kaldıramaz sorumlu bir çalışmadır. Kazak edebiyatı tarihinde önce bunun gibi sorumluluğu büyük, geniş çalışma yapılmamıştı, ilmi tecrübe de azdır.

Bizi, yazarın on iki cilt eserlerinin toplamı, özellikle yazarın 90. Yıl dönümü münasebetiyle yayınlanmış 20 cilt eserler toplamı yönlendirecektir. Fakat, bu baskılarda metin tenkitleri yeterli seviyede yapılmamıştır. Hatta bazı eserler basım kurulu tarafından " dikkat etmek " için veya sansürün yersiz müdahalesinden bazı yerleri kısaltılıp, hatta bazı yerleri değiştirildiği gizli bir sır değildir. Buna üstelik 1930 1940'lı yıllar, yani on yıl içerisinde Rusça'ya geçme dönemlerinde hızlı değişimlerden dolayı imlanın bir kalıpta olmaması bu dönemlerde yayınlanan eserlerinde çok metin ve imlâ değişiklikleri görölmektedir. Bu durumları dikkate alarak yazarın elli ciltten oluşan eserini baskıya hazırlamada imlâ, metin problemlerinin doğru çözümlenmesi için bir sisteme dayalı ilkeyi tutunup bir kalıba sokmak ihtiyaç duyulan talep olarak gündeme gelmektedir.

İkinci olarak, elli cilde giren eserler, önceki baskılarıyla mukayeseli verilecektir. Buradan birkaç zorluklar çıkabilir. Çünkü yazarın arşivindeki belgeler, fikirler düzensiz sistemleştirilmeyen, karışık haldedir. Onlar konu, tür, kronolojik bir düzene sokulmamıştır.

Yazarın ilk akademik baskısını kaliteli bir şekilde baskıya hazırlamak için, önce arşiv belgelerini tür, konu, kronolojik bakımından

tasnif etmek gerekir.

Örnek olarak şunları söyleyebiliriz. Muhtar Avezov'un sadece Abay eserleri ile ilgili arayışları ve araştırmaları veya Abay hakkında sanat eseri, oradaki türlü fikirleri, haşiyaları, el yazıları, tezleri çeşitli fikirleri, bildirimleri, mektupları, konuşmaları, kapalı fikirleri, Abay hakkında 15 cilt oluşturacaktır. Sadece bilgin alimin Abay tanıtımı alanındaki daha yayınlanmayan arşiv belgeleri 30 bski kalıbım aşacağı biliniyor.

"Abay Jolu" epik romanını yazdığı sırada birkaç defa değiştirilmişti. Redakte edilen ve onların arşivde bulunan birkaç nüshaları vardır. Bunlar redakte edilip düzeltilen nüshalara veya dönemin siyasi sosyal durumuna göre kısaltılıp, değiştirilen nüshalarıdır. Buna epik romanı yazdığı sırada ayrıca halk ağzından topladığı Abay'ın hayatı ve şairliği, sosyal hayatıyla ilgili çok değerli, nadir bulunan iki cilt kaynakları da dahildir. "Abay" tiyatrosu, opera librettosu, edebi senaryo, film senaryoları ve onların birkaç defa Kazakça, Rusça yazılan nüshalarının hepsi de tür, konu, kronolojik yönden tasnif edilip, onlara ilmi açıklamalar yazılmalıdır. Bu iş acilen yapılmalıdır. Yukarıda adı geçen çeşitli bilgiler kaynaklarının çoğu Arapça, Latince'dir. Onların yanlışsız, doğru okunması da külfetli bir iştir. Çünkü gözü alışmış adam olmazsa, Muhtar Avezov'un el yazısının, acele veya kısaltarak, bazen sadece kendisi anlayabilecek şekilde yazılmasından dolayı, çözülmesi çok zordur. Bu zorluklara katlanıp M. Avezov eliyle yazılan Abay eserleri ile ilgili bilgiler ve sanat eserleri kaynaklarının toplanıp, düzene sokulmalıdır. Abay'la ilgili çalışmalardan oluşan 15 cilti baskıya hazırlama ön çalışmayı gerektiriyor. Yazarın eserleri çok değerli kaynaklardan biri de, Muhtarın hayatı boyunca yazdığı mektupları ve yazara yazılan mektuplardan oluşan epistolyar tür, çok yönlü hayat sırrından bahseden tekrarlanılmaz el yazısı nüshalarıdır. Bunlar tarihi şahıslara, bazı insanlara ve resmi kurumlara yazılan mektuplardan ibarettir. Fakat bugüne kadar değinilmemiş, araştırılmayan sahadır. Araştırılırsa bu mektuplar birikimi, yazarın çetin dönemlerde yaşadıklarının sırrını öğrenmemizi, bununla birlikte yazar laboratuvarının tabiatının açıklanmasını sağlayacaktır. Şimdi M. Avezov'un hayatım, ilmi ve sanat yolunu derin incelemede çağdaşlarının, onu gözleri ile gören arkadaşlarının

hatıralarının ayrıca yeri vardır. Bunlardan seçmeler Rusça ve Kazakça olarak iki defa yayınlandı. Günümüzde yazar arşivinde bulunan son yıllarda çoğalmakta olan hatıralarım toplayıp, tasnif edip, her birini açıklamalar ve orada bulunan isimler ve mekan adlarının dizini ile birlikte yayınlamak yararlı olur. Gelecekte onların birkaç cilt olarak yayınlanması ve onlardaki kaynakların her yönüyle incelenmesi gerekir. Bunlar yazarın yaşadığı türlü siyasi, sosyal durumlar sırrını öğrenmeye götürebilen değerli kaynaklardır. Araştırmacılar için de bilgi kaynağıdır.

Yazar mirasım araştırmada bekletilmez, çok acil meselenin biri Muhtar Avezov'un edebi ortamı ve çevresidir. Bilgin yazarın kaderleri her türlü tarihi şahıslarla doğrudan ve dolaylı olarak münasebet ettiğini veya onun Semey'de, Orunbor'da, Taşkent'te, Moskova'da, Sank Petersburg'da, Almatı'da edebi ortamı olduğunu kimse şüphe etmese gerek. M. Avezov'un katıldığı bu edebi ortamlar ve yaşam sırasında münasebette bulunan kaderleri çeşitli insanları ve münasebetlerini tespit etmek kolay iş olmasa gerek. Çünkü yazar çağdaşları ve sırdaş, saygıdeğer ortaklarının fikirlerinde, Muhtar Avezov'la doğrudan veya dolaylı münasebette bulunan, aynı kaderi paylaşan insanlar hatırası bizim için bir malum bilgi tabakalarının açıklığa kavuşmasının kaynağı görevim yapacaktır. Yaşayan arşiv sahipleri hafızasındaki bilgileri kağıda geçirmesek, çok değerli bilgi kaynaklarını kaybedebiliriz.

Bilgin alim bütün şuurlu hayatı ve ilmi sanat yolundaki gelişmesinin esas teli, yazarın temel çalışma sahası, büyük şair Abay etrafında yoğunlaşmaktadır. Abay tanıtımı alanındaki yazarın sürekli araştırması iki sahada, yani ilim ve sanat bakımından yapıldı. Abay eserlerini ilmi esasta tanıtmak ve inceleme çalışmaları 20 yıllık; her çeşit edebi türden yazılan büyük şair hakkındaki eserlerinin yazılması ise 12 yıllık bir uzun süreyi kapsıyor. Büyük şair mirasım derin inceleyip, Abay tanıtımının ilmi temelini oluşturan M. Avezov'un yaptığı ilmi, estetik araştırmaları kökünden kavrayarak, onu şimdiki okuyuculara ilmi esasta tanıtmak gelişmekte olan Muhtar tanıtımının en önemli meselelerindedir. Ortak Abay tanıtımı tarihinde büyük düşünür, şair mirasım ilmi yönden incelenmesi için M.

Avezov'un yaptığı tekrarı olmayan araştırmalarının sırrını öğrenip, özünü kavramak, Muhtar tanıtımının ilmi seviyesini yükseltip, alanını genişletmeyle birlikte, Abay tanıtımını da derinleştirip, yeni yönlerinin açıklanmasını sağlayacaktır. Bu bakımdan, yeniden gündeme gelip ihtiyaç duyulan zor mesele " Abay " eserleri Muhtar Avezov çalışmalarında konusu çok ciddi araştırmalar gerektirmektedir. Çünkü, bu yeni bir problemdir. M. Avezov'un bütün ilmi, estetik dünya görüşü ve sosyal estetik anlayışım etkileyen büyük düşünür, şair eserleri, yazarın manevi gelişmesinin ince sırlarını öğrenmemizin rehberi oluyor. Abay'ın oluşturduğu manevi gelenek, yazar eserlerinde çeşitli renkler bulup, uyum sağlaması nedenlerim keşfetmek yeni görüşler oluşturacaktır. Muhtar Avezov ilmi, estetik yolunun bütün manzarasını ilmi yönden incelemek amacıyla, yazarın eserlerinin araştırılması ve değerlendirilmesi, tanıtılmasıyla ilgili geniş kapsamlı bibliyografik dizin yapmanın ilmi pratik önemi büyüktür. Bu sebepten, öncelikle yazarın sanat eserlerini, ilmi araştırmalarını, sosyal faaliyeti ve yabancı dillere aktarılan eserlerini inceleme ve değerlendirme, Muhtar tanıtımının teşekkülü ve gelişme tarihini öğrenmek, ilk sırada kronolojik sisteme dayanan bibliyografik çalışmaların yapılmasını gerektiriyor. Bibliyografik dizinin esasında okuyucu ve araştırmacılara, magistirlere, asistanlara, tez yazan öğrencilere, konferans verenlere, yani gündemdeki ilmi pratik çalışmalara gerekli konu sistemli bibliyografik dizinin yapılması gerekir.

İşte, bunun gibi ön çalışmalar temeline dayanarak, genel okuyuculara, yani M. Avezov'un ilmi, sanat eserlerini yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle geniş çapta tanıtmak için, uygun rehber bibliyografi dizininin birkaç dilde yapılması gerekliliği gündeme geldi. Bu yazar kaleminden doğan her türlü edebi tür niteliğinde, yeni mensur, tiyatro, tercüme, edebiyat tarihi, araştırmalar ile ilgili saha taraması yapılmalıdır. İşte, şu çalışmalar gerçekleştiğinde Muhtar tanıtımının temel ön şartları yerine getirilebilir.

M. Avezov hayatı ve edebi eseri ile ilgili ansiklopedik yapma meselesi ele alınmaktadır. Sebebi özel ansiklopedik bir tek M. Avezov hayatı ve edebi eserlerine atf edilmiyor, bütün Kazak edebiyatı tarihinde- de ilgili, oldukça geniş çaplı manevi hazine olacağına güveniyoruz. Bu yolda " Abay " ansiklopedisini hazırlamada elde edilen

başarılar ve eksiklikler tecrübesine dikkat edilmelidir. Çünkü bu bir defa yapılacak manevi eser olduğundan dolayı, devir talebi ve çağdaş seviyedeki yeni bakış, yeni görüş açısından yazılmalıdır.

XX. yüzyılın büyük yazarı olarak bilinen M. Avezov eserlerinin dilini bütünüyle kapsayan sözlük yapma meselesi, Muhtar tanıtımının çerçevesini açıp, genel dil bilimi sahasını araştırılacak önemli problemdir. Çünkü 1979 yılında basılan Muhtar Avezov' un "Abay Mu" romanındaki kelimelerinin kullanım sıklığı sözlüğü eseri ancak 4 kitabı kapsayan isim sözler sayısının 16983'e ulaştığını açıkladı. Dünya klasikleri Shakespeare'in bütün eserlerinde 18000, Puşkin'in eserlerinin akademik baskısında 22000 kelime oluşturduktan söyleniyor. Eğer yazarın 50 cilt akademik baskısı yayınlanırsa, onda kullanılan kelimelerin sayısı bakımından iki üç defa artacağı şüphesizdir. M. Avezov'ise sadece 4 cilt romanındaki kelimeler sayısı yukarıdaki sözlüklerin üçte birini oluşturması şaşırtıcı ve düşündürücü olgudur.

Geçmişteki göçebe hayat esasım kendi tabiatına uygun özelliğiyle, kim olsada derin tanıyıp, bilgeliikle yararlanarak renkli sözle tekrarlanılmaz estetik dünya oluşturması çok zordur. M. Avezov göçebe hayat temelinin tekrarlanılmaz yazandır. Onun yazı dilinin sözlüğünü yapmak, bekletilemez, acil ilmi hem pratik önem taşıyan derin mesele olarak ileri sürmektedir.

M. Avezov'un tekrarlanılmaz büyük şahsiyetini estetik edebiyatta, sanatta ve ilimde tanıma meselesi geniş çapta araştırma objesi olmaktadır. Fakat meselenin düğümü, sanat ve ilim sahasında arayış ve araştırmalarımızın bir sisteme dayalı derin incelenmesi ile Muhtar tanıtımına büyük katkıda bulunabileceğimizdedir.

Abay tanıtımı tarihinin gelişmesine dikkat edersek, Muhtar'in uyardığı gibi Abay eserinin ilmi esasla değerlendiren çalışmaları çoğu zaman ilgili törenler sırasında hızla çoğalsa, başka vakitte devam etmediği gizli sır değildir. Muhtar tanıma alanında şimdilik yazar eseri sistemli araştırmaya konusu olup, uzun yılları kapsayan ilmi projeye dayanarak yürütülmesi az olsa bile, kendi ürünlerini vermektedir. Yavaş yavaş oturtulmaya başlayan iyi öneri Abay tanıtımı ve Muhtar tanıtımı alanında istikrarlandırmayı gerçekleştirebilirsek çok şeyi başarmış oluruz.

"ABAY YOLU" EPOPESİNİN YAZILIŞ TARİHİ

M. Avezov'un "Abay yolu" romanı (eposesi) geçtiğimiz asrın ikinci yarısında Kazak halkının hayatının çeşitli yönlerini açıkça gösteren, o dönemi geniş bir şekilde çok yönlü olarak tasvir eden, büyük planlı epik, gerçek anlamda ansiklopedik bir çalışmadır.

Eserin ana fikri, Kazak toplumunda Abay'ın başlattığı, ilerici demokratik güçlerin eskiyi savunan derebeyliğe karşı bir mücadelesidir. Bu mücadele, halkın yarım asırlık tarihini kapsayan eserin içine sinmiştir. Bu mücadeleye Kazak toplumunun üç nesli iştirak etmiştir. Epope konulan boy başçılarının kavgası, cesur ve yürekli insanların öç alma istekleri, gençlerin serüven ve oyunları, yazın yaylaya göçme, kız isteme ve düğün, ölünün ardından yemek verme, cut (kara kış), yönetici seçimi, dava görme, ava çıkma ve tabiat olaylarıdır. Abay bunların hepsini benimsemiştir. Çocukluğunda da suçsuz olan Kodar ve gelini Kamka'nın ağır şekilde cezalandırılarak ölüme terkedilmelerine çok üzülmüştür. Büyüdüğünde Kodar'ın tek mirasçısı olan, kardeşinin çocuğu Darmen'e gönülden yardım etmiş, bu yetime baba olmak isteyen iyi niyetli Darkembay'a saygı göstermiş, adaletsizlik gönlünde yara açıp, itiraz ve öfke doğurmuştur. Fakat o, hemen karşı çıkmaz. Hayat gerçeğine uyan yazar, Abay'ın geçirdiği zor ve dalgalı yolu tam göstermeye çalışır. Önceleri Abay babasının ve diğer sömürgecilerin eylemlerini kabul etmeyerek sık sık kaygılanır. Daha sonra bunun manasını anlamaya başlar.

Babasıyla yollan ayrıldıktan sonra Abay kendi yoluna, mücadele yoluna girer. O gerçek dostluğu halktan olan Darkembay, Bazaralı, Darmen gibi insanlarda bulur.

Romanda (epopede) gösterilen problemlerin çokluğu, insanların ve kaderlerinin çeşitliliği, hayat, toplumun tam sosyal yapısı, fakir insanların hasret dolu gözleri, bağımlılık durumu, büyük derebeyleri arasındaki anlamazlıklar, toprak, yayla mücadeleleri, göçebe yaşamı, köy işlerini yürütme yöntemleri, kültür, eğitim meseleleri gibi tarihi hadiseler hakkında bilgi verilmesi, problemlerin çok yönlü ve çok planlı olarak anlatılması şaşırtıcıdır.

Halkın hayatı ve geçimini teminini, gelenek an-

Prof. Dr. Zeki AHMEDOV

Aktaranlar: Zeyneş İSMAİL - Ahmet GÜNGÖR

layışını, halk vekillerinin görüşlerini tasvir eden M. Awezov, milli ve insani değerlere önem vermekte ve birliğini görebilmektedir. Toplumun tarihi gelişiminden devrimize kadar önemini kaybetmeyen ilerici eğilimleri ayırdedebilmektedir. M. Awezov'un, Abay devrini sanatsal olarak tasvir etmesinde, mesela, bazı yönleri ele alındığında, (ataerkil-derebeylik durumu, boylar arası mücadele vb.) tarihi süreçlerin özünü anlayıp tarihçilere yön göstererek aydınlatıcı fikirler verdiği söylenebilir.

Awezov, olaylar ve gerçekleri kağıda döktüğünde hayat mücadelesi konusunu iyice açmaya, sosyal yanını güçlendirmeye çalışmaktadır. Hayattaki ilişki ve mücadelelerin asıl sebeplerini göstermekte, kabul edilen doğrular çerçevesi ile kısıtlamamaktadır. Gerekirse, bütün yazdıklarını bir düğümde toplamak için belli başlı meseleleri ortak bir yola koyup karşılaştırarak, olayların gelişimini değiştirerek kendine göre düzenlemektedir.

M. Awezov'un elyazması arşiviyle tanıştığımızda, yazarın elindeki yayınlanmayan belgelerin, az da olsa Abay'ı görmüş, çevresinde yaşamış birçok insanın ulu şair ve çevresi hakkında yazılmış hatıra bilgilerinin çokluğunu farkettilik. Bu hatıralarda bazı hadiseler bütünüün parçası gibi parça parça, bazı hadiseler birbirine zıt bulunsa bile, o devrin asıl olayları hakkında, o çevrenin tanınmış insanları hakkında paha biçilmez bilgiler vermektedir.

Yazar, epopede anlatılan olayların çoğunu gençliğinde duymuş ve yaşamıştır. İnsanların birçoğuyla bizzat tanışan M. Awezov, onları roman kahramanına dönüştürdüğünü yazmaktadır. Böyle durumların yazarları etkilememesi, sanat dünyasına tesir etmemesi mümkün değildir. Abay'ın hayatıyla ilgili büyük bir eser meydana getirirken, yazarın planlı ve istekli bir biçimde az çok yazılı ve sözlü kaynaklardan faydalanmaya giriştiğini belirtmek gerekir.

M. Awezov, Abay'ı gören, tanıyan insanlarla konuşmuş, onların söylediklerini kağıda dökmüştür. Bazen ikinci, üçüncü şahıslar tarafından duyduklarını bile üşenmeden not etmiştir. Uzun yıllar boyunca birçok insandan toplanan bilgiler gelecekteki kahramanların hayatıyla ilgili gerçek olayları,

Abay'ın yaşadığı çevreyi yazarın çok yönlü olarak tanıyabilmesi için bir fırsat olmuştur.

Yazar, hatıralardaki gerçekler ve olaylardan o devirdeki sosyal çatışmaların izlerini bularak, onlardan önem ve sıfatına göre faydalanmaktadır. Usta tasvirici elindeki zengin bilgiyi özenle araştırarak, düşünce eleğinden geçirerek kendi ideolojik maksadına göre tekrar elemekte, herbir kahramana, olaya uygun vazifeler yüklemektedir.

Epopede Abay dışında Abis, Mağaş, Ospan, Bazaralı, Togjan, Aygerim, Uljan, Kunanbay, Azimbay, Takejan, Orazbay, Bejey, Jirenşe, Maybasar gibi o devirde, o ortamda yaşamış prototip kahramanlarla oldukça sık karşılaşırız. Onların yanında, Darmen, İsa, İyis, Seyit, Saltanat gibi hayali kahramanlar da az değil. Onları bu şekilde iki gruba tek şartla ayırabiliriz. Çünkü bunların arasında keskin bir biçimde ayrılan bir çizgi bulmak zordur.

Yazar, yaşamış ve prototipi olan gruba dahil edilen kahramanları yazar, eserin kompozisyon birliğini güçlendirmek için veya onların karakterini göstermek amacıyla kendisinin yarattığı olay ve çatışmaların içine koymakta, onları epopenin hayali kahramanları ile de karşı karşıya getirmektedir.

Yazarın hayal ürünü olan fakir Darkembay'ın Abay'a yaklaşması, şairin halk hasretini bütün kalbiyle hissettiğini göstermek içindir. Bu, Darkembay'ın Kunanbay ile olan anlaşmazlığını, halkı yönetmeye alışan Ağa Sultan'ın avam temsilcisini aygının altına alarak ezecek kadar acımasızlığını göstermek için gerekmektedir. İşte bundan da, kahramanın ilk baştaki prototip sıfatını kaybederek kahraman sıfatını kazanma yollarının çeşitli olduğunu görmekteyiz. Bazen bazı kahramanların yaşamakta olan insana (prototipine) çok benzediği tesiri uyanmaktadır. Fakat gerçekte ise bunun sadece dış benzerliklerden ve bazı özelliklerden ibaret olduğunu görmekteyiz. Yaşam ve edebiyattaki bu insanların birbirlerinden çok farklı olmaları doğrudur. Çünkü, hiçbir insan şimdiki haliyle kendi kendine edebi bir karakter oluşturamaz. Ancak onun iç dünyasını tanıdığımızda gerçek bir edebi şahsiyet düzeyine çıkartabiliriz. Bu ise gerçek bir tasvirinin yapabileceği bir iştir.

Yazar hatıra bilgilerinden, tarihi, edebi bilgilerden oluşan olayların sadece solmuş ve genel görünümünü bulabilirdi. Bu yüzden romandaki sanatsal gerçeğe olup biten olayların tam olarak kağıda geçirilmesi olarak bakmamak gerekir. Olaylar, yazarın sanat dünyasında doğup gelişmiş, böylece kendi içinde bir bağlanma, ilişki sistemi bulmuştur. Tek tek olaylar ve mücadeleler hakkında değil, kahramanlar ve onların karakterleri hakkında da bunları söylemek mümkündür.

Epopenin asıl kahramanı halktır. Halk yaşamının çeşitli anları, görüntüleri eserde toplanarak etraflıca tasvir edildi. Halkın romandaki büyük küçük olaylarla alakası Abay tarafından onun doğrudan müdahalesi, ruh hali, düşüncesi, dünya görüşü ve dünya tanımıyla bağdaşarak tasvir edilmektedir.

Yazar o dönemdeki toplum hayatının tümbüyük küçük dalgalanmalarını almak istemiyor. Tersine, hem Abay'ın yaşamını, hem de ortamın epopedeki ideolojik anlayışını açıklayacak olan yerleri almaktadır.

"Abay Yolu" epopesinde yazarın tarihi, edebi vb. kaynaklardan faydalandığını, böylece de tecrübe, düşünce ve fikirleriyle kahramanların kaderini yönlendirerek onların herbirini büyük bir karakter derecesine yükselttiğini görüyoruz. Olayları kendi içlerindeki kesişme, gelişme durumlarına göre tasvir ederek yazar, her tür sosyal sınıfın temsilcisi niteliğinde eserde yer alan kahramanları genel tarihin, toplumun gelişmesi, ilerlemesi akımıyla ustaca bağdaştırarak onların davranışlarını eserin asıl estetik maksadında buluşturmaktadır.

M. Awezov'un arşivinde bulunan çeşitli küçük plan ve notlar yazarın eseri nasıl ortaya koyup geliştirdiğini, ona uygun estetik sonucu nasıl çıkardığını gösteriyor. Bazen tek bir epizod veya sahenin her planda her türlü varyantının yapıldığını görmekteyiz. Aynı ayrı bölümlerin ilk baştaki planlarının daha sonra tamamen değiştiğini görüyoruz. Bu, yazarın daima yenilik peşinde ve cesaretli bir yaratıcı olduğunun bir delilidir. Bazı planların çok hacimli olduğunu ayrı ayrı alt bölümlerinin kendi içinde bölünmesinden anlıyoruz. Böyle durumlarda eserin ayrı bir bölümündeki ana konular ile sahneler kahraman-

ların hareketlerini, karakterlerini aydınlatmaktadır.

Yazar epope metninin tamamına yakın bölümünü elle yazıp, düzeltmeler yaptıktan sonra birkaç defa daktilo ettirmiştir. Bununla beraber, yazarın epopenin sonundaki birkaç bölümü iyice olgunlaştırdıktan sonra kendisinin dikte ederek yazdığını bilinmektedir. Bu bölümler sonradan titizlikle düzeltilmiştir.

Yazarın elyazmaları arşivinde bulunan kısa notlar, tek tek bölümlerden bahseden planlar, kesik kesik düşünceler, metnin önceki varyantları yazarın laboratuvarının birçok surlarını ele vermekte, bilinmeyen anları açıklamakta, ideolojik maksadının estetik gerçeğe dönüşmesindeki asıl devrelerini öğrenmemize ışık tutmakta, yazarın düşüncesinin doğması, gelişmesi, onların, kahramanların ve onların karakterlerinin oluşma yollarını açıklamaktadır. Tam olarak ele aldığımızda, bu tür belgeler yazarın epopeyi yazma maksadındaki büyük yaratıcılığıyla tam olarak tanışmamıza yardım etmektedir. Aşağıdaki taslak-özet halindeki planın kısa örneği olayın ilk başta hangi yönde gelişmesi gerektiğini göstermektedir: "2. bölüm. Gündüz. Jeksen arazisine Bökenşi, Borsak topraklarına Kunanbay obası yerleşir. Kendi yönetimine aldığı ay. Sadece iki gün içinde yapar. Kodar ile Bökenşi yakınlaşırlar, Böjey'e çıkarlar. Böjey, Tüsip rızasız. Kunanbay bunu söyleyeceğine hırsızlık yapsaydın der. Maybasar, Jigitek ve Bökenşiye tuzak kur, der. Yeni bir kötülük çıkarıp, ilkinin unutturmak. Baysal'a ücretini öde der. Maybasar yardımcısını gönderir. Jigitek döver. Abay'ı gönderir. Böjey'den cevap alamaz. Kunanbay, bağlatarak alırtacağım, der. Böjey insanları ayırır. Kunanbay Tokpambet'i Böjey ve Jigitek'ten alıp Baysal'a, Kötübak'a verecektir. Asker toplayıp yola çıkar. Böjey zor durumda "(M. Awezov'un Edebi Hatıralar Müzesi'nin arşivi) LMMA Arşivi, 28. dosya, 16. s.)

Bazen bir olayı yazarın iki türlü planlayarak etraflıca yaklaştığını görmekteyiz. Mesela:

1. Sonbahar. Kılınşak köyü göç edecektir, Maybasar almak ister. Jigitek'in yaylası. Kunanbay, Kılınşak topraklarına Böjey'in göç etmesine engel olur. Zorla almak ister. Maybasar'ı gülünç duruma düşürmek amacındadır. Yola çıkma, çatışma, Kara-

keng'in burnu kırılır, Kunanbay'ın hilesi gerçekleşmez. Jigitek'in değeri artar. Halk çoğalmıştır. Kunanbay akrabalarını bir araya toplar. İtirazlar çoğalır, Karkaralı'dan karar gelecektir. Kunanbay korkmaktadır" (LMMA Arşivi, 28. dosya, 116. s.)

2. "Kulınşak köyüne Jigitek göç ettirmek istemekte, Kunanbay izin vermemektedir. Maybasar kuvvet kullanacaktır. Jigitek adamlarıyla basıp alır. Maybasar'ı gülünç duruma düşürmek amacındadır. Kunanbay öfkeyle gidip Böjey göçüne saldırır. Musakul'daki büyük çatışma, Kunanbay'ın hilesi. Kareke Sokk ile karşılaşır. Baysal Karkanlı'ya adam gönderir. Mahkeme gelir. Maylar'ın gönderdiği adamı yanına alarak Korpus'un memuru gelir. Kunanbay'ı kötü şekilde köşeye sıkıştırır. (LMMA Arşivi, 28. dosya, 115. s.)

Şimdi epopenin son bölümünün taslak halindeki planına bakalım:

"Abay, Aygerim ile Araltöbe'de kışı geçirir. Yalnızdır. Kitap, şiir, çalışma bırakılmıştır. Şehirden, önce Abdi gelecektir. Sonra Samarbay, Akşokı'ya giderken uğrar. Üçüncü olarak Alpeyim gelecektir. O, Abay'ın söylediğine göre medreseyi bırakıp, Takır'a gidip ekin ekerek iş sayılacak bir meslek sahibi olmuştur!

Bu üç yolcu ayrı iki haberi getirir. Birinci haber, o sene çetin bir kış olacağından korkan insanların çok olması... Tahıl, erzak zamlanacaktır. Pazarda dilenci çoktur. Rus göçmenleri arasından çıkan dilenci çoktur. Şehirdeki işçiler, fakirler iş bulamamaktadır. Pazarda ekmek azalmıştır. Bazı evler çay bile ikram edememektedir. Bu birinci haber.

İkincisi, Abay'ı çok sevindiren bir haber. Bu haber Mağaş hakkındadır. O, Altı Vilayet'in hakimi olmuştur. Bunda Mağaş'ın bilgeliği, adaletliliği, iyi huyluluğu herkesten üstün gelmiştir. Şubar, Azimbay, Oraztay oğlu Elev, Jirenşe çocukları kıskanmaktaymış. Fakat, Mağaş onlardan çok daha yüce, değerli biridir. Huzuruna Semey dışında, birçok uzak illerden büyük davalar geldiği, bu davaların hakimliğini yaptığı söylenmektedir. (LMMA Arşivi, 29. dosya, 18. s.)

M. Awezov o dönemde yaşamış olan Abay hak-

kındaki romanını üç kitap halinde yazmış, "Telğara" diye adlandırmak istemiştir. Gençliğinde öz ve kuma annesinin terbiyesinden geçerek ılımlı bir huya sahip olduğunu söyleyip Abay'ı böyle isimlendirmişler. Yazar "Telğara" kelimesine, Abay iki halkın, Kazak ve Rus halkının kültürünü öğrenerek, onlardan faydalanarak büyüyen diye geniş bir anlam vermek istemiştir. Fakat, 1942'de basılan birinci kitabı, 1947'de basılan ikinci kitabı da "Abay" adını almıştır. Üçüncü kitap ise 1950'de "Şair-ağa" ismiyle yeniden çıkmıştır. Yazar, kitabı halkın düşüncelerine kulak vererek yeniden düzeltip bastırılmış, 1952'de yeniden çıktığında "Abay Yolu" adı verilmiş, sonra dördüncü kitaba da bu ad verilmiş, epope bütünüyle "Abay Yolu" diye adlandırılmıştır.

Dikkate değer bir durum, Abay hakkında herbiri iki kitaptan oluşan ikiz iki roman olması, iki kitabın da iki ayrı adla adlandırıldıktan sonra ("Abay", "Abay Yolu"), dördüncü ve ikinci kitabın sonunda epilog verilmesidir. İkinci kitaptaki epilogun sonunu 1942 basımına göre hatırlayalım. "Sınırsız bozkırlar, Eralı, Oykudık, Konk bozkırları uzanmakta. Geniş alemin düz yüzü sanki panldayarak nefes almakta. Batan güneşten yayılan ışık, bozkırı kızıl parlak bir ışıkla süslemiş. Sonsuz bucaksız etraf nurlu. Şairin gönlü şimdi göz önünde sanki bir bozkır değil, deniz, geniş sakin bir deniz görmekte. O denize, hayat tarihi bol okyanusa bir gemi tek bayrağını çekip yola çıktı. Yol aldı, belli olmasa da ilginç ışıklı bir karaya doğru uzun bir yolculuğa çıktı o gemi. Bayrağında "Tartış (Ümit)" şeklinde bir slogan var. Halkın ümidini taşıyan bu gemi "gelecek" karasına doğru gitti. Bu "Abay gemisi" alemde inançlı, düz bir yol çizerek ilerlemekte. Uzaklara gitmekte. Uzaktaki ufuğa bakan Abay'ın gözleri, düşünce gözü, o gemiyi iyi bir yolculuğa çıkarmış, yorulmadan bakmaktadır. Bütün günahlardan sıyrılıp yüksek bir tepede, hayali ve kendisi oturan Abay sevinçli bir gurur hissetti. Onun bu gurura hakkı da vardı."

Yazar böyle güzel biten epilogu hiç değiştirmeden ikinci kitabın başka bir basımında ona çok az birşeyler katarak devam ettirmiş.

"Bu hali sadece bir an parlayan sevinçli yüzüydü. Şimdi dalga dalga düşünceler kapladı, gönül kaya-

sına tekrar sertçe vurdular. Giden bulut gibi, karanlık getiren düşünceler gerçeğin yüzünü tanıtmıyorlar. Az önceki parlayan güneş gibi sevinç ışığını, dert ve şüphe gibi son düşünce bulutları örtmeye başladı.

Önde hayat, mücadele. Bu mücadelede tek başına. Gerçekte de yapayalnız. Gerçekten onun bir gücü ve bir ümidi olduğu doğru. Gücü şairlik, umudu halk. Fakat biri uyanmamış güç, diğeri tanınmadan, anlaşılardan gidecek mi (Yeter mi sabır, yeter mi kuvvet. Yalnızlıktan tükenmeyen kuvvet yeter mi)

Hayat yolunun ortasına gelmiş. Geçmişteki kaybı mı, yoksa kazancı mı çok? Gerçekten kaybettiğine pişman değil. Yakınlarının babası Kunanbay yabancı gibi oldu. Akralarından Takejan, onlar düşman oldular. Orazbaylar, Jirenşeler de birbiri ardına gitmekte. Giden gitsin. Şimdi de gidecek olan bulunur. "Fakat halk kalırsa, halk için yolumu, canımı katacak elimdeki ışık kalsa yeterdi)" diye bu oturumunda sanki kendi kendine gizli bir söz vermiştir.

Şimdi okyanus nerede?

Abay, geniş bozkıra tekrar bir göz attı. Okyanus değil, hergünkü uzun bozkır göründü. O halsiz, nefesi daralan Eralı bozkırı. Bu bozkırda şimdi toz yükseliyor. Kıvrım kıvrım toz. O da ne? Abay'ın yanına dörtlü aceleyle bir atlı geldi. Arkasından gelen atlıyı Abay o anda farketti. Yolcunun altındaki at çok fazla terlemiş. Köyden, Eralı obasından, Darkembayların isteği ile acele ile gelmiş. Delikanlı, Abay'ın öğrencisi Sadvakas idi.

- Şu toza bak, Abay Ağa (O düşman, köyün azıcık yıkılarını alan düşman. Önlerine katmış götürüyorlar. Yine götürüyorlar, soytarılar) diyerek ağlamaklı oldu delikanlı. Deniz de, hayal de kayboldu. Yeniden hayat gerçeği, yeniden yaşam mücadelesi Abay'ın önüne çıktı"

Bu epilog ilk iki kitabı bitirmeden dört kitabın arasını yaklaştırdı, okuyucuları sonraki kitaplara yönelten bir araç gibidir.

Fakat, Sadvakas'ın gelip söylediği bu olay sonra doğrudan devam ettirilmemektedir. Yazar, bu olayı geliştirmek ve devam ettirmek istememekte, benzeri

olaylardan bahsetmekte, mücadele ve çatışmanın durmadan geliştiğini, yeni engelleri aşacağını göstermektedir.

Dört ciltlik epopenin en çok basılanı, birkaç değişiklik yapılan üçüncü kitabıdır. Diğer kitaplara ise ilk basım değiştirilmeden bazı notlar eklenmiştir.

Birinci kitap "Şair Ağa"dan bu üçüncü kitabın farkı nedir? Bu kitap öncelikle, Abay karakterinden itibaren sevimli sevensiz karakterleri gösterme, açıklama, onların sosyal sınıf farklılıkları ve sırlarını ortaya koyma maksadından doğmuştur. Neticede, ilk önce Abay karakteri büyümeye, gelişmeye başlamış, onun Rus toplumundaki ilerici düşünceli fikirlerle beslenmesi, Kazak yoksullarının istek ve dileklerini derinden anlaması gösterilmektedir. Abay karakteri Abay hayalinin büyük bir devamı gibi görünmektedir. Fakirler safında yer alan Bazaralı, Darkembay, İsa karakterleri ise sevensiz taraflarıyla göze çarpar. Şair-Ağa" romanındaki Dolgev (prototipi Dolgopolov) alınarak, onun yerine Pavlov gibi zengin edebi şahsiyet girer. Pavlov karakteri yazara yazma özgürlüğü tanır. Önceleri yazar Dolgov ile kısıtlı belirli bir çerçeveden çıkamamaktaydı. Ama artık, siyasi hükümlü Pavlov'un ağzından Abay'ın bozkır hayatı hakkındaki düşüncelerini özgürce söylettirmek mümkündür. Yazdığımızı doğrulamak için iki misal verelim.

Üçüncü kitaba dahil edilen ilk yeni metin, romanın toplumsal manasını açıklamaya yardım etmektedir. Burada Azbergen, Şüynginsu'daki yedi köy, Jigitek fakirleri Azimbay'ın yaptıklarına dayanarak Abdi ismindeki bir yoksulu atna bindirip Abay'a gönderirler. Abay'dan yardım dilerler, kötülükleri önlemesini isterler.

"Bütün tahılımızın tam yansını zorla alarak biçmeye çalışıyorlar. Bunu evvelki ve geçen yıl, yani iki yıl arka arkaya yaptılar. Bunu üçüncü yıldır yine yapıyorlar. Artık yaptıklarından bıktık, usandık. Çaremiz kalmadı, bütün yedi oba toplanıp biraz önce itiraz ettik. Kovdu bizi Azimbay" (18. sayfa, epopenin 3. kitabının sayfaları M. Awezov'un 20 ciltlik eserinin 5. cildi olarak gösterilmiştir.)

Abay:"- Ey halk, bu çok kötü... Apaçık hırsızlık yapmak değil mi bu?" (19. s.) diye seslendi. Şubar

Abdi'nin itirazlarını bastırmak isterler. Buna Abay karşı gelir, kendi rahatını düşünmekten vazgeçer. Şubar'ın sahte yardımseverliğinin sırrını tenkit ederek, Azimbay'a Mağaş ve Darden'i gönderip fakirlerin ekmeğini zorla almalarını durdurmaları için emir verir. Azimbay, Abay'ın sözünü dinlemez. Otları biçmeye devam eder. Azimbay'ın fakir işçisi İsa, isteğini yerine getirmez. Buna sevinen Darden: "Yiğitmişsin, İsa, (Değerini yeni anladım, hayvancı da olsa, başkasının kölesi olmayan fakir iyi) insan gibi davrandın" (24. s.), der.

Bu arada romana Azimbay'ın yaptıklarını eklemek doğru olur. Bundan önce Abay, yanındaki arkadaşlarıyla birlikte "Englik-Kebek" in kabrine gidip, eskideki batı kanununu, adaleti paraya satan valilerin kötülüklerini hatırlar. Azimbay'ın yaptığı o

adaletsizliğin bugünkü devamı, yeni görünüşü halinde alınarak eserin sosyal manası iyice aydınlanır. Abay gelecekteki kendi mücadele yolunu açıklığa kavuşturur. Kime dost, kime düşman olacağını iyice anlar. Halkla içice yaşar. Demek ki, romandaki her bir yeni ilave ve değişiklik böylece kendi kendini doğrulayarak büyük roller üstlenmektedir. Bunun neticesinde Abay karakteri de, diğerleri de yücelir gibi görünmektedir.

Eopenin üçüncü kitabını yeniden gözden geçirdiğimizde, yazar bu kitabın ilk iki kitaba göre sanat değerinin fazla olduğunu göstermektedir. Böylece tükenmeyen güç ve istek, bir an bile durmayan edebi çalışma, yazara bol meyveler vermiş, büyük sanatsal yapıt dünyaya getirmişlerdir.

ABAY DÜNYASI ALİMİ

Muhtar Awezov'un Abay'ın hazinesi doğrultusunda uzun yıllara dayalı ilmi araştırma ve çalışmalarını neticelendirerek yazdığı ilmî monografi ("Abay Kunanbayev ") ve ünlü "Abay Yolu" epopesi, yazarın ilmî sanat arayışları üzerine dökmüş olduğu terlerle otuz yıldan fazla zamanını aldı. Yazarın verdiği malûmata göre, Abay konusunu kağıda dökme isteği 19 yaşında başlamıştı. Kazak edebiyatının büyük bir klâsiği olan Abay'ın hazinesi, Muhtar Awezov'un bütün kalbiyle giriştiği bir ilmî sanat arayışına ihtiras ve manevî destek veren tükenmez bir manevî güç kaynağına dönüşmüştür.

Ne karalamaları, ne günlüğü ne hatıratı, ne arşiv malûmatı olan ayrıca kendi döneminde bir bilmece olarak yaşayan şair hakkında yalnız bir araştırmacının bu kadar kapsamlı ilmî araştırmalar yapması ve bütün dünya okuyucularına yeteneği karşısında diz çöktüren eşsiz sanat eserleri yazması, dünya edebiyatı tarihinde çok nadir tesadüf edilen ve tekrarı olmayan bir hadisedir.

Günümüz Kazak edebiyatının önemli bir dalına dönüşmüş olan Abay'ın dünyasının yapı taşı oluşturmuş büyük alim Muhtar Awezov'un Abay hazinesi hakkında sayısız ilmî çalışmaları edebiyat tarihinde özel bir yere sahiptir ve daha şimdiden tekrarlanamayacak mucizeler yaratmıştır. Ulu şairin hazinesinin sırları, yapılacak ilmî araştırmalarla, yaşanmış olan tarihî gerçeği şuuruza sindirecek yetenekli tasvir gücü ile sanat gerçeğine dönüştürülmesi sayesinde sanatın birçok dalında yazılan tekrarlanamayacak yapıtları ile manevî hayatımızı zenginleştirmektedir ve gelecekte de zenginleştirecektir.

Abay'ın hazinesi hakkında Muhtar Awezov'un uzun yıllara dayalı estetik arayışlarını ve ilmî çalışmalarını, sanat yapıtlarını dört safhaya ayırarak incelemenin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

1. "Abay'ın dünyası" esas konusuna dönüşen, ulu şairin şiirlerinin metin sorunlarını içeren Abay'ın eserlerini toplamasıyla, ilk ve tam basımının hazırlanması, yorumlar yazılması yolundaki arayışlar ve bu dorultudaki araştırmalarını kapsamaktadır.

2. Abay'ın ilmî hayatından ilk bahsederken ilk biyografçı ve tarihçi olarak bine yakın şair çağda-

Prof.Dr. Mekemtas MİRZAHMETÜLİ

Aktaranlar: Zeyne İSMAİL - Ahmet GÜNGÖR

şıyla yüzyüze konuşup görüşerek halk ağzında dolaşan hikayeleri toplamak, hatıralarını kaydetmiş; bunlarla ilgili tarihî malumatları su yüzüne çıkartıp sınıflandırmıştır.

3. Abay hazinesi hakkındaki özel ilmî araştırma çalışmalarını aslında 8 mesele üzerinde yoğunlaştırmış, her yılki düşünce izlenimlerini sonuçlandırmış; yıllarca yüksek okullarda Abay dünyası ile ilgili dönem derslerini vermediği hiç bırakmamış. Abay hazinesi hakkındaki araştırmalara başkanlık etmesi, master öğrencilere rehberlik yapması, başlı başına araştırılacak bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

4. Yukarıda adı geçen her mevzudaki özel araştırmalarının ilmî neticelerine dayanarak Abay'ın hayatı ve sanatı hakkında edebiyat dalının her türlü tarzıyla yazılan sanat yapıdan büyük bir dünya oluşturur. M. Awezov'un ulu şairin hayatını ve edebiyattaki mirasını araştırmada elde ettiği kazanç, elbette XX. asrın sanat dünyasındaki ulaşılması güç zirvesine dönen ünlü "Abay Yolu" epopesidir. Dünya halkı bu yapıtı XX. asrın şahaseri olarak kabul etmektedir.

I

Abay'ın eserleri, M. Awezov'un doğrudan kendi girişimi ve yönetmesiyle gün ışığı gördü. Abay'ın eserlerinin ilk antolojisi 1924 yılında hazırlanmış, şairin ilmî hayatı da 1924-1927 arasında yazılmış idi. Fakat bu hazırlanan çalışmalar ancak 1933 yılında basıldı.

Abay'ın eserlerinin toplu halde ilk defa basılması memleketimizin manevi hayatında tam olarak Abay dünyasını tanımak için önemli medeni etkinliğe dönüştü. Kazak halkı kendisinin ulu şairi Abay ile ilk defa tanışma fırsatına kavuştu. Bu ana kadar ki Abay hazinesi etrafında olan söyleşi ve fikir alışverişleri, çoğalmaya başlayan makale ve araştırmaların hepsi aslında 1909, 1916, 1922, 1923 yıllarında basılan Abay'ın eserleri sadece seçme eserlerine dayalı idi. Abay'ın hayatını ve onun basılmayan eserlerini tam olarak tanımamalarının sebebi bazı yanlış anlaşılma ve düşüncelerden dolayı idi. Mesela, bunun gibi

olaylar G. Sağdı'nın araştırmalarında, özellikle I. Mustambaev ve I. Kabilev'in arasında geçen sert münakaşada açık olarak farkedilmişti. Bunların Abay'ın ilmî hayatıyla yaşamış olan sosyal, siyasî ortam ile özellikle şairin eserlerini tam bilmemeleri bazı yanlış fikir ve tanımlara yol açmıştır.

Abay araştırmacıların anlatılan anlaşmazlıklardan tamamen sıyrın, araştırma alanını genişleten, dayanılacak esas doğrultusunda malumatlar katan Abay'ın ilk antolojisi ve ilk ilmî hayatı hakkındaki yazılı çalışmalardır. Adı geçen eserler, M. Awezov'un yıllarca süren dizimler sıralama, toplama, durmadan araştırma ve bıkıp usanmadan yaptığı çalışmalarının meyvesi idi.

1933 yılında ilk antolojisinin basımına kadar ki yayımlanmış eserlerde Abay'ın şiirlerinin 5399 mısrası yer almıştı. Onun 1090 çeviri mısrası, şaheserlerinden sadece 4309 mısra içerilmişti.

Nurseyt'in elyazmalarında bulunan, fakat 1909 basımına dahil edilmeyen 628 mısra ve M. Awezov tarafından yemeden, içmeden izine düşülerek Abay çevresindeki insanlardan kağıda geçirilen 1086 mısra ilk defa 1933 yılında tam toplu eserler basımına dahil edildi. Yani Abay şiirlerinin mısra sayısı 5399'dan 7113'e kadar yükselip içerilen mısra sayısı sözü edilecek kadar çoğalmış haliyle bugünkü nesle intikal etmektedir. M. Awezov'un bu metin araştırmaları, Abay dünyası tarihinde eşsiz ilmî kahramanlık olarak anılmaktadır.

Nurseyt'in elyazmalarına Abay'ın yazmış olduğu şiirlerin tamamının kaydedilmemesinin de belli sebepleri olmalıdır. Çünkü M. Awezov'un bununla ilgili olarak "Nurseyt Abay'dan 10-15-17 yaş küçük... O 1896 yılından, yani Abay'ın "topla" demesinden itibaren yazmağa başlamış. Onda birçok şeyler eksik, diye uyarması dikkate değerdir.

Abay eserlerinin birkaçı, özellikle yetişkin olduğu dönemde yazmış şiirleri maalesef bugüne kadar ulaşamamıştır.

Abay şiirlerindeki binden fazla mısra tarihe karışarak kendi kaderlerine terkedilmişti. M. Awezov gibi araştırmacı tam zamanında onları Kökbay, Şakerim, Kakitay, Turaş ile onların aklında kalan de-

ğerli şiir parçalarını tekrar dirilterek kağıda geçirmiştir. Bu metin arayışının sinini ve ganimet olarak dönen şiir mısralarının bulunuş tarihini de sadece araştırmacı malumatlarından öğreniyoruz.

M. Awezov özellikle, çevrilen 1086 mısranın Abay eserlerine dahil edilmesine yardımları dokunan Kökbay'ın söz ettiği tarihî önemi olan eserde durarak: "Kökbay... kendisinin yanında bulunan, kaybolması mümkün olan Abay'ın şiirlerini, bazı dörtlükleri ve mısraları kaydederek büyük şairin başka alıntılarının arasına kattı"2 diye değerlendirerek bugünkü nesil adına kendi şükran hislerini bildirmeyi vatandaşlık borcu olarak saymıştır.

M. Awezov o zamandan itibaren Abay şiirlerinin yazılış dönemlerine, onları açıklama yoluna çok önem vermiştir. Çünkü çok zor olan bu meseleyi tam çözmenin Abay dünyasının gelecek araştırmalarını sürdürmede ilmî açıdan büyük önem taşıdığına inanıyordu.

Abay eserlerinin yazılış zamanını öğrenmenin iki türlü tespiti vardı: İlk tespiti 1908 yılı Abay şiirlerinin ilk basım tarihi idi. İkinci tespiti 1924-1927 yılı Abay eserlerinin bütün eserlerini basıma hazırlama safhasında ele alınmıştı. Buna da Abay'ın şair öğrencilerinin çok yardımları dokundu. Bununla ilgili M. Awezov, Abay'ın eserlerinin yazılış tarihini öğrenme hakkında: "Abay öğrencilerinin (Kakitay, Murseyit, Kökbay, Turaş, Mahmut) kaydedicilerinin imzalan ilk önce 1908 yılında sonra 1927 yılında atılmıştı."3 diye bilgilendiriyordu.

II

Ulu şairin mirasını araştırmadaki M. Awezov'un önemli çalışmalarından biri, Abay dünyasını tanımanın aktüel mevzu olan Abay'ın, ilmî hayatını yazmaya yönelmekti. Arşiv bilgileri günlüğü, yazılan günümüze kadar gelmediği için şairin hayatını halk ağzında dolaşan hikayelerden, şairin çağdaşlarının hafızasında yer eden hatıraları toplayıp onları özenle inceleyerek kaydetmek için uzun yıllar boyu araştırma ve çalışmalar yaptı. Abay'a dost, arkadaş ve ona düşman olan grubun her türlü insanlarından,

genel olarak Abay çağdaşlarından bine yakın insanla yüz yüze karşılaşıp konuşma ile onların verdiği bilgilerin gerçekliğine ulaşmak için karşılaştırmalar ve tahliller yapıyordu. Bu sebeple M. Awezov Vietnam lı gazeteciyle yaptığı sohbetinde: "Abay ile ilgili çalışmama ilk olarak onun biyografçısı ve tarihçisi olarak başladım. Benim onun hakkında topladığım bilgiler çok, bunları hiç kimse hiç bir yerden yazıp almış değildir. Bunları Abay nesli ve onu görmüş olanlarla konuştuğumda kaydettim. Gerçeği araştırmak için çoğu zaman hikâye ve efsaneyi tanıdım verdiği bilgilerle karşılaştırmam gerekiyordu ."4 diyerek birçok şeyden haberdar edecek kadar çok değerli bir kaynak olarak gözümü açıyor.

M. Awezov, Sovyet dönemindeki biyografi yazar olarak ulu şairin hayatıyla ilgili az çok bilgileri dikkatle inceleyerek derlemiştir. Abay'ın ilmî hayatına birkaç defa inceleyerek yeni bilgiler ve yeni yorumlar katarak sıhate kavuşturmuştur. Abay biyografisinin ilk nüshası 1924-1927 yılları arasında tamamlansa da çoktan beri basılmadı.

Abay'ın gerçek ilmî hayatım ilk önce açıklamasının belli sebepleri olmalı. Çünkü Abay'ın hayatını tam olarak bilmediğimiz sürece, şairin eserlerini meydana getiren sosyal, siyasi, tarihî olaylar, halk yaşamını ilmî doğrultuda öğrenmemizin zor olacağı ortadadır. Çünkü şairin yaşamış olduğu her türlü yönüyle sosyal önem taşıyan tarihî olayların sırrı şairin eserlerinin ideolojisiyle direk ilgisi olan hadiselerdir.

Abay hazinesinin ilk araştırmacılarından Prof. G. Sağdi'nin 1923 yılında Abay'ın tam biyografisinin yazılmayışının bu hazineyi bulup öğrenmemizdeki belli başlı engele dönüştüğünü ifade ederek "Kazak aydınlarının Abay'ın biyografisini tam olarak yazmaya üşenmelerini anlamsız buluyorum."5 diye acıyla bahsetmesinde gerçek payı vardır.

İşte ulu şairin mirası araştırmacılarına belli başlı engelleri aşmayı kolaylaştıran kural da M. Awezov'un ilmî önem taşıyan araştırmasının Abay hazinesinin yerini belirtmedeki dikkate değer rolüdür ve onun kapsamış olduğu çok mevzulu bilgiler, sıralanarak sonunda "Abay Yolu" epopesinin konu gelişmesine yardımcı olan birçok şeyin sırlarını kat kat

açmaktadır.

Abay'ın hayat hikayesinin ikinci defa 1940 yılı basımında, yeniden bulunan birçok bilgilere dayanılarak tekrar yazılması zor oldu. Bu nüshada ilk defa yazılan Abay biyografisinde ulu şairin aile dramları hakkında bilgiler çoğaltılarak, Abay'ın geçmişteki anne babası hakkındaki uzun bahsetmeler kısaltılmıştır. Abay'ın yaşadığı sosyal ortam ve yer alan değişik olayların, şairin eserlerine yansıma sebeplerini açmaya yöneliktir.

Abay'ın ilmî biyografisinin 3. nüshası 1945 yılında ulu şairin yüzüncü yıl kutlamaları esnasında yeniden ele alınmıştır. Bu nüshaya M. Awezov'un kendisi 1936, 1943 yılları arasında 1944 yılı Kazakistan İlimler Akademisi heyeti tarafından toplatılan bilgilerden çok istifade ederek ekleme yapmıştır. Yeniden yazılıp birçok bilgilerle oldukça genişletilse de bu nüsha belli olmayan sebepler sonucu uzun zaman basılmadı.

Abay'ın ilmi biyografisinin 4. defa, yani son defa gözden geçirilen yeni nüshası 1950 yılında yeniden yazıldı. Bu son nüsha Abay'ı tanıma doğrultusunda ilmî gelişmelere uygun talebe göre yeniden yazıldı. Yani son nüsha olarak değişiklikler yapılmadan basılmaktadır.

Abay biyografisini yazmak, şiirlerini toplamak şair hakkında çağdaşlarının hatıralarını yazmak, yazdırmak çalışmaları aynı anda yürütüldü. Abay'ın yaşamış olduğu devri, şairin hayatını, eserlerini öğrenme yolunda hiçbir arşiv bilgisi bulunmadığı için, Abay çağdaşlarının hatıralarını, halk ağzında dolaşan hikayeleri tam onun zamanında yaşayan arşiv sahipleri ağzından derleyip bugünkü nesil eline devretti. İlk antolojisinden başlayarak topluma yardımcı malumatları, hatıraları geleneği son zamana kadar devam ederek, yıl geçtikçe çoğalıyor. Kökbay, Turağul'a hatıra yazmanın yanısıra, Kökbay, Şakerim, Aygerim, Dilda, Vasıta, Kakitay, Nurğanım, Arham, Nadyar, Katpa, Kamalya, Ermusa, İhilya vb. insanlarla direk konuşarak, yüzyüze gelecek bilgiler alıp yazmaya bu yolla Abay'ın hayatı ve eserlerinin birçok sırrını öğrenmeye başladı. 1936, 1943,1945 yıllarında Abay'ın memleketine giderek şair hakkında halk ağzında olan birçok bilgilerin

kaynağını bulup, yazıp alarak bu yeni bilgileri yeniden eklemek için uzun yıllar uğraştı. Bunun gibi arayışlarının biri 1943 yılında Abay'ın memleketine gittiği zaman yazılan "Şair İlinde" (eski adı "Roman Bilgilerini Araştırırken") denilen elyazma makalesinde görülür.

"Abay Yolu"eposinde tasvir edilen Saliha kız, Konıravliye mağarası, Abay ve Erbol dostluğu, birçok yer, su, nehir, göl veya yönetilen yer isimleri, bazı yer tasvirleri de bu seyahatinde bahsedilip çoğalan yeni yeni bilgi kaynağını açıyor. M. Awezov'un topladığı birçok belge, şairin eserinin çeşitli sırlarını öğrenmemize gelecekte hizmet edebilecek manevi bir hazineye dönüşüyor.

III

Abay'ın edebî hazinesini ilmî açıdan araştırma işine M. Awezov, Kazak bozkırında yeni devrine gelmesiyle hemen girişmişti. İlk defa "Abay", "Tan" dergilerinde ulu şairin eserlerini bastırarak, hem zor meseleleri anlatan araştırma makalesiyle katılmış, 1922 yılında ise Taşkent şehrinde çıkan "Şolpan" dergisinde yayınlanan "Kazak Edebiyatının Şimdiki Devri" adlı gerçek araştırması doğrultusunda yazılan Abay'ın edebî hazinesi hakkında düşünce ve fikirleriyle dolu makalesinde ilk defa teorik cesur incelemeler kaydetmiştir. Bu hususta Abay'ın hayatını ve eserlerinin tabiatını bilen, hem de bu hazine hakkında her taraflı bilgi sahibi olan insan M. Awezov'dur; toplum fikri basında oluşmuş idi.

"Şolpan"da yayınlanan bu makalesinde araştırmacı, Abay hazinesinin en önemli özelliklerini tam zamanında bularak doğru tanıdı. Bilgisi ve adil değerlendirmesiyle cesur araştırmacının yeni yönünü tanıttı.

Genel olarak edebiyatın asırlar boyu gelişme yolunu o zamanda M. Awezov: halk edebiyatını, Göçebe Devri Edebiyatı, yazılı edebiyat diye ayırmıştı. Göçebe Devri Edebiyatı dönemine XV-XVIII. asırlardaki edebiyatta kendi eserlerini irticalen söyleyen şair geleneğiyle anılan ve tanınan tek şair sanatı yolunda olan şairler grubunu dahil eder. Yazılı edebiyatta eserlerini yazıp bastıran şairleri sayar. İşte son grupta olan ve yeni yıldaki yazılı edebiyatın gerçek

manadaki ilk temsilcisi yani kurucusu Abay'ın eserleridir, diye ilmî tanımını ilk defa gösterdi.

Abay'ın herkesten ayrılan şairlik özelliğini, Avrupa Rus Edebiyatının kapısını açarak edebî dili geliştirme yolundaki çalışmasıdır, diye değerlendirdi. Abay eserlerinin manevî gücü Batı, Rus edebiyatıdır, görüşü ile M. Awezov 30. yılı başında Abay kalıtının önemini ne kadar iyi görebildiğini gösteriyor. Rus Edebiyatının klasikleriyle tanışarak, estetik maksatlarını öğrenen Abay, Kazak Edebiyatına yeni yön, yol göstererek halkın edebiyata yeniden estetik bakışını oluşturabilen biridir diye değerlendirmesi araştırmacının güçlülüğünü gösteriyor.

Abay kendi devrinde bütün doğu şairlerinin içinden öne çıkarak şair ve dinleyici meselelerinin ilk defa estetik yönünden söz açtı. Kendi estetik görüşlerinin esasını şairlik amacı olarak şiir mısralarında bahsederek, şairin yeni tipini tanıttı. "Söz düzeldi, dinleyici sen de düzel" diye edebiyatı teşkil eden şairler ve okuyucu dinleyicilerini eskiden karşılaşılmayan yeni yola, yeni yöne götürdü.

Edebiyatta yeni yön oluşturan Abay eserlerinin önemli direği olan sanat üslubü nasıl oluştuğuna dair teorik soruya, M. Awezov tam zamanında ilmî cevap verdi. 30'lu yılların başında Abay eserlerinin gelişiminin tenkit edici realizm doğrultusunda olduğunu görür. "... Abay şiirlerindeki yönün, duyulan nağmenin, ney'in nağmesi olduğunu farkeder. O, açık istek akımının nağmesi"⁶, diye cesur sonuca gelir. Alimin bu yeni görüşüne destek olan şey, elbette Abay'ın bütün şuurlu hayatını, sömürgecilerin Kazak yerindeki halk yönetim sistemine sömürgecilik doğrultusunda koyulan "Yeni Nizam" kuralının coğrafik prensibe uydurulan siyasetinin geçerli olduğu zamanda, onun sosyal şartlarını anlamadadır. Kendi keskin tenkide dayalı siyasi, sosyal lirik şiirlerinde yeni yönetim sisteminin sınırlarını açıklayıp, kendi mizah şiirlerinde o gerçeği tasvirlemesi ile ulu tenkitçi şair halkın yardımına koştu. M. Awezov, şairin eserlerindeki bu gerçeğe dayanarak, "Abay sanatının esası tenkit edici realizmdir" diye tanıtmasını bugüne kadar ilmî önem taşıyan önemli bir fi-kirdir diye değerlendiriyoruz.

30'lu yıllardaki ulu şair mirası hakkında M.

Awezov'un ayrıca önem verdiği ve polemiklere sebep olan mesele Abay eserlerinin manevî güç olan kaynakları hakkındaki görüşüdür. O zamanda bile iki türlü fikir akımı oluşturup, kendi görüşünü 1945 yılında Kazakistan Yazarlar Kurumunun Abay şöleniyle ilgili oturumunda yaptığı konuşmasında açıklamış idi.

M. Awezov Abay eserlerindeki doğruluk işaretlerini (araştırma esnasında aldığımızda) tuttuğu kronolojik sırayla şairin 20 yıllık edebî hayatındaki arayışlar dönemleriyle bağdaştırıyor. Bu meseleyi tek başına almayıp, şairin eserlerinin yazılış dönemlerine göre yer alan hadiselerle ilgili yerlerde kullanmıştır. Çünkü Abay hazinesinin Doğu ile ilişkisi hakkındaki meselenin de şairlik ustalığı, ideolojik arayışlarıyla ilgili işlem olduğu açıkça öğrendiklerinden doğmuştur.

Araştırmacı, Abay'ın felsefi görüşüne dikkat ettiği onun bugüne kadar kendi derecesinde araştırılıp bitirildiğini söyler. Gelecekte bu konuyu özel araştırdığında da bölüp ayırmadan, şair eserlerindeki düşünce sistemini alarak, bu daldaki dünya görüşünün gelişmesiyle beraber araştırmak gerektiğini fakat: "... bizim bildiğimiz kadarıyla, Abay'ın felsefi görüşü birçok insan değerlerine direnmiyor"⁷ diye moral felsefesiyle Doğu tarzı ve sistemi açısından bakmamızı hatırlatır.

Bütün Abay dünyası dalındaki ilmî çalışmaları ve sanat eserinde şair hayatı ve sanatı hakkında söz açtığı daima kronolojik sistemi asıl tutarak Abay'ın şairlik sanatının içten gelişme yollarını, dünya görüşü ve ideolojik gelişmesi işlemini göstermeye özen göstermiştir. Bunlarla beraber Abay'ın şairlik sanatındaki dünya görüşündeki değişikliklerin doğuş sebebini, o devrin siyasî, sosyal, tarihî gerçeğiyle bağdaştırıp önemseydiği kendi üslubunu görüyoruz. Şair eserlerindeki yenilik izlerine baktığımızda şiirlerini tahlil ederek, o zamandaki sosyal hayatta olan hadiselerin gerçeklerden oluştuğunu ince algılayışımızla görüyoruz. Çünkü kronolojik sistemi tutmak şair hayatındaki herbir eserde siyasî, sosyal gerçeğin doğmasıyla, belirginleşmesiyle hadisenin ortaya çıkışını görmemize yol açabilen ilmî değerlendirme sayılır.

Alim, şairin lirik şiirlerini tahlil ettiğinde şiirleri yazıldığı dönemlerine göre değerlendiriyor. Araştırma çalışmasını bu doğrultuda sürdürmenin sebebi ise, Abay'ın her yıl yazdığı şiirlerinde de eski konulara tekrar dönmesini kazanç sayarız. İlk olarak araştırmacı kendi düşüncesini konu sistemine dayandırdıktan sonra bir dalga üzerinde geliştirerek düşünce silsilesini ayırmadan devam ettirerek karşılaştırmalar yapıyor. İkinci olarak bu konulara daima yeniden döndüğünde bile, sanatında bir yetenek ve düşünce gelişmesinin yönü gösteriliyor. Bu üslup ile şairin bütün maneviyatının gelişmesinin canlı resmini ilmî esasta tam hissettirebilmiş.

Abay'ı tanıma esnasında M. Awezov'un önem verdiği meseleleri (Abay mirasının halkçılığı ve realizmi, şair biyografisi, metni, malumatları, Doğu ve Batı ilişkileri, şairlik geleneği, adetten devam ettirme yolları) aslında Rus edebiyatındaki realizmin XIX. asır Kazak Edebiyatında görünmesi hakkında teorik araştırmalardır. Genel Kazak Edebiyatının ilmî teo-

rik problemlerinden söz açtığına da bu daldaki güncel düşüncelerinin gelişimine daima Abay dünyasındaki düşünce fikirlerini asıl unsur olarak alıyor.

KAYNAKLAR

1. Awezov'un edebi hatıralar müze arşivi, No 493. dosya, 3s.
2. Aynı. No 194 dosya, 345-346 s.
3. Aynı. No 257 dosya, 9 s.
4. Aynı. No 378 dosya, 2 s.
5. Sağdı G., Abay Akjol, 1923, No: 363
6. Awezov M., Kazak Edebiyatının şimdiki devri, Şolpan, 1922, No 2-3
7. Awezov M., 20 ciltlik eserler toplumu, 20 c.,Almatı, 1985,182 s.

MUHTAR ÖMERHANOĞLU AVEZOV VE "ABAY YOLU" ROMANININ TERCÜMELERİ İLE İLGİLİ BİBLİYOGRAFİK BİLGİLER

Muhtar Avezov, "28 Eylül 1897" yılında Semey bölgesinin Abay mıntkasında (eski adıyla: Şingıs vilayeti) doğmuştur. "Argın, Jayausal, Korur, Aygak" mahlasları ile hikayeler yazmış, ilmi araştırmalarında ise gerçek adını kullanmıştır. Babası eski usul terbiye ile yetişmiş varlıklı bir köylüdür. Avezov'un soyadını taşıdığı dedesi Avez ise, kültürlü ve çocuk terbiyesine çok önem veren biridir. Yazar, babasından ziyade dedesi Avez ve ninesi Dinasil tarafından yetiştirilmiştir. Meşhur Kazak şairi İbrahim Abay Kunanbayoğlu'nun komşusu ve dostu olan dede Avez, Muhtar Avezov' a ilk bilgileri vermiş, ona alfabeyi öğreterek dostu Abay' ın şiirlerini okutmuştur. Daha sonra Samarbay Molda ve Kamaliddin Hazret'ten Arapça ve Farsça dersleri almış, böylece Arap ve Fars edebiyatının örnekleri ile tanışıp Kazak destanlarını da okumaya başlamıştır.

On bir yaşına kadar dedesi ve özel hocaların kontrolünde devam eden eğitim hayatı, dedesinin ölümü üzerine bu yıldan itibaren şehirdeki ağabeyi Kasımbek'in yanında devam etmiştir. Yazar böylece Semey'deki beş yıllık Rus lisesinden mezun olarak, hemen ardından da öğretmenlik seminerlerine katılmıştır (1914-1919). Daha sonra 1922 - 1923 yılları arasında önce Taşkent'teki Orta Asya Devlet Üniversitesi'ne bir sömestr devam etmiş, 1924 - 1928'de ise Leningrad Üniversitesi'nin Filoloji Bölümünden mezun olmuştur. 1928 - 1930 arasında Taşkent'teki Orta Asya Devlet Üniversitesi'nin Doğu Bilimleri Fakültesinde mastır tahsili görmüştür. On altı yıl sonra 1946'da Kazakistan'da filoloji ilminin ilk doktoru Kazakistan SSC İlimler Akademisinin üyesi unvanlarını almıştır.

Muhtar Avezov bu yıllarda tiyatro sahasındaki faaliyetlerinin yanında 1918'de neşredilmeye başlanan ve on bir sayı çıkarılan "Abay" isimli edebi derginin redaktörü olarak çeşitli makaleler de yazmaya başladı. 1918'de bu dergide yer alan "İnsanlığın Temeli Kadın" adlı ilk yazısında Avezov, kadın hürriyeti ve eşitliği ile ilgili fikirlerini açıklar. Halkı bilgilendirici, aydınlatıcı popüler yazılar kaleme alır.

1920'den itibaren ise siyasi faaliyetlere katılmaya başlar; önce Semey Bölge Meclisinde, daha sonra Orenburg'da Kazakistan Merkez Yöneticisi Komitesindeki resmi çalışmalara

Yrd. Doç. Dr. H. Emel AŞA

İstanbul Ü. Ed. Fak. Türk Dili ve Ed B. Öğr. Üyesi

katıldı. Siyasi faaliyetlerine devam ettiği bu yıllarda 1921'de "Argın" takma adı ile "Müdafasızın Günü" adını taşıyan hikayesini ilk defa neşretti. 1921 - 1926 yılları arasında milletlerle ilişkileri sağlamlaştırmak "Argın, Jaysal, Komr, Ayğak" mahlaslarıyla aşağıdaki hikayeleri yazdı:

"Okuyan Vatandaş, 1923", "Kır Resimleri, 1922 - 1923)", "Zaman Erkesi (Daha sonra: Sönmek Yanmak, 1923)", "Kim Suçlu, 1923", "Eskinin Gölgesinde, 1925", " Taş Yetim (Daha sonra: Yetim, 1925) ", "Kanlı Gece (Daha sonra: Mal Kaçırma, 1925)", "Kazak Kızı (Daha soma: Suçlu Kız, 1925)" "Kaygılı Güzel, 1925".

1920'li yılların sonlarına doğru Muhtar Avezov realist hikayeler yazmaya başladı; "Karaş karaş, 1927" ve "Kökserek, 1929" bu tip eserlerin örneklerindedir. "Karaş karaş" da 1917 Rus ihtilalinden önceki fakir Kazak Türklerinin hayatları konu edilir. Adı geçen eser, fikir ve edebi değer bakımından yazarın, 1920'li yıllarda yazmış olduğu hikayeler içinde en dikkate değeridir. Yazar, bu çalışmaları ile Kazak hikayeciliğinin realist kurucularından biri olarak kabul edilmiştir.

1930'dan itibaren Avezov'un sanatında yeni bir çığır başlar; artık yazar eserlerinde yalnızca tarihi konulara yer vermeyerek Sovyet devrinin ideolojisi, düşünce sistemi ve uygulamaların cesaretle tenkit etmeye başlar. 1930 1940 yılları arasında yazmış olduğu; "İzler, Bileğe Bilek, Hasen'in Olayları, Üç Gün, Kum ile Asker ve Bürkitşi" adlı hikayelerinde sosyal hadiseler üzerine yeni bir bakış tarzı getirir. Özellikle "Hasen'in Olayları" hikayesi ile "Tartışma" adlı piyesinde Sovyet devri ile başlayan yeni sistemin, hayat tarzının ilk yıllarındaki mücadeleler çarpıcı bir şekilde okuyucuya sunulur. Aynı fikirler "Ayman Şolpan, Tartışma, Taş Tülek, Elma Bahçesinde, Sınırdaki, Gece Melodisi" adlı piyeslerde de ele alınmıştır.

Muhtar Avezov, öğretmenlik seminerlerine devam ettiği yıllarda dram sahasındaki çalışmalarına başlar. İlk piyeslerinden olan "Enlik Kebek, 1917" piyesi konusunu Kazak Türklerinin tarihinde yer alan destanlaşmış hadiseden alır. Eski geleneklere karşı çıkan iki gencin, Enlik ile Kebek'in trajedisinin anlatıldığı ve dolayısıyla da devrin tenkidinin yapıldığı bu piyes 1917 yılının Mayıs ayında Eralı Ovası'ndaki Oykuduk

aylasındaki bir çadırda oynandı. Böylece, bu tarihten itibaren Kazak Türklerinin kültür hayatına tiyatro ilk defa girmiş oldu. Tiyatro sanatı, dram türü ortaya çıktı. Aynı piyes 1926 yılında Milli Kazak Tiyatrosu'nun ilk oyunu olarak sunuldu. Daha soma yazar, piyesi birkaç defa daha düzelterek trajedi seviyesine getirdi.

Muhtar Avezov'un piyesleri Kazak edebiyat tarihinde müstesna bir yere sahip olmuştur. Bu piyesler konularını genellikle tarihi olaylardan ve sosyal meselelerden almışlar, yazarın fikirleri ve sanat gücü ile zenginleştirilmişlerdir; "Baybişe tokal, 1923", "Karagöz, 1926", "Han Kene, 1928".

"Baybişe tokal" piyesi iki kadının çocukları arasındaki tartışma, kadın ve erkek eşitsizliğini değerlendirir. Sevdiği ile evlenemeyen ve hasretinden aklını kaybeden bir kızın trajedisinin konu edildiği "Karagöz" piyesi edebi değerinin üstün oluşu ile 1926 yılındaki tiyatro eserleri yarışmasında birincilik kazanmıştır.

"Han Kene" piyesi ise yarım asra yakın pek sözü edilmeden kalmış ve devrin sosyalist komünist fikirlerine aykırı görüldüğü için sahnelenmesi bir süre engellenmiştir. 1928'de yazılan piyesin nüshası daha sonra ilk defa 1983 yılında yayınlanabilmiştir. Muhtar Avezov'un bu piyesinde Kenesan Han'ın milli mücadele yolundaki isyanları, Kazak tarihinin uzun yıllar devam eden meseleleri ve sosyal çatışmalar ele alınmıştır.

"Ayman Şolpan" piyesi konusunu, aynı adı taşıyan meşhur Kazak destanından alarak komedi olarak yazılmıştır. "Elma Bahçesinde" piyesinde ise Avezov, Sovyet devrindeki öğrencilerin hayatlarını tasvir eder. Drama türündeki eserleri içinde en dikkate değer olanı "Sınırdaki, 1937" isimli piyesidir. Burada sınır etrafındaki bölgede yaşayan insanların 1917'den sonraki yeni hayatı anlatılır. Bu piyesteki " sınır " sembolü ile vatan uğrunda uyanık olma ve vatani koruma vasıflarının üstünlüğü konu edilir. "Gece Melodisi" nde 1926 yılında Kazakların Sovyet sistemine geçişleri ve sebepleri anlatılır; yazar, o zamandaki yeni hayatın örneklerinin ve bu devirdeki çeşitli insanların, tiplerin tasvirini yaparak, çarpıcı bir tarza tenkit eder.

Bu telif piyeslerin yanında Rus ve İngiliz tiyatro eserlerinden de tercüme yapılmıştır; Shakespeare'den "Othello", Gogol' dan

"Müfettiş", Trenev'den "Metres Karavaya", Pagadin'den "Asilzadeler", Kron'dan Bahriye Subayı" onun Kazak Türkçesine çevirdiği piyesleridir. Bu tercümelere gelişmesinde yardımcı olmuştur.

Çağdaş Kazak edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen şair İbrahim Abay Kunanbayoğlu'nun hayatı, Muhtar Avezov tarafından ilmi araştırma konusu yapılmıştır. Yazar, büyük şairi sadece ilmi ölçülerle tanıtmayı yeterli görmeyerek onu roman türleri ile ölümsüzleştirmek istemiştir. Böylece 1930'lu yıllardan itibaren Avezov, Abay' ın hayatının anlatıldığı "Abay Jolu (Abay Yolu)" adlı biyografik romanının hazırlıklarına da teşkil eden "Tatyana'nın Şarkısı, 1936" adlı hikayesini yazar ve Kazak Edebiyatı gazetesinde aynı yıl yayınlanır. Bu eser yukarıda zikredilen romanın nüvesini teşkil etmektedir. Yazar, 1940'da A. L. Sobolev ile beraber "Abay" trajedisini kaleme alır. Eserde şairin son yılları tasvir edilerek, ömrü boyunca kendisine prensip olarak seçtiği " adaletsizliği, namussuzluğu, cahilliği tenkit" ile " bilimi ve insan severliği yüceltme " düsturları karakterize edilmektedir. Eserin sonunda Abay, " binlerle, yalnız başına mücadele eden bir kahraman " olarak gösterilmekte ve şairin trajik kederi canlandırılmaya çalışılmaktadır. Abay' ın hayatı ve sanatı, Muhtar Avezov' un bütün ilmi ve edebi çalışmalarının en temel ve en önemli konusunu oluşturmuştur. Yazar, 1945 yılında Abay' ın doğumunun yüzüncü yılına tekabül eden kutlamaların arifesinde "Abay Operası" nı kaleme almış ve yine aynı yılda "Abay' ın Şiirleri" adlı kısa filmin senaryosunu yazmıştır.

Muhtar Avezov on beş yıl boyunca "Abay Yolu" adlı dört ciltlik biyografik romanını yazdı. "Abay" şeklinde adlandırılan birinci kitap 1942'de, ikincisi ise 1947'de neşredildi. Rusça'ya iki cilt halinde çevrilen "Abay" romanı Lenin adına verilen ödülde birincilik aldı. Kazak Türkçe'si ile yazılan romanın birinci cildi 1950'de " Şair Ağa ", ikincisi ise "Abay Yolu" adıyla 1952'de tekrar yayınlandı. Romanın daha sonra, 1956 ve 1959'da çeşitli baskıları yapıldı. "Kazak hayatının ansiklopedisi, Kazakların destanı" diye değerlendirmelere mahzar olan eser, yalnızca hacminin genişliğiyle değil, fikir güzelliği, konusunun önemi, anlatılan hayatın gerçek oluşu ve derinliği yönüyle başarılı olarak

kabul edilmiştir. Bu eserde, Kazakların XIX. asırdaki hayatları realist bir bakış açısıyla tasvir edilmiştir. Üslup olarak Abay' ı sinemaskop diyebileceğimiz, tablo tasvirlerle ve tarihi olaylar içindeki yeriyle ve tezatlı anlatım yolu ile edebiyatta ölümsüzleştirmiş, onu unutulmaktan kurtararak, büyük şairin kendisine seçtiği yolu, halka hedef göstermiştir.

Romanın ansiklopedik bir eser olduğunu Prof. Kanış Satbayev şu sözlerle ifade eder: "Kazak Türklerinin geçmişini araştırmak isteyen alimlerin her biri mutlaka bu eseri okumalıdır; filologlar bu eserde Kazak edebi dilinin gelişmesini, etnograflar ise eski zaman yaşayış şekillerini, inançlarını, geleneklerini bulacaklardır; kuşla ava çıkmak, kızları evlendirdiklerinde uğurlama törenleri, yemek dağıtma adeti, cenaze merasimlerinin tarif edildiği bölüm, şairlerin atışması ile onları birinci tayin edecek jürilerin seçimi örneklerinin her biri ayrı ayrı etnografik malzeme teşkil etmektedir. Ekonomistler, XIX. asırdaki halk ekonomisinin yapısıyla ilgili bilgiler alabilir; hukukçular ise şeriattan başlayarak, yirminci yüzyılın başındaki bozkır kanunları hakkında fikirler edinebilir.

Bu roman sadece Avezov'un sanatının üstünlüğünü göstermez, aynı zamanda Kazak Türklerinin hayatını da bütün dünyaya gerçekçi bir tarzda sergiler. Fransız yazar Lui Aragon "Abay Yolu" adlı eseri "Yirminci asrın en büyük eseri" olarak vasıflandırır. Abay Yolu romanı Rusça'nın yanında yirmi beş dile daha çevrilmiştir. Bunların bibliyografik listesi şöyledir:

Arnavutça

"Megtime gretu romanit (Romanın tanıtımı ve özeti)" Litertia Sone, 1951, m. 3, s. 63 - 70

ingilizce

Abai. Book one. (Çev.: L. Navrosov) Foreign Languages Publishing House. Moscow, 1957, 449s.

Abai. Book two. (Çev.: L. Navrosov) Foreign Languages Publishing House. Moscow, 1957, 43 İs.

"The case of the stolenbride. A chapter from the novel The progress of Abai " Sovyet Literatüre, 1958, m. 8, s. 4 41

The ascent (Abay romanından özet) 25 stories from the Soviet republics. Moscow, Progress Publishers, 1958, s. 239-257

Abay Kunanbayev (1845 -1904) Introduction. Abay Kunanbayev. Selected poems. Moscow, Progress Publishers, 1971, s. 7 - 21

Arapça

Abay Kunanbayev (1854 - 1904), Moskova 1971, s. 5-27

Bulgarca

Abay. Roman. I (Çev: B. Svetlanov) Diproverno izdatelstvo "Nauka i izkustvo", Sofiya 1950, 982s.

Pitvat Abaya (çev: Z. Statkov), Sofiya, narodna Kultura, 1964, 792 s.

Macarca

Egy költő utia. Roman. (Çev: Rab Zsuzsa) Budapest, Ujmagyar könyvkiado, 1956, 598 s.

Vietnam Dilinde

Yunost Abaya. I II (Çev: Çan Jov, Hoont N Hunga, Hont Zionta) Hanoy, 1965, m. 1, s. 8-14

Hollanda Dilinde

"De schrijver van "Abai" door zich zelv gezeen", Sovietletterkunde, 1961, nr. 1, s. 8-14

Yunanca

Put Abaya (Roman özeri), Periodiko mae. , 1958, nr. 6, s. 149-153

İspanyolca

"El raptö de Maken (Roman özetii)" Literatura Sovietice, 1958, nr. 8, s. 7-44

Kore Dilinde

Svad'ba Abaya. M. 1959, İzd. vo Literaturi na inestrannih yazıkah.

Moğolca

"Abay (Roman özetii)" Sog, nr. 4, 1954, s. 86

Almanca

Abai. Roman. Erstes Buch. (çev: H.

Angarova) Moskau, Verlag for fremdsprachige Literatur, 1953, 568 s.

Abai. Roman. Zweites Buch. (çev: H. Angarova) Moskau, Verlag for fremdsprachige Literatur, 1945, 576 s.

Norveç Dilinde

"Varulv" Sovyet nytt, NN 78-84

Polonya Dilinde

Syn kazachstana (Abaj) I. (Çev: S. Pogorzelski), Warszawa, " Czytelnik" 1950, 413 s.

Syn kazachstana (Abai) II (Çev: S. Pogorzelski), Warszawa, " Czytelnik " 1951, 389 s.

Droga Abaia 8 Çev: M. dab) Warszawa, "Czytelnik" 1954, 326s.

"Ponvanie narzeczonej" Literatura radziecka, 1958, nr. 8, sç 7-42

Romence

Abai. Roman. Partea I. (Çev: O. Cazimir, A. İvanovschi) Bucureşti, " Cartea rusa " 1950, 345s.

Abai. Roman epopee in douavol., distins eu Premiul Lenin pe 1959. Vol. 1-2, Bucureşti, 1961, Vol. 1, 761p., Vol. 2, 747p.

"În Întineric. Fragmente din romanul "Abai" Îaşol Lit., 1960, nr. 2, s. 15-29

Slovak Dilinde

Abai. Roman. (Çev: Josef Solarik) Bratislava, Praca vy. Davatel'stvo Roh, 1951, 419 s.

Abaiova cesta. (Çev: marta Lickova) Bratislava, " Slovensky pisovatel "1961, 787 s.

Fransızca

"Le rapt (tire du roman " Le ehemin d'Abai " Litteratura Sovietique, 1958, nr. 8, s. 7-41

La jeunesse d'Abai. (Çev: L. Sobolev, A. Vitez) Preamble d'Aragon. Paris, Gallimard, 1958, 417s.

L'auter d' " Abai " vu par lui meme. Mouchtar Aouezov, prix Lenine 1959. " Nouvelles des Letters sovietiques " (Bruxelles) 1960, nr. 3, s. 1721

L'auter d' " Abai " vu par lui meme " Oeuvres et Opinions, Moscow 1961, nr. 8, s. 6-8

Çek Dilinde

Abai. Roman. (Çev: J. E. Dlouhy) Praha Sovetu" 1948, 306s.

Pisne Abajovy. (Çev: I. camutalova, M. Liskova) Praha, " Svet Sovetu " 1949, 457 s.

Ermenice

Abav. Roman. (Çev: Borozonyan). Erevan, Aypetrat, 1952, 722 s.

Letonya Dilinde

Abajs. Roman. I (çev: M. Sumane) Riga, Latvijas valsts izdevnieciba, 1948, 368 s.

Abajs.II (çev: M. Sumane) Riga, Latvijas valsts izdevnieciba, 1949, 380 s.

Abaja Cels I (çev: M. Sumane) Riga, Latvijas valsts izdevnieciba, 1963, 375 s.

Abaja Cels II (çev: M. Sumane) Riga, Latvijas valsts izdevnieciba, 1963, 396 s.

Abaja Cels III (çev: M. Sumane) Riga, Latvijas valsts izdevnieciba, 1963, 366 s.

Abaja Cels IV (çev: M. Sumane) Riga, Latvijas valsts izdevnieciba, 1963, 383 s.

Mans darbs, rakstot romanus par Abaju. Korogs. 1959, m. 12, s. 125 131

Litvanya Dilinde

Abajus. Romanas I. (Çev: K. Diliene), Vilnius, Valstybine grozines literaturos Leidykla, 1950, 410s.

Abajus. Romanas II. (Çev: K. Diliene), Vilnius, Valstybine grozines literaturos Leidykla, 1950, 438s.

Abajus Kelias. Romanas I. (Çev: J. Stanisavskas), Vilnius, Valstybine grozines literaturos Leidykla, 1960, 483 s.

Abajus Kelias. Romanas II. (Çev: K. Jankavskas), Vilnius, Valstybine grozines literaturos Leidykla, 1960, 529s.

Moldova dilinde

Abav (Çev: M. Brushis) Kişinev. Kartya moldavenyanske, 1959, 411s.

Abav (Çev: L. Çemortan, Mi brushis = Kişinev, 1962, 434 s.

Tacik Dilinde

Abay (Çev: A. Mullakandov) Stalinabad, Naşriyati davlatii Tacikistan, 1955, 668s.

"Abay (Çev: A. Mullakandov) " Sarhi Surh. 1957, m. 9, s. 92 22; nr. 10, s. 78 89

Ukrayna Dilinde

Abav. Roman (Çev: İ. Le) Kyiv, Derjavne vidavnitstvo hudojn'oi literaturi, 1952, 615 s.

Salyah Abaya. Roman (Çev: Dm. Grin'ka) kyiv, Derjavne vidavnitstvo hudojn'oi literaturi, 1955, c. I., 352s.; c. 2, 289s.

Eston Dilinde

Abai. Roman (Çev: E. Hange) Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus 1950 c. I, 458s.; c. II, 522s.

Abai tee Çev: A. Blumenfeld) Rahva Haal, 1959

Abai. Roman, epopöa (Çev: E. Hange) Tall,n, Eesti Riiklik Kirjastus 1960, c. I, 424s.; c. II, 432s.

Roman, Türk lehçelerine de aktarılmıştır. Bunların bibliyografik listesi ise şöyledir:

Azeri Türkçesiyle

Abav. Roman (Tere: A. Abasov), Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyatı, 1954, 475s.

Başkurt Türkçesiyle

Abav Yolu. İke kitaptan torgan roman epopeya (Tere.: Necib İselbay) Ufa, Başkordostan Kitap İzdatelstohı, 1961, 851 s.

Kırgız Türkçesiyle

Abav. Tanhıy Roman. (Tere: T. Suvanberditev) Frunze, Kırgız, Mam. Bas. 1955, 428s.

Abav. Tanhıy Roman. (Tere: T. Suvanberditev) Frunze, Kırgız, Mam. Bas 1957 1963. Kitap 1 - 2. 1957, 880s.; Kitap 3 (Abay Colu) 1963, 420s.; Kitap 4 (Abay Colu) (Terc: Suvanberdiyev, D. Abdillayev) 1963, 465s.

Tatar Türkçesiyle

Abay. Tarihi Roman. Berençe Kitap (Tere: S. Adhemova) Kazan, Tatknigoizdat. 1957, 419s.

Abav.Berençe. ikençe kitap (Tere: S. Adhemova) Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı,

1960, 704s

Türkmen Türkçesiyle

"Abay, Romanından bölük (Terc: T. Kasımov" Sovet Turkmenistanı, 28. IX. 1957

Abav. Roman (Terc: T. Kasımov S. Yaylımova) Aşgabad, Türkmenistan Dölet Neşriyatı, 1958, 679s.

" Abayın Yolu ("Abay Yolu" atlı romandan bir bölük çap edieris) (Terc: T. Kasımov)" Sovet Turkmenistanı, 23. X. 1960

"Abayın Yolu (Üçüncü kitaptan bölük) (Tere: T. Kasımov) " Mugallımlar Gazeti 23. XII. 1961

Özbek Türkçesiyle

Abav. I. Kitap (Tere: Zumrad), Taşkent. UzSSr, Davlat Neşriyatı, 1951, 416s.

Abav. II. Kitap Tere: Zumrad), Taşkent. UzSSr, Davlat Neşriyatı, 1953, 494

Abav. (Romandan parçalar). (Tere: Zumrad)Abav Yolu. Roman. 2. Kitap (Tere: Zumrad), Taşkent, Özdavnaşr. 1960, 433s.

Uygur Türkçesiyle

" Şair "Abay" Roman. İkinci kitaptın parçe)" Kazak Eli, nr. 12, 1949, s. 39 40

Abav. Roman. 1. Kitap (Tere: S. Ayupov, A. Mensurov), Almuta, Yeni Hayat Jurnalinin Neşriyatı, 1954, 712 s.

Abav. Yolu Roman. (Tere: İ. Ahmetov, K. Hasamitdinov, A. Zununov), Almuta, Yeni Hayat Jurnalinin Neşriyatı, 1955, 1. Kitap 672 s.; 2. Kitap 692s.

Abav Yolu. Romandın parçe (Terc: N. Mensurov, H. Niğmetov), Almuta, kazakistan Dölet Okuş pedagogika neşriyatı, 1962, s. 191 200

Yakutça

"Abay (Çev: G. Tarskogo)" Kum. 10. VII. 1965

Muhtar Avezov'un sanatında önemli bir merhale teşkil eden Abay Yolu romanının yanında yazar, gazete yazıları "Altın Yüzük", "Asil Nesiller", "Cephe", "Şair Köyünde" ilmi araştırmalar, denemeler ve edebi tenkit çalışmaları da yapmıştır. Ayrıca gezi yazılan da kaleme almıştır. Güney Denemeleri, Türkistan Böylece Doğmuş, Hindistan Denemeleri, Amerika Tesirleri"

Avezov, Kazak Türklerinin yirminci asırdaki elli yıllık kaderini beş ciltten oluşan bir destan ile anlatmak istemesine rağmen bu planın ancak birinci kitabım oluşturan " Büyüyen Nesil " adlı kısmım 1962 yılında neşredebilmiştir. Yazar, kazak edebiyatındaki nesir ve dramaturji kollarının büyüyüp gelişmesinde, milli tiyatronun gelişmesinde, milli edebiyatı araştırma meselelerinde sınırsız çalışmalar yaparak, çağdaş Kazak edebiyatının prensiplerini ortaya koymaya çalışmıştır. "Abay tanuv (Abay'ı öğrenme ve araştırma bilimi)" ilminin temelini atarak, çeşitli yıllarda yazılan Kazak Edebiyatı Tarihi'ni Kazak folkloruna tahsis edilen ilk cildinin (1960) asıl yazarı ve redaktörü oldu. Kırgızların " Manas " destanı hakkında çok kıymetli bir monografi yazdı. Kazakistan SSC İlimler Akademisinin üyesi, Kazakistan S. M. Kirov (şimdiki adıyla El Farabi) Devlet Üniversitesinde profesör oldu. yazarın 27 Haziran 1961 yılında ölümü üzerine Kazakistan hükümeti aldığı bir kararla büyük yazarın adını ebedileştirmek maksadıyla İlimler Akademisinin Edebiyat ve Sanat Enstitüsü ile Kazakistan Devlet Dram Tiyatrosuna Muhtar Avezov adını verdi. Çeşitli sokaklarda, Almatı şehrinin bir bölgesi ve bazı okullar yazarın adım taşımaktadır. Yazarın son on yılını geçirdiği evi ise öldükten sonra ant müze olarak açılmıştır.

KAYNAKLAR

AHMETOV, Z.
DÜSENBAJEV, İ
1956

"M. Avezova ab Abaya"
Kommunist Kazahstana

AHMETOV, Z.
1922
BALDANOV, B.
1987

"Suretkerdin Biik Nisanı"
Kazak Edebiyeti, Kazan

"Abay Joli Epopeyası
Şetelde" Kazakistan Mektebi

BAYTANAYEV, E.		KEKİŞEV, T.	
1969	Sın Şeberlik , Almatı.	1987	"Mengilik Muhtar" LeninşilJas, 25 Sentyabr
BERDİBAYEV, R.		LİZUNOVA, E.	
1987	"Darm danahğı" Kazakstan Mektebi,	DUDANBAYEV, İ.	
1962	"Jazuvsı men Keyipkerdin Kenesi" , Juldız, nr.	1957	Muhtar Avezov , Alma Ata.
Davutova, S.		NURGALİYEV, R.	
1990	"Han Kene jayındağı 30 sı Bolgan Edebi Diskussiya" Kaz.SSR.GA'nın Habarşısı, nr. 1.	1968	Tragediya Tabigatı , Almatı.
Derbialin, E.		NURKATOV, A.	
1959	"Edebiyet Gılımının Ülken Tabısı" , Kazak Edebiyeti nr. 52, 25 Dekabrya	1957	Muhtar Avezov , Almatı.
Ebişeva, M.		1962	İdeya jane Obraz , Almatı
1985	"Avezov Avdarmaşı " , Juldız, nr. 11,	1960	Muhtar Avezov , Moskva.
Ekimov, T.		OMARAOV, I.	
1989	"Muhtar Avezov Turalı Jana Derekter" Kazak Edebiyeti, 20 Kazan	1961	Edebiyet jaylı Oylar , Almatı
ISKAKOV, M.		SAHARİYEV, B.	
1985	"Avezov" Teatr Sınşısı, nr. 11.	1965	Vakit Tımsı , Almatı
ISMAYİLOV, E.		SATBAYEV, K.	
1960	Sın men Şığarma , Almatı.	1957	"Ülken Talant İyesi" , Kazak edebiyeti, nr.39,28 Sentyabr
ISMAYİLOV, E.		SATİBALLİYEV, E.	
1962	Jana Belecke , Almatı.	1964	"Avezov'tin tungış Avdarmaşı" ,Kazak Edebiyeti, 26, 26 İyun
KABDOLEYEV, Z.		SİL'ÇENKO, M.	
1986	Muhtar Avezov jane Onn Jemdik Elemi , Almatı	SMİRNOVA, N. S.	
1987	"Menin Avezovım" Jalın , nr. 2.	1957	Tvorçeskiy put' Avezova, Almata.
KARATAYEV, M.		SÜYİNŞELİYEV, H.	
1958	Tuvgan Edebiyet Turalı Oylar , Almatı	1968	Muhtar Omarhanulı Avezov , Almatı
1963	Şeberlik Sınma , Almatı	1957	Kazaktın Tungış Epopeyası Jinak, Almatı. Vahatov, B.
1969	Epostan Epopeyaga , Almatı	1969	Talanttar, Tuvındılar , Almatı
1957	"Piyervaya Kazakskaya Epopeya" , Novıy Mir, nr. 9,	1973	Kazak Sovet Ensiklopediyası , 2 T., Almatı
1958	"Şedriy Talant" , Vaprosı	1956	Kazakstan Jazuvsılarının III, Siyezi , Almatı
KEDRİNA, Z. S.:		1985	Muhtar Avezov , Jıyırma Tomdık Şoğarmalar Jınağı, XX T. Almatı
1951	Muhtar Avezov , Moskva		M. O. Avezovtın Ömiri men Tvorçesrvoci Turalı Edebiyetter Ulttkı Kitabhana , Almatı, s.8799

DOĞUMUNUN 100.YIL DÖNÜMÜNDE MUHTAR AVEZOV

Halkımızın birey oğullarından biri, Kazakların büyük yazarı, bilgin alim, üstat ve düşünce ormanının büyük çınarı olan Muhtar Avezov, halk bilimlerinin de müjdecisidir. Her halkın sadece kendisine has özellikleri, kültürü, zihniyeti, gelenek göreneklere oluyor. Bunları eserlerinde derinden inceleyip, kendine özgü bir yorum yaratarak, eğitim biliminin gelişmesini sağladı. Kazak halkının milli yapısı, M. Avezov'dan önce her yönüyle araştırılmadı diyebiliriz. Sebebi, Sovyetler Birliği'ne dahil olan Kazaklar için bu imkan sağlanmadı.

Zamanımızda Kazak halkının iç etnik münasebetlerinin farklı mana ve değerini araştırmak, gençlere bildirmek, bu mirası yeni neslin yaşamının temel kaidesi, gelenek ve zevki haline getirmek, günümüzdeki Kazak eğitiminin özünü oluşturmaktadır. Muhtar Avezov, bize bıraktığı miraslarında dava, tartışma anlarındaki hazır cevap kadıların adaleti ve bilginliklerini, Kazak büyüklerinin özel sesini, yoğun ilham ve ustalık yorumuyla günümüze duyurabilmiştir. Muhtar Avezov için, Kazaklar büyüklerine değer verip saygı duyar, karşılaştığı büyüğüne "Assalamayaleyküm", ya da "aleykümselam" diye dua edip, saygı gösterip baş köşeden yer vermiştir. "Büyükler küçüklere yaşam tecrübesi verir, hayatta gördükleri, bildikleri var.", "Büyüklerin sözü vacip", "İhtiyar sözü ilahî", "İhtiyarı varın nasibi var", "Büyüğünü büyüten el küçülmez, diye halk zihniyetini yaratmıştır.

Eğitim yönünden söylenen bu önemli sözlerin, gençler için manevi esas oluşturduğunu Kazakistan halk yazarı, Profesör Tursınhan Abdurahöankızı'nın şu ifadesi göstermektedir: "1944 yılında, M. O. Avezov'un 'Abay Jolu' epik romanının birinci kitabı çıkmıştı. Ben, o kitabı büyük bir coşku ile okuduğumuzu, ama kitaptaki Dermen karakterini kimsenin tanımadığını söyledim. Muhtar ağa 'E, öyle mi?', diye şaşırarak, 'Demen'i bilmemeniz doğru, çünkü o tarihi değil, edebi karakter', dedi bana." (ABDİRAHMANKIZI, 1997)

Bu yüzyılın başında Kazak halkının sosyal hayatını değiştirme çabasında bulunan M. Avezov eserlerinde "beşliğini düzelt", diye önce kız çocuklarının eğitimi problemlerinin çözülmesi gerektiğini gündeme getirdi. M. Avezov'un "Abay Jolu" romanındaki Kodar ve Kamca olayı ile ilgili Kunanbay'ın cezasını caiz görmesi, halk eğitimi

Cumahan ISKAKOV- Jakıp BİDANOV
M. Avezov Güney Kazakistan Eğt. Ü.
Eğt. Bilimler Kandidatı

Kazak Türkçesinden Aktaran:
Banu MUHYAEVA

ve nesil temizliği uğruna verdiği mücadele görüntüsüdür.

M. Avezov eserlerindeki düşünceler, neslin eğitimindeki hedefleridir. Devlet ve halkın temeli, geleceğin toplumun itici gücü gençlerin eğitimine büyük önem verip yönlendirdi, "iyiden şerafet" atasözünü halk boşuna söylemese gerek. Bu sırada Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev'in desteği gelecek gençlerinin ilim ve sanat yolunu açan, "Gelecek" programı M. Avezov'un eğitim meselesinin tarihi devamıdır.

M. Avezov, "Abay Jolu" tarihi romanını yazmakla birlikte romanın eğitim yönünün anlatan yöntemleri de belirtiyor. Alimin getirdiği Kazak edebiyatı tenkidinin bir alam "Abay tanıtımı" teşekkül etti. M. Avezov bu alanın yöntemlerini 1933 - 1934 yıllardan itibaren başlıyor.

Abay tanıtımının hedefleri Abay'ın dünya görüşü, dili, metin tenkit araştırması Doğu klasiklerine ilgisi v.b. fikirlerini ileri sürdü. Neticede Abay sadece şair olarak değil, eğitimi, söz sanatının öğütçüsü, üstat, ruh bilimcisi, halkın seven milliyetçi olarak değerlendirildi. Abay milliyetçiliği M. Avezov yorumunda milletin milliyet olarak teşekkül etmesinden itibaren birleştirici güç olarak görünüyor.

Muhtar'ın milliyet duygusu, azınlığına rağmen her şeyin alt üst olduğu buhranlı dönemlerinde türlü değişikliklere rağmen milli özelliklerini korumayı başarabilen ve sosyal gelişmenin belli kademesine ulaşabilen milliyet duygusudur. Yetenekli yazar eserlerinde zengin halk dilinden yararlanmakla birlikte Ibray Altınсарın, Abay Kunanbayev, Şakarım Kudayberdiyev temelini oluşturan yazılı edebiyat geleneğinin, eğitim amacı olarak takdim etti.

Ustatların bugüne kadar "Avezov diline denk dil nerede!.." tarzındaki hayranlık, iç dünyalarının büyük yazara duyduğu özleminin belirtirleridir.

Muhtar Omathanoğlu, Milli eğitim ve psikoloji sahasında da fikirleri ve düşüncelerini ileri sürdü. Onlar: "Bilim mutluluk direği, bilimsiz baht başkasının nasibi", "Kitap, emeğin manevi desteği", "Kitap düşünce kaynağı", "halk ve halkı, insan ve insanı aynı seviyeye ulaştıracak olan bilimdir."

M. Avezov hayatının en verimli dönemlerini felsefe, eğitim ve öğretime bağışladı. Bu

problemlerim araştırması 1918 yılından 1961 yılına kadar 43 yıllık bir dönemi kapsıyor.

1918 yılında "Abay" dergisinin I. sayısında "Bilim" adlı geniş bir makale yayımlanıyor. "İnsaniyetin kötü niyetli yaradılışından değil, ortamının etkisinden cehalet tesirli oluyor. Toplumun insani değerleri genç neslin eğitilmesinden geliyor. Düşünmek için okumak gerekir. Okumak çok yönlü bilgilendirmekten, hakikate inandırmaktan, insanların kalbine iyilik yerleştirmekten gelmektedir.

Kazak toplumu medeniyetinin kendine özgü kendi durumuna uygun yolu olmalı düşüncesinin taraftarıdır. 1918 yılında, "Abay" dergisinde yayınlanan "Medeniyet Milliyet" makalesinde "İlim ve medeniyet bütün dünyanın altın kolyesidir. Bu günlerde bilim ve medeniyet toprağı, suyu, havayı, göğü, yıldızı yönetmektedir" diye yazdı.

İnsan yaşamındaki öğretmenin rolü de Muhtar Omarhanoğlu'nun dikkatinden kaçmadı. O, merak duygusunun öğretmenlere has değer olduğunu daima belirtti. 1918 yılında Abay dergisinin II. sayısında yayınlanan "Öğretim" adlı makalesinde "Öğretmenler zamanın getirdiği taleplerin farkında olup, insanlığın düşmanı cahillik ve karanlık baskısına karşı mücadele eden, insan tarihindeki bütün şöhretli ve iyi işleri devam ettiren insanlar olmalıdır.", dedi. Öğretime ait değerleri, gelecekteki öğretmenleri hazırlamadaki eksiklikleri ortadan kaldırmanın yöntemlerini belirledi. Onlar derslerde konularına hakim olmalı, dersin amacını, öğretim amaçları ve yöntemlerini iyi bilmeli, daima öğretmenlik ustalığını geliştirmelidir. Eğitim ve öğretimdeki ruhbilim ve okutma yöntemlerinin önemini, uzmanlık alan ve öğrencilerin sevmek, onlara ve anne babalarına medeniyet ve bilim yönünden örnek insanlar olmalıdır", diye söyledi.

M. Avezov'un eğitim meselesini önemsemediği tarafı yoktur. Dışarıdan basit görünen öğrencinin derste oturup kalmasından başlayarak konuşmadaki sesi ve davranışlarına kadar meselelere cidden dikkat eden öğretmendir.

Kazakistan Cumhuriyeti Milli İlimler Akademisi Zeynolla Kabdolav, Kazakların bilgin yazarı, büyük üstadı Muhtar Avezov'un doğumunun 100. yıl dönümü münasebetiyle "Egemen Kazakistan" gazetesinde 1997 yılı 18 Mayıs'ında yayınladığı "Benim Avezov'um"

eserinde ustadı hakkında "O, muhteşemdir! Üniversite dersanesine büyük geliyordu... O, dersaneye göz ucundan ışın saçıp, sol göz kapağını azıcık kaldırıp, gülümseyerek girerdi. Fakat bu renk uzun sürmezdi; yanaklarındaki gülümseme izlerini hemen kaldırıp, azıcık kaşlarını çatarak, boğazını çekerdi. Burada sevimli bir gururluluk vardı. Kendisine her şey yakışırdı. İri yapılı vücudu, geniş omuzları, yüksek gövde... M. Avezov girince geniş oda, profesörün ders verdiği dershaneden tiyatro kulübüne dönüşürdü. Öğretmen masası, onun yanındaki kürsünün bulunduğu merdivenli alan sahne gibi, öğrencilerin oturduğu salondan yarım metre yükseklikteydi", diye Avezov'un öğretmenlik ustahlığına hayranlık duyuyor.

M. O. Avezov hem yazar, ham alim, hem "Kazakistan Edebiyat Tarihini" okutmak yöntemlerini belirleyen eğitimcidir. 1927 1991 yılları arasında birkaç defa basılan onun "Kazak Edebiyatı Tarihi" ders kitabı yöntem bilim çalışmasıdır. 1929 yılında Kazakistan'ın eski başkenti Kızılorda'da basılan "Yeni Köy" adlı ders kitabı Kazak eğitim ve öğretim sahasının başarılı çalışmalarındandır. Büyük deha sahibi, bu ders kitabında halkımızın asırlarca atadan öğula

devam edile gelen manevi mirasının eğitimdeki rolünü incelemektedir. Muhtar Omerhanov büyük yazar olmakla birlikte milli özelliklerin zevk, zihniyet ve geleneği sosyal milli önemini inceleyip, bu hususları eserlerinde kullanabilen ruhbilimcisidir (psikolog). Örneğin onun "Kazak halkının şairane yeteneği, kabiliyeti, ayrıca şair tipini ortaya çıkardı", diye yorumu, Milli psikoloji ilmine katılan bir düşüncedir. Özellikle " aklın ne kadar geliştiği, onun meseleyi çözmesine bağlıdır ", fikri, insan kabiliyetini değerlendirmesidir. Onun " asilin asli insan ruhu ve düşüncesi ", " Ömür akımını bilmek vardır, derin anlamak vardır ", " İlim sadece kendine özgü toprağı tanımıyor, serbesttir, vatansızdır, annesiz zattır ", fikirleri insan ruh biliminin imkanlarını belirten düşünceleridir. Kazakistan bağımsız devlet olarak kendine özgü asil değerlerini toplayıp, onların vatanına hizmetini canlandırmaya çaba gösteren çalışmalar yapmaktadır. Büyük yazarın eserlerinin 50 cilt akademik baskısına hazırlık çalışmaları, Kazak halkının manevi hayatının en büyük başarısı olacaktır. M. Avezov'un hayatı ve sanatkarlığı, eğitimciler için en iyi yöntem bilimi örneği olacağı şüphesizdir.

MUHTAR AVEZOV'LA İLGİLİ HATIRALARIN İLMİ ÇALIŞMALAR İÇİN ÖNEMİ

Bu yıl.,Cumhurbaşkanımızın teşebbüsü ve UNESCO kararıyla Muhtar Avezov Yılı olarak kabul edilmiştir. Büyük insan, bilgin, milli sanatımızı ideal ve estetik zirveye ulaştıran 'Abay Jolu' gibi klasik bir eser yazarak Abay'ın kişiliğini, milli değerini,asırlar boyunca çile çeken halkım,yurdunu,milli değerlerini dünyaya tanıtan, tanınmış sanat ve bilim adamlarının hayranlığım kazanan Avezov'a adanan bu saygı büyük değer ifade etmektedir.

Muhtar Avezov gibi büyük adamların özelliklerini, derin yeteneklerini, sanatındaki erişilmez sınırlarını incelemek, bir yıl veya dönem işi değil, asırlar boyu sürüp gidecek bir uğraşı konusudur. Sırları, sarsıntılan,düşünce ve hayalleriyle böyle bir kişilik,yaratanın insana verdiği bir mutluluk hediyesidir.

Muhtar'ın "ikinci hayatı" diyebileceğimiz dönemin başlaması için uzun yıllar geçti. Bu dönemde onun sanat ve hayat yolu,ilmi araştırma yöntemi, sanat ve hayata katkıları,çağdaşlarma ve öğrencilerine telkinleri, dersleri,sanat ve edebiyat üzerindeki düşünceleri,yaşadığı karışık tarihi olaylar hakkında pek çok çalışmalar yapıldı ve yayımlandı. D. Dosjanov "Muhtar Yolu-1988" S. Junisov "Mümtazlar ve Gölgeler" Kabdalov "Benim Avezov'um" gibi monografilerle birlikte M. Mirzahmetov'un "Avezov ve Abay-1997" R. Berdibay'ın "Tarihi Roman-1997" eserleri yayımlandı. Son yıllarda bu çalışmaların adeta gelenek haline gelmiş olması seviniyecek bir durumdur.

Her halkın tarihi kökleri ve kültürü ile ilgili ansiklopedik çapta olağanüstü eser verenlerin, parlayan yıldız olacaklarına şüphe yoktur. Sadece kendi halkının değil, başka ulusların da büyültü söz sanatı tarihine derinliğine inerek,Muhtarm yeri büyüktür. Sanatında ve bilimdeki erişilmez yerini,milletinin buhranlı ve karışık bir döneminde, merhametsizce ezildiği şartlarda,milli değerleri ve büyük kültür zenginliğini her yönüyle işleyerek kazanmıştır. Bu durumlar,onunla ilgili olarak yapılmış ifade ve yorumlan yeniden değerlendirmeyi ve araştırmayı zaruri kılmaktadır. Muhtar'ın "iyi zamanlar" da yaşadığını söylemek mümkünse de, Abay'ın içtiği "ağı"dan uzak duramadı. Büyük ustadı Abay gibi, "binlere karşı birce direnen" ve köklerini derinlere salan manevi bi çınar gibi abideleşti. Alın yazısı

Doç. A. MUSAKULOV

Ahmet Yesevi Ü. Öğr. Üyesi

Kazak Türkçesinden Aktaran:

Banu MUHYAEVA

yaşadı mücadele etti, direndi,büyükliğini sergiledi. Onun hayatı, derin tarihi sırlarla örülü ve şairânedir. Muhtarın şahsiyeti ve sanatını eserlerinden tanıyan yurttaşlarımız, Abay'da olduğu gibi, sanatın ab-ı hayatından içmiş olurlar .Muhtarın şam,devirlerin engellerini aşacaktır.

Büyük yazarımızın hayatı,kişiliği ve sanatı konusunda yazılan hatıra,araştırma ve edebi eserlerin,onu tanıma,anlama ve eserlerindeki derin hazza erişebilmek, Avezov iklimine girebilmek için büyük önemi vardır. Bu yayınların henüz denizde damla olduğunu söylemek mübalağa değildir. Eski çok milliyetli Sovyet dönemi ve bugünkü Kazak edebiyatı ve araştırma çalışmalarında pek çok yayın yapılması sevindirici olmakla beraber,bu büyük adamın şahsiyeti ve sanatı,değişik alanlarda yapılacak uçsuz bucaksız çalışmalara imkan sağlamaktadır.

Muhtar hakkında yazılan hatıraları basit bir tasnife tabi tutacak olursak,çocukluğunu bilen büyüklerinden başlamak üzere, arkadaşları, hocaları, yazarlar, bir araya geldiği dünya çapında şöhret sahibi sanatçılar, bilim adamları, öğrencileri, çocukları,okuyucuları ve hatta kendisini bir defa tesadüfen görmüş insanlar,onunla ilgili konuşup yazmayı bir borç olarak görmektedirler .Bunların gerçekle,sanat ve bilim açısından değerlendirilmesi geleceğin işidir.

Kazak Ansiklopedisinde, "Hatıralar,bir tür edebi eser olup,şekil olarak hatraya benziyor." denilmiş. Bu, açıklanması ve tamamlanması gereken bir düşüncedir. Geçmişte yaşanan amların,ülkesinin tarihinde hizmeti bulunan sanat,bilim ve devlet adamlarıyla ortak yaşadığı olaylar bulunan kimselerin, onlarla ilgili olarak aktaracakları her türlü bilgiyle o insan ve dönemine ışık tutacağı tabiidir. Bu,yazarın kişiliği ile yakından ilgili bir husus olup, kendi görüş,düşünce ve duygularına göre yorum olabilir. Bu yüzden M. Avezov hakkında anılarını aktaran insanlara büyük sorumluluk düşmektedir.

Hatıralar,tarihi bir şahsiyetten söz ediyorsa,anlatan insanın fikri ve değerlendirilmesi değil ,konuyu bilen insan onun hayatının bazı dönemlerini kendi açısından bahsetmelidir. Maalesef, Muhtar Ayezov hakkında yayınlanan bazı hatıralar "gözden irak gönülden irak" dendiği gibi kendi menfaatleri gereği ifade edildiği acı da olsa bir gerçektir Bu hatıraların

yazarları Muhtar'ın ruhu huzurunda sorumlu olacağı farkında olmalıdır

Özellikle :Ruslardan İ.V. Turgenov, V. G. Belinski gibi büyük şahıslar hakkında hatıra yazarlardan öğrenen çoğu yazarların bu gibi eserleri Muhtar'ın manevi şahsiyetini betimleme çabalarında ortaya çıktığı malumdur.

Zamanında Muhtar'ın sevdiği ustadı İ.V:Turgenov Latince "progres" kelimesini edebiyata getirdi .V.G.Belinski ise Latince "progres"kelimesini tercüme etmeden bu şekilde kullanılmasını sunmuştu.

Bunun gibi yabancı etkileri doğru karşılayan Muhtar'ın yeniliği, hangi sahada olsa da üstündür. Tabii ezeli varolan insanoğlu bir birine benzemediği gibi, insan özellikleri ve imkanlarının sırrını tam açıklayabilmek sanatın da ulaşamadığı gerçektir. İnsan, hakkında söylenen fikirler, düşünceler, değerlendirmelerin hepsi de nispidir. Böyle olmasına rağmen, Muhtar'ın kişiliği ve yeteneği,dırayeti ve iradesi, imanı ve nezaketi, dünya bakışı ve engin bilimi ileriye görebilmesi liderliği, bilginliği, yorumlayıcı kabiliyeti, merhameti ve sertliği gibi çok yönlü özelliklerini zamanımız insanlarına ve gelecek nesle tanıtmak sıradan bir insanın yapacağı iş değildir. Dünyanın tanıdığı ve kabul ettiği büyük insan Muhtar hakkındaki çalışmalar ve hatıralar, bu konuda yazılacak ilmi araştırmalar ve eserlerde yardımcı kaynak olabilecektir. Edebiyatımızın şöhretli büyüğü G.Mustafin'in 1950'li yılların Kazak Edebiyatı Tarihi eserini tenkit ederken "eserde Muhtar hakkında yazılanlara değişiklikler yapılmış...Muhtar'ın fikirde harekette farklılık gösteren dönemi gizlenmemelidir. Tarihi gerçek söylenmeli. 1932 yılından itibaren Muhtar Sovyet edebiyatçılar tarafına geçti"diyor. Bu duruma Sabit'de (Muhanov),Kajım'da (Jumaliyev) hepimizde maruz kaldık. Bu sebepten Muhtar'a eski gözle bakıp yersiz çelme atmaya bırakıp, adaletle değerlendirmeliyiz" (Mustafin: G. 1978 S: 174) Bu fikirden Muhtar'ın sadece yeteneğini kabul etmek değil ,manevi .dünyaya ve insana ideolojinin sanatta da,ilimde de efendi olduğunu görüyoruz.

Muhtar hakkında hatıralar ilk defa 1972 yılında ,Rusça "yazar" matbaasında basıldı. Yazarın doğumunun 80.yılı dönümü münasebetiyle 1976' yılında Kazakça "Bizim Muhtar" adında ,tamamlanıp basıldı. İlk baskıya 55 insanın

hatıraları, ikincisine ise 73 insanın hatıraları dahil olundu. Giriş olmakla birlikte her yazara açıklama yapıldı. Adı geçen eserdeki hatıralar, yazar hakkında çok bilgi veriyor. Büyük üstadın tabiatından tarih, ilim, eğitim, medeniyet ve alçakgönüllülüğünden ibret alıyoruz., hayat mektebinden geçiyoruz. estetik zevk alıyoruz

Halkımıza özgü manevi dünyasının ta XIX. yüz yıldan itibaren Rus diline aktararak ve yabancı ülkeler okuyucuları ve araştırmacı alimlerine tanıtıldığı tarihi gerçektir Bilgin Abay'la büyük Muhtar'ın eserlerini bütün dünyanın Rus dili aracılığıyla tanıdığını ayrıca nezaketle bildiriyoruz.

Eserin fikir ve estetik değerini orijinal nüshadaki gibi tabii, özelliklerini koruyarak başka bir dilde konuşturabilmek tercümenin bilginliği ve ustalığıyla birlikte ,yazara saygısı ve sevgisinin birliğini gerektireceği tabiidir.

Avezov'un eserlerini Rusça'ya aktarmada tanınan yazarlar; L. Sobolev, N Anov, Z.Kadrina, A.Pantiye, A.Nikolskaya, I:Suhov'dır. Onların hatıralarından yazarın bazı sırlarını öğrenebiliriz. Muhtar 'ın diğer milliyet temsilcilerinin yeteneklerini tanıyabildiğini ,onların manevi anlayış seviyesi ve bilginliklerinin ayrıcalığının farkında olup, kendi dehası ve gücü neticesinde bu özellikleri türlü teorik yönden pedagojik ve psikolojik yöntemleri ile bir birini tamamlayabildi. Muhtar'ın sevdiği tercüman arkadaşlarından biri A. Pantiyeler'le bir sohbetinde: dil ayrıca bir sezgidir, farklı bir tecrübedir. Bütün hayat tecrübesi Eğer benzetirsek hatibin dili ,bu gerçekten bir tek insanın , hem bir çok insanın dilidir... Yazarın dili, bir çok insanın, çoğunluğun ,halkın ve bir kaç zamanın dilidir" (Bizim Muhtar; 1976:97) diye yazarın dili kullanma özelliği hakkında tarihi ve teorik açıklama veriyor.

Bu fikirden Muhtar'ın tecrübesinin çokluğu ve bilgisinin derinliği görünür.

Muhtarla 1936 yılında Kazakistan edebiyat ve sanatının Moskova'daki on günlük töreninde tanıştığı Konstantin Altayskii, onun tercüme yapma yeteneğinin büyücü sıyrıla,bilginliğini kabul ediyor. "Avezov sadece milli çerçevede sınırlanıp kalmıyor. Kazakistan şairleri hakkında konuştuğunda onları Özbek bahşlarıyla, Tajik hafızlarıyla, Azerbaycan açuslarıyla ve başka halkların şairleriyle karşılaştırdı.

Sözlü halk edebiyatındaki ortak özellikleri bulup, net gösterdi. "diye yazdı. (Bizim Muhtar,1976:53) söz sanatının kaynağının halk olduğunu, milli sanatın özünü tarihi teorik anlamda değerlendirebilen Muhtar bilgine boyun eğiyor. Muhtar'ın adeta büyük kardeşi gibi olan Türkmen edebiyatı klasiği Berdi Karabayev ("Asil dostum, kardeşim"adlı hatıralarında): "Avezov'un, insanîyetinin, manevi yaşam tarihinin baş köşesinde" yer aldığı söyleyerek onun faziletli düşüncelerinden eserlerinin her bir satırının yetenek ışığıyla süslendiğini ve onlarca ,milyonlarca insana feyz ile dolu yükseklik getirdiğim hayranlıkla hatırlıyor.

M. Avezov'un sanattaki özellikleri ve onun ince, kutsal niteliklerini tespit ve dinleyicisine kabul ettirebilen ağız dualı bir insan olduğunu tanıtabilen hatıralardan biri de Rus Alimi E.F. Knipoviç'in "Asil Azamat" adlı hatırasıdır. Yazar bu hatıralarında Muhtar'ın barış koruma Sovyet Komitesi ve Lenin ödülünü tayin etmekle ilgili komite gibi v.b .toplum heyetlerine üye olduğu dönemlerde çağdaşları ve meslektaşlarının bilimi ve fazileti, bilginliği yönünden üstün olduğunu coşkuyla anıyor. Lenin ödülü ile ödüllendirilen bazı eserlerinin değerini tartışma sırasındaki fikir farklılıklarını araştırırken ,Muhtar yetmiş civarında Sovyet medeniyeti ve sanat temsilcisinin huzurunda M. Çolohov'un "İnsan Kaderi" hikayesini, insanlık kudretinin hem nazik, hem de hakir yönünü gösterebilen klasik eser diye değerlendirerek dinleyicilere kabul ettirdi.

R.Gamzatov şiirlerinin değerini ispatlayarak, onun şiir dünyası geleceğindeki pek çok imkandan bahsediyor.

M.Calil 'in câniler toplama kampında dar ağacına asılma tehlikesi karşısında yazdığı "Moabit Defteri "eserini tahlil ederken, şair ruhuna mahsus hüznle birlikte kahramanlığa çağırın kudretin sırrını betimledi. M. Calil yeteneğinin coşku duygusuyla etkili konuştu .Hatıraların yazarı : "Ben ,bunları konuştuğu zaman, onu dinleyenlerin yüzüne baktım .Onların çoğunun kitapları bizim klasik mirasımıza dötüşen, sadece ellerindeki kalemle değil ,silahla da Sovyet hükümetinin teşkil edilmesini sağlayan ve savaşlarda koruyan kır başlı insanlardı. Burada bulunanların çoğu ölümle bir kaç defa karşılaşanlardır. Belki bu sebeptendir, M.Avezov

bunları söylediğinde gözlerinde yaş olurdu." (Bizim Muhtar" 1976, S: 37) diye yazdı.

Evet,bu Muhtar'ın hayat severliği ve sanat anlayışının bir yanı olsa gerek

Rus Sovyet edebiyatının kabiliyetli şahıslarından biri A. Fadeev'tir. O, Muhtara ayrıca saygı gösterip faziletine boyun eğenlerin biridir. Rus yazarı İ. B. Lebedinskaya'nın "Unutulmaz Dostumuz" adlı hatırasında,iki büyük şahsın berrak dostluğunun tanığı olduğunu ve dostluğun bazı görüntülerini esas anahtarlarını etkileyici bir biçimde sunabilmişti... Muhtar, dost ailesinin üzüntüsünü paylaşmaya geldiği bir sohbetinde "akıllı çocuğun mirasa ihtiyacı yok,çünkü kendisi elde edebilir,aptallara bırakmak gerekmez ,çünkü onlar dağıtıp tüketir"diyen dedesi Auezov 'ın ibretli sözünü söylemesi,hazır cevap ve bilgeliğini gösterir.

Tanınmış bilim adamı Meketas Mirzahmetov'un "Orta Asya Devlet Üniversitesi Asistanı" adlı araştırmasından Muhtara'a özgü sırrı anlıyoruz. (M.Mirzahmetov "Auezov cene Abau" 1997) 1960 yılında Taşkent Tren İstasyonunda Muhtarı karşılayanların "misafirhaneye birlikte gidelim"sözünü

anlıyamıyanlara O,konak evi denen eski bir Türk sözüdür. Kutadgu Bilig 'te geçiyor diye açıkladığını hatırasında yazıyor.

18 Mart 1930 tarihinde M. F. Abdülbaki,Gavrilov'ün danışmanlığıyla bir yıl içerisinde yaptığı işlerin projesinden, ilmi araştırma çalışmalarıyla ilgili kaynaklan okumak için Arap, Fars, Çağatay, Türk, Özbek, Azerbaycan, Türkmen, Kırgız dillerini öğrendiğini A.Yesevi'nin "Divan-i Hikmeti'ni", A. Nevai'nin eserlerini, A. Bahadır'un "Türkmen Şeceresini" ve "Şehname" gibi eserleri orijinalden okuduğunu öğreniyoruz. Fars dili hocası Prof. A:A.Semenov bir toplantıda "Şimdi bile M.Auezov'un iki yıl boyunca Fars dilini okuyanlarla aynı seviyede hazırlığı vardır."

Adı geçen eser, Türk halklarında ortak büyük destan "Manas'ı" erkenden tanıyan Muhtar Türkistan aydınlarına ilk 1923 yılında konferans düzenlediğini ve 1929 yılında "Manas'ı söyleyiciler ve dinleyiciler ortamı" konulu konferansı ile bilim adamlarının dikkatini çekebildiğini söylüyor. M. Auezov'ın hayatındaki 1930'lu yıllardan sonraki ağır dönem 1951 yılları idi. Tarihimizde bu yıllar küçük soykırımı olarak

biliniyor.,çetin ve karanlık günlerde Muhtar vatanından uzaklaşmaya mecbur oldu. Giderken halkın sevdiği oğullarından biri Muhtar'ın çok saygı duyduğu insanlardan biri Kalıbek'e "Eyvah, onun nesini soruyorsun arı gibi ısırıp dayandırmıyor. Eve ziyarete gel, çocuk çoluğu teselli et. Alıştıkları da, güvendikleri de sensin, Valya'nın" demişti. O, anda Kalıbek çekemeyenlerin büyük şahsı arı gibi ısırıklarına üzülerek şu satırı yazmıştı.

Ey,an,dilin acı dermanın yok
Acı dilli,temelsiz insan da çok,
Hâlin bilmez halsizler saldırıyor,
Hangi sıfatın bulursun o, cahilin.
Güvenmedim ben sana güvenemem,
Sensiz geçsem hayattan darılmazım,
Kara narı ısırınlar

Kal derinde onu ortadan çıkaramam.
(Jurtbayev. "Birey" 1989 S: 233)

Muhtar çetin dönemlerde ülkesinden uzakta, başka ortamda ,Moskova'da Lomonosov, Üniversitesinde Sovyetler Birliğinde ilk olarak açılan SSCB halkları edebiyat bölümüne devam etti.

Bu dönemdeki Muhtar'ın sıkıntılarını ve dirençli özelliklerim Prof. S. Doronyan heyecanla hatırlıyor.

Muhtar bu yıllarda Sovyetler Birliğinde yaşayan halklar edebiyatı tarihini sistemli olarak araştırılması, araştırmacı kadro ,eleştirme meselesi öğretmenler hazırlama meselelerini gündeme getirdi.

İlk defa 1960 yılında "Orta Asya ve Kazakistan Halkları Edebiyatı Tarihinin yapılmasında büyük katkıda bulunduğunu ,dünya halkları kültürü ve edebiyatı tarihini araştırmada ve milli özellikleri tespit etmede gösterdiği bilim gücünü hayranlıkla hatırlıyor.

Muhtar çocukluğunda İslamın imam etkisinde büyümüşü. Onun ata babalarının Semey bölgesine bu fikri yayarak geldiği tarihi gerçektir. Muhtar'a gençliğinden dedesi Auez'ın "R" harfini söylettirmek için "Bismillahirrahmanirrahim"i tekrarlatması boşuna değildi. Muhtar'ın islam inancından vazgeçmediğine inananlar da inanmayanlar olabilir. Fakat zamanın getirdiği değişikliğini onu Allah'a sığınmaya ,ibadet etmeye mecbur bırakmış gibidir. Muhtar İslamın hümanist değerini derin anladığından dolayı,

imam en kutsal değer saymıştır. Hayatının son yıllarında Güney Kazakistan bölge vekili olarak ,bu bölgenin yaşamıyla ilgili (Türkistan osilay tudı, Ösken Örken romanların yazması tesadüf bir olay değildir. Bu Muhtar'ın ata babalarının yaşadığı ülkeye,onların ruhlarına borç anlayışından gelen gerçek olmakla birlikte,bütün halk sevgisinin görüntüsü olsa gerek.

Muhtar'ın büyük değer verdiği tarihi Timur yerinden toprak buyuran Kazak halkının birey oğlu, büyük pehlivan Hacı Muhan ve 1927 -1934 yıllarında Kazakistan Merkezi Yürütme Komitesinin Başkanı ,ülkenin ileri gelenlerinden Eltay Ernazarulu'nun mezarını ziyaret etmesi büyüklere ve onların ruhuna tazim ve saygısıydı Bunun gibi hareketleri ,ülke yöneticilerini uyararak "Bu ülkede ölenlere saygı yok mu diye düşünüyorum "diyerek incinmesi, halkın iman eğitiminde büyük önemi olacağı hakikattir.

(Omarov.A Hatıralarından)

Yetenek ve zihniyetin geliştirilmesi kendi kendine oluşmayacak özelliktir. Onun Üstadı çalışma ve arayıştır.

Sadece çalışma değil verimli çalışmadır, sadece arayış değil bilgili arayıştır. Bu özellikleri Muhtar'ın çocukluğundan bilinç altında bulunup, sürekli gelişti. Muhtar hakkındaki hatıralardan bu gerçeğin çok yönlü sırrını görüyoruz. Mesela, Muhtar küçüklüğünde batı ve doğu klasik medeniyetinden feyiz aldı ve folkloru manevi

kaynak olarak tamdı. Bu sebepten de onun manevi yapısı, dünya halklarının medeniyetinden kaynaklanmaktadır.

Edebiyat tenkidi sahasında şairler ,yazarlar mektebini ,onların temsilcilerini, üslubunu araştırırken bazen keskin fikirler de oluyor. Mesela, İ. S. Turgenov 'in eserini Kazak diline aktardığı için sadece onu taklit ettiğini göstermez.

Eseri ilmi teorik ve pratik açıdan tahlil ve tenkit edebilen Muhtar Gogol'den Shakespeare'den, Çehov'dan, Tolstoy'dan da yararlanabildi. Geleneğin klasik örneğini, milli psikoloji ve kültür yönünden geliştirdi,devam ettirdi.

Muhtar hakkında özellikle aydınlar yazarlar, alim ve sanatçıların hatıralarında, Muhtarın sadece kendi halkının değil,dünya halkının aydınları, düşünür, yetenekli vatandaşların,tabiatı ve zevkim, bilgi seviyesini inceleme neticesinde kendi bilim tecrübesine de katabilen bir insan olduğunu bildiriyor. İkinci yandan da, çağdaşlarının zevk seviyesini karşılayabilme yolundaki sürekli arayışın sırrını göz. önüne sermektedir. Bu sebepten de Muhtar hakkındaki hatıralar, ilmi araştırmaların kaynağı olabilecektir. Çalışmalarının ilim adamları ve sanatçılarla birlikte, halkının oğlu Muhtar'ın kişiliğini ve çok yönlü kabiliyet ve değerini tanıyarak ibret almamızda, ilmi tenkidin değerinin olduğu kanaatindeyiz.

MUHTAR AVEZOV'UN SİYASİ PORTRESİ

Muhtar Avezov'un hayatı, bir yandan ilginç, öte yandan da zamanın getirdiği karmaşıklıklarla doludur. Çalışmalarının zamanın şartları içinde farklı değerlendirilmesinden dolayı, hayatım nispi olarak birkaç döneme ayırabiliriz: Birinci olarak, hayattaki yerini arayan gençlik dönemi, ikinci olarak 1920 1950'li yıllar "Milliyetçi burjuva", "feodalizmin sesi" olarak suçlandığı dönemdir. Üçüncü olarak 1950 1960'lı yıllarda ana "parlak internasionalist" unvanını taktığı dönemdir. Hayatının son yıllarında M. Avezov tenkit dışı bırakıldı (AVEZOV, 1959). Vefatından sonraki dönemlerde 70. Doğum yılı münasebetiyle yapılan tezler ve konferanslarda onun yeteneği ve çalışmalarının " mümtaz " olduğundan bahsedilen değerlendirmeler akımı patladı (AVEZOV, 1972). 1980'li yıllarda onu Abay'dan sonraki "üstün" olarak değerlendirdiler (AVEZOV, 1980).

Bundan sonraki yıl dönümü törenlerinde söylenen palavra benzetmeler ağırbaşlı ve ciddi niteliklere dönüştü. Dünya çapındaki üstünlüğünü, bilginliğinden, edebiyat tenkitçisi, eğitimci, siyasi sosyal faaliyeti, insanlığı hakkında yazılıyor, (AVEZOV, 1989) her araştırmacının ilgi alanı oluyordu.

M. Avezov hatıralarında "Abay şiirleri ve felsefesiyle eğiterek, onu yönlendirenin dedesi Avez ve amcası Kasım olduğunu" belirtmektedir (AVEZOV, 1961; 157159)

Bu görüş M. Avezov'un eseri ve sanatı üzerine araştırma yapanların çalışmasının özünü oluşturuyor.

Böyle devam edilen biyografik bilgiler, Semey şehrindeki 5 sınıflı Rus lisesi, Semey Eğitim Semineryasındaki yılları, Kazakistan Merkezi Yürütme Komitesi'ndeki çalışma "Abay", "Şolpan" dergisindeki iş birliği, Taşkent Orta Asya Üniversitesi'ndeki asistanlık yılları, hepsi de Abay mirası ile sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermektedir. M. Avezov 1920'li yıllara kadar kendisini yazar, gazeteci, tenkitçi alim, filozof olarak göstermişti. "Bilim", "Kültür ve Milliyet", "Felsefe Hakkında" çalışmaları buna delil oluyor (MARGULAN, 1980; 167).

M. O. Avezov devrinin temsilcisidir. Onun dünya görüşünün oluşmasında Kazak aydınlarının öncüleri Ç. Valihanov, Abay, Altınсарın ve başkalarının insani, eğitimci fikirlerinin etkisi az değildir. Öte yandan devrin getirdiği türlü sosyal ideoloji ve kültürün etkisinde

C. A. MARİNA

Ahmet Yesevi Ü. Öğr. Üyesi

Kazak Türkçesinden Aktaran:

Banu MUHYAEVA

bulundu. Sovyet iktidarının bölgedeki temelini, sömürge niteliğini taşıyan Avrupalı işçi sınıfı oluşturdu. Gayri "Sınıf üyeleri" olarak değerlendirilen Avrupa seviyesinde "eğitim gören Kazaklar" politika, kültür alanında faaliyet gösterdiler. Sömürge niteliğindeki yeni iktidarın teşekkül etmesi ağır ve karmaşık süreçten geçti, Uzman kadro eksikliğinden dolayı Bolşevikler sınıfçı ilkelerini ihmal ederek, hatta sürgündeki aydınlara bile baş vurmak zorunda kaldı. Milli ayaklanmadaki siyasi hareketin öncüleri olan Kazak aydınları, "tereddüt" döneminden sonra, Bolşevik hükümetini desteklemeye mecbur oldu.

M. Avezov'un da dahil olduğu aydınlara hedefi dönemin karmaşıklığından Kazak halkının bütünlüğünün, kültürünün, tarihinin korunmasını

sağlayabilmektir. Kazak halkım bu hedefe ulaştırabilecek yolun bilim ve eğitim olduğunu farkettiler. Bu ülkü, bu görüş M. Avezov'u "Alaşordacılarla" sıkı sıkıya bağladı.

M. Avezov'un Leningrad Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'nin Dil-Edebiyat Bölümünde, sonradan da Orta Asya Devlet Üniversitesi'ndeki (Taşkent) asistanlık yıllarında ve ülke arşivlerinde yaptığı araştırmalar, uzmanlık yolunun çizgilerini gösterir. Burada fikir ve görüşlerinin ürünü olarak "Kazak Edebiyat Tarihi" ve diğer çalışmalarından bahsedebiliriz. M. Avezov'un Abay'ı halk şairi olarak gösterme çabaları, prolet kültürler (işçi sınıfına tapınma) tarafından, "reaksiyon hareketindeki düşman eleman" olarak suçlanıp eserlerinin yasaklanmasına mâl oldu (Sovyet Bozkır, 1928; 2 Ağustos)

Sosyalizm eski Rus halkının üstünlüğünü koruma ülküsünü devam ettirdi. Stalin rejimi Rus tarihinde doğru değerlendirilmedi. Kazak kültürünün gerçek kaynakları ve geleneksel bağları dikkate alınmadı. Rus kültürünün ilerici etkisi ve ideoloji dayanaklığına ayrıcalık tanındı.

Bu dönemden itibaren sadece milliyetçi

liderlerin ortadan kaldırılmasıyla bitmeyen ve halkın milli duygusunun yok edilmesi gözetlenen Bolşevik ideolojisi üstünlük kazandı. Bu hareketin sonu siyasi suçlamalar ve Kafes (1928) "Kazakistanskaya Pravda" Gazetesinde yayınlanan M. Avezov'un en başarılı eserlerini inkar eden açık bildirisidir. 1930'lu ve 1940'lı yıllar Avezov'un yeni sahadaki çalışmaları dönemidir. Bu dönemde Puşkin'in şiirlerini Kazakça'ya aktarma problemlerini yazıyor. Shakespeare, Gogol'u tercüme ediyor, fakat Abay'dan vazgeçmiyor. O, Kazak Edebiyatının milli özelliklerinde derinleşemiyor, fakat makalelerinde dünya sanatındaki ortak insani değerler hususunu ileri sürerek, bu fikrinden vazgeçmediğini gösteriyor.

1932 yılından itibaren Abay romanının 2 cildini baskıya hazırlıyor. 1942 yılında 1. Cilt, 1947 yılında "Abay Jolu" romanının 2. cildi basılıyor. Eserleri Stalin Ödülünü kazanıyor. M. Avezov ilk yazar, Kazak İlimler Akademisi akademisyenidir. Kazakistan Cumhuriyeti Dil ve Edebiyat Enstitüsünde Folklor Bölümünün açılmasını sağlayan Kazak folklor araştırmacısıdır. Fikri ve görüşü yüzünden Stalin'in soy kırımına uğrayarak, Moskova'ya gitmeye mecbur kalıyor. Moskova Üniversitesi'nde Sovyet halkları edebiyatı dersleri veriyor. M. Avezov her dönemin getirdiği sorumluluğun farkındaydı. Hayatının son dönemlerinde büyük şöhret kazandı. "Abay Jolu" epik romanından sonra yenileşme problemlerini çalışmasına konu ediniyor. Onun için her zaman "insan" çok önemli idi. Özellikle çağdaşlarının dünya görüşünden, toplum hayatından ve yaşam tarzından yarının insanını görebildi.

M. Avezov'un her zaman ilgi alanı insan ve insanlık oldu (AVEZOV, 62 - 68). Onun halk için yaptığı çalışmaları, 1959 yılında Lenin ödülünü kazandı. İlci yıl soma vefat etti.

KAYNAKLAR

AVEZOV, Muhtar			
1961	Her Yıllar Düşünceleri, Almatı.	1972	M. Avezov Çağdaşları Hatırasında, Almatı.
MARGULAN, A.			
1980	Sanat Yolunun Başlangıcı Kitabından Muhtar Avezov Sovyet Edebiyatının Klasığı, Almatı.	1989	M. Avezov ve Çağdaş Edebiyat, Almatı.
-----		1928	Sovyet Bozkır, 2 Ağustos
1931	Kazakistan Komünist Partisi Bildirileri		

MUHTAR AVEZOV EĞİTİMCİ ALİM

Zamanımızda M. Avezov'un derin ve engin sanat eserlerinden manevi dünyasına feyz alıp, haz duymayan insan çok azdır. M. Avezov sanatkâr, şöhretli yazar, devlet adamıdır. Bunlara üstelik Kazakistan eğitim tarihinde edebiyat ve öğretimin esas yöntemlerini oluşturanlardan biridir. Onun eğitim sahasındaki fikirlerini, çalışmalarını tespit edip gözden geçirirsek, şu dönemlere tasnif edebiliriz:

I. İlk dönemdeki insanı ve eğitim fikirleri;
(1917 -1924)

Kazak öğretim ve eğitiminin gelişmesine
katkısı; (1924 -1950)

II. Eğitimci alim olarak faaliyetleri;
(1950 -1961)

M. Avezov Ekim devrimi sırasında eğitim ve sosyal meselelerle ilgili türlü makaleler yazdı. 1917 yılında Semey Öğretmenler Seminaryasında tahsil yaptığı dönemde genç öğrenci ilk " insanlık temeli kadın" makalesinde insanlık ve eğitim konusundaki fikirlerini ileri sürdü. O, "Biz insanlığımızın esasını oluşturan, ahlakımızı babamızdan değil (o ne kadar büyük alim olsa bile) koyun sağıp, tezek toplayan, annemizden geliyor. Adalet, eşitlik, sevgi duymayan, işi gücü küfür ve dedikodudan başka bir şey görmeyen ailede nasıl bir saf yürek, dürüst niyetli, şefkatli birisi yetişsin Bu sebepten kadını başındaki sisli dumandan ayırmayınca, halka insanlığın mutluluk güneşi gülümsemez. İşte, Kazak, bocalayıp kalmayı istemezsen eğitimim, beşiğini düzelt. Bunları düzeltmezsen kadın durumunu düzelt" diyor. (AVEZOV, 1984; 7-9)

Halkının geleceği, yeni neslin eğitimi de büyük önemi olan annelerin külfetli halini, sosyal eşitsizliğini, kalbi sızlayarak, endişelerini yazıyor. Bunun gibi ibretli sözleri ancak halkım çok seven insan söyleyebilir. Yirmi yaşında, bundan 80 yıl önce söylediği sözleri önemini bu günlerde de kaybetmedi. Eğitim problemleriyle ilgili yine karışımıza çıkmaktadır. "Okuldaki arkadaşlarıma" (1917) makalesinde genç Muhtar, ülke geleceği, halkın eğitilmesi ile ilgili yorumlarını yapıyor. Bu işi ancak eğitim gören Kazak gençlerinin

Doç. Dr. Ömir TANABAYEV

Ahmet Yesevi Ü. Öğr. Üyesi

Culzira TANABAYEVA

M. Avezov Güney Kazakistan Ü. Öğr. Üyesi

gerçekleştirebileceğine inanıyor. Bu konuda okuldaki çağdaşlarına, mal ve makam arayışını değil, halkı için çalışmaya çağrıda bulunuyor. M. Avezov, öncelikle, halkın medeni gelişmesinin eğitimle, bilimle ilgili olduğu kaidesinin taraftarıdır. Halk eğitimine, özellikle gençler okuluna büyük önem verdi. Bu konuda 1918 yılında büyük makale yayınlıyor. Orada Milli okulların açılması gerektiğini kesin delillerle ispatlıyor, bekletilmez iş olduğunu ifade ediyor. Fakat o dönemde Milli okullar açmak kolay bir iş değildi. Bu sebepten M. Avezov okulların açılmasındaki engelleri: Öğretmen eksikliğini, okul araçlarının yokluğundan dolayı okulların yakın dönemde oluşamayacağını belirtiyor.

M. Avezov eğitim ve okulu düzenleyici ve gerçekleştirci öğretmene büyük talep tayin ediyor. "İnsanın gönlüne insanlığın eğitim amacına ulaşması için eğitimcinin gönlünde derin düşünce olmalıdır." (AVEZOV, 1984; 19 - 23) O dönemdeki eğitim kurslarının faaliyeti üzerinde duruyor. Kurs öğretmenlerinin bazılarının Müslümanca okudukları (Arapça), Rusya'dan gelenlerin de eğitim meselesi konusundaki bilgisizliklerine iniyor. Öğretmenleri, cahilliğin karanlığı bastıran kalabalık ülkedeki medeniyet çırağı olarak görüyor. İbret gösterip, politika, toprak kooperatif gibi bilgileri, yemlikleri halka bildiren ve bunları gerçekleştirenlerin de öğretmenler olacağını söylemekle birlikte bunları yerine getirmekte karşılaşılan zorluklardan da bahsediyor.

M. Avezov eğitim ve öğretim sahasında söylediklerini fikir olarak bırakmadan, pratikte de uygulanmasında da büyük katkıda bulunuyor. Ormbor'da görev yaptığında diğer işleriyle beraber eğitim meseleleriyle de uğraşılıyor. Özellikle Semey bölümü eğitim ve öğretim işini yönlendirmedeki faaliyetini öğretim yöntemleri heyetindeki çalışmalarını söyleyebiliriz. 8 Ocak 1926 tarihinde "Avıl" gazetesinde yayımlanan "Aferin dedi mi, acaba" adlı makalesinde Kazak bozkırındaki köy okullarının öğretim faaliyetlerinin çok kötü durumda olduğunu, öğretimi yönlendirenleri de görevlerini yerine getirmediklerini eleştirmektedir. "Hükümetin öğretim sahası için çok az miktarda kaynak böldüğü durumda öğretmenler avare avare geziyorsa, bu durumu kontrol eden kimse de bulunmazsa, bölgenin öğretimini yürütenlere bakalım, kim aferin diyecek", diye yazmıştı.

M. Avezov'un ilime, hocalığa başladığı dönemde ne tecrübe, ne öğretim sistemi vardı. Bu sebepten M. Avezov, Kazakistan'daki o dönemin başka da aydınları gibi kendi yolunu kendisi çizmeliydi.

Bilimi ve yeteneğim haklının eğitilmesine bağışladı. Kazak okulu ve eğitim sisteminin teşekkül etmesine katkıda bulundu. O, Kazak edebiyatı tarihini, Kazak edebiyatı ders kitabını yazdı. Okul programı ve öğretim yöntemlerini düzenledi.

M. Avezov "Edebiyat Tarihi" çalışmasını 1925 yılında ana dili ve edebiyatı ders kitabı olarak yazdı. 1927 yılında yayınladı. Bu dönem ders kitaplarının probleminin çözülmesini gerektiriyordu. M. Avezov elde bulunan bilgileri edebiyat ilmi açısından tasnif edip, ilk Kazak Sovyet edebiyatı tarihi ders kitabını yazdı. Bu çalışma edebiyat tarihi denemesinin ilk önderi olduğundan dolayı bugünkü görüş açısından eksiklikleri de az değildir. Buna rağmen bu çalışmanın okullarda Kazak edebiyatı tarihini öğretmede önemli bir yeri vardır.

1930 yılında Kızılorda şehrinde Kazak köy gençleri okuluna ilgili programı ve bildiri mektubu, Kazak okulu tarihinin ilk projelerinden biridir. Projenin Kazak edebiyatı ile ilgili bölümünde; ""Resimli edebiyat hakkında" kısmında da M. Avezov yazdı. Projede Kazakköy gençleri üç yıl içerisinde Kazak edebiyatından neyi öğrenip, neyi bilmeleri gereksinimleri gösterildi.

M. Avezov'un bu çalışmasında Kazak edebiyatının öğretme yöntemleri ile ilgili çok değerli fikirleri vardır. Onlardan biri; "Çocuklara 'Yoksul ve zengin çatışması' gibi devrik konu sunulmalı" falan yazar zengin ve yoksulun çatışmasını nasıl göstermiş? Niye öyle göstermiş? diye açıklanması gerek diyor. M. Avezov'un proje oluşturmada konular ve onunla ilgili sorunların öğrencileri düşündürücü olmasını esas aldığım gösteriyor.

M. Avezov edebiyat dersinde şu öğretim ilkelerinin esas alınmasını takdim ediyor:

I. Edebiyat devirleri tarihi devirlere dayansın.

II. Edebi eserlerin okutulması basitten zora doğru, tedrici bir şekilde öğretilsin.

III. Ders programında geçen şairler, yani programdakilerle mukayeseli öğretilsin.

IV. Çocukların gelişmesine göre her yönlü çeşitli görüşlü araştırma, yazar veya şair hakkında geniş bilgi sağlanmalıdır.

Bu bildirisi ile eğitimci alim, edebiyattaki öğretimin tarihi sistemliliğe göre, basitten zora, sadeden karışıklığa, tekrardan karşılaştırmaya, çocukların yaş özellikleri ilkelerine yönlendirilmesini esas alıyor.

"Kazak edebiyatının öğretim projesinde ders olarak 1930 yılında okutulmaya başlamasına bu çalışma sebep olmuştur.(KÖŞİMBAYEV, 1962; 163)

Alim üstadın 67 yıl önce sunduğu öğretim ilkeleri zamanımızda da önemli ve değerlidir. Alim, öğretmenlere programda gösterilen bilgilerle sınırlanıp kalmadan kendilerini geliştirmesi gerektiğini uyarıyor. Programda gösterilen edebiyatlar listesinin genişletilmesini, sürekli yayınların takip edilmesini tavsiye ediyor... Bununla birlikte öğrencilerin sanat eserlerine ilgi duyması için sadece okulda değil, evde de okuma ve güzel okumanın yöntemlerinin öğretilmesi gerektiğini söylüyor.

M. Avezov Kazakistan Eğitim Şurasının ilk okullar programına göre "Ergin" adlı ders kitabını yazıyor. Bu kitap 1930 yılı Kızılordu şehrinde grafiksel resimlerle süslenip, Latin harfleriyle basılıyor. Bu lise seviyesindeki öğrenciler için ders kitabı oluyor. Bu pedogog alim M. Avezov'un önemli çalışmalarından biri olup ve yeni yaşama adım atan yeni toplumun siyasi hedefi ve ilkelerini gösteren belgelerinden de biridir. Çalışma, Kazak eğitim tarihi ve Kazak dili terimlerinin teşekkül etme dönemini araştırınlar için çok değerli kaynaktır. Bu ders kitabının yayınlamasından beri 67 yıl geçti. Zaman, toplum gelişmesi, yaşam değişimi şimdiki ders kitaplarına çok yenilikler getirdi. Fakat zamanında bütün bir neslin eğitime hizmet eden hazine hiçbir zaman değerini kaybetmez.

Öğretim ve eğitim sahasındaki arayışlarının kaynağı ders kitaplarıdır.

1929 yılında Kazak okullarındaki ilkokul çocuklarının Rusça öğrenmeleri için "Yeni avıl" adlı ders kitabı yazıldı. Ders kitabı türlü konulardan oluşan 7 bölümden ibarettir. Ders kitabındaki örnekler şiirler, hikayeler, Rus yazarlarının önemli eserlerinden alındı. Metinlerin çoğu Kazak çocuklarının kavramlarına

uygunlaştırıldığı için M. Avezov'a ait hususlar fark ediliyor. Bu ders kitabı Kazakistan'daki eğitim sisteminin teşekkül etmeye başladığı dönemine ait öncü bir ders kitabı olduğundan değerlidir.

M. Avezov halkının her bir medeni başarısına çok sevindirdi. Halkına bilim, sanat öğretmeye özendi. 1940 yılında "Halk Öğretmeni" dergisinin 19-20 sayısında yayınlanan "Medeniyetti Kazakistan" adlı makalesinde halkımızın medeniyetinin gelişmesinden sevinç duyduğunu yazıyor, bocalanan eski hayati gözden geçiriyor.

M. Avezov XIX. yüzyılının yarısında Kazak aydınları İbray ve Abay'ın, Çokar'ın halkını medeniyet ve bilime çağıran eserlerini araştırıp ilmi makaleleri yazıyor. "İbray Altunsarin" (1950) çalışmasında halkla birliğini, halk tarihinin geleceğini iyi gözlemcisi olduğunu dile getiriyor. İbray'ı bunun gibi büyük işe doğru yönlendiren halk sevgisi, ileri gelişmiş medeniyetler etkisi ve onlardaki özgür düşünce olduğunu ifade ediyor. İbray Altunsarin'in halk eğitimindeki çalışmalarını, sömürge ülkeler için yeni modelde okul açan, okulların özelliklerine göre program düzenleyen, ders kitaplarını yazan, Kazak'ın ilk okullarını açmakla birlikte bilgili usta olarak değerlendirdi. (AVEZOV, 1985; 242 -247)

"Büyük şair, eğitimci Abay Kunanbayev" (1957) makalesinde Abay'ın halkı bilim ve medeniyete çağırdığım, çalışmalarında şairin yoksulluktan, cahillikten, kölelikten, boy tartışmasından ve geçimsizlikten kurtulabilmenin bir tek yolunun bilim olduğunu gösterdiğinden bahsediyor.

M. Avezov halkının duyarlı temsilcisi olarak çok yabancı ülkelerde bulunup onların eğitim öğretim sistemleriyle tanıştı. "Amerikan etkileri" makalesinde (1960) ABD'deki genç nesli zararlı etkileyecek olayların, enteresan ve macera altında süslenerek okutulmasından inciniyor. "Bir Kova Kan" filminin genç kuşak eğitiminde zararlı etki verebileceğini ve Batı'da serbest eğitimi eleştiriyor.

M. Avezov hayatının büyük kısmını yüksek okulda öğretim görevlisi olarak geçirdi. Yazar okumakla birlikte hayatının sonuna kadar hocalık

yaptı. Onun derin bilginliğini, büyük deha sahibi olduğu üstatlığı hakkında öğrencilerinin yazdığı birçok anılar vardır. 1923 yılında Taşkent şehrindeki orman ekonomisi teknik lisesinde Kazak dili ve edebiyatı derslerini dinleyen Nurtas Ondasınov (eski Kazak Sovyet Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanı) hatırasında Abay'ı erkenden ve derin tanıdıklarını ve Abay'ı doğru anlamalarına hocaları Muhtar'ın derslerinin etkisinin büyük olduğunu söylüyor.

İkinci bir öğrenci Z. Kabdolov, M. Avezov ustalığı hakkında: Bunun gibi hatip bir insanı hayatımda görmemiştim... Uzağa koşan küheylan gibi, önce biraz duraklayıp sonra sağanak yağmur gibi dökülür. Artık zamanın farkında olmadan, hatibin düşünce akımıyla dünyayı gezip giderdik, diyor. (KABDOLOV, 1977, 103 - 109) Muhtar Avezov yazar ve üstat olarak öğrencilerin konuşma kültürüne büyük önem verdi. Genç neslin ana dili ve edebiyatını öğrenmenin iki yönünü (okul aracılığıyla ve insanın kendisini geliştirerek) gösterdi. Ana dili ile birlikte Sovyet halklarının ortak dili Rusça öğrenme konusundaki fikirlerini de belirtti. Rus dilini dünya ilmi ve medeniyetinin köprüsü olarak değerlendirdi.

"İki dilin kültürünü benimsemek insanın nefesini açar. Dünyayı daha geniş görmeyi sağlayacak iki kanat oluşturur. İki dil kültürünü bildiği için Abay, Abay oldu", diye yazdı. (AVEZOV)

Cumhuriyette okuyan Rus öğrencilerinin bu ülkenin dilini, tarihini, ekonomisini bilmesi

gerektiğini söylüyor. "Rus öğrencilerine şunu söyleyeyim, eğer Rus dili ve edebiyatından başka hiçbir şey bilmezseniz, tabii, doğru değildir. Eğer yaşadığımız ortamda, oturduğunuz şehirde, cumhuriyette, diyelim ki Kazakistan'daki kültürle ilgilenmezseniz, bu affedilmez günahtr..." (AVEZOV)

M. Avezov "dil ve edebiyat meselesi", "Ana dili edebiyatını sevin", "Ümitli nesle iyi dilek" makaleleri ve konuşmalarında çok dil öğrenmenin, halklar arasında dostluk oluşturmanın aracı olduğunu ifade etti. Ermenistan'da (yaşayan) Ukrayna'da, Özbekistan'da, Azerbaycan'da yaşayan halkların o milliyetin dilinde konuşan, o kültürü yaşadığına sevinç duyuyor. "İhtiyar Azerbaycan'a Rus genci Azerbaycan dilinde ders verirken, o ihtiyar nasıl imrenmez. Böyle yapabilirsiniz Kazak ihtiyarına sizler de oğlusunuz. Kültür, dostluk buradan geliyor", diye yazdı. (AVEZOV) Bundan çok önceleri söylenen bu ifadeler bağımsızlığına kavuşan cumhuriyetimiz için önemi daha çok artmazsa da eksilmedi. M. Avezov'un ibretli yaşamında sadece büyük sanatkar olarak tanınmadı. Okulda, yüksek okulda eğitim ve öğretimle uğraşan pedogog, edebiyat hocası olarak da tanındı. Edebiyatın eğitimdeki rolünü belirlemede ilk programı düzenleyip ders kitabını yazan ve eğitim sisteminde kaynaşan üstattır. Yazarın bu sahaya ilgili düşünceleri Kazakistan Cumhuriyeti eğitim tarihinin edebiyatla ilgili çok değerli fikirleridir.

KAYNAKLAR

AVEZOV, M 1984a	Ana Dili Edebiyatını Sevin, Cazuşı C. 19, Almatı.	1985	Altın Sarın Kazak medeniyeti aydın, Leningrad.
1984b	İnsanlık temeli Kadım, Almatı.	KABDOLOV, B. 1977	"Bilgin yazar", Jebe, Almatı
1984c	Okul İşleri, Almatı.	KÖŞİMBAYEV 1962	Sekiz Yıllık Öğretim Meseleleri Almatı.
1984d	Ümitli nesle iyi dilek, Almatı.		

KIZ JİBEK

"Kız Jibek öyküsü, uzun zamandan bu yana halk arasında korunarak, destan şeklinde anlatılan, Kazakların en güzel ve uzun aşk destanıdır.

Destanı ilk defa Zeysanlı bir şair kaydederek, 1870 yılında Kazan'da yayımlatmış. Ancak bu ilk nüsha elimizde bulunmuyor. Destanın sonradan yayımlanan nüshasında da şu sözlerle karşılaşıyoruz:

İlk başta ben yaydım

"Kız Jibek" destan şeklinde.

Yeni baskısına baktığımda

Tümü yanlış sözlerin.

Destanın bu nüshası, 1876,1905,1909 ve 1911 yıllarında Kazan'da Hüseyinovlar'ın yayın evinde birkaç defa yayımlandı. 1925 yılında bu nüshayı, Kazak ağız edebiyat yapıtlarını toplayan Abubekir Divayev, Taşkent'de yayımlattı. Bundan sonra destan, 1933 yılında Kızılorda'da, 1939 yılında da Almatı'da "Kahramanlık Destanı" serisiyle birlikte yayımlandı.

Gerçek bir olaydan doğan Jibek öyküsünün tam olarak ne zaman ortaya çıktığını söylemek zor. Ancak tahminler, öykünün 18. yy.'da doğduğu yönünde. Destanda Jağalbaylı halkının yaşadığı yer Karadeniz kıyılan olarak geçiyor. Bir başka boy olan Şektiler'in yaşadıkları yer ise Akjayık. Bu ikisinin yerleşim yerinin arası uzak değil. Kazak bozkırı Çarlık Rusyası'nın sömürüsü altına girene kadar Jağalbaylı halkı Akjayık'ta yaşamış. Şu anda da Orsko kentinin Magnitagorks yakınlarında yaşayan Jağalbaylı (boy adı) sayısı hiç de az değil.

Jibek öyküsünün tarihini anlamamıza yarayan olaylardan biri Kalmukların Akjayık etrafında oturan Şekti toprağını işgal etmesi. Destanın ikinci dalı bu savaş zamanına uyuyor. Jayık'ın etrafında oturan Şektileri bir zamanlar Kalmuklar'ın yönettiği biliniyor.

Destanın kahramanlarından biri Tölegen. Şair, Tölegen'in hayatım doğduğu günden öldüğü güne kadar tasvir ediyor. Bu, öykünün epos çeşidine olan benzerliğinin bir göstergesi. Tölegen'in bağımsız aşkı, kurtuluşu araması da bu benzerliği destekliyor.

Muhtar Awezov

Aktaranlar: Zeyneş İSMAİL - Ahmet GÜNGÖR

Tölegen Jayık'a ilk sefere çıktığında arkasından ağlayarak, "gitme kal" diyen annesi Kamka'ya:

Bu güzelle evlenmeden gönül uslanmaz

Başladıktan sonra erler geri döner mi?

diye yanıt veriyor. Kız Jibek obasıyla birlikte ikinci defa göçe hazırlandığında Tölegen, arkasından ağlayarak gelen kardeşi Sansızbay'a:

Cesurluk, zenginlik kimde yok

Aşkın durumu bir başka

diyerek, cesurluğu, zenginliği değil, yalnızca güzel eşini sevmeyi hayal ettiğini söylüyor.

Şair, Tölegen'in bu yönünü etkili göstermek için çeşitli kompozisyon üslupları kullanıyor. Destancı, Kız Jibek'in göçünü takip eden Tölegen'in, sevgilisini görmek için dört nala koşan gönlünü, atının koşmasıyla özdeşleştiriyor. Fakat kuş gibi uçan atın koşusu Tölegen'e yine de yavaş geliyor.

Destanda Tölegen'in Kız Jibek'in göçünü takip ettiği bölüm, onun aşkla dolu kalbindeki umudun parlak ve mutlu devrini anlatıyor.

Tölegen'in aşkına engel olan dört çeşit güç var. İlk engel, çöl uzun yol; ikinci engel hiçbir yardımın olmaması; üçüncü engel yalnızlık; dördüncü engel ise Bekecan'ın düşmanlığı.

Destanda, Karadeniz kıyılarında yaşayan Jağal-baylıların memleketi ile Jayık'ın çevresinde yaşayan Şektilerin arasındaki yüz günlük çöl, kuş uçmaz, kervan geçmez bir yer olarak betimleniyor. Hırsızların, eşkiyaların yaşadığı çöl, Kosoba... Tölegen'in en acımasız dilsiz düşmanı Kosoba... Bu çöl gibi bir başka doğa engeli de Kozi ile Bayan'ın ölümüne neden oluyor. Bu olay aynı zamanda bir sır...

Eski aşkların hangisine bakarsak bakalım, aşkların amaçlarına ulaşamamalarına en büyük neden insanların zalimliği ise; ikinci büyük neden de doğa engelleridir. Ejderha, cin, sihir, ırmak, deniz, uzak yolculuk v.b. engellerin başında gelir.

"Kız Jibek" destanındaki Kosoba Çölü, eski geleneğin yansımaları, kötülüğün işareti gibi. Böylece Tölegen'in iyi niyetine çöl, uzun yolculuk ne kadar düşmansa, Bekecan'a da o kadar dost oluyor. Bu

durum Kız Jibek'in yaşadığı dönemi karanlık bir dönem olarak betimliyor. Gideceği bir yer, saklanacağı bir dağ yok. Adeta hapis...

Tölegen yaşadığı toplumda da, doğada da bir arkadaş bulamıyor. Bu, Tölegen'in yalnızlığını, hiçbir yardımcıının olmadığını gösteriyor. Kosoba Çölünde ölümün eşindeyken altı kaza bu yalnızlıktan yakındır.

Bazarbay'ın bedduası da ona az engel olmuyor hani... Bazarbay'ın hatasını (iyi dileğini) kazanan Sansızbay muradına eriyor, beddua ettiği Tölegen ise ölüyor. Tölegen bununla ilgili:

Beni dinlemedin diye

Vermedi bana hatasını

diyor.

Bedduanın aslı, eski gelenekler ve onların gücüyle ilgili. Baba ile oğul gelecek için mücadele ederken, destancı 'ak bata' ile kaderin gücünü ön plana çıkarıyor. Dolayısıyla babasının bedduasını alan Tölegen, derebeyi toplumunun geleneğine karşı çıkmakla kalmıyor, kendi kaderine de karşı çıkıyor. İki aşkın birleşmesine kader engel oluyor. Kız Jibek'in Tölegen dönerken gördüğü rüyayı, Tölegen'in yengesine verdiği yanıtı, o yanıtın Sansızbay'a söylenmesi, Tölegen'in kardeşiyle vedalaşırken, "Ölürsem Kız Jibek'le sen evlenirsin" demesi, kaderin acımasızlığını destancının daha önceden hissettirmeye çalıştığını gösteriyor.

"Kız Jibek" destanının yapısından ana fikrini ve karakterlerinin psikolojisini, özelliklerini inceleyip analiz etmede en büyük yardımcı bu destanın toplumsal özeti olmalı.

Bu destan, feodal toplumun varlığından ve gerçeğinden doğan bir öykü olduğu için eski yapının farklı geleneğini, inancını yansıtıyor. O geleneklere, o inançlara boyun eğen eskici bilinç öncelikle destancının anlayışında kendini gösteriyor. Romantik, psikolojik yönleri olan "Kız Jibek" destanının asıl konusu eski geleneklerdir. Kazakların yaşamında çokça yer alan amengerlik (Ağabeyi ölen birinin yengesine evlenmesi), dulluk destanın önemli bir bölümünü oluşturur. Bu destanı feodal toplumun

geleneğinden doğan aşk destanı diye değerlendirmek gerekir. Bunlar destanın ikinci bölümü için de geçerlidir.

"Kız Jibek" destanının eski nüshaları daha bulunamadı. Yayınlanmakta olan nüshayı anlatanlar, kendilerinin sınıfsal, toplumsal bilincini, halkın tarihinin ilerleyen, gelişen yönüyle birleştiremiyorlar. Destandaki kadın tipi, birçok zorluklara neden olan cahilliğin geleneğini eleştiremiyor. Bunlar, gericiliğin taraftarı olan aksakallılar gibi geleneğin destekleyicisi olup çıkıyorlar.

Bu durumu, "Kız Jibek" destanının iki bölümlü konusunda, özellikle de Sansızbay-Jibek olayında açıkça görüyoruz.

Destan, Tölegen ile Jibek'in ilişkisini anlatmaya, psikolojik lirik-epos şeklinde başlıyor. Tölegen ve Jibek bağımsız duygu, gençlik amacı yolunda buluşuyorlar. Tölegen'in babasının istediği kızla evlenmeyerek, aşkı araması, bu yolda kendisi gibi bağımsız aşk hayatını arayan Jibek'i bulması destan içindeki meşru, halkçı başlangıcı gibi değerlendirilebilir.

Tölegen'in Jibek'e olan sevgisini anlatırken, bir kızı ikincisinden (öncekinden) daha güzel betimleyip, sonra da Tölegen'e onların hepsinden de Jibek güzel, farklı dedirtiyor. Tölegen Jibek'e hemen aşık oluyor. Tüm bunlar destanın giriş bölümünde, başlangıcında oluyor. Ancak bu bölümde bile az önce sözünü ettiğimiz kaderin acımasızlığı kendini gösteriyor.

Tölegen ile Jibek başlangıçta eşit olarak biraraya gelse de, ileride eski gelenek-göreneğin, dulluğu öven inancını da bu gençlere kabul ettiriyor.

Destancının amengerliği, dulluğu öven inancını da bu gençlere kabul ettiriyor. Tölegen Akjayık'tan gideceği an Jibek'e sonra kendisi ölürse Sansızbay'la evlenmesini kendi ağzıyla söylüyor, istiyor.

Sonra Jağalbaylı'dan gideceği zaman da Jibek'i bulup evlenmesini kardeşi Sansızbay'a söylüyor. Öleceği an söylediği bu vasiyet son isteği oluyor. Bu isteği yerine getirmek Jibek ile Sansızbay için artık amaç, görev haline alıyor. Eğer vasiyetini yerine getirmezlerse sanki Tölegen bir defa değil, iki defa

ölmüş olacak.

Tölegen'in ölmesi de, destancıya göre değişmez kader gibi. Bunun nedeni Tölegen'in babasını dinlememesi. "Baba sözünü dinlemeyen kim olursa ondan iyilik beklemiyor" şeklindeki tutucu inanç destandaki diğer duygu ve düşüncelerden daha ağır basıyor.

Baba batasını alarak giden Sansızbay'ın yolu hep açık oluyor. Böylece destanın kompozisyon yapısının amacı, aşk hakkındaki anlayış, inanç; hepsi de geleneğin hükmü altında bu yola bağlı ilerleyen tartışmaları gösteriyor.

"Kız Jibek" destanını incelerken eski Kazakların yaşamında kadınların yerine dikkat etmek gerekiyor. Toplumsal durumlardan doğan kurallar yüzünden hayvanı verenin o hayvan gibi mülkiyetinde olmuş kadın. Başlık parası verilen kız sadece eşinin malı değil, onu isteyen boyun da malı olmuş. Kocasını ölse de kadın başka birisiyle evlendirilirdi.

Toplum erkeğe de, kadına da bu yolu, bu geleneği kabul ettiriyordu.

Biz "Kız Jibek" destanını araştırırken bunun gibi tutucu, eskici inançları net gösteren özelliklerini görmemezlikten gelemeyiz. Ustaca anlatılan "Kız Jibek" destanını, geçmişteki eski inanç ve gelenekleri kendisinde net görebileceğimiz folklor örneği olarak da incelememiz gerekir.

Tölegen'in bir düşmanı da Bekecan demiştik. İnsanın düşmanlığının anlatıldığı yerde, o toplumsal düzenin, dünyanın adaletsizliğinden, eşitsizliğinden de söz edilir. Eski âdetler, kadının eşitsizliğine neden oluyor. Bekecan o eski âdetlerin koruyucusu.

Birbirini seven gençlerin yollarındaki engeller, birçok destanın da ortak konusunu oluşturuyor. Toplum hayatı, mücadele dünyası, iyilikle kötülük arasındaki kavga... "Kız Jibek" destanındaki çeşitli engeller de bu kavgaların kurallarını derin şekilde kanıtlıyor.

Fakat, eski yaşamın adaletsizliğine karşı mücadelede Tölegen yalnızlık çekse de, dinleyicilerin, halkın gönlü hep aşkların tarafında yer alıyor. Dola-

yısıyla Tölegen'in öldüğü bölüm çok üzücü oluyor. Tölegen memleketinden birlikte çıktığı altı kazla öleceği an konuşup vedalaşması, anne-babasına, vatanına milletine selâm söyleyip, vedalaşması çok etkili bir şekilde anlatılıyor. Bu sadece vatanına milletine, anne-babasına olan sevginin işareti değil, bunlarla birlikte aşkına, hayallerine ulaşamamış kalbin, gönülün haykırışıdır. Bu haykırış Tölegen'in ölümünü daha da üzücü bir şekilde gösteriyor.

Tölegen'de öleceği anda durumunu dinleyicilerin üzerine iz bırakacak şekilde anlatma yönelimi var. "Uğursuz seferin sonu böyle" demek istiyor.

Kasaba gölünde altmış eşkiya kuşattığında, "batan güneşle batayım, gençliğimi de beraber götürüyüm" diye Tölegen'e savaşa da eski büyük bahadırların gücü verilmemiş. Bu güç ona kasten verilmiyor. Bu durumda yukarıda belirtilmeyen derin düşüm, giz söz konusu. Dolayısıyla Tölegen'in bindiği atı da arkadaşını düşmana vermeyecek kadar güçlü değil. Aksine düşman kuşattığında, o başını yere doğru eğerek, Tölegen'in düşmana yenilmesine yardımcı oluyor.

"Kız Jibek" destanındaki en önemli kahramanlardan birisi de Jibek. Tölegen gibi, Jibek de farklı. Jibek'i betimleyebilmek için Akjayık'dan taşınan göçün başındaki on üç kız, bir baybişenin (bir erkeğin ilk hanımı) saltanatına dikkatle bakmak gerekir. Destancının çekici şekilde betimlediğine göre o çiçek gibi kızların hepsi de kusursuz güzel. Saltanatları birbirini geçen kızlar sırayla betimleniyor.

Tölegen'i bu göçün, bu güzel kızların yanlarından geçirirken destancı şair, çok başarılı psikolojik üslup kullanıyor. Bir kızı diğerinin güzelliği geçiyor. Tölegen arkalarından bakarak, herbirinin Jibek olduğunu sanıyor. Fakat hiçbirisi Jibek değil. Bu Tölegen'in Jibek'i görmeye olan isteğini daha da pekiştiriyor. Bu Jibek'e çekme üslubu. Bu üslupla Tölegen'in Jibek'e daha görmeden aşık olmasına neden oluyor.

Bu on üç kızın hepsinin saltanatını da, güzelliğini de en son iki yüz develi göçü yöneten baybişe saltanatıyla, güzelliğiyle geçiyor. "Anasına bak, kızımı al" şeklinde bir atasözü var. Şair bunu hatırlatıyor. Jibek gibi güzeli doğuran ancak böyle soylu birisi

olur. Böylece, Jibek diğer kızlardan sadece güzelliği ve saltanatı ile değil, en değerli örnek annesiyle de farklı. Tölegen'in "aklıyla tanıdığı" Kız Jibek işte bu.

Tölegen Kız Jibek'in arabasına yaklaştığında, kız gururlanarak cevap vermiyor. Bu gururluluk da Jibek'in farklılığını gösteriyor. Buna Tölegen de kızıyor. İkisi kavga ediyorlar. Bu iki soylunun gururlu karışık, ilk psikolojik kavgası. Tölegen onu aşağıladığında Jibek, kendisinin bir milletin biricigi olduğunu bildiriyor. Onu bütün Şekti halkı seviyor.

Jibek'in bu hareketi mağrurluk olarak değil, kendi değerini bilme olarak değerlendirilmeli. "Ben de senin gibi soyluyum, tanıyacaksan gel, kabul etmezsen boşuna dolaşma" diyor. Bu tartışma, bu gurur yarışı Tölegen'in sevgisini, isteğini daha da pekiştiriyor. Bu gururlu kız, Tölegen için ulaşılması zor bir zirve gibi görünüyor.

Çok zaman geçmeden gururlu kız da aşık oluyor. Önce kızı görmeyi Tölegen çok istiyorsa, şimdi Tölegen'i görmeyi kız çok istiyor.

Buradaki Tölegen'in nazlanması da, geçekten birbirini seven gönüllere uygun karakter olarak tasvir ediliyor. Jibek aile yaşamının temel mayası, geleneğe de, kocaya da vefalı kadını simgeliyor. Tölegen memleketine gideceği an, o kötü rüyayı görünce, eşini göndermek istemiyor. Tölegen'i sekiz sene boyunca bekleyip dayanıp vefalı dul örneğini gösteriyor.

Bekecan'ın Tölegen'in ölümünü duyurması Jibek için artık trajedinin başlangıcı oluyor. Şimdiye kadar mutlu olan Jibek, şimdi mutsuz, yas tutan dul haline dönüşüyor. Her gün sevgilisinin arkasından ağıtlar söylüyor. Bu ağıt, artık ikinci olaya geçmeye zemin hazırlıyor. Jibek, diğer aşk destanlarındaki gibi eşinin arkasından ölecek değil. Yas tutar, dayanır ve Tölegen'in isteğini yerine getirmek için amangerini (Tölegen'in kardeşi) beklemeye başlar. Fakat Kız Jibek'in mutsuzluğu sadece Tölegen'in ölümüyle sınırlanmıyor. Uğursuzluk üzerine bir başka uğursuzluk Koran bige bir Kalmuk'un zorla evlenmeye kalkışması. Şekti milletinde Kalmuklara karşı duracak güç yok. Dolayısıyla, bu çaresizliğin ateşinde yanacak olan da korumasız Jibek'tir. Jibek,

Şekti'nin güçsüzlüğüne çok kızıyor. Dolayısıyla Kalmukların kuşatmasında kalan korumasız Jibek, bahadır Sansızbay'ı sabırsızca bekliyor. Jağalbaylı halkının ünü, ismi artık Jibek için umut, güç dünyası gibi görünüyor.

Geleneğe boyun eğmiş Jibek sadece aşkını koruyan kadın değil, zor günlerde halkının da, kendisinin de namusunun taraftan olan kadın şeklinde tasvir ediliyor.

Jibek'in sağlam azmi, cesurane gururu. Jibek sevgilisinden ayrılan, yas tutan, mutsuz birisi ise de, dıştaki zorluklara dayanarak cesurluk gösteriyor. Tölegen'in zamanında kaygısız, serbest birisi olan Jibek, Sansızbay'ın zamanında savaştıkâr, zeki, kaynına (Tölegen'in kardeşine, Kazakça'da kocasının kardeşine kadın kayın der) güç veren Şeklinde betimleniyor.

Düşman görmemiş genç Sansızbay, Koren Kalmuk'un yolunu beklediğinde, Jibek bir tepeye çıkıp, attan inerek, kendisini Sansızbay'ın kazanması için adak adıyor.

Jibek'in sıfatlarından biri zeki oluşu ve iyi hatipliği. O Koren'i zekasıyla, hatipliğiyle kalem gibi oynatıyor.

Jibek'in düşmandan kurtulmasına Sandalkök'i (at ismi) kazanması neden oluyor. Bu kazanç zaferin kazancı. Sandalkök, Jibek'in eline geçtikten sonra iyilik için hizmet ediyor.

Tölegen'in yerine geçen Sansızbay, Tölegen'e benzemeyen birisi. Sansızbay çocukluğunda cesur olarak terbiye ediliyor. Tölegen de kardeşine, bir bahadıra gerekli tüm araçları hazırlıyor. Savaşta binecek atını seçmede yardımcı oluyor. Sansızbay yay çektiğinde onun oku dokuz tepeyi geçerek, orada duran ev kadar taş yerinden oynatıyor.

Sansızbay cesur. Tölegen gibi uğursuz değil, çünkü babasının "ak hatasını" alarak yolculuğa çıkıyor. Böyle olması şart. Destanda Sansızbay ile Jibek'in aralarındaki sevgi de sözkonusu. Bu sevgi olmalı, çünkü destancının amacı Amengerliği kabul ettirmek. Dolayısıyla "Kız Jibek" destanında üç insanın aşkı birleştiriliyor. Jibek Tölegen'i nasıl seviyorsa, destan Sansızbay'ı da öyle sevdirecek, örnek

yenge şeklinde gösteriyor. Erkeğin mülküne, milleti sahip çıkar inancı bunu gerekli kılıyor. Amengerlik-dulluk olayı Kazakların geçmiş yaşamının özelliğini gösteriyor.

"Kız Jibek" destanındaki olumsuz, zorluk çıkaran kişiler Bekejan ile Koren. Bu ikisi de birbirini seven gençlerin birleşmesine engel oluyor. Fakat karakter ve yaratılış bakımından ikisi birbirine benzemiyor. Koren; yabancı milletten çıkan düşman, Bekejan, yakınlardan çıkan düşman. Koren düşman da olsa anlayışlı, kahramanlara özgü saflığı ve mertliği var. Bekejan'da bunlar yok. Bekejan zalim, kurnaz, tehlikeli düşman. Evet, Bekejan Jibek'e aşık. Fakat onu gerçek aşkla sevmiyor, sadece kiskanç ve başkasına vermeyeceğim, diyor. Bununla beraber kendisi hırsız,eşkiya. Jibek'e uygun değil. O amacına alın teriyle, gerçek aşk yoluyla ulaşmak istemiyor, kurnazlıkla, hiyanetle ulaşmak istiyor. Jibek onu sevmiyor, bundan sonra Bekejan'ın zalimliği daha da artıyor.

Koren öyle değil, bahadır insan. Sansızbay'ın arkasından yetişerek Koren ona: "Benim adım han Koren, neden umut ediyorsun" deyip Sansızbay'ı teketek karşılaşmaya davet ediyor. Bu kahramanların geleneği. Koren Sansızbay'dan ilk sırayı istiyor. Sonra sırayı Sansızbay'a vererek, ölüme karşı duruyor. Bekejan'ın korkaklığı, iki yüzlülüğü Koren'de yok. Kendisi iki ata binen Koren, Kalmukların büyük baldızı olarak tasvir ediliyor. Destan bu bölümde Sansızbay'ın cesurluğunu büyütüp pekiştirerek tasvir etmek için, düşmanını güçlü yaparak, belli bir yere kadar onu objektif şekilde büyüterek gösteriyor.

Evet, onun karakteri kaba. Koren'in zalimliği de az değil. Dolayısıyla destancılar, onu çoğu yerde, aslında ahmak şeklinde tasvir ediyor.

Destanın esas kahramanları bunlar.

"Kız Jibek" destanının dili zengin, kompozisyonu dinleyiciyi çekecek şekilde ustaca yapılmış. Yukarıdaki insanların karakterinden, hareketinden göçebe yaşamın örfünü, adetini, çeşitli inançlarını görüyorsunuz. Bu motifler destanın konusuyla yakından ilgili olup tartışma olaylarına güzellik katıyor. İnsanların aralarındaki ilişkiler de çok değişik ve çe-

şitli kişilikler sırayla betimleniyor.

Kıskanç Bekejanın zorlukçu Koren'in karşısında, sevginin taraftan olan Tölegen ile Jibek, Sansızbay ile Şege, Karşığa ile Sırlıbay, mağrur Bazarbay, bütün millet olarak tasvir ediliyor.

"Kız Jibek" destanı Kazakların geçmişteki göçebe yaşamının da aynası gibi. Destanda göçebe milletin kalabalık şekilde göç ettiği sahneler, dikilen çadır, ıssız bozkırda tek başına dolaşan "altı yolcular" gibi sahneler tanıtılıyor.

Destanda olayı anlatmanın üç yöntemi içiçe kullanılıyor. Anlatma ve betimleme, konuşurma. Destanın şiir yönünden ağır basması, anlatma yönteminin az kullanılmasına neden oluyor. Anlatma bölümleri destanın sonunda bazı monologlar üzerinde, şairin özeti şeklinde yer alıyor. Anlatmalarla ilgili sözleri şair çoğu zaman düzyazıyla veriyor. Bu destanın özetini ilginç yapmış. Destanda betimleme yöntemi de oldukça göze çarpıyor. Göçün saltanatı, Jibek'in güzelliği, atın koşuşu, Jibek'in bindiği Sandalkök'in koşuşu, tüm bunlar hem olayı anlatma, hem betimleme yöntemini kapsıyor. Aslında destanın betimleme yönü daha ağırlıklı. Betimleme yönteminin etkin kullanılması olayı etkileyici, canlı yapıyor.

Fakat şairin kullandığı tasvir etme yöntemi sadece betimleme değil. O yeri geldiğinde konuşurma yöntemini de kullanıyor. Her bir kişinin kendisini konuşturuyor. Konuşurma aracılığıyla onların iç dünyasını, sevincini, üzüntüsünü etkili şekilde sunuyor. Vedalaşma, duyurma, dilek dileme, rüya görme, baş sağlığı dileme, bata gibi çeşitli gönül halleriyle şiirli süslemeler bu konuşuma sırasında görünüyor. Bu destanın özetini genişletip, gönüllere uygun yapıyor. Monologların çoğu karatpa söz (birisine yönelik konuşma. Örneğin: Ey, filanca) kullanma aracılığıyla veriliyor.

Ey yengem ay, yengem-ay

Karakterin değişik ay!

Tölegen'e bir git sen,

Dinlese beni, gitmesin!

İşte buradaki "Ey yengem-ay" sözcüğü gibi ka-

ratpalar destanda çoktur. Bazen lanetleme şeklindeki karatpa monologlarla da karşılaşıyoruz:

Allah kahretsin seni Bekejan

Gösterme bana yüzünü

Bitirmişsin işini.

diye Jibek Bekejan'ı lanetliyor.

Konuşturmanın kısa bir çeşidi de atışma. Destanda dört yerde atışma karşımıza çıkıyor. Fakat özeti, görevi yönünden bu atışmalar birbirine benzemiyor. İlk atışma, Karışa'nın çadırın içindeki Jağalbaylı delikanlıları ile. Bu sevinçli haberi bildiren atışma. Sözkonusu üçüncü atışmayı Bekejan kullanıp Tölegen'in ölümünü duyuruyor. Dördüncü atışma ise Şege ile Jibek'in arasında oluyor. Bu da sevinçli haberi bildiriyor.

Destanda batıl inançlara rüya görme gibi duygulara da önem veriliyor. Jibek iki defa rüya görüyor. Birincisinde Tölegen'in öleceğini tahmin ediyor, ikincisinde Sansızbay'ın Kalmuklan yeneceğini daha önceden tahmin ediyor.

Şair tabiat görüntülerini de belli bir duyguya, işe delil olarak kullanmış. Jibek'in göçünü güneşin doğmasıyla takip eden Tölegen, Jibek'le Jirenbay'ın otağında, tam öğle vaktinde karşılaşıyor. Bu vakit, güneşin nurunun dünyaya yayıldığı vakit. Bu, mutluluğun arkasından koşarak, yükselme doğru ilerleyen iki sevgilinin duygularıyla özdeşleşiyor. Ve artık Tölegen Kosoba'nın dibine güneş batarken attan düşmüş etrafa karanlık hakim olunca da vefat etmiştir. Bu dünyaya karanlığın yerleştiği vakit. Karanlık gece Tölegen'in ölmesiyle özdeşleşiyor gibi.

Destanın en değerli yanı dilinin saf, zengin, güzel şekilde yapılmasıdır. Çeşitli etkileme, bezendirme, benzetmelerden başka bazı sözcüklerin tek tek uzatılması da güzeldir. "Ay karanlık gecesi, ayın geçmiş zamanı." İşte, bu gibi cümleler somut örneklerdir.

Şair betimlemeler söz konusu olduğunda süsleme, bezendirme yerine mecazi sözcükler kullanıyor. İnsanları betimlerken çoğu zaman mecazi sözcüklerden yararlanıyor. Benzetmede kullanılan sözcükler (yani mecazi anlamda kullanılan sözcükler) ay,

güneş, yıldız, altın, cennetin bayrağı, beyaz tavuğun kanı, orkoyan (tavşan), cennetten esen rüzgâr gibi. Mecazi anlamdaki sözcükler çok uygun kullanılıyor.

Jibek'in yüzü

Baharın bembeyaz kar gibi

Bembeyaz yüzünün rengi

Beyaz tavuğun kanı gibi

Bunlar çevredeki tabiat görüntülerinden alınan mecazi anlamdaki kullanımlar. Kazakların yaşamalarının esas hayvanlarla ilgili mecazi anlamda kullanımlar var:

Halkım koyun gibi bakar

Milletim hayvan gibi bakar

Vedalaşma, başsağlığı dileme, uğurlu bata gibi monologlarda benzetme çok fazla. Betimlemeleri benzetmeyle, duygulan mecazi sözcüklerle veriyor.

Kökjorğa ile Sandalkök'ün koşusunu tasvir ederken Sansızbay ile Koren'in kavgasını, göçün

güzelliğini anlattığında şair pekiştirmeye başvuruyor.

Böylece şair süsleme, benzetme, mecazi sözcükler, pekiştirme gibi sözcükleri keyfine göre kullanmıyor. Herbirinin kendisine göre yeri var.

"Kız Jibek" destanının dilinin, şiirselliğinin güzel şekilde çıkmasının nedeni de bunun gibi nakışlarının olması. Şiirlerin uyak düzeni de, ses yapısı da uygun, yatkın.

Asu da asu bel dedi.

Asa bir sokkan jel dedi.

Buradaki a-a, s-s, e-e gibi seslerin uygunlukları güçlü. "Kız Jibek" destanı kahramanlık destanı gibi yedi heceli jirle anlatılıyor. Uyak düzeni iki-üç satır sonra gelip, serbest uyak düzenleri oluyor.

Destanda vedalaşma, duyurma, ağıt, helalleşme, gibi şiirler çok: bunların hepsi destanın lirik gücünü pekiştiriyor. Olayların ilginçliği ile lirik olması bu destanın özetini geliştiriyor.

ESKİLİĞİN GÖLGESİNDE

Yaz ortasının aydınlık gecesi... İnsanın tepesine doğru yükselen ay, hüznünlü şavkını sonsuz bir sabbırla etrafına saçıyor. Küçük, tek bir bulutun dahi olmadığı berrak gökyüzünde, yarışircasına gülümseyen kızılımsı, yeşil, sarımsı yıldızlar, engin gökyüzünün neşesi içinde etrafına bakan ateşten kor gibi. Gece gökyüzü, sonsuz sayıdaki yıldız gözlelerinden duygulu gönüllere işaretler vermekte. Yıldızlarla kaplı gök; arasıra söylenen toprak türküsünü, yaşam masalını dinleme arzusuyla dopdolu.

Merhamet duygularıyla dolu güzel sema, özellikle Karacalın ormanlı deresinde hikâye beklercesine kulak kesilmiş. Karacal, yayla halkının güzel mekânıymış. Kıvrım kıvrım, büküm büküm akan etrafı ormanlarla kaplı ırmak, onu ikiye ayırmaktadır. Irmak kenarı, her sene gelip yerleşen çok sayıdaki obanın yurduydı.

Irmak, gece sakinliğinin ortasında, huzur ve serinliğe kendini kaptırmış, adeta rüyalar alemine dalmıştı.

Bir zaman sonra, bölgenin ortasında yeralan vırajlı bir kayayı aşarak aşağıya doğru hızla inmekte olan iki atlı görüldü. Bunlar yanyana gelseler de, aralarında sohbet ettiklerine dair bir iz yoktu. Süratli giden atların nal seslerine kendilerini kaptırmış öylece geliyorlardı. Biri; hızlı, ak yeleli şabdar atal binen genç delikanlı, diğeri de seyrek sakallı,akçıl ata binmiş arkadaşı. İki delikanlı da ince giyinmiş; işi olan delikanlı beyaz gömlekle, siyah kazaklıydı, siyah beyaz çizgileri görünüyordu. Sırtında siyah kadifeden, yakalı, ince, gri bir çapanı vardı. İki de ince elbiselerinin düğmelerini iliklememişlerdi. Dere boyuna yakın obaya doğru gelmekteydiler. Tıksıran atlarının gemlerini sıkıp dizginlerini sertçe çekerek atlarının başlarının aşağıya düşmesine fırsat vermiyorlardı. Taşlı yerlerden gitmemeye özen gösterip otlu yerleri tercih ederek nal seslerini gizliyorlardı... Semirip kıvamına gelen atları, gece serinliğinin sessizliğinde süratlenmişti. Atlar, başlarını sallayarak kamçı vurdurmadan kendiliğinden gidiyordu. Yayıdan boşalan ok gibi ileriye doğru atılıyordu. Bu gençler, yukarıdaki obadan çıkıp aşağı dere boyundaki Yakup Obasına doğru yönelen iki delikanlıydı.

Şabdar'a binen yiğit, dik kayaların gölgesinden

Muhtar Awezov

Aktaranlar: Zeyneş İSMAİL - Ahmet GÜNGÖR

çıkıldığında, ayın gizemli aydınlığını farkedince tırnağına yanlarından tutarak çıkarıp, aya bakarak gerine gerine derin bir nefes aldı. Parlak ayın ışığı yüzüne vurunca, teni iyice beyazlaşmıştı, yakışıklı yiğidin suratu parlıyordu. Tırnağını çıkardığında uzun siyah saçları, alınına doğru ahenk içerisinde kıvrım kıvrım dökülmekteydi. İnce burunlu, dolgun yanaklı, beyaz tenli delikanlı, ay ışığı altında mürekkep yalamış tavrı ve yakışıklılığıyla gerçekten de sıcak duyguları arayan, dağlı bozkırın kendine has bir yiğidiydi. Bu delikanlı yol boyunca derinden iç çekerken veya bir söz söylerken, beti benzi bozarıp, vücudu titrer bir haldeydi.

Bu genç, liseyi bitirmiş, bu yaz memleketine gelen Kabış adlı yiğitti. Yanındaki genç de, Kabış memleketteyken yanından hiç ayırmadığı mahir arkadaşısı Cumatay.

Kabış, Mayıldı bolısında iyi eğitim almış delikanlılardan biriydi. Bu oba halkı, diğer bolislara nazaran, okumuş, aydın gençleri olan "öneme haiz" diye bilinen halktı. Tahsil görmüşlerin arasında, Kabış daha gösterişliydi ve son derece yakışıklılığıyla tanınırdı. Bu sene memlekete gelişinin ardında yatan bir sır vardı.

Ay altında uyuyan derenin içinden süratli atın temposuna kendilerini kaptırmış bir şekilde gelirken, Kabış'ın bedeni biraz rahata kavuşsa da, yürekteki belirsizlik ve şüphe de beraberinde geliyordu.

Genç delikanlı, ta uzaklardaki bir şehirde yaşarken, Cameş'in o uzun boyu, ince bedeniyle siyah gözleri, al yanakları bir türlü hayalinden gitmiyordu. Kendim bildi bileli, beşğinden alıp çıkmış bir masal gibi hayali bu güzelliğe tutkun bir vaziyette büyümüşü. O narin güzelliğe karşı uzun yıllara dayalı özlemi, gizli bir derdiydi.

Özellikle uzak şehirde yaşarken güzel kızın yüzü, hayalinde canlanırdı. Uzaktan özlemine çektiği duygular, kar üstüne kan damlayan, buharı yükselen sıcak bir duyguydu. Bu duygunun güçlü olmasının sebebi; Kabış'ın uzun yıllara dayalı mektuplarına karşılık bir tek satır cevap almayı ve özlemiyle yanıp tutuşmasıydı. Geçen seneki sonbaharda da Kabış sevinçle dönmemişti. Bununla beraber dört, beş yıldan beri birçok mektup göndermiş, ama söz-

lerine ancak bir iki ağız sıcak cevabı sadece o zaman alabilmişti. Bir yıllığına uzun yolculuğa giderken yanıp kavrulan gönle iki ağız sözün birazcık su serpmesine Kabış dünden razıydı. Ama Cameş'ten ondan başka cevap gelmemişti. O cevabında da; "İleride görürüz" diye Cumatay'a sözle bildirmişti. Mektup yazmayı bildiği halde, cevabını birkaç sözle söylemeyi uygun görüp mektubu, kendi tutuculuğuna ters geleceğini bilerek yazıya dökmemişti. Bu da Kabış'a karşı gösterdiği tutarlılığın bir ifadesiydi. İlk kez almış olduğu bu cevapla yaşamın anlamını o gün hissetmişti. Ondan sonra aradan bir kış geçti. Cameş, kendisinden çok emin bir şekilde mağrur, burnu havalarda, etrafında pervane olan gençleri yanına yaklaştırmasa da artık onun geleceğe yönelik hayatıyla ilgili bazı kararları alma zamanı da gelmişti. Cumatay da, Kabış da "Bu kız elbet bir gün aklımı başına toplayacak" diye ümitleniyorlardı.

Cameş, bu yılın geçen kışında kararını vermesine vermiş, fakat bu kararın hiç kimsenin beklemediği bir şekilde gelişmesine yol açmıştı. Cameş'in şimdiki hali eskisine kıyasla çok büyük değişiklikler göstermişti. Bugün de onun başı boş değil. O, şimdi nişanlı; nişanlısı, Moyıldı'nın en önde geleni, hem zengin hem de eskiden beri süregelen bolis halkın kudretlisi Kencehan'dı. Kabış, bu senenin yazına kadar Cameş'in nasıl bir düşünce ve niyet taşıdığını bilmiyordu. İlkbaharın memleketine geldiğinde "Cameş, Kencehan'a varacakmış." denildiğinde kendisiyle alay edildiğini zannetti. İlk duyduklarına inanamadı. Ama Cameş'in Kencehan'a varacağı bir hakikatti. Hem de ne hakikat! İşin ilginç yanı, kızın ellisindeki ihtiyara gönül rızasıyla gitmek istemesiydi. Ağabey ve yengesinin tüm itirazlarına rağmen, kendisinin iyiliğini isteyen akrabalarına danışmadan, büyükannesi ve babasının sözüne dayanarak Kencehan'a razı olduğunu ve onun kuması olacağını söyleyerek kestirip atmıştı.

Kencehan eskiden de Yakup Obasının damadıydı. Onun bundan beş sene önce kuma olarak aldığı Kadişa, bu Yakup Hacı'nın büyük kızıydı.

Bu yıl, yaza doğru Kadişa öldüğünde arkasında bir erkek, bir de kız çocuğu bırakmıştı. Kadişa hayattayken, Kencehan'ın el üstünde tuttuğu, elini

sıcak sudan soğuk suya vurdurmadığı kumasıydı. Zengin obanın bütün işlerini bizzat kendisi idare etmişti. Bunun için son nefesini verirken kocasına ve kendi akrabalarına da son dileğini dile getirmişti. Dileği; "Döşeğimde yabancı birisinin yatmasına razı değilim. Geride kalan çocuklarım da var. Bana göre benim akrabalarım Cameş'i yerime versinler." demiş. Ablasının son nefesini verirken söylemiş olduğu vasiyeti, bugüne kadar evlilik konusunu aklına dahi getirmeyen Cameş için bir anda gündeme gelmişti. Ama Cameş bunun çözümünü fazla uzatmadı. İlkın, obaya Kadişa'nın ruhunu teslim ederken söylediği vasiyete dayanarak ve Kencehan'ın isteği doğrultusunda gönderilen kişi geldiğinde genç kızın öğrenci ağabeyi Kasım; " Bu sözü Cameş'e söylemenin hiç gereği yok. Cameş adına ben cevap veriyorum. Evvelden Kadişa'nın vebali altında kaldığınız yeter. Kencehan evliya da olsa Cameş, hem hanımı üstüne, hem yaşlıya varmayacak" diye ev içinde tatsızlık çıkarmış, Cameş'i vermek istemediği hususundaki kesin tavrını açıkça ortaya koymuştu. Fakat, Cameş'in kulağına gelen bu sözlere rağmen Cameş'ten kendi kaderini ilgilendiren bu konuda sert tavır takındığını gören yoktu. Kasım'ın araya girip, fazla konuşarak Kencehan'ın onur ve izzetini kıran sözlerinden dolayı mahcup olmuş; " Ben Kencehan'a razıyım." diyerek kararını bir anda vermişti.

Böylece ağabey, yenge gibi çoluk çocuğun söyledikleri havada kalmış; Cameş, Kencehan'ın nişanlısı diye çoktan hertarafa yayılmıştı.

Karacal'a Yakup Obası yerleşmeden önce, dünlük yolunda işlerin hepsi yapıp bitmişti. Şimdi bu mekânda; "Cameş'i vereceğiz." diye anne babası haber saldıktan sonra Kencehan almak için gelmişti.

Müstakbel kocası gelen Cameş'i hâlâ eskisi gibi seven, özleyen, hayaliyle yaşayan Kabış, bugün belirsiz bir ümitle arayıp gelmekteydi.

Son zamanlarda Kabış'ın kavuşamadığı, gittikçe uzaklaşan güzeli hayalinde yaşatmakla beraber, gururunun kırılmasından dolayı nefret hissi de vardı. Sevgi ve nefretin bir kalpte, bir arada yaşaması imkansız birşeydi. Kabış şu ana kadar Cameş'in takınımış olduğu tavra bir türlü anlam veremiyordu.

Cameş önceleri bir türlü elinin ulaşamadığı akseden sevgilisiyse, şimdi de düğümlenen, gittikçe çözülmesi zorlaşan, hayalinden uzaklaşan ve dallanıp budaklanan bir bilmeceye dönüşmüştü.

Ona karşı beslediği aşkı eskisi gibi güçlüydü. Cameş hayatı boyunca kendisine uzanan elleri boşa çıkarmış, bütün bunlar gururunu okşamış, bu gururlanmanın katılığı sonucu Kabış gibi nice gençleri hasretiyle kavurup kendi halleriyle başbaşa bırakarak gidiyordu işte. Kabış'ta , bir görünüp bir kaybolan güzelin peşinden koşup bağlanmanın çaresizliği de vardı. Bu durum , sanki yüreğine kara taş bağlamış gibiydi. Buna karşı gelecek sağlam düşünce, bu ağırlığa üstünlük sağlayamıyordu.

Cameş, Moyıldı ahalisinde diğer kızların hemen hepsinin hangi amaç ve arzuların peşinden koştuklarını bilmesine rağmen, neler yaptıklarını pek öğrenmek de istemiyordu. Bu kızların arzuladıkları tek şey, okumuş, tahsil görmüş delikanlılarla yuva kurmaktı. Genç, kültürlü delikanlılardan sevecen, aynı zamanda kendilerini seven birisini bulsalar, anne babalarının sözlerine aldırmandan nişanlanmaya razıydılar. Kısaca, müstakbel kocalarından, sahip oldukları mal mükten hepsinden vazgeçip kaçmalarındaki sebep; daima temiz giyimli, iyi nama sahip beraber olabilecekleri yaşlıları olan gençlerdi. Cameş ise bu gençlerin ilân aşklarından köşe bucak kaçıyordu.

Kendi hür iradesi doğrultusunda yaşayıp, sanki kendi kendini aşağılarmışçasına ihtiyar bir insana kendini teslim ediyordu. Üstelik kuma olarak gidiyordu. Bütün hayatı ve davranışlarıyla gençlerin arzu, ümit, hayal denilen saf hislerini, kısaca herşeyi elinin tersiyle bir kenara itiyordu.

Cameş'e böyle ne olmuştu? Ne sebeple yaşlı Kencehan'ı, Kabış'a tercih etmişti?

Bunun gibi sorular Kabış'ın kısıkanç, arzu dolu yüreğinde yakın zamanda çözülmesi mümkün olmayan zor bir bilmeceye dönüşmüştü. Üstelik öfkeliydi de... Buna rağmen peşine düşüp arzulamaktan kendini de kurtaramıyordu.

Hal böyleyken, bugün sabah olağan işlerini yaparken Cumatay, Yakup Obasına vardığında kızın

yengesi Bibiş;" Bugün akşam obanın yukarıdaki ormanda hazır olun. İşinizin olup olmayacağı konusunda açıkça birşey söyleyemem, ama o arada bizim kızla bir görüşüp konuşmanız mümkün. Hiç olmazsa Kabış'ı orada bir görüp hasreti gitsin. Ne olursa olsun mutlaka geliniz. Ben orman içine, oba uyduktan sonra yanımda Cameş'i getiriyorum" demişti. Bugünün gecesinde Kabışları Yakup obasına doğru getiren işte bu sözler olmuştu.

Dere boyunu Yakup Obası mekan kıldığı için dere kıyısından hızla aşağı doğru kuytu yerlerden gelirken kızın evinin silüetini gördüklerinde Kabış'ın gönlünü ayrı bir sevinç kaplamış, aynı zamanda büyük bir tereddüt sarmıştı. Sevinci, bugüne kadar bir ağız tatlı sözle yüzyüze gelip söylemediği mağrur sevgilisini görecekti. Tedirgin hali de ikna olmayışı, hiç bir renk vermeden bu gece kendisini tamamen ümitsizlik batağına sürükleyip ihtiyarı överek "Yine kendisine karşı mağrur tavrını takırsa" diye eskiden bildiği güvensizlikti. Sonuç ne olursa olsun Cameş'le ilk defa parlak aylı gecede başbaşa ormanın içinde beraber olması bile şu ana kadar tatmadığı nazların en güzeli olacaktı. Cameş'le başbaşa görüşmek için ilk kez yola çıkmak, genç delikanlının hayatı boyunca arzuladığı tek hayali değil miydi?

Yol boyunca beyninde bir ümit, bir ümitsizlik peşpeşe yer ettiği için bir ara Cumatay'a dönüp: "Vah!... Ey Cumatay ! Biz gerçekten de Cameş'e mi geliyoruz? Sakın bu, Bibiş'in bizimle alay etmek için söylediği bir sözü olmasın. Sence gece yansı bizi görmek istemesi garip değil mi? İşte şu duran oba, eskiden nasıl donuksa, şimdi de kendine hiç kimseyi yaklaştırmayan bir yabancı gibi... Lütfen şüphelerimde yanıldığımı söyle!" dedi.

Cumatay'a, Kabış'ın şu anki durumu hiç de yarırganacak bir durum arzetmiyordu. Kabış'la Cameş arasındaki sır bütün herşeyiyle Cumatay tarafından en ince ayrıntılarına kadar bilindiği için arkadaşının evhamlılığını doğal karşılıyordu. Üstelik Cumatay halk içindeki gençler arasında çok kez bulunmuş, karakter yorumunu iyi bilen bir gençti. Bu nedenle Kabış'ın sözlerine bıyık altından gülüp: "Cameş bugüne kadar, doğru yolunu bir türlü bulamamıştı.

Seni tercih etmeyip Kencehan'ı seçip afallaması nasıl bir gerçekse bugün bize geleceği de o kadar gerçektir. Eğer benim tanıdığım kızsız O, bugün mutlaka kabul edecektir. Yalnız daha önce seninle görüşmediği için çekingen davranması son derece doğaldır. Hiç olmazsa onu yaptıklarından dolayı pişman ederiz. Ok yemiş geyik gibi sonra nereye giderse gitsin. Bugüne değin gençlik ateşinin tadının nasıl olduğunu bilmiyor. Kendi yaşına denk bir gençle sevişmenin nasıl birşey olduğunun farkında değil. Bugün gece yarısında başbaşa seninle gördükten sonra ikinci bir dert daha yüreğine oturacak... Bu sözümü sakın unutma! dedi. Bu sözler Kabış'ı biraz cesarete getirdi:

— Haklısın. Bunu çoktan haketmişti. Bu söylediklerin yerinde bir söz! dedi.

Cumatay bildik bir tavırla:

—Sabah Bibiş'in sözlerinden anlayabildiğim kadarıyla hal vaziyet böyle. Sözümün doğruluğunu biraz sonra göreceksin. Hatta kız seni görmek için can atıyor. Artık sohbeti bitirip, bu arada atları nereye bırakacağımıza, nereden ineceğimize bakalım, dedi.

Aralarında bu konuşma geçerken ırmağın sol yakasına geçip obaya görünmeden ince ağaçlı ormandan saklanarak geliyorlardı.

Cumatay'ın son sözünden sonra ikisi de durup ağaçların altına atlarıyla gizlenerek seyrek ağaçlıklar arasından obaya bakarken plân kurdular.

Gece önceki gibi sapsakin. Cumatay'ın destekli sözleri şüphe dolu gönüllere su seripse de, şu anki heyecan yüklü bekleme saatleri, ümit dolu gencin kalbini tekrardan güp güp attırmaya yetmişti. Gece, sükunet içerisinde, hâlâ yadederek sevdiği güzelin yüzüne taparcasına bakıyormuş gibi parlak aya hayran hayran bakarken genç yiğidin hayalinde günahkâr sözler için af dileyip, baş eğip buluşmuş gibiydiler.

Obanın köpekleri havlamıyordu. Nöbetçiden de çit yok. Közlenmiş ateş de belli olmuyor. Halkın hepsinin mışıl mışıl uyuduğu doğru. Kabış gönlünü çepeçevre saran hayal dünyasındaydı. Şu an hayat sahibi tüm canlılar nefesini tutmuş sabırla bekleş-

mekteler. Kabış'ın gönlünü bir an heyecan sardı. Yüreği güp güp atıp kemikleri eklemelerinden çıkmış gibi, Cumatay ne dese, ne söylese kabullenmiş bir haldeydi.

Cumatay arkadaşları kadar heyecanlı değil. Kendisini şu an etkileyecek bir şey de henüz yok. Eskisi gibi sakin, soğukkanlı ve çok dikkatli. O, oba tarafına kulak kesilmiş, atları nereye bırakıp, kendilerinin nerede olmaları gerektiği konusunda meşgul. Şimdi obanın yakınındalar. Zengin eşrafın oba kenarındaki beyaz evleri, ormanın içinden bakıldığında bütün çıplaklığıyla görünüyordu. Artık bundan öteye atla yaklaşmak son derece tehlikeliydi.

Bu hareketliliğin olduğu yerde biraz duran Kabış artık gelişmekte olan olayların tüm hakimiyetini canciğer arkadaşına bırakmış, kendisi sadece Cameş'in güzel yüzünü gözönüne getirip siyah gözlerinde kaybolup giderken birden dizini boşalmış şabdar at, gizlendiği kara gölgeden ileriye doğru fırladı. Kabış aklını başına alıp dizinlerini toplayınca kadar at, çoktan obanın görebileceği meydana aniden çıkı vermişti. Hırçın at ağızlığını homurtularla çiğneyip başını aşağı yukarı doğru sallayarak yeri eşeleyip tıksırarak gecenin sessizliğini bozmuştu.

Silkinerek aklını başına toplayan Kabış, dizini sertçe çekip atın kafasına kamçının tersiyle vurdu. Bu öncesine eklenen daha büyük bir gaflet. Canı yanan semiz at, başına ummadığı kamçıyı yiyince etrafındaki ağaç dallan koşularını çingirdatıp arkaya doğru panik içerisinde zıplayıp okradı. Bütün bunlar bir anda olmuştu. Cumatay, Kabış'ın atının ileri doğru yürümeye başlamasından itibaren arkadaşının dikkatsizliğine tahammül edememiş: "Hey çabuk ol! Çocuk musun? Obanın yakınında olduğumuzdan haberin yok mu?" der demez ak yeleli at tıksırıp okradı. Korku içinde zıplayan atın ağırlığıyla kınlan ağaç dallarının çatırtıları, gece arasında büyük bir gürültüyle etrafa yayıldı.

Tam bu sırada uyumakta olan köyün köpekleri, hep birlikte havlamaya başladı. Bu havlamaların üzerine bir an onlara doğru koşarak gelir gibi oldu. Köpek seslerine bekçi de uyanmış, her zamanki olağan sessizliği bozan yankılı sesiyle köpekleri

tahrik etmişti.. Köpekler eskisinden daha da cesaretlelenip havlayarak koşuyordu.

Bu durum karşısında Kabış panik içinde kaldı. Artık oba uyanıp dışarıya çıkma ihtimali de vardı .Gürültü dinip halk uykuya dalıncaya kadar tanın ağarması da mümkündü.

Bunu düşünüp başlangıçta çekinerek geriye çekilip durmayı uygun gördü. Ama bunun hatasını Cumatay kabul etmedi. O, beyaz yeleli atın geminden tutup önce kara gölgelerin arasına Kabış'ı gizleyip: " Burada hareket etmeden durmak gerek. Şaşırma, itler burayı göremez. Irmağın bu tarafına geçemezler. Şimdi sakinleşirler. Ama bundan sonra dikkatli olmalısın! demişti.

Kabış sessizce itaat etti. İtler önceleri çabalayıp havlasa da ırmağın delikanlıların durduğu tarafına geçmedi. Bunların yakınlarına çok köpek yaklaşmadı. Sadece başkalarından uzaklaşan Yakup obasının alaca erkek köpeği yakınlarına yaklaşip yeni çıkan sesi arar gibi, sessiz geceyi dinleye dinleye ürüyordu. Nöbetçinin köpeğini kıskırtan sesi, başında çok korkutmuş gibi aniden çıkırsa da, sonra dindi. Bir iki bağırma sonucunda kendi kendine: "Hiç birşey yok, yat!" der gibi köpekleri salmakla yetinmişti.

Uzun bir melodiye dönen kışkırtıcı bağırması bir olayı sezmiş olmanın aksine genellikle "uyku vakti geldi." dercesineydi.

Şimdi de yalnızca alaca erkek köpek havlamaktaydı. Zengin obanın değer verdiği uyanık ala erkek köpek "dikkatli" denen namı için değil, obaya sahiplenme duygusuyla içtenlikle ürüyordu. Diğerleri sakin olsa da o uzun süre yatışmadı.. Başkalarından ziyade kendi vazifesinin önemli olduğunu hissettirir gibiydi. "Yakup'un malı bir tarafa, insanları dahi benim mesuliyetim altında. Kötü niyetle gelenlere bizim obada sahipsiz olan bir şey yok." demek ister gibiydi.

Kabış ala erkek köpeği, Kencehan'la Yakup'un kasten kendisine karşı Cameş'ten sorumlu olarak koydukları takipçi gibi hissediyordu. Bütün bunlar, obadaki Kabış'ın önüne çıkan yabancılık ve karşı gelen durup usanmadan üren ala erkek köpeğin sesinden açıkça belli oluyordu. Soğuk öfkeli haliyle

erkek köpek, Cameş'le Kabış'ın ortasındaki engelle bir yere toplanan canlı bir siperdi. Bir zaman gerçekten erkek köpekten aşır Cameş şimdi gelirse muhtemel tehlikeye rağmen narin vücuduyla engelleri aşan güzele Kabış'ın diyeceği birşey olamazdı. Bu önceki gürültünün üzerine Kabış'ın kafasından süratle geçen bir kesitti.

Az sonra köpeklerin ürmesi kesilip geriye döndüğünde, Kabış Cumatay'a bakıp: Bu obanın durumu, eskiden olduğu üzere elin ulaşamadığı yükseklerde gibi. Bana soğuk ve garip geliyor. Bugün herşeyin plânladığımız gibi olacağını sanıyordum. İşte ala erkek köpeğin ürmesi, yabancılayan tavrını biri söylemiş gibi oluyordu. Nasıl düşünüyorsun, dendiğinde demin patırtılar karşısında soğukkanlılığını koruyan Cumatay, Kabış'ın sözüne gülererek; "Korkaksın!" dedi.

Az sonra Kabış'ın atıyla kendi atını alıp öncesinde durdukları büyük kara gölgenin altına dizginlerini çekerek atın yere eğilmesini engellemek için eyerine bağlayıp sonra da sessizce Kabış'ın kolundan çekerek orman içinde gölgelerden eğilerek, tam kızla yengesinin olduğu Kasım'ın evine yaklaştılar. Birkaç öbek ağacın gölgesi altında öylece kalıp obaya doğru gözlerini dikip beklemeye başladılar.

II

Cameş'in Kencehan'la gönül rızasıyla evleneceği gerçektir. Kadişa ölüp Kencehan'm, Cameş'i istemek için adam gönderdiği güne kadar genç kız gelecekteki günlerinin nasıl olacağı konusunu iyice düşünmemişti. Onu çocukluğundan bu yana ailesinin karakteristik yapısı büyük bir güçle etkileyip kontrol altına almıştı.

Bu yanıla Cameş'e benzeyen kız, Moyıldı bolısında yoktu. Cameş; bütün dünya ve gelecekteki hayatı, cazibesi, sevinci hususunda hep büyükannesini Maken Hanım'ın gözleriyle dünyaya bakıyordu.

Cameş'i büyükannesini küçükliğünden bu yana bizzat kendisi eline alarak istediği şekilde yoğurmuştu. Maken civarda sözü saygın, akıllı, erkek gibi güçlü hanımdı. Herzaman etkinliğini sürdürmekteydi.

di.

Cameş'in ergenlikten bugüne kadar gördüğü, büyük hanımın önünde bütün gelinleri el pençe divan durmuş, itaat etmiş, etrafında pervane olmuşlardı. Cameş'in öz annesi olgunlaşıp, kırk yaşına gelip, orta yaşa gelse de bugünkü taze gelin gibi, kaynanasına hürmette kusur etmiyordu. Bir işte annesine danışmadan katiyyen o işi kendi başına yapmazdı. Bunun gibi Cameş'in babası Yakup da oba ve civardaki halk arasında sözlerine kadar herşeyiyle, kendi yaptığı işlere varıncaya kadar annesine söyleyip daima akıl danıştırdı. Yakup'un ailesiyle tüm oba olarak hepsi hürmeten bu obaya gelip giden yabancılar, ünlüler, aksakallar, Yakup'u aratmayıp Büyük Hanım'la sohbet edip, bildiklerini anlatırlardı. Maken Hanım, kiminle konuşursa konuşsun, hangi konudan sözederse etsin duyduklarını inceler, ölçer, neyi beğenip neyi beğenmediğini açıkça ifade ederdi. Eskiden beri "Bunun obası güçlü oba " diye tanınır Hür bir Hanım olarak çekinmeden konuşmayı âdet haline getirdiğinden Maken'in mağrur sözleri çok olurdu. Eski zamanda kendi devrinin insanlarını beğenip, "iyiyim" diyen şimdiki kişileri çoğunlukla yererdi.

Büyük Hanım birisini övdüğünde, ezelden beri kendine has özelliğiyle onun karakterini, yaptığı işlerini anlatır, kendi obasının çocukları dışında olanların hiçbirisini iyi diye beğenmezdi.

Küçüklüğünden itibaren Maken Hanım'ın elinin altında büyüdüğünden Cameş'in anlayışı, itaati, benimsediği görgü kurallarının çoğu hep büyükannenin öğrettikleriydi. İkisi arasındaki ayrıcalık birinin yeni gelişip yetişen bir genç, diğerinin de kalıplaşmış bir yaşlı olmasıydı. Bu nedenle büyükannesinden edindiği örnek, Cameş'i açıkça etkilemiş ve onda iyice yeretmişti. Küçük davranışlarda büyükannesinden sirayet eden alışkanlığa göre, birisini hakir görerek değerlendirip, mağrur bir edayla kimseyi kendine denk görmeden kendi otoritesine güvenmek, Cameş'in günden güne karakterinin şekillenmesine sebep teşkil ediyordu. Özellikle bir obayı ziyaret edip geri döndüğünde, büyükannesine gördüklerini, bildiklerini söylediği zamanlarda, misafir ağırlamadaki kusurları, ev içindeki düzensizlikleri,

giyim kuşamların kirliliği veya desenlerin kötü olması, bütün bunların hepsi Cameş'in ilk bahsettiği konulardı.

Hanım, kendi yaşlılarına, güçlü hanımlarla oba sahibi olan kadınların kusurlarından, cahilliklerinden söz ederken, Cameş de taze gelinler ile yaşıt kızların eksikliklerini aramaya çalışırdı.

Bu alışkanlıkla Cameş, büyükannesinden edindiği örnekle ondan duyduğu sözlerden başka diğer hiçbir örneği kabul etmemişti. Yabancı insanların "O iyi, bu iyi" denilen sözlerinin hiç birisine itibar etmiyordu.

Son yıllarda Moyıldı'nın içine yayılmakta olan bir yenilik de, genç kızın eş seçip, erkeğin eşini terkederek sevdiği kızı alıp kaçmasının bir hayli artmasıydı. Bunun gibi olayları duyduğunda Maken, başkalarının söylemesiyle birlikte özellikle Cameşe çok nasihat eder, kaçan kızları "Bozulmuş kız" diye tanımlar; tüm bunların anne babanın yokluğundan kaynaklandığını söyler, ayıplardı.

Halk içinde yayılmakta olan "kötü" geleneğin sebebi, çoğunlukla bu memleketteki genç "okumuşlar" olduğu için, Cameş'in büyükannesi bütün okumuşları "kaypak, düşüncesiz, bozulmuş insanlar" diye tanımlardı. O çoğunluğun içinde kendi torunu, Cameş'in öz ağabeyi Kasım da vardı. Kasım okuyup büyümüş, karakteristik yapısı dışarıya vurmaya başladığı anda; beğenmeyip, kolunu sallaya sallaya yüzünü buruşturup: "Tahsilin adam ettiği birisini henüz görmedim. Yine de canları sağ olsun! Bu da memlekette şeytanın çarptığı birisi. Onların arzusu da isteği de öyleymiş. Bütün arzulanan o tarafa doğru. Bizim elimizden, avucumuzdan çıkan çocuklardır. Tek dileğim boyunları bükülmesin! Tek bildiğini yapсын yeter. Yalnız diğer çocukları bunların kötü alışkanlıkları bulaşmasın" diyordu. Cameş'i karşısına alıp bu sözü çok kez, defalarca söylemişti. Birçok gencin arasında Kabış da çok kez Maken'in eleştiri oklarından nasibini almıştı. Kabış'ın şimdiye kadar toplumun gözüne çarpan büyük kusurunu bulamasa da, durumu kötü olan akraba, anne ve babasının eski kusurlarıyla alay edip aşağılayarak büyüklük taslayıp onlardan nefret ediyordu.

Büyükannesinin dizinden ayrılmayan Cameş; ailesi, oba hakkında hiç bir zaman kötü bir söz duymamıştı. Hiç birgün bir insanın ağzından "Büyükannen aksi konuşuyor, bilmiyor, yolunu şaşırılmış" gibi sözler kulağına gelmemişti.

Kendi anne babası, Cameş'i büyükannesinin çocuğu yapıp, her zaman akıl verdiklerinde: "Büyükanneni üzme, sözünü dinle, daima sana arkadaş olamaz, bir günü dünyadan göçer. Senden başka kızların büyükannen gibi yol göstereni yoktur. Bundan dolayı sen o kızlardan üstün ol. Onlara benzeme!" diyorlardı.

Böylelikle büyükannesinin izni olmadan bir gün bile dışarıda kalmayan Cameş'in, geleceğe yönelik bir düşüncesi olmamıştı. O, evlilik konusunda büyükannesi ses çıkarmayınca sessiz kalıp, düşünmeye gerek bile duymadı. Eski inanç, eski görüş; Cameş'in düşünce ile karakterine temel olarak etkisi olmakla birlikte, güncel yaşam biçimine de belirgin olarak damgasını vurmuştu.

Toplumun Cameş'i methetmesinin sebebi, obaya sahiplenmesi, ev işlerindeki pratikliği idi. Konu komşu, kadın, kız, çobanlarla kaynaşmasını bilip, yerinde söz söyleyip, büyükle büyük, küçükle küçük olmak, bazen aile bir yana, oba sahibi olarak anne babasının yokluğunu aratmamak gibi yönleri de vardı. Bu özelliği, halkın çoğunluğunun düşüncesine göre Cameş'in bütün yeni yetme hanımlardan farklı kendine has iyi tarafı gibi ortaya çıkmaktaydı. Maken Hanım'ın eğitiminden geçen genç kız, kadınlarla büyüklerin hatırlarına eskilerin iyi kızlarını düşürür gibiydi.

Cameşe eskilik örneği tamamen yerleştiği için bazen elbise biçip dikmiş diktğinde de kendisinin söylediği gibi; "Bugünkü gülme eğlenceyle yaşayan gençlik" gibi kıyafet tercih etmeyip geniş beden, geniş etek, bol giyimi tercih ediyordu. Kendisi de şimdiki kızların fikrinde eskieyip tozlu raflarda kalmış biçimdeki elbiseleri giyiyordu.

Cameş'in göçerken yorga at binip üki3 takması, kunduz derisinden boric giyip kısa kollu qamzolı4 sırtından belini sıkarak bağlayıp giymesi de tamamıyla eski olsa da otuz, kırk yıl önceki genç kızların modasıydı.

Halk içinde hür kızları çoğunluktan ayrı olarak görmeyi arzulayan "okumuşlar" bazen Cameş'in bu davranışlarını özellikle arzulayıp bu yüzden çılgına dönüyorlardı. Ama Cameş, bu karakter ve huyun dış görünüşten ziyade gerçekten doğal olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle şu ana kadar kanı kaynayan genç kız ve delikanlıları, büyükannesiyile beraber eleştiri oklarına hedef tutmuşlardı, bu nedenle de onların renkli dünyalarının farkına varamamıştı. Birisi kaçıyor, diğeri de kaçırıyor. Sonunda toplum arasında kargaşaya sebep oluyor. Adları kötüye çıkıp, toplumun beddualarına rağmen istediklerini yapıyorlar, halk da onların beraber olduklarını görüyordu. Ama onlar çoktan beri arzuladıkları hayallerine kavuşmuş da olsalar, toplumdan üstün, farklı yaşamlarından ziyade yine toplumun bireyleri olarak hayatlarına devam ediyorlardı. Kaçanın toplumdan üstün olup, başının göğe erdiğini; kaçmayanın da rezil rüsva olduğunu gören yoktu. Kaçıp kocaya varan kız da başkaları gibi kendisine ne söylene itaat edip yapan sıradan bir hanım olarak çıkıveriyordu. Aksine, kaçanın birçok belayla karşı karşıya kalması daha çoktu. Defalarca ille kaçacağım diyerek, el yüzüne bakamayacak kadar maskara olanlar da az değildi. Kaçan kızların okumuşa varanı olsa da, onun da elden herhangi bir üstünlüğü görünmüyordu. Okumuş gençle farklı yaşayacağım diye bozkır kızının hepsi de kendilerine yakışmayan davranışlarda bulunup, hafif hareketler yapıp akılsız, karactersiz olu veriyorlardı. Bu tenkitleri büyükannesiyile değerlendirip sohbet ederken Cameş kendisini emniyette zannediyordu. Cameş, çoğunun yerli yerince güzel ömürlerine imrenmek yerine, mağrurca onlara acıyarak bakıyordu.

Onların hepsinin içinde Maken Hanım'la Cameş'in çok zaman memnun halde sohbetlere dayalı tek düze bir yaşamları vardı. Ama insanın karakteriyle ömrü "Gerçek arzulanın ömür" dedirtip ikisine kabul ettiriyordu. Cameş'in bu sene ölen ablası Kadişa'nın ömrüydü. Kadişa Cameş'ten sadece dört yaş büyüktü. Kocaya vardığı altı yıl olmuştu. İlk önce Kencehan'a kuma olması sorulduğunda Kadişa varmak istememiş "Varmayacağım" diye uzun süre direnmişti. Ama Maken Hanım'ın izah etmesi ve nasihatleri sonucu gün geçtikçe Ka-

dişa'nın ürkekliği geçmişti. Evdeyken Kencehanlar gelip gittiğinde isteksiz tavırlarından yavaş yavaş vazgeçer gibi olsa da, evlenip Kencehan Obasına yerleştikten bir yıl gibi kısa sürede Kadişa tanınmayacak şekilde değişmişti.

İlk önceleri Kencehan'a hürmet etmeye başladı. Evden çıktığında ağzından düşürmeyip huyundan suyundan bahseder, eve döndüğünde de isteklerini söyletmeden yerine getirirdi. Bunun için Kencehan da bütün mal, mülk sahipliğinden kenara çekilerek servetinin bütün idaresini Kadişa'ya teslim etmişti. Kadişa'nın bu durumunu Cameş'e örnek olarak gösterdiklerinde, Maken'in bıkip usanmadan tekrar tekrar dile getirdiği hep bu söz oluyordu.

Yaşlanmaya başlayan Büyük Hanım, yaradılışındaki saflıktan başka kocasının gönlü tamamen Kadişa'ya meyillenince, bunların güzel yaşamına mani olmayıp bir kenara çekildi.

Sayırsız malla büyük obanın itirazsız sahibi Kadişa oldu. Canı neyi yapmak isterse, bütün hepsi iki dudağının arasındaydı. Karşısındaki komşu obalar da dahil olmak üzere civarındaki bütün ahalinin ileri gelenlerine aklına eseni söyleyip yapmak istediği herşeyi yaptırabilirdi. Canı sıkıldığı anda durumu iyi oba halkının kızlarını, gelinlerini ve yaşlılarını, hepsini seferber edip eğlence tertip ettirir, eğlenirdi. Güzel giyimiyle, saltanatıyla, şaşaalı güçlü bir hanım olarak devran sürüyordu.

Kencehan, Kadişa'yı aldıktan sonra evinden dışarı çıkmaz olmuştu, çıksa dahi bir an önce eve dönmeye can atıyordu.

Toplumun ulularıyla yabancı konuklar geldiğinde Kadişa, Kencehan'a tek kelime söz ettirmeden güler, şakalaşır, istediği şekilde ağırlardı. Ve her zaman Kadişa'nın kocasına bakımı, hiç bir oba ve toplumda eşi benzeri olmayan bir bakımdı. Maken, Cameş'e bu durumun anlamını izah edip; " Hadi! Başına devlet kuşu konmak diye buna denir." diyordu.

Cameş büyükannesiyile-, her sene Kadişa'nın daveti üzerine varıp, bir iki ay kalıp gelirdi. Her gittiğinde Kadişa'nın hayatı, bunun gözünde her zamanki haliyle değişmezdi. Kış olsun, yaz olsun, her

zaman mevsimine göre dostça davranışı aynı şekilde sıcaktı. Kadişa'nın evini saygılı aile olarak hatırlıyordu. Maken iki kızına da aynı şekilde "Baht, şans denilen işte bu!" derdi. Her mevsimin kendine göre bir güzelliği vardır. Kencehan'ın yaz kış boş zamanlarında vakit eğlendirdiği şampiyon atı, av köpeği, av kuşu vardı, bunların yanı sıra yardımcılarıyla beraber zengin eğlence dostlarının hepsi de Kadişa'nın hayatında kendisine devamlı hürmet ve saygıda kusur etmeyen kişilerdi. Maken onu Kencehan'ın çekiciliğinden ziyade Kadişa'nın saltanatı olarak yorumluyordu.

Kadişa gibi abla, öylesine hür bir hayatın sahibi olduğu zamanda, büyükannesi onu överken, obanın büyüğü ve herkesin saygı gösterdiği Kencehan'ın, ablasının eşi olmasından dolayı Cameş, yaşlı eniştesine karşı içten içe saygı duyuyordu.

Bazen obaya kırk, elli atlı topluluğun ortasında tüm halkın ileri gelenlerini, sözlere baktırırken bütün toplumun saygıdeğer insanı olarak Kencehan gelirken Cameş ablasının hayatında hiç bir eksiklik bulamıyordu. Böylece, ablasının birçok eş, dost ve ileri gelen insanların en sevdiği arkadaşı olduğunu düşündüğünde Cameş'in gönlünde bazen gurur tohumlan yeşeriveriyordu.

Eniştesinin bir zamanlar dinç olan bedeni, bugün de diriliğinden, canlılığından birşey kaybetmemişti. Sakal, bıyığına düşen aklar ve iki, üç gedik dişi olsa da o kusur değil, tam aksine Kencehan gibi insana, kendine has bir özellik veriyordu. Cameş'in de olduğu yerde Maken Hanım, Kadişa'ya Kencehan'ın vücut yapısını övmekte bir sakınca görmüyordu.

Ablası hayattayken bir gün veya bir saat dahi suratını asıp, küserek sinirli halini Cameş'e göstermemişti. Bu nedenle büyükannesiyle eniştesine vardığında Cameş günün nasıl geçtiğinin farkına varmazdı. Dönerken; misafirperver, cömert, neşeli, sıcak yuvadan ayrılmak istemezdi.

İşte geçmişteki güzel yaşamı, kaç defa devamlı surette hatırladığı için, Kencehan kendisini istediğinde Cameş hiç düşünmeden Kencehan'ın hanımı olmayı kabul etmişti. Yaşlı Büyükannesinin ömür boyu kulağına küpe yaptığı nasihat sonucu Cameş'i böğrüne ok saplanmış gibi eline düşürüvermişti.

Ağabeyi Kasım'ın "Kadişa'nın bahtsızlığı yeter! Cameş varmıyor, gitmeyecek" dediği sözleri, Cameş'in gerçekten arına dokunup onu sınırlendirdi. Çünkü Kasım'ın bildikleri, henüz kendisinin yaşayıp hissettiği birşey değildi.

Kasım bizzat adam gönderip: "Razı olmasın, Şaşırmasın! Kadişa mutsuzdu. Hepsini yalan, hepsi düzmeceydi. O bütün derdini bana anlatmıştı. Cameş Kadişa'nın hayatını sadece dışarıdan tanyor. İşte akan zehri tanıdığı, bildiği yok. Bunu Cameş'in Büyükannesi dahi bilmiyor. Cevabını iyi düşünüp taşındıktan sonra versin" dediğinde, Cameş o arada tereddüt etmeden Büyükannesine danışıp: "Kasım kendi işine baksın! Benimle uğraşmasın, Eğer gerçekten kardeşimse beni kararımın vazgeçirmeye çalışmasın" demişti.

Bu söz, Cameş'in alın yazısının düğüm noktası olmuştu. Bundan sonra Kencehan'a varıp varmama konusu gündeme gelmedi.

Şu anki vaziyet, sadece dünürlük, başlık ve düğünün ne zaman olacağı konusuydu.

Bu durum, ilkbaharda bugünkü günden iki ay önce olan durumdu. O zamandan bu yana hiçbir değişiklik olmadı. Damadın gelmesinden iki gün geçti. Dün akşam başlayan düğünün kız tarafındaki şenliği renkli geçmişti. Yayıladaki halk, kalabalık bir halde toplanıp anlı şanlı eğlenceler düzenleyip, damat ve geline büyük sevgi ve ilgi gösterisinde bulunarak dağılmıştı. Dünkü gecede Cameş, kocasıyla gerdeğe girmişti. Önce enişte olarak; ağabey veya babası gibi yaşta olsa da bugünkü gecede Cameş ilk defa evlilik hayatının gerçekleriyle yüzyüze geldi.

Bu gece Cameş'in kalbinden neler geçmişti? Kafasında ne gibi sorular vardı? Onun hepsi belirsiz. Gelinliğin sırrını hiç kimseye söylemedi. En yakını, yaşıtı Kasım'ın hanımı Bibiş'e dahi yaşadıkları ve düşündükleri konusunda hiç birşey söylemedi.

Damadın evinden sabahın erken saatinde kalkıp Büyükannesinin yatağına gelip uzandı. Ama uyuyamadı. Derinden sessizce iç çekiyordu. Zehir içmiş gibi pare pare. Sanki ona birisi kasden zehir içirmişti. Bir zaman sonra uzandığı yerden kalkıp,

Bibiş'i yanına alıp bel aşarak gitti. Hiç bir söz söylemeden içli içli ağladı. Birden; "Kabış'ı görmek istiyorum" dedi.

Bibiş, bu söze bakarak ne düşündüğünü öğrenmek için sorduğunda, Cameş cevapsız bıraktı. Yengesine eskiden gelen alışkanlığıyla emredici sesle:

— Bu durumu eşeleme. Bugün sana birşey söylemeye niyetim yok. Kabış'ın nice zamandır çektiği derdi vardı. Keşke onu bir kere görebilsem rahat edeceğim. Çabuk ona haber ver!.. demişti.

Bu sözden kendine göre anlam çıkarmaya çalışan Bibiş, kızla delikanlı arasındaki ilişkinin bir işaretini diye düşündü ve Kabış'a haber vermeye söz verdi.

Böylece gündüz geçip gece oldu. Bn gece Ken-cehan'ı; " Devamlı damat olarak evde oturması mü-nasip değil." diye çevresindeki zengin obanın birisi, tüm arkadaşlarıyla birlikte misafirlğe götürmüşler-di. Gece olduktan sonra Kasım'a tahsis edilmiş eve kendi yataklarını hazırlayan kızla gelin, Kabışların obaya yaklaştıkları zamanda evde uyumadan sohbet edip uyanık vaziyetteydiler. Oba uyuyup "Vakit geldi" deyince evin dışındaki ormana bakıp köpeğin ürmesi iki hanıma işaret oldu. Bibiş, Cameş'in bile-ğini sıkıp:

— Onlar! Geldiler işte... Acemice geldi zavallı-lar! Telâşla hareket edip, çabuk geleceğim diye kö-pekler duydu mu acaba? Niye bu kadar gürültü ya-pıyorlar ki, dedi.

Cameş, sabahtan beri kendi aklından neler geçse

de, Bibiş'in bu tutumundan hoşlanmıyordu. O daima Cameş'i Kabış'a yakıştırarak konuşuyordu. Kendisi Kabış'tan yana olup bir an önce Cameş'i ona götürerek teslim etmek istiyordu. Önceki sözleri de bunu tasdikler gibiydi. Cameş'in kafası karma-karışık. Ama böyle olmasına rağmen bu davranışa ürkerek bakıyordu. Bundan dolayı Cameş kendisini ağırdan alıp:

— Onlar için canını verip, fazla merhamet gös-termeyi bırak! Sanki bu onların yaptığı yeni bir şey mi? dedi.

Bu söz Kabış'a karşı bir cevaba benzemiyor, çoğunlukla Bibiş'in davranışından kaynaklanan ra-hatsızlığın ifadesiydi. Bu nedenle yıllardan beri be-ğendiği delikanlıyı arayıp ormana gitmekten Cameş'in hâlâ vazgeçtiği yoktu.

Obanın gürültüsü sakinleşip, köpekler sustuktan sonra, Cameş, Bibiş'i dürterek:

— Hani, yıllardır beklediğin bu değil miydi? Artık kendini göster! diye siyah çapanını başına örtüp yengesinin peşine düştü.

Karanlık evin içinde yavaşça yürüyerek gelen güzelin şolpısı5 çingırdadı. Şolpının çingırdamasıy-la birlikte kalbi de güp güp atıyordu. Gündüzkü üzüntü gittikçe dağılıyordu.

İkisi de beyaz evin kapısını usulca açıp çıktıklarında Cameş'in yüzü eski halinden değişip bozardı. O iç çekti. Bibiş'in bileğini sıkıp; "Çabuk ol, çabuk!" dedi.

KOZI KÖRPEŞ - BAYAN SULU

"Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanı, Kazakların aşk destanları içinde, çok eskilerden gelmekte olan ve Kazakların arasında çok yaygın olan bir destan türü. Bu destan, "Kız Jibek" hikayesi gibi sadece Kazakların öz yapıtı değil, bu destanın hikâyeleri başka milletlerde de var. "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" hikayesinin bir çeşidi 1812 senesinde Kazan'da Rusça yayınlandı. Barabin Tatarları ve Kazakların aralarında anlatılan nüshasını Radloff kaydederek, yayınlamış. Buryatçada "Kozın Erkeş" diye bir destan var. Bunların tümü de "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanını sahipleniyorlar. Kazakların içinde bu destanın 16 nüshası var. Asırlar boyunca bir çok şairin anlatması sonucu, çok sayıda nüshasının ortaya çıkması doğaldır. Bilgilerimize göre, "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanlarının bazı nüshaları orjinal, bazıları da yakın XVIII-XIX. yüzyıllarda yeniden yapılmış. Ve bazen, "Noğaylı" diye eski adlar kaybolup onun yerine küçük yüzden Şerkeş boyunun, veya Orta yüzden "Bağanalı" boyunun adları geçiyor. Fakat bunların tümünde ilk konunun özü aynı. Her devrin, her yerin şair kendi ortamındaki dinleyicilere göre anlatlıyorsa da, onun esas özeti, olay akışı aynıdır.

"Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanını 1870 senesinde Kazaklardan kaydedip, ünlü Rus alimi Radloff Almanca ve Kazakça olarak yayınlamış. Başka bir nüshasını da Kazakların ilk alimi Şokan Valihan ünlü janak şairin kendisinden dinleyerek kaydettim diyor. Fakat bu değerli nüshayı zamanında Şokan yayınlamadığı için araştırmacılar daha henüz bulamadılar.

Doğu edebiyatı ile Arap edebiyatı araştırmacısı Rus alimi Sablukov, 1830 senesinde "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" hikayesini eski Semey bölgesi, Körpekti yakınındaki bir destancıdan kaydetmiş. Orenburg şehri müzesinin yöneticisi Rus tarihçisi Kastane, "Kazak Stepleri ile Orenburg bölgesi" adlı kitabında "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanının on çeşit nüshasından söz ediyor. Ve kendisi o kitapta bu destanın tam çevirisini vermiş. Bu Saint-Petersburg'da İlimler Akademisinin dergisinde yayınlanmış. Kastane'nin çevirisi sayesinde "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" hikayesini Kazakça araştırmalar yapan Rus alimi Meliyoronskii de tanımış. Jetisu

Muhtar Awezov

Aktaranlar: Zeyneş İSMAİL - Ahmet GÜNGÖR

bölgesinin gubernatoru (valisi) Kolpakovskiy, 1870 senesinde Semeyden Kapal'a giderken, yolda Aya-göz yakınındaki Kozi Körpeş-Bayan Sulu mezarı diye bilinen mezarı görüp Lepsi ilçesinin yöneticisine bu iki aşkın hikayesini kaydetmesini emretmiş. O Lepsi ilçesinin yöneticisinin emriyle destanın bir nüshasını orman bekçisi Salağayev diye birisi toplayıp sonra Rusçaya çevirmiş. Kastane'nin Rusça yayınlattığı nüshaya da bu hikaye diyorlar. Bunlardan sonra "Kozi Körpeş-Bayan Sulu" destanını Petersburg Üniversitesinin profesörü Berezin toplayıp 1876 senesinde "Türk edebiyatı" adlı kitabında yayınlamış. (III. cilt, 162-170. sayfalar, 1875). 1899 senesinde destanın bir nüshasını da Baranov halkın ağzından kaydederek Petersburg'daki "Niva" dergisinin ekinde yayınlamış.

Bu araştırmacıların içinde Radloff ile Berezin destanın Kazakça nüshasını yayınlamışlar. Kastane tam ve önemli çeviri yapmış. O zaman "Kozi Körpeş-Bayan Sulu" hikayesini Kazak kültürünü araştıran Rus alimlerin okumayını çok az. Onlardan bazıları destanın sadece milletten duydukları hikayesinin özetini Rusça'ya çevirmişler. Örneğin, 1868'de Çar'in emriyle gelen Abramov yolda Kozi ile Bayan'ın mezarını görüp, onların öyküsünü Tobıl bölgesinin "Bestnik" dergisinde Rusça yayınlamış. Türkistan ülkesinin arkeolojisini araştıran Pantusov adlı bir alim de 1898 senesinde Kozi ile Bayan'ın mezarını inceleyip, bu hikayenin bir nüshasını Taşkent'te, daha sonra Kazan'da "Orda Asya eskilerde" adlı kitabında yayınlamış. Bunlardan başka bunun gibi Rusça nüshaları 1877 senesinde "Akonola bölge vedomostinde", 1877 senesinde Ombı şehrinde yayınlanan "Dala valayati" gazetesinde, 1901 senesinde "Torgay bölgesi vedomost"inde yayımlandı.

"Kozi Körpeş-Bayan Sulu" destanını çok araştırıp ona büyük değer veren kişilerden biri Sibirya alimi G. N. Potanin. O "Vestnik Europa" dergisinde, daha sonra "Ruskoye Bogatstvo" dergisinde bu destan üzerine özellikle durup büyük değer verdi. Potanin "Kozi Körpeş-Bayan Sulu" destanını Batı Avrupanın, Rusların, Doğu memleketlerinin birkaç destanıyla karşılaştırarak: "Bu, dünyadaki en değerli edebiyat eseridir."-diye değerlendirmiş. "Kozi Körpeş-Bayan Sulu" destanı için Rus araştırmacıları çok

emek vermiş.

"Kozi Körpeş" destanı hakkında Ekim devriminden bu yana Kazakça yazılan makaleler, okul çalışmaları da az değil. Bunun hakkında birkaç ilmi tez de var. Son üç-dört sene içinde yazılan dissertatsiya da Iskak Diysenbayev'in. O "Kozi Körpeş" in tüm nüshalarını tamamıyla sıralayıp analiz etmiş.

Yukarıda saydığımız "Kozi Körpeş" in çeşitlerinden başka J. Düysenbayev, daha iki araştırmacının bulduğu nüshaları da analiz ediyor. Onlardan biri -Frolov'ın nüshası. İkincisi de -Derbisalin'in topladığı nüsha. Son zamanlarda Altay'ın genç araştırmacısı, alimi S. S. Kataş, "Kozi Körpeş" i Altay memleketinin "Kozın Erkeş" adlı halk destanıyla kıyaslayarak araştıran bir eser yazdı. Bunun hakkında Kataş, Kazakistan İlimler Akademisinde tez hazırladı. Kataş'ın araştırmasında sadece "Kozın Erkeş" değil. Altay memleketinde "Kozike-Bayan oru", "Kozike-Bayan sulu" adlı başlıklarla bazıları Kazak destanına çok yakın, bazıları da biraz uzak olsa bile, esasında bu "Kozi Körpeş" destanına benzer çok sayıda halk destanının var olduğu ortaya çıktı.

"Kozi Körpeş-Bayan sulu" sadece alimlerin önem verdiği bir yapıt değil, Rus yazarlarınca da bilinir.

Rusların büyük şairi Puşkin'in bir elyazmasında "Kozi Körpeş-Bayan sulu" destanının Rusça yazılmış bir konusu bulunmuş. Sovyet zamanında Kökçedağlı Rus şairi Tvertin "Kozi Körpeş-Bayan sulu" destanının özetini şiirle Rusça yazmış. Tvertin'in bu destanı 1928 senesinde Kızılorda şehrinde, sonra 1941 senesinde Moskova'da özel destan olarak yayınlanmış. Büyük Kazak şairi Abay, Beysembay adlı bir şaire "Kozi Körpeş" in yeni nüshasını yazılı olarak kaydettirmiş. Bu Besembay'dan alınmış Janak söyledi denilen "Kozi Körpeş-Bayan sulu" destanının bir iki el yazması var. Fakat Beysembay önceki Janak nüshasını değiştirerek anlatmış. Bu Janak, Beysembay nüshasını Muhtar Awezov 1936 senesinde Almatı'da kitap olarak yayınlamıştı. Ve bu nüsha 1939 senesinde yayınlanan "Kahramanlar Destanının" 1. cildinde yer almış. Şu anda "Kozi Körpeş-Bayan Sulu" destanının yayınlanıp tanınan nüshası da bu nüsha. Radloff'un toplayıp yayımlat-

tiği "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanı, devrimden sonra 1925 senesinde Moskova'da Kazakça kitap olarak yayınlanmış. Sabit Mukanov ile H. Beknojin'in 1939 senesinde okullar için yazılan edebiyat ders kitabında bu nüsha parça şeklinde yayınlanmış. Bunlardan başka Kazak Sovyet Cumhuriyeti İlimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Enstitüsünde Şöje şairin söylediği bir eski nüshası daha var. Bu nüshayı Meşhur Jüsip toplamış, daha yayınlanmadı. "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanları içinde üzerinde dikkatle durulacak iyi nüshalardan biri de bu. Bundan başka İlimler Akademisinde 1905 senesinde Pavlodar bölgesindeki Bayanavul'un Kazağı Molda Mukan Makaşoğlundan kaydedilen "Kozı Körpeş-Bayan Sulu"nun ikinci çeşidinin elyazması var. Fakat, bu nüshanın bazı değişen sözcükleri, kişi isimleri hariç Şöje nüshasından alınmış.

"Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanlarını yayınlıyıp halka dağıtan yerlerden biri de Kazan şehrindeki Hüsaynovların yayınevi. Orada "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanının çeşitli nüshaları 1878,1890, 1896,1909 senelerinde kitap şeklinde yayınlanmıştı.

Bunların tümü "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanının Kazakların arasında çok ünlü, çok yaygın ve halkın saygıyla koruduğu hazinesi olduğunu gösteriyor. Destanın nüshaları ne kadar çok ise, onun anlatıcıları da çok. Bunlar Şöje, Janak, Sıbanbay, Bekbay gibi halk şairleri. Kazakların koruyarak günümüze kadar getirdiği kişiler destancılarıdır. Fakat "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanını anlatan destancılar hakkındaki malumatlar bizde yeterli değil.

"Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanını millet asırlar boyunca severek dinlemiş. Onu bu iki aşkın öyküsüyle ilgili adlandırılan yerlerin adlarından görüyoruz. Ölendi ırmağına, Karabay ile Sarıbay'ın yeri (toprağı) diyorlar. Bayanavıl dağından Bayan doğmuşmuş. Ay, Tansık ırmakları, Bayan'ın ablalarının isimleriyle adlandırılıyor. Bunların hepsi milletin aklında kalan ilginç efsaneler. O efsanelerin birçoğu Bayan mezarıyla ilgili. O mezarı 1858 senesinde Abramov görüp Ayagöz'ün doğu sahilinde, yarım kilometre uzaklıkta duruyor diye betimliyorsa da, 1898 senesinde Pantusov görüp mezar suyun sahi-

linden 50 metre uzaklıkta duruyor diye yazıyor. Mezarın yanında taş üzerine yapılmış çok sayıda resim varmış: birisi, Bayan'ın, biri, Kozı'nın diğerleri de kızın ablaları ile Aybas'ın olabilmemiş. 1898 senesinde Pantusov bu resimler kırılmış diyor. 1897 senesinde o resimlerden birini Doğu Afrika'daki Alman gubernatoru Fon-Bissman götürmüştü.

Bayan'ın mezarıyla ilgili masallar daha tamamıyla toplanmadı.

"Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanının en eski nüshalarından biri Şöje'nin nüshası demiştik.

Destanın özeti şöyle: Noğaylı diye bir yerde Karabay ile Sanbay diye iki zengin varmış. İkisinin de evladı yokmuş. Ava çıktığında ikisi arkadaş oluyorlar. "Evdeki hanımımız hamile" diye, ikisi de ana geyikleri vurmuyorlar. Hanımlarının hamile olduklarını öğrendikten sonra çocuklar dünyaya gelmeden önce onları evlendirecek olup birbirini dünür ilân ediyorlar. Uzun sürmeden iki haberci gelip Sarıbay'ın hanımı Mamabike'nin erkek çocuk doğurduğunu, Karabay'ın hanımı Karagöz'ün kız çocuk doğurduğunu iletiyorlar. İki baba anlaşıp oğulla kız evlendirecek oluyorlar. Sanbay dünürlüğün belgesi olarak Karabay'a Aybas adlı kölesini veriyor. Fakat Sanbay daha evine gelmeden, attan düşerek ölüyor. Karabay anlaşmayı bozup, "kızımı yetim çocuğa vermeyeceğim" diye, Ayagöz'e göç ediyor. Buna Aljappar diye kölesi neden olmuş. Karagöz karşı çıkıyor. Kırk devesi yolda açlıktan ölüyor. Ayagöz'e geldikten sonra, Noğaylı'nın biyi (yöneticisi) Sultangazi Karabaylı misafir ediyor. O zaman Noğaylı zenginlerden Şakşak'ın oğlu Kodar Bayan'a âşık oluyor. Aybas Bayan'a: "Soylu, yakışıklı eşin var, onu getireceğim" diye kanatlı siyah attan doğan Baka aygıra binip kaçıyor. Kozı'ya vermek için Bayan'ın dombırasını, monşağını, karkarasını, altın sandığını, ok jamşısını da yanına alıyor. Aybas'ın kaçtığını öğrenip Kodar sekiz kölesiyle it içmez gölünde onu yakalıyor. Fakat Aybas Kodarların on altı atını yayı ile vurarak onları yaya bırakıyor. Kodarları yenip ilerliyor. Fakat yolunu kaybediyor. Önüne büyük bir orman çıkıyor, Bayan'ın monşağı (takı) ile dombırasını kaybediyor. Bu olaydan sonra o civar "Dombıralı", "Monşaklı" olarak adlandırılıyor. Sandığı

biraktığı civar "Altın Sandık" "Aksa Dağ" Baka aygırın durduğu yer, "Tokıramın jamşili" karkarasını düşürdüğü yer -Karkaralı- Kazılık olarak adlandırılmış. Bayan'ın doğduğu yere "Bayanavıl" adını vermişler. Aybas Mamabiyke'ye gittiğinde ona: "Oğlum Bayan'ı anlatma, geri dön" diyor.

Kozı Körpeş cesur delikanlı olarak büyüyor. Bir yaşlı ninenin evine yay çektiğinde, o: "Cesursan eşini bul" dedikten sonra annesinin elini sıcak buğdayla yakıp Bayan hakkındaki bilgileri öğreniyor. At sürüsüne gidip dizini silktiğinde, yara bere içinde olan bir tay bakıyor. Fakat onun üzerine eyeri koyduğunda kısa bir zamanda güçlü ve iyi koşan at haline dönüyor. Koyunlarını kurda, develerini Haköl'e, atlarını Jidebay'a, annesini Allah'a emanet ederek, Kozı Körpeş Ayagöz'e doğru yolculuğa çıkıyor. Kozı Körpeş Aybas'ın arkasından yetişiyor. Ayagöz'e geldikten sonra Kozı soğukta üşüyerek ölmüş bir çobanın elbisesini giyip, koyunlarını karışlamaya çıkan Bayan'la buluşuyor.

Kozı Körpeş üç sene boyunca çoban olup Bayan'la güzel hayat geçiriyor. Bayan'ın otağında Kozı'yı gören yengesi Karaköz'e, "Tamam, o kendisinin eşidir" diyor. Fakat Karabay Kodar'ın aklıyla Kozı'yı gizli şekilde öldürmeye kalkışıyor. Toplanmış düşmandan Kozı kaçarak kurtuluyor. Bayan, Kozı'nın durumunu siyah serçesini göndererek öğreniyor. Serçeyi bir defasında doğan koruyor, kadife sapan (cüppe).giyen Bayan'ın yengesi serçeyi öldürüyor. O da Kodar'a taraftar idi, bundan sonra Kodar, Karabay, Aljappar, hepsi serçenin öleceği an "Şok" demesinden Kozı'nın saklandığı yeri öğreniyorlar ve "Şokterek"e giderek, uyumakta olan Kozı'yı vurarak öldürüyorlar. Sinirlenen Bayan, babasını "artık kendin evlen" diye lanetliyor. Bayan, yavrusu ölmüş dişi deveyi yedekleyip, onunla beraber ağlıyor. Karabay'in köyü göçettiğinde, Bayan tek başına kalıyor. O zaman Kodar gelerek: "Benimle evlen" diyor. Yüz: "Evleneyim, fakat Kozı'yı bir göster" diye cevap veriyor. Şokterek'e giderek, Kodar Bayan'ın saçından tutarak (O zaman Kazak kızlarının örülmüş saçları çok uzun olurdu) kuyuya inerken, Bayan saçını kesiyor. Bayan, Kozı'nın yanına gelip ağlarken uyuyup kalıyor. Ve rüyasında evliyalari görüyor, onlar Kozı'yı

üç gün için diriltiyorlar. İki âşık üç gün, üç gece mutlucu beraber oluyorlar. Üç gün sonra Kozı gene ölüyor. Fakat kırk melek karşılaşip iki aşka otuz bir senelik aile hayatı veriyorlar. Karaköz rüya görüp çölde kalan Bayan ile Kozı'ya Baka aygırını gönderiyor. İkisi kendilerini bulan Baka aygırına binip Ölent'i'nin etrafında yaşayan Karabay'ın köyüne geliyorlar. Düğün yaparak evleniyorlar. Bundan sonra Jupar civarında yaşayan Sanbay'ın köyüne geliyorlar. Bakıyor ki Jidebay adlı kölesi Kozımın annesini köle yapmış. Ve Kozı Jidebay'ı öldürüyor. Köleleri azat ediyor. Ve büyük düğün yapıp, otuz sene iki âşık beraberce yaşıyorlar. Otuz bir sene sonra ikisi yine Ayagöz'e geliyor, Kozı ölüyor. Bayan yine ağlıyor. O zaman Bayan'ın yanından bir kervan geçiyormuş, kervandaki adamlar da Bayan'a âşık oluyorlar. Kozı'ya mezar yapıyorlar. Bayan aklını yitirenle evlenirim dedikten sonra, kervandakiler birbiriyle kavga ediyor. Bayan mezara girerek intihar ediyor. O kervanın içinde üç kişi kaçıp kurtuluyor. Sonra o üçü Kozı ve Bayan'ın öyküsünü destanlaştırmışlar. Destanı anlatan, bu öyküyü Şoje'den duyduğum diyor.

Burada destanın iki konusu var. Birincisi iki aşığın muradına erememesi, ikincisi dirilerek tekrar beraber olması. İkincisi halkın iki gence acıyarak maalesef değiştirilen yapay geçişidir. İkinci konuda dinin ağırlıklı olduğunu görüyoruz.

Mukan Maşanoğlu'nun da elyazması bu destana benziyor, dili de, özeti de aynı. Yalnız Mukan'ın içinde oğlan Karabay'ın kız da Sanbay'ın oluyor. Bu nüshada Bayan'ın serçesini yengesi öldürecekken, Bayan'ın yalvararak istemesine daha geniş yer verilmiş.

1909 senesinde Kazan'da yayınlanan "Kıssa Kozı Körpeş" adlı kitabın özeti bunlardan biraz değişik. Bu destanı anlatan Atrav, Oral tarafından çıkmış bir şair olmalı. Burada da kızın babası Karabay değil, Sarıbay oluyor.

Bu nüsha da anne babanın bedduasına büyük önem veriyor. Cesur karakterli Kozı, ihtiyar ninenin örgüsünü dizip, annesinin elini sıcak buğdayla yakıp, Bayan'ın durumunu öğrendikten sonra Bozşubar'a (atın ismi) binip, Bayan'a gitmeye kalkış-

yor. Annesinin getirdiği kıza Kozi bakmıyor bile. Kozi'ya annesi: "Tört tülük hayvan (dört çeşit)lanmı nereye, kime bırakacaksın" dediğinde Kozi: "Atlarını Kalmuklar alsın, deve, koyun hepsi ölsün" diye cevap veriyor.

— "Yolda Oyulu'nun on börüsü (kurdun erkeği), Kyulu'nun kırk börüsü var aralardan nasıl geçeceksin?"-dediğinde aykay salıp (bağırıp) geçeceğim, Kyulu'nun kırk börüsünün yanından kuyku salıp (bağırıp) geçeceğim." diyor.

"Nu şengelden (sık orman gibi) nasıl geçeceksin?" diye sorduğunda:

"Ateşle yakarım" diyor.

Bunları dinledikten sonra annesi: "Bu yolculuğun uğursuz olur, oğlum!" diyerek köyünde kalıyor. Yolculukta babasının rüyasına Karabay geliyor ve "Geri dön oğlum, gitsen de Sarıbay sana kızını vermez" diyor. Şair Kozi annesini dinlemeden gittiği için:

Ata aklını dinlemeden giden çocuk,

Yolculuktan sağlam dönmez, diye anlatıyor.

Uğursuzluğun nedeni bu diye sonuca varıyor. Kozi babasına badanı (iyi yolculuklar dilemek) vermesen de, yolu göster" diyor. Babası: "Kırk bir günde Ayagöz'e gidersen, orada bir ihtiyar nineyle karşılaşsın" diye cevap veriyor. Nineye geldiğinde, o: "Atın arık, kendin de zayıf, iyi yolculuklar, oğlum!" diyor.

Nineden Sanbay'ın, Bayan'ın durumunu öğreniyor. Şokterek'e gelen Kozi'nin haberini kara serçe getiriyor. Kızın yengesi müjdelediği için Bayan'ın mavi çizmesini alıyor. Bundan sonra Şöje'nin nüshasına benziyor. Kozi ile Bayan'ın otuz bir sene beraber yaşaması burada yok. Bayan Kozi'nin üç günlük hayatını istiyor, sonra ikisi aynı yerde ölüyorlar. Destanın sonu da Şöje'nin nüshasındaki gibi.

Bu nüshaların tümü de trajediyle bitiyor.

"Kozi Körpeş-Bayan Sulu" destanının 1910 senesinde Kastane'nin Rusça yayınlattığı nüshası da bu hikayenin halkın içinde anlatılan çok değerli çesidiymiş. Ava çıkan iki zengin, hanımları kız doğu-

rursa, ikisi kardeş olsun eğer birisi oğlan, birisi de kız doğurursa, ikisi evlensin diyorlar. Anlaşıyorlar. O zaman Sarıbay'ın kafasına bir kara serçe oturuyor, sonra Karabay'a. Karabay bu olayı iyi bir şey olarak kabul ediyor. Dedikleri gibi Sarıbay'ın hanımı kız doğurdu, Karabay'ın da oğlan doğurdu diye haber gelip köyüne dönerken Sarıbay attan düşerek ölüyor. Karabay falcılara fal baktırdığında: "Bu iki genç evlenirse, mutsuz olurlar" dedikten sonra "Daha doğar doğmaz babası ölen kızı, oğlumla evlendirmeyeceğim" diye, Karabay Aladağ'dan Ayagöz'e göç ediyor. Sarıbay'ın Apesbay diye kardeşi oluyor. Kalmuklardan evlat edinen Kodar, Bayan'la kendisi evlenmek istiyor. Apesbay Bayan'ın haberini vermek için Ayagöz'e yolculuğa çıkıyor. Bu zaman da yolculuğa çıkmıştı. Kozunun karşısına bir sihirbaz cadı çıkıyor ve onun yolunu kaybettirmek için uğraşılıyor. Cadı çeşitli hallere dönerek Kozi'ya engel olmaya çalışıyor. Tüm engelleri geçerek Bayan'ın köyüne geldiğinde herkes göçetmiş. Karşısına sadece Kozi'yı arayıp yolculuğa çıkan Apesbay çıkıyor. Yaşlanan Apesbay Bayan'ın zor durumunu anlatıp orada ölüyor. Sonra Kozi gidip Sarıbay'ın atlarına bakan köle oluyor. Bir gün Kodar Kalmukların düğününe gittiğinde, Bayan Kozi'yla buluşuyor. İkisi birbirini tanıyorlar, sevişiyorlar. Kozi'yı Bayan kendisi köle olarak alıyor. Bunu farkedene Kodar Kozi ile kavga ediyor. Kodar dağdan Kalmukları getirip savaşıyor. Fakat burada Kozi kazanıyor. Bayan araya girip iki genç birbirine kötülük yapmayacağız diye anlaşılıyorlar. Fakat anlaşmayı Kodar bozuyor ve Kozi'yı öldürmeye kalkışıyor. Kozi kaçarak Şokterek'e gidip saklanıyor. Saklandığı yeri bulup Kozi'yı öldürüyorlar. Bayan Şokterek'e gidip kendisinin sevgilisini üç günde diriltiyor. Kırk at, kırk koyun, kırk deve, kırk inek kesip, Kozi'nin aşımı (yemek düzenlemek) veriyor. Kozi su almak için kuyuya indiğinde diğer nüshalardaki gibi Bayan'ın saçından tutarak indiği için, saçını kesiyor ve Kodar kuyuya düşerek ölüyor. İssiz bir yerde Kozi'nin yanında ağlayan Bayan'a bir grup kervan görünüyor, onlar Kozi'nin mezarını yapıyorlar. Mezarın yapımı bittikten sonra Bayan intihar ediyor.

Bunun özeti de ilginç. Şöje'nin destanında Aybas engellerle karşılaşılırsa bu nüshada Kozi'nın kendisi engellerle karşılaşılıyor. Bu destandaki Sanbay'ın kafasına konan siyah serçe ve Apesbay diğerlerinde yok. Kozi Karabay'ın oğlu, Bayan'da Sanbay'ın. Kaçan kız tarafı değil, oğlan tarafı. Kodar Sarıbay'ın üvey oğlu, Karabay kaderden kurtulmak için kaçıyor. Fakat kader kazanıyor.

1958 senesinde Abramov'ın kaydettiği "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanının özeti de buna benzer. Burada da oğlan Karabay'ın, kız Sanbay'ın. Abramov destan XVII. asırda ortaya çıktı diyor. Burada Aybas Bayan'ı bulmak için gidiyorsa, Sanbay kızını Kodar'a vermeye kalkışıyor. Kozi Bayan'ı düğünden kaçırarak dağa saklanıyorlar. Ondan sonra o da "Bayan Jürek" olarak adlandırılmış. Ay ve Ayagöz adlı kızlarını yanına alarak Sarıbay Bayan'ı arıyor. Fakat, iki kızı Bayan'ı aramayıp taşta dönüşüyorlar. Ay ve Ayagöz ırmakları ondan sonra fayda olmuş diyorlar. Saklanan Kozi ile Bayan'ı Kodar buluyor ve dağda Kozi'yi öldürüyor. Kodar'ı Bayan kuyuya indirerek öldürüyor. Orada Kodar'ın taş resmi kalmış. Bayan orada ağlarken, kırk melek Kozi'yi üç gün için diriltiyorlar. Bayan da orada ölüyor. Mezarı, kızın anne babası yaptırmışlar diyorlar.

1898 senesinde Pantusov'ın kaydettiği nüshada bazı değişiklikler var. Bu destan Kastane'nin çevirisine benziyor. Burada da oğlan Karabay'ın, kız Sarıbay'ın, Karabay fala bakıp iki gencin mutsuz olacağını öğrenip kaderin cezasından korkarak oğlunu alıp Ayagöz'e kaçıyor. Sarıbay'ın eşi Karabay gitikten sonra, Bayan'ı Kalmuklardan evlat edindikleri üvey çocuğu Kodar'la evlendirmeye kalkışıyor. Aybar fal açıp Bayan'a Kozi'nin geleceğini söylüyor. Kodar Kozi'dan kaçıp Aladağ'a göç ediyor. Göçerken yolunu bulsun diye, Bayan yolda altın tarağını bırakıyor, ondan Altın Tarak dağı günümüze kadar gelmiş. Bayan'ın üç ablası ölüyor, Bayan Kodar'a Tansık'ta verdiği molada göl yaptırıyor. Tansık gölü ondan kalmış. Gölü yapan Kodar büyük güç sahibi olarak tasvir ediliyor. Kozi'nin Bayan'ı bulmak için yolculuğa çıkması burada da Kastane'nin nüshasına benziyor. Mezarı Şöje'nin destanındaki gibi kervancılar yapıyorlar.

Eski öykülerin hangisine bakacak olursak "Kozı Körpeş-Bayan Sulu"nun durumu çoğu zaman trajediyle sona eriyor. Önce Kozi Körpeş ölüyor, sonra sevgilisinin ölümüne dayanamayan Bayan da ölüyor. Bunlar öldükten sonra birkaç olay değişik şekillerde anlatılıyor. Onların en önemlisi de: Bayan ile Kozi'nin tekrar dirilmesi (bazı öykülerde üç güne, bazılarında üç seneye, daha birisinde de otuz seneye uzuyor) yeni, mutlu hayat yaşaması.

Değişik olaylardan birisi de Kozi ile Bayan için yapılan mezar hakkında anlatılan çeşitli öyküler. Efsanelerin birinde Kozi ile Bayan'ın mezarı üzerinde iki çiçek yetişiyor. Büyüdükçe birbirine yaklaşıyor. Fakat iki sevgilinin arasındaki Kodar'ın mezarından diken yetişiyor ve iki çiçeğin birleşmesine engel oluyormuş. Böyle olmasının nedeni de Kodar'ı Bayan kuyuya indirip taşla vurarak öldürürken Kodar: "Hayatta ikinizin evlenmenize engel olmuştum, ölsem de ikinizin aranızda diken olarak yetişirim" demiş. Burada "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanının sonu, tamamıyla Kazaklarla komşu kardeş Orta Asya devletlerinde de çok yaygın olan "Tahir-Zuhra" adlı halk destanına benzemiş oluyor.

Ayrıca o destanın Türkmen şairi Molla Nepes'in anlattığı nüshaya çok benziyor. O destanın sonunda da Tahir ile Zuhra'yı ayıran Karabek bahadır, iki sevgilinin aralarında (ortasında) toprağa veriliyor. Sevgililerin mezarlarından çiçekler tomurcuk attığında Karabek'in mezarından diken yetişerek çiçeklerin birleşmesine engel oluyordu. Sadece o değil, "Tahir ile Zuhra" destanı da ilk önce iki gencin tekrar dirilme durumunu, sonra uzun süren mutlu hayatlarını anlatıyor. İki genci dirilten de İsa ve Hızır peygamberler oluyorlar. "Kozı Körpeş" destanında dirilten yalnız Hızır. Bu benzerliklerden başka Kazak destanına "Tahir-Zuhra" destanında olayın başlaması da benziyor. Orada da yaşlanmış iki baba: birisi han, birisi vezir, evlatsızken arkadaşlıkla anlaşılıyorlar. Hamile hanımlarının çocuk bekleedikleri günlerde birisi çocuk, bir kız doğurursa evlendirecek oluyorlar. İkisi de oğlan olacaksa arkadaş olsunlar diyorlar. Sonra çocuklar dünyaya geldikten sonra oğlanın (Tahir) babası ölüyor, kızın babası da anlaşmayı bozuyor. Sonra o Tahire düşmanlık yapıp oğlanın ölmesine, kızın yas tutmasına, Karabay gibi neden

oluyor.

Baba tarafları Karabek diye bahadır oluyor. Tahir ile Zuhra'nın büyük düşmanı. Çünkü babasının yardımıyla Zuhra ile evlenmeye kalkışıyor.

Böylece "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanına Orta Asya halk destanının başının da, sonunun da benzediğini görüyoruz. Bu benzerliğin iki nedeni var. İlk neden "Kozı Körpeş" destanı "Tahir-Zuhra" destanından eski olduğu için, kendisinden sonra doğan destanı etkileyebilir. Bu fikri Orta Asya halklarının destanlarını araştıran alimler söylemişlerdir. Bununla beraber ikinci neden, bir zamanlar "Kozı Körpeş" destanı esnasında ortaya çıkan "Tahir-Zuhra" destanı yayınlanıp halka yayıldıktan sonra XIX. asrın başı ve ortalarında "Kozı Körpeş" destanını anlatan Kazak şairlerinin (örneğin Şöje, Janak) yeni motifler, hikayeler eklemeleri etkili olmuş olabilir. Bununla beraber öldükten sonra iki sevgilinin tekrar dirilmesi, onları bir öyküde (Tahir-Zuhra) İsa ile Hızır'ın dirilmesi, ikinci öyküde ("Kozı Körpeş-Bayan Sulu") sadece Hızır peygamberin dirilmesi, ondan sonra mezarların öyküsü, çiçekler ile diken efsanesinin tümü de "Kozı Körpeş" destanına kitap olarak yayınlanan destanın, sonra eklediği ekler olduğu açıkça görünüyor.

Genel olarak "Kozı Körpeş" öyküsünü araştırırken "Alpamış" destanı ile de çok yönden benzerliklerinin olması dikkat çekiyor. Böybörü ile Baysan da yaşlanmalarına rağmen evlat edinmemiş kişilerdir. İkisi de daha doğmamış çocukları evlendirecek olup anlaşıyorlar. Sonra kızın babası, Karabay gibi, uzak yerlere göç ediyor (taşınıyor). Büyüyen oğlan, Alpamış yalnız başına sevgilisini bulmak için yola koyuluyor. Zorluklar geçiyor, yolculuğu ve sonunda sevgilisini buluyor. Bu durumların "Kozı Körpeş" destanındaki olayları hatırlattığı belli. "Kozı Körpeş" gibi Kazakların eski zamanlarındaki yaşamını, dünya görüşünü, örf-adetini anlatan destanı, bundan da önceki devirleri anlatan destanlarla, efsanelerle karşılaştırarak incelemenin tersliği yok. Eski Oğuzların destanı olarak bilinen "Dede Korkut kitabı" öyküleriyle de karşılaştırmaya yarayan durumlar var.

Örneğin, "Dirsehan'ın oğlu Boğaçhan" öyküsü

de Baybözü, Baysan gibi. Karabay, Sarıbay gibi evladı olmayan ihtiyarlarla başlıyor. "Dede Korkut" kitabında dikkati çeken bir öykü daha var. O "Bamsı-Bayrek" öyküsü. Bu destanın çok sayıda olayları, çatışmaları "Alpamış" destanına benziyor. Bunlara benzeyen Altaylıların "Alp-Manas" destanı daha var. Bunların hepsi "Kozı Körpeş" gibi Kazakların çok çeşitli, aşk destanını sadece Kazakçadaki nüshalarıyla karşılaştırıp incelemenin yeterli olmadığını gösteriyor. Fakat biz şu anda "Kozı Körpeş" in Kazakların aralarında yaygın olan türlerini tek tek incelemeyi amaç ediniyoruz. O zaman bile "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" adıyla alakalı şekilde ortaya çıkan nüshaları yukarıda değindiğimiz gibi çok fazla ve değişik. Şimdi bu destanlar üzerinde ayrıca duracağız.

II

Bu destanların tümünde de hikayenin sonu trajediyle bitiyor. Fakat bazı nüshalarda halk Kozı ile Bayan'ı muradına erdiriyor. Beysembay destancısından dinlenerek kaydedilen Janak nüshasının sonu da bunun gibi. Buna rağmen Janak'ın nüshasının dili diğer nüshalara kıyasla edebi ve şu ana kadar yayınlanıp millete çok tanındığı için, bu çalışmada biz incelemeye Janak'ın nüshasıyla başlıyoruz.

Janak'ın nüshasının özeti şöyle: Ormambet diye bir memlekette Karabay ve Sanbay diye iki zengin vardır. Karabay'ın soyu Türkmen, Sarıbay da Nogay. Karabay ile Sanbay Baltalı, Bağanalı memleketine taşınıyorlar. Baytalı'nın halkı, biyi (yöneticisi) Taylak, bunları hürmetle karşılıyor, misafir ediyor evine. Fakat cimri olan Karabay Baltalı milletine yardım etmiyor. Cömert Sarıbay'da çobanın payını tam olarak geri veriyor. Baltalı halkı Sanbay'a razı olup onu memleketlerinin saygılı adamı olarak tanıyorlar. Sarıbay ile Karabay avda iken arkadaş oluyorlar. İkisinin de evlatları yokmuş. Dostluğun işareti olarak iki zengin, daha dünyaya gelmemiş çocuklarını evlendirecek olup belkuda (dünür) oluyorlar. Sarıbay kendi oğlunu görmeden ana geyiği vurduğu için lanetleniyor, vefat ediyor. Geyiği de Karabay'ın isteği ile vuruyor. Karabay

"Yetim çocuğa kızımı vermem." diye anlaşmayı bozup başka bir yere taşınıyor. Yolda çölden atlarını geçiremeyerek zorlandığında Kodar'la karşılaşılıyor, kuyu kazıp, 90 bin atını susuzluktan kurtarıyor ve Ayagöz'e getiriyor. Bunların karşılığında Karabay Bayan'ı Kodar'a vermeye söz veriyor. Fakat Bayan onu sevmiyor.

Kozı büyümeye başladığında, Taylak beyin kardeşi Aybas Karabay'ın kızını vermediğine sinirlenip Bayan'ı bulmak için yolculuğa çıkıyor. Kızın selâmını getirerek Kozı'ya Bayan'ın onu sevdiğini bildiriyor. Kozı vatani Baltal'ıyla vedalaşıp hayvanlarını Taylak'a emanet ederek, Ayagöz'e gidiyor. Koyun sürüsüne çoban olup Bayan'la buluşuyor. Takipçi cadı bu olayı öğrenip Kodar'a söylüyor. Kodar ile Karabay o memleketin Zalim biyi Sasan'la danışarak, Kozı'yı düğününe davet edip ona zehir veriyorlar. Fakat Bayan'ın ablaları, Ay ile Tansık Kozı'nın kurtulmasına yardımcı oluyorlar. Bayan'a âşık olan doksan delikanlıdan birisi Kösemsarı idi. O da Kodar'la kavga edip Şokterekte gizlenmekte olan Kozı'nın yanına gelip ikisi arkadaş oluyorlar. Bayan her gün ablasının aracılığıyla Kozı'dan haber alıyor. Bir Kodar gizli şekilde gelip uyumakta olan Kösemsarı'ya Kozı zannedip öldürüyor. Bu zaman da Kozı ava çıkarak ölümden kurtuluyor. Kösemsarı'nın öldüğünü öğrendikten sonra, Kozı Kodar ile Karabay'ı öldürüyor. Kozı'dan korkan millet, Bayan'la ikisini evlendiriyor. Onlardan Külep diye kahraman bir çocuk doğuyor.

Destanın özeti dediğimiz (anlattığımız) gibi. Aslında "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanının diğer nüshalarında ölen Kösemsarı değil, Kozı. Burası değişmiş. Janak, Beysembay nüshalarının bundan başka değişiklikleri de var. Mesela burada Aybas köle değil, Taylak biyin kardeşi. Karabay tarafına da Sasan diye biy eklenmiş. Bayan'a âşık olan doksan delikanlının içinde Nurkara biyin oğlu Kösemsarı ile Karatoka'nın oğlu Bulankara diye bahadırların adları geçiyor. Destanın başında Smanbay, Janak, Bey bav gibi şairlerin isimleri geçiyor. Bunlar Karabay ile Sarıbay'ın taşındıkları yeri Baltalı diye anlatıyor. Baytalı'nın biyi Taylak'ı övüyorlar. Kozı'nın memleketi de Baltalı. Yer; su, insan, memleket isimlerini destancı tamamıyla yenilemiş. Örneğin Semy,

Lepsi, Urjar gibi sözcükler yakın zamanlarda ortaya çıkmış. Kozı Körpeş'in muradına ermesi, destancının kendi isteğiyle ortaya çıkan değişiklik gibi. Destan'ın en ilginç, etkili yönü onun ilk akışını korumasında. Dolayısıyla "Kozı Körpeş- Bayan Sulu" destanının son bölümünü onun diğer destanlarında anlatılan özetine göre inceledik.

Destanın esas konusu örf, adetin zorluğu, ondan doğan aşk olayı. Destancının anlatımıyla annelilerin onları (Kozı ile Bayan'ı) daha annelerinin karnundayken dünür olup nişanlıyorlar. Destanın bu kısmı Doğu edebiyatında sık karşılaşılan aşk destanlarına benziyor. Ayrıca "Boz Yiğit" destanına çok benziyor.

"Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanında aşk konusu Kazak milletinin geçmiş yapısında, tarihinde olan eskici gelenekle ilgili. O geleneksel boyu, feodal toplumu doğuran, yöneten gelenek. Kadının halini, gençlerin kaderini babaların dışardan çözdüğü kanunu görüyoruz. Daha annesinin karnında yatan çocuklar, "beddua", "eжекabı" gibi anlaşmalarla evlenmek zorundalar.

Destanın kaydedilen tüm nüshalarında bu motif değişmeden sık sık tekrarlanıyor. Hepsinde de Karabay ile Sarıbay anlaşılıyor, sonra ikisinden biri o anlaşmayı kendisinin ölümüyle, kendisinin kaniyle sağlamlaştırıyor. Boy, derebeyi toplumun anlayışıyla destan anlatan gelmiş geçmiş şairlerin hepsi bu düğümü kendi nüshalarında esas konu olarak kullanıyorlar. O anlayışa göre yeni doğan, büyüyecek olan Kozı, Bayan gibi gençte bunu kendilerine hayati borç, görev sayıp, destan boyunca hayal ediyorlar. Bu yolda/davada mücadele verip tüm nüshaları trajediyle sona eriyor.

Aşklar hakkındaki romantik destan, böylece geçmiş toplumsal yapının farklı eski geleneğiyle ispatlanarak anlatılıyor. Destanın içinde o geleneği "ters, eskici/gerici, ağır gelenek" diye eleştirme söz konusu değil.

Kozı Körpeş'in bizim incelediğimiz Janak nüshasını, sonuna doğru Beysembay'ın eklediği yapay değişikliklere rağmen, tüm kompozisyon yapısıyla ele alıp bakacak olursak bile geleneği suçlamıyor. Sadece anlaşmayı, bazen cimri, sert, kötü düşünceli

Karabay'ı düşman yapıyor. Anlaşmayı bozarak, gençlerin ölmesine neden olan zorlukçu baba, değersiz birisi olarak tasvir ediliyor. Esas aşk gibi, romantik konuda kurulan lirik destan "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" tüm dünyadaki folklorlarda karşılaşılan, bu çeşitli romantik destanların kuralları çerçevesinde büyüyor. Kendisinin kompozisyon yapısında insan karakterini, kavgaları, insanın duygularını derinlemesine, ustaca sunmayla kalıplaşıyor. O zaman Karabay'ın psikolojisi çeşitli özürden, kalabalıktan oluşmuş oluyor. Kendisinin 90 bin atı var, fakat hiç kimseye hatta kendi evladına bile merhameti olmayan zalim, obur zengin oluyor.

Bu durumlar psikolojik usta, zor noktada oluşuyor. Kompozisyonun zor, karışık bağlarını oluşturuyor. Bir taraftan bakacak olursak Karabay iki yönlü kontrast hareket, karakterler gösteriyor. O, başta anlaşma yapanlardan biri olduğu için gençleri birleştiren de kendisi. Sonra anlaşmayı bozarak gençlerin birleşmelerine karşı çıkıp hayatlarını mahveden de kendisi. Janak'ın uzmanca kurduğu konusal kompozisyon nüshasında iki gencin trajedisi, Karabay'ın: "yetim çocuğa kızımı vermem" demesiyle başlıyor. Anlaşmanın bozulması destandaki en büyük olan ilk kavga oluyor. Bundan sonra Karabay taşınıyor. Göç, Janak'ın ustaca anlatmasıyla çok uzağa gidiyor. Sonunda kimsenin duymadığı bir yere, Kozı'dan uzağa Bayan'ı götürüyor. Bu hareketlerin tümü, kavga noktasının büyüyerek zorlaşmasına neden oluyor. Bayan'ı başka birisine vermek için anlaşıyor babası. Hayvanları da Janak'ın anlatığına göre, onun betimlediği psikolojik gerçekçi motiflere göre, suçlu değil. Çünkü Karabay bu kızını "başka birisiyle nişanlanmış kızdı" diye söylemiyor. Kodar ise, alının teriyle kazandığı emeğinin karşılığı olduğunu düşünüyor. Böylece ilk önce Kozı'nın bulamayacağı uzaklara götürülen Bayan, şimdi daha da uzaklaştırılıyor.

Fakat bu kadar olumsuzlukları gençlerin birleşmelerine engel yapan Karabay'ın ikinci bir güçsüz, çaresiz yönü daha var. Destanın yukarıda anlatılan boy anlayışına göre, destancının desteklediği geleceğe göre, Karabay ne kadar uğraşsa da, anlaşmayı bozamaz. Çünkü, anlaşma iki insanın arasında, iki babanın doğacak çocuklar için beraberce yaptığı an-

laşma idi. Onu bozmak için, ikisinin yine beraberce barış içerisinde olması gerekirdi. Fakat destanda Sarıbay'ın kendisini kurban etmesiyle anlaşma bozulmayacak şekilde sağlamlaşmıştı. Kader kitabına yazılmış gibi, anlaşmanın bozulması mümkün değildi. Sonra destanda ay, Tansık ve Aybas gibi iki sevgilinin taraftarları var. Böylece destanın konusu sert ve güçlü düşmana şiir, destan gibi nazik kızları karşı koyuyor. Sonra Aybas'ı güçlü ve düşmana karşı Kozı'nın tarafını tutan mücadeleci biri olarak betimliyor. Bu olayların katılmasıyla destanda psikolojik, dramatik tartışmalar kızışarak büyüyor.

Destanın bundan sonraki gelişmesinde Kozı ile Bayan birbirini özleyen sevgililer, Kodar aradaki üçüncü zalim güç olarak yer alıyor. Tüm romantik destanlardaki zalim, ayırıcı gibi kalıplaşıyor. Bu yönüyle destan dünyadaki diğer folklorların destanlarından farklı değil.

Destanın ilk bölümünde Kodar'ın Bayan'ı istemesi, onun emeğinin karşılığı olarak Karabay'ın hayvanlarını susuzluktan kurtarması nedeniyle olumlu diye ispatlanıyorsa ikinci bölümde Kodar artık zalim, zorlukçu olarak betimleniyor. Hayvanlarından başka dostu da, yakını da olmayan zalim zengin Karabay'ın taraftan oluyor.

Janak'ın nüshasına sonradan Beysembay'ın eklediği son, genel olarak "Kozı Körpeş" destanına yakışmayan, yersiz bir yama. Fakat boşuna olmayan yama, halkın anlattığı destana, halkın anlayışına ayarlı, yönetici sınıfın temsilcisi olan şairin eklediği yama. Bu destanın tüm eski nüshalarında her zaman önemli bir fikir vardı. Eski gelenek ile kuralların gençlerin kaderini bozan kurallar olduğunu söyleyip eleştirse de, Kozı ile Bayan'ın trajedisi aracılığıyla toplumsal eşitsizlikleri objektif gerçeklerle açıyordu. Dolayısıyla destanın eski yapısında o günlerdeki geleneğin kusurları görünüyordu. O zamanki mutsuz hikayeleri anlatıyordu. Pek çok genç suçsuz saf halleriyle vefat etmişlerdi denen doğru fikri destan tüm özetiyle tanıttırdı. Beysembay'ın eklediği sonuç, o toplumsal eşitsizlikleri yamayıp yumuşatıyor. Belli bir duruma kadar eleştiren özelliği var olan destanı, halkın anlayışına yabancı, yapay yamayla hafifletip ucuzlaştırıyor. O zamanlarda, gençler muratlana

erip mutlu olmuşlar gibi bir fikre götürüyor.

Aslında "Kozi Körpeş-Bayan Sulu" öyküsünün sonu, Beysembay'ın anlattığı gibi, muratlarına ermekle bitecek olursa, o zaman bu olay destanlaşmazdı. Hatta küçük bir efsane de olmazdı. Onların durumunun destanlaşması, aslında iki gencin aynı hayal için mücadele edip sonunda vefat etmeleri sonucudur. Kozi ile Bayan'ın durumunun asırlar boyunca destan şeklinde korunmasına, Kazak şairlerinin severek anlatmasına neden olan gerçek de bu.

Biz bu anlatılan incelemelerle, "Kozi Körpeş-Bayan Sulu" destanının Janak nüshasındaki kompozisyon, fikir ve konu yapısını sergiledik. Şimdi destandaki önemli tiplerin farklı kişilikleri üzerinde ayrı ayrı duracağız.

Destanın baş kahramanı Kozi Körpeş gençliğinde bağımsız aşkı hayal etmiş ve bahadır biri olarak tasvir ediliyor. Onun yaptıkları adil, karakteri iyi. Bayan'ın ona âşık olduğunu söyleyip Bayan'ın selâmı olarak altın yüzüğü getirdiğinde, delikanlı (Kozi)da görmediği kıza âşık oluyor. Kozi karşısındaki tehlikeli zorluklara bakmadan sevdiği yarı için kendini kurban ediyor.

Kozi, Bayan için zorluklar çekiyor, Karabay'ın kölesi olup zor hayat yaşıyor. Milletini bırakıp gidiyor. Bayanla buluşmayı, evlenmeyi hayal ediyor. Kozi'nin amacından geri dönmeyen cesur, vefalı âşık olduğunu onun tüm engelleri geçmesinden görüyoruz. Yukarıda anlatılan nüshalarda da Kozi Bayan için nesi varsa tümünü kurban ediyor. Atlarını düşmana, develerini çöle, koyunlarını kurtlara bırakıyor. Kozi tüm malvarlığını terk ediyor.

Kozi'nin karşısında duran ikinci zor engel; arkasında kalan yalnız annesi, vatanı; milleti idi. 1909 senesinde Kazan'da yayımlanan "Kozi Körpeş-Bayan Sulu" destanında Kozi "yolculuğa gitme" diyen annesinin de dediğini yapmıyor.

Onun için annesi beddua ediyor. Annesinin isteği olmadan sefere çıkıyor. Janak'ın nüshasında bu kısım tamamıyla değiştirilmiş. Oğlunun ikna edilemeyeceğini anlayan annesi "Yolda düşmanların çok, dikkatli ol! izin veriyorum, iyi yolculuklar sana." diyor. Onun gibi Taylak da iyi yolculuklar diliyor.

Böylece, Karabay'ın gittiği yerin; milletin başında Sasan biy olup, Kodar'ın taraftan ise, Baltalı halkının başı Taylak olup Kozi'nin tarafını tutuyor. Janak'ın destanında Kozi halka dayanıyorsa, diğer destanlarda düşmana tek başına karşı çıkıyor. Anne-babasının, vatan milletinin iyi batasını (iyi dileklerini) aldığı Kozi, güçlü düşmanlarını yenerek Bayan'la evleniyor da, tek başına düşmana karşı çıktığında ise hayaline ulaşmadan ölüyor.

Kozi'nin amacına ulaşmada karşısına çıkan üçüncü olumsuzluk dilsiz düşman olan tabiat engeli. Bu engel; cadı, deve orman, kurt, tilki, çöl. Olayın sonu trajik şekilde biten Kozi çölde susuzluktan zorlanıyor. Bu engeller Kozi'nin yalnızlığını, hilesizliğini, dertli âşık olduğunu bildiriyor. Janak'ın nüshasında kozi bu engelleri kolayca aşıyor. Kozi çöldeyken, zorluklar çekerek tükendiğinde annesi rüyasında görüyor, tüm milleti toplayıp, Kozi'nin dileğini dileyip kurban kesiyorlar. Milletin dileğiyle çölde tükenmekte olan Kozi'yle beyaz sakallı bir ihtiyarkarşılaşıyor ve ona bata veriyor. Bundan sonra Kozi, Ayagöz'e geliyor.

Kozi'nin karşısındaki dördüncü engel, Karabay'ın vefasızlığı, Kodar'ın düşmanlığı idi. Şoje'nin destanında bu düşmanlığın sonucunda Kozi ölüyor. Janak, Beysembay'ın nüshalarında destan mutlu sonla bittiği için, trajedi olmadığı için, cesur, hileci Kozi bu engelleri aşılıyor.

Janak'ın destanında onun güçlülük sıfatı pekiştirilmiş. Kodar'ın ağız çekicini kalem gibi oynatıyor. Kodar'ı at üzerinden kaldırıp kaburgasını kırıyor. Güçlü olduğu için Kodar'ı öldürmüyor, çok önem vermiyor. Janak'ın destanında kötü niyetli Karabay ile Kodar'ı öldürüyor Kozi.

Fakat Kozi'nin saf, çabuk inanan sıfatları güçlü. Kendisinin en büyük düşmanı Kodar'la dost oluyor. Sasan biy Kozi'yı düğüne davet edip öldürmek istediğinde, tehlikeye tek başına gidiyor. Janak'ın destanında bunlarla beraber Kozi çok hileci, zeki de oluyor. Bu destanın genel kompozisyon yapısından doğan durum. Dolayısıyla Kozi ne gibi zorluklar olsa da hep kurtuluyor. Sasanlar zehir verdiklerinde Bayan'ın otağında düşmanları kuşattığında da Kozi yenilmiyor.

Kozi'nin özgün iyi bir sıfatı da, adil, merhametli olması. O dostuna değil hatta düşmanına da kötülük düşünmüyor. Her şeye iyi niyetiyle, sevgiyle yaklaşıyor. Onun için milletinden de saygı görüyor. Kösemsarı gibi düşmanlarını da kendisine çekip arkadaş ediyor. Destanda anlatıcının da dinleyicinin de Kozi'nin taraftarı olduğunu görüyoruz.

Önemli kahramanlardan biri de Bayan. Olayın akışı da, bu Bayan için olan kavgayla başlayıp, Bayan'ın kendi kendini aşkı için kurban etmesiyle sona eriyor. Kozi gibi Bayan da eski örf, adetin örgüsünden kurtulmaya çalışan bir genç. O zamanlar Bayan gibi sevgilisine ulaşamayan Kazak kızları az değildi. Bayan bu adaletsizliğin, derebeyi gerici geleneğin kurbanı.

Bayan; akıllı, cesur kız. Kendi aşk duygusunu ölümden de değerli buluyor. Onun aşk yolundaki kutsal kahramanlığı tüm dünya destanlarında, en güzel örneklerle karşılaşan özellik olarak tasvir ediyor. Destanın bu gibi ayrıcalıklı gizini Rus bilimadamları da değerli bulmuş. Kazak ağız edebiyatında "Kozi Körpeş-Bayan Sulu" gibi şanı büyük çok yaygın bir destan yok diyebiliriz.

Kozi ile Bayan'ın aşkı doğuştan demiştik. Bu doğunun ünlü aşk destanı "Leyla ile Mecnun"un aşkına benziyor ve iki gencin aşkı da güçlü, sağlam oluyor. Bu dünyada kader birleştirmede için, ikisi o dünyada birleşiyorlar diyor. Destanı dinci destancıların inançları da etkilemiş. Kozi'nin öldüğü yerde Bayan da ölüyor. Bayan ile Kozi, Karabay gibi sert baba emrindeki kadere karşı duruyorlar. Destanın en güçlü kavgası da bu zorlukta, çatışmada. Kadının aşk yolunda mücadele etmesi doğuda Zliha ile başlıyor. Fakat Zliha sadece zorluklar çekiyor, tükeniyor. Sonunda amacına ulaşıyor. Nizami'nin anlattığı "Kısırav ile Şirin" destanında da Şirin İran'ın şahı Kısırav'la evlenip onun oğlu Şiruya, kendi babasını öldürüp üvey annesi Şirin'le evlenmek istediğinde, Şirin Kısırav'ın mezarına gidip kendini hançerle öldürüyor. Kozi ile Bayan'ın hikayesi daha da trajik. Çünkü burada iki genç birbiriyle hiç birleşmeden ölüyorlar. Bayan destanının trajedisi Nevayî'nin anlattığı "Farhad-Şirin" destanındaki Farhad'ın mezarında ölen Şirin'e benziyor.

Bayan'ın Kozi'ya sonra âşık olacağını Karabay'ın iki kızı Ay ile Tansık'in konuşmaları gösteriyor. Baltalı'dan taşınırken "Kozi pişmemiş bir elma, ne zaman güçlü olursun, ne zaman Kozi'nin damat olduğu günü görürüz?" diye, iki kız beşikteki Kozi ile Bayan'ı evlendirmeyi hayal ediyorlar. Şöje'nin nüshasında bayan Kozi'ya ablalarının anlatmasıyla dışardan âşık oluyor. Bayan sevgilisini görmeye acele ediyor. Bundan sonra Bayan'ın aşkı hiç durmadan pekişiyor, büyüyor.

Kızın sevgi gücü, ayrıca Kozi'nin öldüğü zaman görünüyor. Karabay Kozi'nin öldüğünü duyurup: "Kozi'dan daha iyisiyle evlendireceğim, ağlama" dediğinde Bayan: "Kozi'dan başkasıyla mutlu olmayacağım, şimdi artık benimle kendin evlen" diye haykıran acılı duygusunu dile getiriyor. Bayan önceleri anne babasına açıkça karşı çıkmıyordu, bu defa babayla da, anne-baba geleneğiyle de irtibatı kesiyor.

Yas tutan Bayan yerinden kalkmadan jurtta (taşınmış köyün ardında kalar eski yer) kalıyor. Şöje'nin nüshasında ağlamakta olan Bayan'ın rüyasına kırk şiltan (melek) gelip:

"Kozi'ya kaç günlük hayat istiyorsun?" diye soruyor. O zaman Bayan:

"Uzun ömür istemiyorum, üç gün, üç gece beraber olsam, yeter!" diyor.

Bayan'ın dileğini tanrı verdi,

Er Kozike yerinden kalkı verdi.

Gerçek aşklar kendinde değil,

Hızlıca üç gün, üç gece geçiverdi.

Şöje'nin nüshasının bu kısmı Kozi ile Bayan'ın hayal aşklarına acıdığı için eklenmiş. Hayatında ulaşamadığı hayaline en azından düş hayalle ulaşsın diyor gibi. Bundan sonra kucaklaşarak ölmekte olan iki sevgilinin yanına Hızır geliyor.

Hızır, "Yaratılan yedi aşktan biriymiş diye" dua edip, ikisine otuz bir senelik hayat verip tekrar birleştiriyor. Bu da milletin Bayan ile Kozi hikayesine acıdikları için ekledikleri olay.

Bayan amacından geri dönmeyen cesur kız, ve-

falı eş. şöje destanın sonunda:

Kozı'nın öldüğü yerde Bayan da ölmüş.

Herkesin öyle olsun aldığı eşi.

diye, Bayan'ın halkın saygı duyduğu, delikanlı-nın hayali olan eş olduğunu övüyor.

Bayan çok güzel kız. "Onun güzelliğini, şanını duyan Toksanbay'ın doksana oğlu âşık oluyorlar," diyor anlatıcı. Bunların hepsi de dünyayı gezen do-laşan kişiler idi. Bayan hiçbirisine gönlünü kaptı-rmıyor. Bunların içinde en güçlüsü Kodar ise de, Bayan ona hiç gönül vermiyor. Bayan'a sadece sevgilisi değerli. Bu yolda ancak Kodar'la kavga et-medi, babası Karabay'la, tüm vatamı, milletiyle kavga etti. Bayan düşmanıyyla savaşılabilen hem akıllı, hem güçlü kız. O güçlü özelliğini Bayan Kozı öl-dükten sonra da daha net şekilde gösteriyor. Diğer aşk destanlarında karşılaşmayan, ayrıca, aşk kadının yapamayacağı güçle görünüyor.

Bayan ölen sevgilisi için kendisi öç alıyor. Kodar'ı kuyuya indirip, taşla vurarak öldürüyor. Bununla halk destanı Kazak kızın aşkı için mücadele vermeyi nasihat ediyor. Kuru yas tutmakla ölmek az, sert güç, öç alma olsun. Boşuna ağlayıp ölmek, mücadele ederek saf hayalini aklayıp öl diyen masu-mane anlayışı gösteriyor.

Destanda karakteri, karakterleri tam olarak tasvir edilen kişilerden biri Karabay. Onun net sıfatlarınd-an biri cimrilik, mal sevgisi, oburluk, zenginlik. Mal varlık zenginliğin yanında onun için vatan, dost, eşinden doğan çocuğun gözyaşı hiç önemli değil. Bu yönüyle o şık bermes (cimri) Sığaybay'a, karğız beyneli (lanetli) Karımbay'a benziyor. Zalim zengini iğrenç şekilde gösteren görüntüyü bu tipte görüyo-ruz. Seksen beş yaşında olan Karabay'ın baybişesi (hanımı) çocuk doğurup bir dilsiz kadın Karabay'a müjdeleyerek geldiğinde, cimri olan zengin ona "saçmalama" diyerek konuşurmuyor.

Doksana bin atı olan Karabay'ın gönlü o kadar dar, cimri ki Karabay hayvanlarını kendisinin ye-mesini bile kıskanan zengin. Destanda şair onu:

Doksana bin atı olan zengin olsa da,

Evinde giyecek hiç çübbesi yok.

diye betimliyor. Karabay'ın kalbi her zaman acı-mayı bilmiyor. Sarıbay "evdeki hanımımız hamile" diye, anne geyiği vurmadığında, "ölsem de bir do-yayım vuruver" diye Sarıbay'ı zorluyor ve:

Karşılaşan hayvanı niye vurmuyorsun,

Yoksa arkadaşlıktan uzaklaşıyor musun?-

diyor.

O dostluğu bir geyiğe satabiliyor. Çünkü geyik onun için yemek, tassaruf, kâr.

Yeminine vefalı olan Sarıbay geyiği vuracağım diye vefat ediyor. O zaman Karabay ölen Sarıbay'a bakmıyor. Geyik daha ölmeden karnını yarıyor. İçinden çıkan ikiz yavrusunu kesiyor. Bu, merha-metsizliğin, taş kalpliliğin işaretidir. O kimseyle yakın arkadaşlık kurmuyor. O Sarıbay'ın öleceği an arkadaşına hiç bakmıyor.

Mal mülk sevgisiyle yanan açıkgozlu, cimri Ka-rabay'da vicdan, ayıp, adalet hiç yok. O millete de, vatana da vefasız, acımasız, bencil. Sarıbay öldükten sonra başsağlığı dilemek için Sarıbay'ın köyüne git-meye hazırlanıyor. Fakat ilk önce kendisi gidiyor. Çocuğu görüp geri kaçıyor.

Karabay'ın açıkgozlülüğü, cimriliğinden hemen güç alıp, o Sarıbay'la yapılan anlaşmayı, yemini bozuyor. Geri dönüp doksana deveye yüklenmiş sa-baları (kırmız konulan kap) bıçakla yarıyor. Beyazı döküyor, yemini bozuyor. Beyaz dökme, yemin bozma, Kazakların inançlarına göre büyük günah. Destan da Karabay'ın bu karakteri iyi betimlenmiş.

Karabay'da merhamet, insanlık duygusu yok. İnsanlara değer vermiyor. Kendi çocuğuna bile acı-mıyor.

O kendi evladı Bayan'ı çölde atlarını susuzluktan kurtardığı için Kodar'a vermeye kalkışıyor. Genç kızın mutsuz olmasına neden oluyor.

Karabay'ın merhametsizliği, acımasız kalabalığa dönüşüyor. O insanları hiç sevmiyor, öğreniyor, milletten uzaklaşıyor. Şair Karabay'ın cimriliği, bencilliği o kadar derin, ispatlayarak tasvir ediyor. Milletten kaçan açıkgozlu, kötü niyetli. Karabay destanda bazen aptal olarak gösteriliyor, şair burada mizahla anlatılıyor. Fakat, bununla beraber, Kara-

bay'ın acımasız sertliğini sonuna kadar daha derinleştirerek, pekiştiriyor. Bunun sonunu trajediye götürüyor.

Karabay'ın hanımı ve kızlarında Karabay karakteri mevcut değil. Karabay dönürlük yeminini bozup Baltalı'dan taşınmaya kalkıştığında kadın: "Adamcağız, hangi erkek yemini bozar, sonra ona Tanrı acımaz" diyor. Ve taşınmaya karşı çıkıyor. Karabay'ın kızları Ay ile Tansık doğdukları yerden taşınmak istemiyorlar. İki kızın doğup büyüdükları yerle vedalaşması Janak'ın nüshasında çok güzel, usta ve hüzünlü şekilde anlatılıyor.

Destandaki birbirini seven gençlerin muradına balta vuran olumsuz kahramanlardan biri Kodar. Karabay destanda sertliği, bencilliği, açıkgozlülüğü ile görünüyorsa, Kodar da zalimliğiyle, adaletsizliğiyle görünüyor. Bunun gibi insanlar kendinden başkasını tanımıyor.

Kodar'ın zalimliği kiskançlığa dönüp, gittikçe pekişip, Kozı ile Bayan'ın ölümüne neden oluyor. Destan insanın duygu dünyasını çok ustaca betimliyor. Şöje'nin nüshasında Kodar çok ünlü Noğay zengini Şakpabay'ın oğlu deniliyorsa, bazı nüshalarda da Kalmuk bahadırı deniliyor. Üçüncü nüshalarda ise Karaabay'ın üvey oğlu. Bazen, bayağı kölesi. Nasıl olsa da bu durumlar Kodar'ın kusurlarını örtmüyor. Hepsinde de bencil, kiskanç, zalim, kaba Kodar karşımıza çıkıyor.

Kodar'ın tüm kötülükleri Bayan'ı istemesinden doğuyor. Şöje'nin nüshasında Noğay'lara misafirliğe gittiğinde Bayan'ı gören Kodar hemen âşık oluyor. Bayan ona: "Nogay'la çıkmam" dedikten sonra Kodar'ın Bayan'ı istemesi hemen kaba kuvvete kadar büyüyor. "Anne babamı kurban etsem de seninle evlenirim." diye inat ediyor. Gölge gibi, Bayan'ın peşini bırakmıyor. Janak'ın nüshasında Kodar Karabay'a:

Üvey kızını ben almam.

Ben ancak Bayan'ı isterim.

diyor.

Bunlara rağmen, Kodar'ın zalimliği ne kadar ağır basıyorsa da destanda onun Bayan'a gerçekten aşık

olması da anlatılıyor. Bayan'la evlenebilmek için zorluklara göğüs geriyor. Pantusov'un kaydettiği destanda Tansık adındaki ablası öldüğünde, Bayan, onun mezarına kapla su götürüp büyük göl yaptırıyor. Janak'ın nüshasında Kodar kuş uçmayan ıssız yerde hergün dört, beş kuyu kazıyor, her kuyu yüz kişilik. Su çıkmayan kuyuya, diğer kuyulardan kapla su getirip dolduruyor.

Bir taraftan bakarsak destanın bazı nüshaları, emeği objektif şekilde anlatıyor. Kodar belli bir yere kadar çalışkan olarak tasvir ediliyor. O, Bayanla evlenebilmek için üç sene boyunca Karabay'ın konyunlarına çoban oluyor. Hatta jilkısı (at sürüsü çobanı) bile oluyor. Destanın bu kısmında Kodar suçlu değil. Burada, zor yapılmış destanın zıt durumlarını biraraya toplayan noktalan, psikolojik karışıklığı farkediliyor. "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanının farkı burada.

Kodar çalışmakla amacına ulaşmak istiyor. Buna gücünün yeteceğine inanıyor. Kodar gerçekten de dev. Ayagöz'e geldikten sonra Bayan'ı isteyen doksan delikanlıya kendisi karşı duruyor. Hiçbir şeyden korkmuyor. Bunlar, Kodar'ın iyi yönleri.

Kodar dev. Fakat bahadır değil, sadece güç sahibi. Kendisinden büyük, güçlü bahadır'la karşılaştığında çekiniyor, korkuyor. Cömert de değil. Düşmanını yendiğinde acımıyor. Yenilirse yalvarır. Kodar kendisine rakip olan Kozı ile, kız için, herkesin önünde açık meydan da savaşmaya korkuyor. Uyrken öldürüyor. Burada Kodar olumsuz yönüyle görünüyor.

Karabay gibi, Kodar'ın ettiği yemin ile verdiği sözlerin de değeri yok. Yenildiği zaman Kozı'yla arkadaş oluyor, sonra da kötülük düşünmeye başlıyor. Arkadaşlık yemini onun kötülük yapmasına araç oluyor.

"Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanı sadık dostluğu anlatan destan. Burada halkın doğruluğa olan taraftarlığı anlatılıyor. Olumlu kahramanlar sayesinde değer veriliyor. Bunun gibi olumlu kahramanların bir kısmı: Sarıbay, Aybas, Taylak Kozı'nın taraftarları. Çocukken yetim kalan Kozı'ya her zaman babalık, arkadaşlık ediyorlar. Sarıbay iyi niyetli baba. Onu millet seviyor. Sarıbay öldüğünde, Taylak mi-

İleti toplayıp Sarıbay'ın ölüsünün nerede kaldığını söylememiştir.

Bayan'ı istemek için Karabay'a on bir elçi gönderdiğinde, Karabay onları döverecek geri yolladığı zaman da barışı koruyan Taylak öç alacağız diyenleri yatıştırıyor.

* * *

III

"Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanının fikri, kompozisyonu çeşitli nüshalarda da farklı oluyor. Gruplaştıracak olursak, onları esas iki kola ayırabiliriz. Destanın çoğunda romantik özellik ağır basıyor ve destan trajediyle sona eriyor. Şöje, Kastane, Radloff, Berezin, Pantusov, Abramov'ın nüshaları ve 1909 senesinde yayınlanan nüsha bunun gibi. Bunlarda da bu dünyada evlenemeyen Kozı ile Bayan, öbür dünyada birleşiyorlar. Burada "Leyla-Mecnun"a benzerlik var. Fakat "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanında kendini âşık için kız kurban ediyorsa orada erkek (Mecnun) kurban ediyor. "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanında baş kahramanın Bayan olması da bundan dolayı. Bu Kazak kadınının geçmişteki ağır hayatına işaret ediyor. Destanın çoğu boy, derebeyi toplumun geleneğindeki adaletsizlikleri anlatıyor.

Destanın ikinci kolu, Janak'ın nüshası. Burada gerçekçilik ağır basıyor. Öbür dünyadaki mutluluğu amaç edinmiyor, sevgililerin bu dünyada mutlu olmalarını hayal ediyor. Bundan dolayı, iki sevgiliyi evlendiriyor. Göçebe yaşamın geleneğinde olumsuzlukları kolaylaştırıyor, onları hafifleterek örtme durumu söz konusu. Destanın bu iki koluna uygun şekilde onun kompozisyonu da değişik/farklı. Zirveye ulaşması-Kösemsarı'nın ölümü, çözü-

mü ,Kodarın ölümüyle sonuçlanıyor. Bunların sonu, sevinç. Başka nüshalarda zirveye ulaşma, Kozı'nın ölümü, çözümü, Bayan'ın intihar etmesiyle bitiyor. Sonu trajik.

Aşk konusunu ele alırsak, Janak'ın nüshasının esas özelliği de romantik aşk sistemiyle oluşturulmuş.

"Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanında ibret verme özelliği güçlü. Destanda hayatın gerçekliği, olumsuzluğu tasvir ediliyor. İnsanların karakterleri yaşamdan doğuyor. Kahramanların bir kısmı kötülüğün örneği ise, ikinci kısmı iyiliğin örneği olarak gösteriliyor. Acımasız Karabay, Zalim Kodar, Sasanbiy, vefasız yenge, zalimliğin taraftarları. Onları halk lanetliyor. Kozı, Bayan, Ay bas, Ay, Tansık, iyiliğin, adaletin taraf tarlan. Destancının tüm dilekleri bunların tarafında. Destanda kötülükle iyiliğin kavgası tasvir ediliyor.

Destanın başka bir özelliği, burada göçebe milletin geleneğini eleştirme var.

"Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanının dili eski, fakat gerçek milletin dili. Destan çoğu zaman şiirle anlatılıyor. Yedi heceli şiirle, Janak'ın nüshasında sadece iki defa karşılaşıyor. Destanda halkın söylediği gelenek şiirlerinin özelliği, örneği güçlü, kahramanlarının konuşmasına (monolog) üç yerde rastlanıyor.

Destanın içinde deyimler, benzetmeler kullanılmış. Ve hepsi estetik kaygısıyla kullanılıyor.

Fakat destanın betimleme özelliği onun yalnızca dilinde değil, çoğu zaman fikrinde, insan tiplerinde, olayların çekici, güzel olarak tasvir edilmesinde.

"Kozı Körpeş-Bayan Sulu" destanı Kazak edebiyatının büyük miraslarından biri.

KÖKSEREK

I

Kara adırın çalılıklarla kaplı vadisi ıssızdı. Etrafında sıra sıra büklüm büklüm adırlar vardı. Yakın tepelerin tamamı kısa boz çalılık, ladin ağaçlarıyla kaplıydı.

Vadi boyunca mayıs ayının serin rüzgârı esiyordu. Başları göğeri, çiçekleri patlayan sık çalılık, rüzgârın etkisiyle hışırtılarla dalga dalga salınıyordu. Civardaki yabani soğan, taze otların burcu burcu kokusu her tarafı kaplıyordu.

Geniş bölgenin tamamını kaplayan çalılıkların ortasında derin sarp bir yar vardı. Onun baş tarafında itburnuyla dolu sık ağaçlıkların arasında bir kurt ini var. Yakın bölgedeki insanların bildiği eski bir in. Yazdan beri iki kurt gelerek orayı yuva yaptı. Önceleri itburnunun yanında, genişliği bir kişi sıgacak kadar küçük, dar bir alanda üç büyük in vardı. Bu sene taze toprağın yanında tümsekleşip bir in daha ortaya çıkmış. Hepsi bir yerdeydi ve yerin altından birbirine bağlıydı.

Civar, kurtların hareket sahasıydı. Taze otlar çiğnenip ezilmişti. Yakındaki çalılıklarda kurtların beyaz kılları görünüyordu. Kıştan kalan tüyleri şimdi de her yerde sürtünüp takılıp kalıyordu. İnlere ortasında iki sık sasır 2 kat büyümüşü. Şimdi onun dibinde kış yününü tamamıyla atmamış beyaz bir kurt yatıyordu. Göğsünün altındaki minik boz enikleri kımıl kımıl kıpraşıyordu. Parlayan sıcak güneş onlara ferahlık veriyordu. Kamaşan gözleri bir açılıp bir kapanıyor, dolgun memeleri şapır şupur emiliyordu. Başucundaki sasır otları sallanıyor, civardaki çalılıklarla itburnu başları oynasıyordu.

Bir ara baş taraftan çatır çutur, patır kütür kınlan sele sazi, ladin ağaçları ve kuru çalı çırpı sesleri gelip, Beyaz Kurt aklını başına toplayıncaya kadar gürültülerle birşey yaklaştı. Hemen yerinden kalktı... Göğsünün altındaki boz enikler saçılıp çil yavrusu gibi allak bullak yuvarlandılar. Beyaz kurt "Hars" ederek, azı dişlerini göstere göstere hırıldayarak ayaklandı.

Tam o sırada, öbeğinden, çalılıklardan aşarak önüne küçük bir kuzu pat diye düştü. Onun arkasından zıplayarak çıkan Kök Şolak, nefes nefese,

Muhtar Awezov

Aktaranlar: Zeyneş İSMAİL - Ahmet GÜNGÖR

burnundan köpükler saçarak beyaz kurdun bütün vücudunu koklayıp, her tarafını yaladı. Sonra yerde yığılıp debelenen kuzuyu görünce "hırr" ederek üzerine atıldı.

Kuzu, obur ağzın dişleri altında, kan revan içinde paramparça oldu. Taze kemik ktır ktır kırıldı. Onu hapır hupur, hark hurk ederek iştahlı ağızlar yutuyordu. Burnu, kafası ve yeşilleri kıp kıp kızıl kan olan kurdun yeşil gözleri etrafa ateş saçıyordu.

Kısa zamanda ikisi, kuzunun bulunduğu yeri koklayıp kaldı. Şimdi biraz da yeşil çimende, bir o tarafa bir bu tarafa avunlanıp gerinip yediklerini kusmaya başladılar.

İlk doğan, gözü açılan enikler onu yalaya yalaya yiyordu. Son doğan iki süt eniği bedenini kaldırmıyor habire çabalıyordu, şimdi onları göğsünün altına alarak emzirmeye başladı.

II

Ertesi günü öğleye doğru yabancı bir koku ortallığı sardı, uzaktan belirsiz uğultulu sesler duyuluyor ve gittikçe yaklaşıyordu. Enikleri ensesinden dişleyip, inlerine birer birer sokarak, beyaz kurt çalıkların içine girdi.

İn üzerine nal sesleri, şakırtılarıyla geldi, bağırışma çağrışmalar arttı. Birinin üzerine birisi eklenip kalabalık çoğaldı. At üzerinden yere bırakılan ağaçlar çatır çatır iniyordu. İnsanlar in ağzına doğru hareket ettiler. Keskin gözlerinin derinliğine takıldı. Enikler birbirlerinin üzerine çıkıp vücutlarını kaldıramadan yakın yerde yatıyorlardı.

Sımsıcak ve güçlü eller, enikleri boyunlarından, enselerinden kavrayıp birer birer dışarı çıkardılar. Yedi eniğin beşini, gözlerinin içine baka baka öldürdükten sonra diğer ikisini sağ bıraktılar. Giderken birisinin diz kapağının altındaki damarları keserek bırakıp diğer en küçük olanını alıp götürdüler. İki kurt geride kalan tek eniği dişleyerek ortadan kayboldu. İn bomboş kalmıştı...

Bundan sonra bir hafta, civardaki halk arasında gece gündüz curcuna koptu. Koyunlar yaralandı.

Kuzular götürüldü. Buzağular öldürüldü. Dışarıda yavrulayan kısrakların bir kaç kuluunu yenildi.

Yakalanan bozkurt eniği artık obadan biri olmuştu.

III

Gözünü, obaya geldikten iki gün sonra açtı. Oba halkı büyütebilir, dedi. Küçük Kurmaş ona Kökserek adını koydu. Gece gündüz yanından ayrılmıyordu. Ona ait bir yalçanağı yapıldı. Vücudunu toplayıp yürümeye başladıktan sonra boynuna bir ip takıldı.

Kurt yavrusu ev içinden çıkmazdı. Kurmaş onu geceleri yanına alıp yatardı. Bu nedenle Kurmaş, yaşlı büyükannesinin koynundan çıkıp ayrı yatardı. Kökserek'in yanında veya ayak tarafında yorgan altında uyurdu.

Yaz ortasına gelindiğinde Kökserek büyümüştü. Semirip ensesi kalınlaşmaya da başladı. Ama büyümesi dışarıdaki kurtlara nazaran biraz yavaştı. Obadaki kendi yaşıt köpek eniklerinden öyle büyük de değildi.

Bu zamana kadar Kökserek oba itlerinden göreceğini gördü. Hiçbir köpek bunu dost görmüyor, yanına yaklaştırmıyordu. Kurda saldırabilen cesur erkek köpekler buna dalıyorlardı. Diğer birçok köpek hırıldayıp havlayarak bazen saldırıyor, her tarafından yaka paça ısırtıp kaçıyorlardı.

Kurmaş onun yanındayken hırpalanmıyordu. Ama büyüdükçe sahibi bununla pek fazla ilgilenmiyordu. Böyle durumlarda Kökserek'e daima düşman köpekler rastlardı.

Bir zaman, evin büyük iri ala erkek köpeği, onu تنها bir yerde yakalayıp yere çalarak çok hırpaladı. Bunu gören diğer itler de başına üşüşüp kasıklarından ısırtıp budundan çekiştirerek neredeyse öldürdüler. Hay huyla çocuklar, büyükler başlarına toplanıp köpekleri dövüp zor bela ayırdılar.

Ama Kökserek şimdiye kadar hiçbir zaman "gık" diye acı çektiğini hissettiren bir ses çıkarmamıştı. Dalayacağım diye it saldırdığında ense tüyleri kaba-

rıp diken diken oluyordu. Dişleri vücuduna geçip acı verdiği sessizce ağzını kenardan açıyordu.

— Kâfir, inatçının ta kendisi! Teslim olmuyor, yılmıyor! diye obanın dilinden düşmüyordu.

Bununla birlikte Kökserek hakkında obanın hanımları çeşitli söylentiler yaydılar.

— Hırsız. Ne kadar beslersen besle bundan bir halt çıkmaz. Kökü düşman değil mi? diye konuşuyorlardı.

Bazıları: "Gece, kuzuların kuyruğundan ayrılmıyor. Koyunları ürkütüyor. Gece de gözleri keskin. Yalnız itlerden korktuğu için evde yatıyor," diyorlardı. Kurmaş bu dedikodulara aldırış etmiyordu.

Gerçekten Kökserek yemeğe son derece düşküdü. Önüne getirilen yemeği, yanında biri olduğu zaman yalamıyor, yemiyordu. Şayet yanında birileri olmazsa hemen silip süpürüyordu. Çok acıkmışsa kendine verilmeyen yemeği de yerd. Gözönünde sele sazlığın içine dalıp keçe evin duvarında asılı duran et, tuzlu deri, kazanda yoğurt (irkit) katık varsa, hepsini sanki kendisine ayrılmış gibi koklayıp yalayıp yutuyordu.

Bazen suç üstünde yakalanıp dayak da yiyordu. Çok kez aniden kafasının üzerine "pat" diye inen oklavayı vücudunun her zerresine işleyen kamçıyı da tattı. Bütün bunlara tepki olarak sadece ağzını yandan açıyordu.

Kurmaş, eğitmeye çalışsa da, Kökserek hırsızlık ile helâl yemeğin farkını bir türlü kavrayamadı. Bazen kendileri varıp "ye" diyorlardı. Bazen de kendisi çalıp yerken dövüyorlardı. Bundan dolayı arasına önüne hazırlanıp getirilen yemeği yemez, gözünün altından feldir feldir bakardı.

Her nasıl olsa da Kökserek bulup buluşturup aç kalmıyordu. Günde iki öğün yemek yemek onun prensibi olmuştu. İki kez bizzat elden yemek verilmezse, o günü Kökserek bir başına gidip kendisi birşeyler atıştırırdı.

Böylece yaz sonlarına gelindiğinde Kökserek kocaman bir bozkurt olarak yetişti. Artık ala erkek köpek de yanına yaklaşmıyordu. Ense kılları dikleşip gözleri yeşile karışıp dişlerini gösterip ağzını so-

nuna kadar açıp saldırdığında nice sıradan erkek köpekler, zayıf kancıklar çenileyip köşe bucak ondan kaçarlardı.

Böyle durumlarda Kurmaş'ın kendisi çekine çekine yaklaşıp durdurmaya çalışıyordu.

IV

İstenildiği gibi tek gelişmeyen dişleriydi. Kökserek, erkek kurt idi. Bu nedenle boyu büyümeye devam etti. Ama tamamıyla gelişmedi. Kılları ala boz ensesi sertleşip, omurga başından kuyruğuna kadar boydan boya yay gibi eğilmişti. Yaydan çıkan bir ok gibi süzülen sivrilmiş bir biçimi vardı.

Kendisi hiçkimseye gidip dokunmuyordu. İtleri düşman görüp onlara bir türlü ısınmıyordu. Şimdiye kadar bir defa neşelenip oynadığı görülmedi. Barışmıyor, soğuk duruyor, yalnızca kendi adını biliyordu. Kurmaş'la Büyükannesi çağırdığı zaman geliyordu. O zaman da koşa koşa gelmek yerine kuyruğunu aşağı indirip salına salına geliyordu. Bunu da acıktığında yapardı. Yoksa çoğunlukla biraz ötede inatlaşıp gözünün altından feldir feldir bakıp yatar. Gidip dokunup yerinden kaldırıldıktan sonra eve giderdi. Büyüdükçe mağrurlanıp vahşileşiyordu. Bunu farkedenden büyükler:

— Artık bunu öldürüp derisini almak gerek, bu kâfir adam olmaz! diyorlardı. Ama Kurmaş ondan vazgeçmedi.

Böyle biraz zaman geçerken Kökserek birgün ala erkek ite meydan okudu. Ala erkek itin sahibi çocuk Cumaş yaz boyunca Kurmaşa:

— Kurdun varsa ne olmuş yani, benim ala erkek itim bir kere de boğup atar. Eğer ayırmazsan öldürür bile! diyordu sürekli.

Birgün öğle üzeri Kurmaş, Kökserek'i dışarı çıkarıp, yemek yedirirken öteden yal çanağından çıkan sesi duyan ala erkek köpek, evin gölgesinden çıkıp ona doğru fırlamıştı.

O süratle, yolunda duran Kurmaş'a dahi alırmadan gelip Kökserek'in böğründen "hart" diye ısırırdı.

Önceleri böyle bir durumda yemeğini bırakıp korkulu gözlerle çekip giden Kökserek şimdi yüksek sesle hırlayarak ala erkek köpeğin boğazını yakalayiverdi. Kaptığı yer kulakla şakak arasındaydı. Köpeğin boynunu çevirmesine fırsat vermeden iyice dişlerini geçirip silkelediğinde büyük köpeğin arka kısmı savrula savrula Kökserek'in yanına boylu boyunca yığıldı.

Etraftan oba halkı gürültülerle toplanmıştı. Kökserek, ala erkek köpeği gırtlığından sıkıp boğarak bıraktıktan sonra ensesi dikleşip kalabalık arasından ayrıldı.

Galip gelen düşmanın pençesinden zorlukla kurtulan ala erkek köpek çenileye çenileye kollarını yatırarak bir tarafa kaçtı.

Bu olayın ertesi günü akşama doğru oba civarında yatmakta olan koyun sürüsüne kurt saldırdı. Tepe başındaki çobanın bağırıp çağırmasıyla obadaki genci yaşlısı, atlı yaya itleri saldırtarak koşturmuşlardı. Bunların içinde "Kökserek de gitti." diyerek Kurmaş da katıldı.

Ama kurda hiçbir köpek yetişemedi. Tepeyi aşmadan bütün köpekler ve insanların hepsi durakladı. Bütün her taraftaki bayırdan koşarak iki büyük karaltı aştı. O iki kurttu. Onların arkasında burnunu yere indirip hiç durmadan süratle ilerleyip Kökserek gidiyordu. Bir zaman belden aşmıştı. Arkasından Kurmaş ve diğer çocuklar birinin arkasından diğeri: "Kök-se-re-ek! Kök-se-reek! diye çağırarak koşturdular.

Karanlık çökerken Kökserek tek başına ağırdan alıp obaya geldi. Ama eve girmedi, biraz ötede durup defalarca yeri toz duman ederek eşeliyordu. Bele baka baka bir o tarafa bir bu tarafa yürürken yeri kokluyor, bir türlü sakinleşmiyordu.

Kökserek'in bu durumunu farkedene Kurmaş'ın babası:

— Tüh, Allah kahretsin, bunun gözleri yemyeşil olup gitmiş ya. Soyunun sopunun farkına varmış melun: tamam oğlum, artık bunu öldürüp derisini alalım, demişti.

Kurmaş bunu kabul etmedi. Ama bu geceden iki

gün sonra, Kökserek bir gece ortadan kayboldu. Kurmaş'a "kaçıp gitti" demeye dilleri varmayıp, hepsi etraftaki sele sazı çalılıklardan, kuytu yerlerden aradılar. Bulamadılar. Böylece insanlar onu gitti diye düşünürken, üç gün geçtikten sonra bir gün sabah ummadığı bir yerden Kökserek aniden ortaya çıkıverdi. Kurmaş'la babası Kökserek'in bu hareketine sevinip heyecanla karşıladılar. Bu kez geldiğinde Kökserek'in böğürleri içine girip bir hayli acıkmış. Bütün vücudu çamur içinde kalıp perperişan bir halde geldi. Burada kaldı. Tekrar eski kıvamına gelip iyice semirip artık irileşmeye başladı.

Bu gelişmesi gerçekten kocaman bir kurt olarak büyümenin işaretiydi. Bunu kendisi de farketmiş olsa gerek. Sonbaharın sert fırtınalı, karanlık bir gecesinde Kökserek yine sırta kadem bastı. Bu seferki ciddiye. Artık bir daha dönmek üzere gitti. O bozkurt, tarla faresi ve tavşan yavrusu gibilerle idare edip yaşımını sürdürdü. Böylece kışa da gelmişti.

Hilalli gecelerde burun deliklerinden buğular çıkıyordu.

Ayaz gecelerde ayaklarının altındaki kar "kart kurt" diye sesler çıkarıyordu.

Bayır bayır dolaştı. Birçok yerlerde aranıp, rüzgâr yönüne burnunu verip uzaktan aldığı kokuyla yürüyerek bir kışlağın üzerinden çıkıverdi. Dağ üzerindeki boz çalılık karlı adırdan bir o tarafa bir bu tarafa yürüyüp uzun zaman etrafı kolaçan etti.

Açıkta görünen hayvan yoktu. Etrafi karaltılı kışlak vardı. Faltaşı gibi açılan gözler misali her taraftan kıpkızıl ateşler görünüyordu. Otluğun tepesiyle ahırın kenarında yatan itler havlıyordu. Dikkatli olana bu havlamalar durdurak bilmiyordu.

Ama ağıldan gece boyunca burnuna koyun kokusu gelip iştahını kabartıyordu.

Ağıla yaklaşacağı demmişti ki birçok it havlaşarak onu oraya yaklaştırmadılar. Sert ayazdan burnunun ucu, ağız kenarları acıyıp, dayanılmayacak derecede donmaya başladı. Tabanlarına işleyen soğuk, ayaklarını sızlatıp bıçak gibi kesiyordu. Tekrar koşup adıra çıktı.

İlk defa çaresizlikten göğe bakarak ağzını açıp

inlerken içinden yüksek bir ses çıktı. Beklenmedik bir sestir bu. Kökserek'in ilk uluması böyle oldu.

Karla kaplı ıssız adırda güçlü sesiyle her tarafı cınlattı. Hiç durmadan uzun uzun uludu. Sesi yayıldıka vadideki oba tarafından birçok itin havlamaları, çenilemeleri duyuldu.

Kökserek, kuyruğunu arka ayaklarının arasına kısıp aklıktan beli bükülmüş halde karnı devamlı solk solk ederek uluyordu. Bir ara tam yakınından kendi sesine benzer bir ses duyuldu. O da kendisi gibi uluyordu.

Kökserek'in sesini duyup civarda dolaşan diş kurt bunu arayıp geliyordu. İki iki yakadan birbirini görür görmez birbirine doğru koştular. Yaklaştıklarında hırıldayıp, dişlerini dokundurmadan birbirine sürtünerek geçtiler. Aklıktan azı dişleri takırdıyordu. Kökserek sesini yükselterek, yanına fazla yaklaştırmak istemeyip bir o tarafa bir bu tarafa oynaklayıp çabucak dönerek gücünü göstermek istemişti. Beyaz kurt, etrafında teslimiyetini gösteren bir sesle onun izini kokladı. Az sonra kuyruk tarafından koklayıp bacağına yalayarak geçti. İkisinin kokuları birbirini buluşturdu. Kökserek de onun bütün vücudunu kokladı. Birer kez birbirlerinin yaklaklarını yaladılar.

Keyifle vadiye doğru yöneldiler. İki de artık rahatça hızlı koşuyordu.

Ahır yanındaki çıkıntılı bayırın aşağısına doğru inerken sık tüylü, gür sesli erkek köpek peşlerine düştü. Bu Kökserek'in yaz boyunca diş bilemediği ala erkek köpektir. Kurtların son sürat kaçtıkları yoktu. Beyaz kurdu önüne alıp, Kökserek arkasına, sağa sola devamlı bakınıp ovaya, izbe bir yere doğru indi. İtleri arkasına katarak ürüye ürüye kurtların peşine takılan ala erkek köpek, bunlar ovaya indiğinde duraklayacak oldu. Diğer köpekler bayırın tepesinde öylesine bekleyip, çaresizce ardından bakıyorlardı. Şimdi ala erkek köpek durakladığında Kökserek döner dönmez ona atıldı.

Beyaz kurt da dönüp süratle gelerek köpeğin önüne çıktı. İkisinin sıkıştırmasına dayanamayınca yılıp kaçan ala erkek köpek, kuyruğunu dikip, acele gücele yakaya doğru kaçmaya çalıştı. Beyaz kurt ona

yetiştir ısırdı, arka tarafı yalpalasa da ala erkek köpek yıkılmadan dik dik bakıp hırıldayarak duraklamıştı.

O zaman bunlara ulaşan Kökserek, yetişir yetişmez köpeğin kulak şakak arasından yakalayıp göz açıp kapayıncaya kadar alaşağı edip altına toparlayıp bastırdı.

Kurtların ikisinin de enseleri kabarıp yeşeri dikleşmişti. Başlangıçta ağızlar sık kıllarla dolsa da arkasından sıcak kana, yumuşak ete, çatır çatır kırılan kemiğe de ulaşmışlardı. Ayaklarının altında çukurlaşan kalın kar tabakası havaya savruluyordu. Yumuşaklığa, ağızlan dalıp ikisi de ses çıkarmadan şapırdıdata şupırdıdata yutuyorlardı. Soğuk karla kanşan sıcak yemeği acele gücele midelerine afiyetle indiriyorlardı.

Sonunda, iki butu ikisi tam ortasından ayırıp yulkuşarak götürdüler. Kısa sürede köpeğin sadece ayaklarıyla kuyruğu kaldı. Bunun dışında geriye her tarafa dağılan kılları kaldı.

İki gökyüzündeki aya doğru başlarını dikip tekrar Karaadır'a yöneldi. Önünde Kökserek, arkasından onu takip eden beyaz kurt adırlara girer girmez bir sarp kayalığın dibinde avunlandılar.

V

Bundan sonra ikisi birbirinden ayrılmadı. Kökserek; yanına bir arkadaş katıldı katıllı iyice gelişti. Ayakları kalınlaşıp kılları uzayıp kendisi iri, güçlü bir bozkurt oldu. Kış da olsa ensesi sertleşip gerdanı sarkarak semirdi.

Nam salan iki kurttan, Karaadır'ın içinde ve dışında tüm halk göreceğini gördü. Bozkırda çobanların önünden koyun gaspederek, yayladaki ineklere saldırıp danasından ineğine kadar yiyen bu ikisiydi. Şubat mart aylarında üç dört deve de yenildi. "İnsandan korkmuyor. Özellikle bir Kök Şolak var. Koyunu yere indirip parçalarken, tam yanına gelinceye kadar kaçmıyor."

"Bozkırdaki koyunlara saldırırken önce birisi gelip sürüye daldığında çoban onunla meşgul olurken diğer taraftan ikincisi gelip dalıyor" diyorlardı.

Boranlı, ayazlı gecelerde bir iki ağıla da indiler. Fakir bir obanın ağılına girip on kadar koyununu tek kendisi boğup öldürerek yakayı sıyırdığı da oldu. Birkaç obanın "Kurtlarla başedebilen sağlam, güçlü" denilen köpekleri de yenildi.

Yine cirit atıp Karaadır'ın kışlaklarına sırayla saldıyordu. Birkaç gün bir iki obanın etrafında cirit atıp onun ardından bir hafta on gün kadar ortalıktan kayboluyordu.

Onun payından ikinci, üçüncü obalar göreceğini görüyorlardı. Her obanın yakınlarında kendilerinin belli başlı gözetleyip geldikleri bayırları, gizli saklı geldikleri vadi, dereler vardı. Saldın zaman ve mekân tanımiyordu, sabahı, öğlesi, akşamı farketmiyordu. Günde bir defa avlanmadan kanaat etmiyordu.

Geldiğinde o belden, o sele sazlığından, bu çalılık vadiden gelecek dendiği zaman tam da o yerden çıkıyordu. Bunların göz açtırmadığı halklar, malını bir araya toplayıp gözlerinin önünden ayırmayıp hiçbir yere kıpırdatmadan gözetim altına almışlardı. Ama gece gündüzün birinde ne yaparlarsa yapsınlar mutlaka bir gafletleri oluyordu. Kökserek tam o ana denk gelmiş gibi hazır ve nazır olarak sahneye çıkıveriyordu.

Kış sert, kar kalındı. Kurdu kar kaldırıyor, atı ise kaldıramıyordu. Bu nedenle at hazırlayıp çomak alıp yakalamak isteyen gençler olsa da ellerinden birşey gelmedi.

Bir defasında da ünlü kestane renkli atıyla Arıstanbek çıkıp peşine düşmüştü. Onu, adır adır peşinden koşuşturup yolunu şaşırtmıştı.

Kurdun yaklaşamayacağı yerden, uzaktan tüfek atıp korkutmak isteyenler de oldu. Ondandaki çekinmedi. Zehir koyanların zehrini de yemedi. Kökserek için konan zehri köpeklerin yiyip kırıldıkları da olmuştu.

Bütün bunların hepsi, iki kurt hakkında Karaadır halkının efsanevi hikayesi oldu. Son aylarda bir obanın insanı, diğer bir obaya ulaştığında, halk biraraya geldiğinde sohbetlerinin konusunu bu iki kurt teşkil ediyordu.

Kökserek semirerek, kanlı canlı olup böyle bir şanın gölgesinde gelişip büyüyordu.

Bununla birlikte Kökserek ayrı ıssız yerde çok hareketliydi. Öğle vaktinde veya sabah, bir hayvanı kuytu bir yerde parçalayarak yiyip ıssız ve az uzak-taki yuvalarına dönüyorlardı. Böyle durumlarda beyaz kurt yürümekten yorgun gelip dinlendiğinde Kökserek etrafında kar eşeleyip savuruyordu. Süratle gelip ısırarak geçiyordu. Başından yuvarlanarak düşse de bazen beyaz kurt hırıldayıp dişini taktırdı, kulaklarını geriye dikip öfkeyle atılmaya yelteniyordu. Öyle durumlarda Kökserek de goruldayıp "gür gür" diye sesler çıkarıyordu. Bazen zıplayarak atılıp ensesinden kavrayarak ısırıp sıkarak bırakıyordu. İkisi bundan sonra uzaklaşıp dalaşmıyorlardı. Arkasından Kökserek yine oynuyordu.

Hava ısınmaya başladı. Birkaç gün güneş açılıp her yerin karı eridi. Oylum oylum toprak görünmeye başladı.

Sıcak günler onları mayıştırtıyordu, yemekten sonra vücudunu epey rahatlatıyor, haz veriyordu. Beyaz kurt da oyunu sevmeye başladı. Kendisi gelip Kökserek'i koklayıp sürekli yalıyordu. Defalarca Kökserek'in üzerine çıkıp mırıldanarak hafiften dışlıyordu. Çekildi... İkisi sık çalılıklar arasında dinlendiler.

Her taraf yeşillenip yaz gelince iki kurttan Karaadırın halkı rahat bir nefes aldı.

Karaadır'ın dışında ıssız bölgede iki büyük tuzlu göl vardı. Onların arasında sık sele sazlığının içinde eski bir kurt ini vardı. Kökserek'le Beyaz kurt oradaydı. Yakın yerde kamaş, ondan ötesi göldü. Güvenliydi. İnsan gözünden uzak onu buraya getiren beyaz kurttu.

Bu zaman Kökserek diğer taraftaki halkı kolluyordu. Beyaz kurt, inin civarında oluyordu. Kamaşların arasındaki birçok kuşun yumurtasını yiyordu.

Bir gün Kökserek yine hızla gelip, ağzından kesek kesek kuyruklan kustu. Ama eski alışkanlığı üzere beyaz kurdun karşı çıkması gerekirdi. Bunu yapmadı. Kökserek inin ağzını tırmalayıp toz duman ettikten sonra vücudunu sürüyerek zorlukla çıktı.

İnin içinden başka bir koku sezip Kökserek kafasıyla gövdesini sokup hırıldayarak varıp küçük, minik eniği dişleyerek çekip çıkardı. Bunu yaparken Beyaz kurt havlayıp üzerine atılmıştı. Kökserek, buna rağmen durmayıp boz enikleri yere yulurarak çalıp kaburgalarını çıtır çıtır kırıp öldürdü.

Ama bir değil, ikinci, üçüncü enik tekrar ortaya çıktı. Sonunda onlara ısındı. Enikleri yalayıp, koklayıp bazen yanlarına da uzanıyordu. Beyaz kurda yemek de taşıdı.

Az sonra arkadaşı tekrar ona katıldı. Çok uzağa gitmedi. Buna rağmen birçok yere beraber gittiler.

Bir günü, ikisi bir kuzuyu yiyorlardı. İnerinin üzerinden insanların geçtiğini farkettiler. Kamış arasına gizlendiler. İnsanlar buradan uzaklaştıktan sonra ine geldiler. Sadece bir enik kalmış, kıvranıp kalkamıyor arka ayaklarını basamıyordu. Beyaz kurt eniği dişleyerek getirip kamışların arasına sakladı. İki tekrar Karaadır'a yöneldi. Yarışarak birbirlerini geçerek, bozkırdaki koyuna saldırdı. Akşamlan kulun yediler, tay yediler.

Durmada eski izleriyle önceki halka yine kan kusturdular. Eskisinden daha da azdılar.

Beyaz kurt oynamıyor, sürekli inliyordu. Yese de semirmiyordu. Bazen tek başına dolaşüyor, Kökserek ardından gidip zar zor buluyordu. Bazen Kökserek hızlı gittiğinde, bu yürümeyip duraklayıp kalıyordu. Kökserek geriye dönüp geliyordu.

Bazı zaman bir iki gün aç da kalıyorlardı.

Ama Karaadır halkı, iki kurdu unutmadı. Şimdi de o ikisini görmeye başladı. Artık toprak kurudu. İlkbaharı otlar kıvamına gelen semiren aygırlara tekrar binildi.

Bir gün büyük bir takip oldu.

Üç güçlü insan Karaadır'ın ovasında ladin ağaçlı kuytu bir yerden çıkarıp iki kurdu terletip sıkıştırıp kovaladı. İki iki yöne kaçtı. Beyaz kurdun memesi hala sarkmamıştı. Hepsisi onun peşine düştü.

Kökserek mecburen yan çizip üçünün önüne kendisi geçti. İki beraber kaçtılar. Yönleri Karaadır'aydı. Peşini bırakmayıp olanca gücüyle koşup dağa göndermeyip önünü kestiler. Beyaz kurt ovaya

doğru koştu. Kökserek inatla, dağa doğru ilerlemişti.

Bunu birisi kovalayıp, ikisi de beyaz kurdun peşinden gitti. Mecburen ayrıldı. Arkasında yeri takır tukur basan sert nal sesleri onu artık beyaz kurtla birleştirmede. Ondan sonra adıra girip, bir iki bel aştıktan sonra takipçiyi şaşırtıp kurtuldu. Ama arkadaşı ortalarda yoktu.

Böylece takip günü Kökserek gece boyu, beyaz kurdun izine düşüp koşmuştu. Bir tepeyi aşıp ovaya indiğinde kokusu da, izi de kayboldu. Arkadaşının kokusu yok, onun yerini at insan kokusu almıştı. Pıhtılaşmış bir kan gördü. Biraz koklayıp yalayarak tadına da baktı.

Gece boyunca uzun uzun uludu, şafak sökene kadar yeri eşeyip tozu havaya çıkardı, inledi, avunlandı. Ayın altında bir o tarafa bir bu tarafa sallanıp uzun süre dolaştı. Yanında yürüyen sadece gölgesiydi.

Tekrar yalnız, bir başına dolaşmaya mecbur kaldı.

VI

Yaz boyunca yalnız yaşadı. Tuzlu gölün kuzey yakasında boylamasına mekan tutan beş altı oba Kökserekten tekrar nasibini aldı. Gündüz gelip, göl kenarındaki kamışlıkta yatıyordu.

Geceleyin bir obanın patırtısını diğer obaya katıp altını üstüne getiriyordu. Yazın yediği kuzunun, buzağının sayısı elli, altmışa ulaştı.

İki defa takip oldu. Ama ikisinde de göle girip suyun ortasına kadar ulaşıp öylece kalakaldı. Sığ olmayan, etrafı bataklık, milli, tuzlu göl, buna büyük bir kalkan görevi oldu. Özellikle yağmurlu ve fırtınalı, karanlık gecede çiseleyen yağmur altında Kökserek iyice çılgına dönüyordu.

Gece obanın ahırına hücum ettiğinde bekçinin köpeğinin kışkırtıcı sesi, köpeklerin havlaması umurunda değildi. Zaman zaman gece yarısında parıldayıp patlayan tüfek de atılıyordu. Sadece sesinden biraz çekiniyordu. Biraz uzaklaşıp halk uyuma-

ya başladığında tekrar sahneye çıkıyordu.

Küçüklüğünden beri günde iki kez yiyerek oburluğa alışan Kökserek, obaya yaklaştığında gözü takılıp aklı başından gidiyordu.

Bundan dolayı obaya yaklaşıp yaklaşmaz ok gibi fırlıyordu. Ahırın yangın çıkmış, zelzele olmuş gibi patırtı içinde altını üstüne getirdiğinde, ağzına en azından bir iki batman kuyruk geliyordu.

Bu yaz, Kökserek çok semirdi. Renk atmış kılları, yılmının kesilmiş yelesi gibi sık ve sağlamdı. Vücudunun dolgunlaşması, boyunun yükselmesi gücünün artması bu sene olağanüstüydü.

Güzün, uzun, fırtınalı karanlık bir gecesinde yılki sürüsüne daldı. O sırada bir semiz, vahşi tayı sıkıştırıp yetişerek kuyruğundan kapıp direttiğinde tay bir yere oynayamadı. Kurt ısrarla direnip bir anda bıraktığında tay tepesi üzerine düştü. O anda süratle atılıp boğazından hırıldayarak kapınca, tay kendini toplamaya fırsat bulamadan Kökserek'in altında can verdi.

Yine karlı boranlı kış geldi. Ayazlı ıssız engin bozkırlarda açlık geceleri başladı. Sinirle yeri eşeleyip karı savurarak uzun uzun uludu. Bir ara ayın altında karaltılı bir grubu gördü. O dönüp bir tarafa doğru seğırtene kadar, takırdatıp kar sıçratarak hızla yanına yaklaşmıştı.

Bunlar dilleri sarkmış, ağızları sonuna kadar açılmış, hepsi koşarak lehleye lehleye geliyordu. Kokuları Kökserek'in genzine kadar geliyordu. Karşıya doğru yürüdü. Kalabalığın önündeki, iri yaşlı çolak bunun yanından "hap!" diye hızla geçti. Kökserek'de burnunu öfkeyle kınıştırıp dişlerini gıcırdattı. İki tekrar karşı karşıya geldiğinde birbirine atılmadan sadece yaklaşıp gor gor edip hırıldanıyordu.

Arkasından yetişen çok sayıdaki beyaz dişi kurt, Kökserek'i kokluyordu. Bir iri beyaz kurt gelerek yanağından yaladı, o da aynı şekilde yaladı. Hepsini kokladı. Sadece iri kök şolak koklaşıp yalaşmadı. Hepsini yerde avunlanıp karı ağızlarına aldılar. Kökserek de aynısını yaptı. Bu katılan grup demin otardaki 3 yıllık sürüsünden bir tayı yiyip gelmişti.

Toplanıp adıra doğru yarışarak koşular. Bu grup on kadardı. Şimdi onların lideri kök şolaktı. Diğerleri dişi kurtlardı. Üçü, dördü enik, onun içinde bir iki erkeği vardı. Ama onlar Kök şolak ile Kökserek'ten çekiniyor, çok oynuyorlardı. Büyükleriyle hırıldaşıp dalaşmıyorlardı.

Dişi kurtlar Kökserek'in yanından ayrılmıyordu. Grup içinde Kökserek'ten güçlü kurt yoktu. Boyu posuyla sadece Kök şolak onunla yarışabilirdi. Onun boynu Kökserek'ten biraz daha kalındı. Sadece ensesi Kökserek'inkine benzemiyordu. Böyle onunki gibi çıkıntılı değil yassıydı. Koşarken üstün olsa da kavgada bunun gibi sağlam değildi. Çılgınca koşan güçlü, birlik halindeki grubun karşısında hiç birşey duramıyordu.

Boranlı bir gün kümeleşip gelen koyunların arasına girip darmadağın edip birçok koyunu yaralayıp yiyerek kırıp geçirdiler. Kökserek'in katıldığından beri ilk saldırı buydu. Saldırıyı beraber uyum içerisinde gerçekleştirdiklerinden yemeği herbiri ayrı ayrı, dalaşıp çekişmeden yediler.

Ağızlarına kar alıp, avunlanıp tekrar bir araya toplanarak ileri doğru atıldılar. Daha sonra insanların gelip kurtardıkları koyunların çoğu bitip tükenmiş, çoğu da yaralıydı. Her yere budları, kelle tüyleri saçılmış, geride kalan leşleri görünüyordu.

Birleşerek yılkiya da saldırdılar. Ama etini çekip çene kemiği çıkarılan tay olmasa hiçbirini yere yıkıp rahatça yiyemediler. Birçok yılkiya takibe koyulup yedirtmedi.

Bir gün bir gece aç kaldılar. Bozkırda bayırın başında uğuldaşıp uluyarak batıya doğru tütünü süzülen karaltılı obaya doğru yöneldiler.

Halkın evlerine gireceği vakitte obaya dönmekte olan iki üç yılkiya bastılar. Yılmının ikisi kaçarak obaya yaklaştı, birisini Kökserek kalın kar tabakasına sıkıştırıp kendi taktiğiyle düşürdü. Küçük boylu bir Kunandı bu.

Bütün kurtlar etrafını çevirip vahşi ağızlarını soktular. İçi paramparça olan kunanın vücudundan buğusu yukarıya doğru yükseliyordu. Kan ve artıklar başlarına gözlerine bulanıp ense kılları dikleşip, çılgınca yiyorlardı.

Kökserek alışkanlığı üzere leşin gövdesine burununu sokup yulka yulka yutuyordu. Boynundan "hırr" diyerek bir ağız ısırdı. Burası Kök şolakın yeriydi. Leşten başını çekerek, kök şolakın üzerinde duran ayaklarını sertçe ısırp üzerinden atı verdi. İkisi de leşten çıkıp biraz hırldaşıp tekrar kanlı ete koyuldular.

Hırlaşa hırlaşa yediler. Son bir budu kaldığında küçük kurtlarla dişilerin çoğu kenara çekilmiş iki kök şolak leşi çekiştire çekiştire yiyip duruyorlardı.

Diğerleri bunlar yiyip bitirinceye kadar, karda avunlandılar. Bazıları döşlerini kara dayayıp uzanarak bekliyorlardı.

Av yenip bitirildi. Yine adıra doğru koşular. Grubun önünde iki kök şolak yeldiriyordu. Birbirlerinin öne geçmesine fırsat vermiyorlardı. Birinin önüne diğeri geçtiğinde dirseklerinden ısırp hırldaşıyorlardı. Azı dişinin biri kırılmış olan Kök şolak öfkeli ve hırçındı. Hırıldayıp böbürleniyordu. İki gün aç kaldılar.

Yılkı eski yerinde yoktu. Boran çıkmış, yoğun karda izleri de kaybolup gitmişti. İssiz bir yan takip ederek gelirken oyuktan bir tavşan çıkıp kaçtı. Yarın iki tarafına bölünerek kovaladılar. Az sonra tavşan yardan çıkıp Kökserek tarafına, düzlüğe çıkıp adıra doğru kaçtı. Bu gurubun önünde Kökserek vardı. Tavşana yaklaşıyordu. Bir ara kestirmeden hızla tek başına Kök şolak fırladı. Tavşana yaklaşp sıkıştırarak Kök şolak Kökserek'in önüne geçti. Arkadaki kurtlar bir bir geride kaldılar.

Adıra girdi. Birkaç tepeden geçti. Kökserek geride kalmıştı. Bir inişte Kök şolak tavşanı tostoparlak altına alivermişti. Kökserek gelir gelmez ağzını daldırdı. İkisi yulkuşup çekiştiğinde tavşanın başıyla gövdesi Kök şolak'ın ağzında kaldı. Kendisinde kalanı hapır hapur yiyen Kökserek tekrar onunkine atıldı.

Kök Şolak, tavşanın kafasını bırakıp hart diye Kökserek'in ayağından ısırıverdi. Kar savrulup ayaklarının altı alan talan oldu. Ayaklarını kaldırarak hırldaşıyorlar. Dişlerini birbirine çatır çutur girip kart kurt çiğniyorlardı. Şaha kalkmış biçimde boğuşurken, Kökserek başını çevirip Kök şolak'ın kulak

şakak arasından yakalayayı verdi. Küçükliğünde oba köpeklerinden öğrendiği taktiğiydi. Dişleriyle yulkuşup çevirdiğinde Kök Şolak çözümlü altına pat diye düştü.

Yıkmasıyla üstüne basarak kulak sakağından ağzını kaydırıp boğazına geçirdi. Gerdanından sertçe sıkıp boğarak boyun kemiğini ktır ktır çiğniyordu. Kök Şolak'ın ağzı açılıp, soluğu kesilip hareket etmeye gücü kalmadı.

O sırada, gerideki kurtların hepsi gelip Kök Şolaka hücum ettiler, sızıp akan kırmızı kanın kokusu aç karınların iştahını kabartmıştı. Kasıktan, koltuk altından, çıplak döşten, sağlam, keskin dişler yulkuşup çekiştirirken, Kök Şolak'ın kanı oluk gibi akarken içinden buram buram buğu çıkıyordu. Bu arada bütün ağızların tamamı üzerine kapanmıştı. Kısa zamanda geriye Kök şolaktan lime lime olan kılla, dört ayağı kalmıştı.

Kalan grubun tartışmasız lideri Kökserek oldu. Arayarak otardaki yılkı sürüsünü buldu. Tekrar bütün civarda ün salan dokuz kurdun adı çıktı.

Gece gündüz bütün yılkıcılar bekçilikten ayrılmadı. Buna rağmen tay-kunanları yine de yediler.

Kökserek'in peşinden gelenler açlık yüzü görmedi. Hepsi de semirip coşup, iyice ustalaştılar. Hepsi Kökserek gibi cesurdu. Arasına yılkıyı bırakıp civardaki obalara saldına geçiyordu. Ne yapsa onlar da onu yapıyordu. Dokuzunun beraber bastığı yeri sel götürmüş, düşman yağmalamış gibi oluyordu. At, inek gibi büyükbaş hayvanları bir kerede silip süpürüyorlardı.

Bir ara kervan yolunda da oldular. Dünden beri birşeyler yemeyip aç kalıp üşüdükleri bir zamandı. Tek atlı, kızaklı bir yolcunun yolunu kestiler. Yolcunun üzerine kar savurdular. Bazen yolunun üzerinde uzanıp yatıyordu. Yansı önüne, yansı arkasına takılıp kaçmadan gittikçe yaklaşp dikkatle takip ediyorlardı Paniğe kapılan yolcu, atı gidemeyince bağıra çağıra kaçmıştı. Atı, hep birlikte yere yıkıp öldürüp parçalayarak yemeğe başladılar. Grup bununla meşgul olurken Kökserek bunu bırakıp, yanına bir iki dişi kurdu alıp kar savurarak yolcunun peşine düşüp yaklaştığında yolcu korkuyla yere

düştü. Ama önlerine bağırıp, gürültülerle koşup gelmekte olan atlılar çıkıp onu kurtardılar. Bundan sonra Kökserek çok hiddetlendi, onun istediği gibi hareket etmeyen eniklere, yola dayanamayan yaşlı dişilere bazen dişlerini geçirip gözdağı veriyordu.

Daha bir başka zaman sık sele sazlı otlakta oturan beş-altı obaya da geldi. Gündüzdü. Hava çok soğuktu.

Obadakiler bunları gördü. Sele sazı kenarında karda avunlanırken bir deve ortaya çıktı. Üzerinde insan vardı. Başına beyaz bir şey örtmüş. Direk kurtlara doğru geldi.

At değil kaçmasa da olurdu. Ama deve yaklaştığında bütün kurtlar yerinden kalkıp bozkıra doğru ağırdan almaya başladılar. Kökserek de grubun arkasından isteksizce doğrulup ısrarla arkasına bakıp ayaklandı. Deve bozlarken şudası4 dalgalana dalgalana geliyordu yönlerini ıssız tarafa doğru çevirerek kalkıp hareketlendiler. Arkalarında da Kökserek vardı.

Deve dönüp gider diye gözetliyordu. Dönmüyordu. Kökserek'in de midesi gurulduyordu. Ümitlenmeye başladı. Bazen hızını artırıyor; önündekilere yetişip onları durdurup, bazen de arka dizleri üzerine oturup deveyi kolluyordu. Deve yaklaşırken diğerleri ağırdan alıyordu. Bu da arkasından bir oturup bir kalkıp hareket ediyordu.

Sonunda obadan tamamen uzaklaştı. Kökserek diğerlerini öne salıp kendisi bir enikle ayrılarak sağ köşeye doğru yöneldi. Develi adam yan çizip grupla bu ikisinin arasına doğru yöneldi. Deve hâlâ bozuluyordu. Kokusu ve eti iştahlandırıp acele ettiriyordu. Kökserek devenin peşine takıldı.

Ama hâlâ o kadar da çok yaklaşmamıştı. Deve artık yavaş yürümeye başladı. Bazen duraklayıp önüne arkasına bakıyordu. Beyaz başlıklı adam sağına soluna dönüp etrafını kolaçan ediyordu.

Deve durduğunda Kökserek de duruyordu. Durduğu yerde kar savurup eşelemeye başlıyordu. Böylece bir ara hızlıca koşup devenin yanına yaklaşıp onu geçmeye başladı.

O anda da devenin üstünden uzun bir şey uzanıp

"pat" etti. Acı ses, bozkırı sallayıp sessizliği parçaladı. Bütün kurtlar kan göğşe savurarak kaçıştılar.

"Pat" diye yayılan boz dumanla birlikte Kökserek'in arka bacaklarının biri cız etti. Hem sıcak, hem soğuk birşey girip yaktı. Kendi arka bacağını "hart" diye kapıp devenin üstünde bir şey tekrar şıkırdayıp hazırlanırken bu da fırlayıp kaçtı verdi.

Durmadı. Uzun uzun koştu. Birkaç belden, bir iki düzlükten olanca gücüyle aştı. Diğer kurtlar ayrı bir gruptu, bu ise tek başınaydı.

Deve arkada kaldı. Koşa koşa gelip bir yalçın vadiye girer girmez arka tarafı aksayarak yıkılıp düştü. Yol boyunca durmadan akan kan gücünü tüketti. Durmadan önce, yarasının acısının farkına varmıştı.

İniltiyle yatıp bacağını yalıyordu. Kan akıyordu. Bir kalkıyordu, bir yatıyordu. Kalkarken de bir ayağını kaldırarak kalkıyor, üç ayağıyla sekiyordu.

Aradan birkaç gün geçti. Bu vadiden çıkmadı. Açlıktan karnı zil çalıyordu. Ama ayağı ancak yavaş yavaş yere basabiliyordu. Bir iki belden aştı. Bir vadide üç-dört atın otladığını gördü. Gizlice yanlarına geldi. Kenarda zayıfça mavi bir at duruyordu... Atılıp kovalayarak kalın kar tabakasına getirip sıkıştırdı.

Okrayıp korkan atı gırtlığından alıp boğazladı. Bacağını yuluşturdu, karnını açtı. Kalın kar tabakasında kıpırdatmadan yıkıp yere düşürdü. Doyasıya yiyip vadisine döndü. Hergün akşam vaktini gözleyiyor, gece olunca da leşine gelip yemeğini yiyordu.

Böylece beş altı gün, geçti. Tekrar ensesi kabarıp eski gücünü topladı. Ayağı tamamıyla iyileşti.

Çıkık enseli, öfkeli Kökserek tekrar ava çıktı. Leş biteli iki gün olmuştu. Ondan bu yana açtı. Koşa koşa eski kara adıra geldi.

Öğleye yakın bir zamandı. Bayır bayır etrafı kolaçan etti. Rüzgâra burnunu verip bilinen kokuyu aradı. Uzaktan bildik bir koku burnuna geldi. Etrafa feldir feldir bakıp; kır kır, adır adır dolaşıp batıya doğru yol aldı.

Çok aradı. Sonunda akşam üzeri bir bayırın tepesinde duran atlı çobanı gördü. Etrafında, bu tepe-

nin yüzünde koyunlar dağınık halde otliyordu. Yemeye müsaitti. Ama yakında oba var. Uzaktan hedefini belirledi. Ama onu gören çoban bağırıp buna doğru koşturdu.

Çoban büyük değildi, çocuk sesi korkutmuyordu. Koyunlar hep birden tapırtılar içinde ürküp çobana doğru koştular. Kurt yaklaşmış bir kızıl koyuna ağzını hazırlayıp saldıracaktı ki, deminden bağırıp gelen çoban da yanına yaklaşmıştı. Mecburen düşünce, çoban sıkıştırıp kovalamaya başladı.

Olanca gücüyle kaçmadı. Bundan dolayı mı, yoksa atın hızlı olmasından ötürü mü sonunda boz at ardından yetişip Kökserek'in ensesine hafif bir sopa pat diye değdi.

Bu anda geri dönüp athya doğru "hart" diye atıldı. Ardına kadar açılan ağız bir şeyi yulkuarak indirmek niyetindeydi. Bunun dişlerine çocuğun donunun kenarı takıldı. Onu yulkup indirirken boz at okrayıp sıçradı.

Çocuğun korku dolu feryadı duyuldu. Kurt, geriye dönüp atıldığında hoplayıp zıplayan boz attan çocuk yuvarlanıp yere düştü. Kökserek'te şimdi önceden hiç olmayan öfke ve vahşilik vardı. Doğduğundan bu yana bütün çektikleri, bu iki ayaklılar yüzündendi. Yere düşüp yuvarlanan çocuğun üzerine fırladı. Aniden atılırken bacağına yarası açılıp cız edip acımişti. Bu onu daha da hiddetlendirip kurdurtmuştu. Boz at kaçıp uzaklaştı. Koyun da yoktu. Hızla zıplayıp hırıltılarla çocuğu yakaladı.

Bu çocuk Kurmaş idi. Çoban hastalanıp babası bir günlüğüne koyuna göndermişti. Bindiği, kendisinin hızlı boz döneniydi. Üzerine kurt hırıldayıp atıldığında gözü bir açılıp bir kapanıyordu. Kafasına doğru iyice açılıp gelmekte olan ağzının yukarı tarafında kendisine tanıdık bir kulak göründü. Sol taraftaki delik kulağın yırtığı sallanıyordu. En son gördüğü buydu.

Ondan sonra çocuğun soluğu kesildi. Kurdun ağzı değmeden önce ödü patlamıştı. Kökserek hırıldayarak diş uçlarıyla yulkup başını savurduğunda çocuğun bir gözünü oyup aldı. Giderken yutuverdi... Gece çocuğun ölüsünü buldular. Yanında tayın izi kadar büyük kurdun da izleri duruyordu.

VII

Kurmaş'ın cenazesine toplanan Karaadır halkı Kökserek hakkında çeşitli hikayeler uydurdu. Çoğunluk buna mezar kazan kurt dedi. Bazıları herhalde kurt kuduz diye de şüpheleniyorlardı. Ama kurdurdu demek de akıl işi değil. Eğer öyleyse bir çocukla durmazdı. Obaya da saldırdı. Koyunların da peşine düşerdi. Bu toplantıda ne yapsa da peşine düşüp bunu avlamaya, öldürmeye karar verdiler. Bu sohbetin başını Kasen çekiyordu. O ünlü bir avcıydı. Eskiden beri avcı kuş gönderip it salmıştı. Kendisi bu civarın varlıklı, güçlü bir yiğidi; Karaadır'ın beyefendisiydi. Şehirde memurluk yapan küçük bir erkek kardeşi vardı. Onun vasıtasıyla bu sene, güzün bunun obasına oba dışından kurt avlamak üzere bir it gelmişti. Şimdi tüm Karaadır'a da, etraf-taki başka halklar arasında da nam salan Akkaska, bu Kasen'in itiydi.

Akkaska gelir gelmez sonbaharın bir gününde bir kurt yavrusu, bir büyük kurt avlamış; iki sene olmuştu. Şimdiye kadar altı kurt avlamıştı.

Kısa zamanda bolis halkın dilinden düşmeyen Akkaska'nın soyunu araştıranlar da vardı. Soyu, Ermeni itinin soyu diye kökünü efsaneye dönüştürmek için: "Bu savaşı yaşlı Bögembay5 itinin tohumu" diyenler de olmuştu.

Topluluk Kökserek'i aramaya karar verip cenazeden ayrıldıktan sonra Kasen, kendi obasına gelip beş-altı adamla beraber Akkaska'yı yanına katıp adıra çıktı.

Vakit akşama yakın bir zamandı. Bu nedenle yarını beklemeden duraklamadılar. Hiç olmazsa izini görüp yönünü tayin etmeliydiler. Üstelik daha yeni kar yağmıştı. Artık tekrar kar yağmadan izinin yönüyle Kökserek'i bir an önce tespit etmek gerekti.

Kasen, Kurmaş'ın babasıyla uzaktan akraba olup sıkıfikiydi. Tek çocuğu, biricik Kurmaş'ın ölümü babasına çok dokunmuştu.

Bunu ev içiyle ağıtlar yakıp mezarı başında sicim gibi gözyaşlarını dökerken gördüğünde, insanın kemikleri ufalanıyordu. Kurmaş'ın babası Kasen'e:

— O biriciğimi öldüren kurdu bana teslim edip gözlerini oyduztmazsan sen bana akraba değilsin dedi. Başkaları da Kasen'e: Bugün Akkaska ya ölsün ya da öldürsün! Bundan başka birşeye itinin lüzumu yok! demişler. Bütün bu sözler Kasen'i acele ettirip öfkelenmişti.

Kurmaş'ın obasıyla Kasen'in obasının arası yakındı. Bu nedenle çok zaman geçmeden avcılar dün çocuğun öldüğü yere ulaştı.

Bembeyaz karın üzerinde besbelli büyük izler duruyordu. İstikameti, ıssız Tastıkulak tarafına doğrudu. Bütün avcılar ize bakıp kurdun büyüklüğü karşısında şaşkınlıklarını gizleyemediler.

Akkaska eski tembelliği üzere ize ulaşınca kadar yavaştan alıp isteksizlik gösteriyordu. İzi görüp biraz kokladıktan sonra kafasını aşağıya alıp burnunu izden kaldırmadan ormanlık adıra doğru koşarak gitti.

Bütün avcılar arkasına takılıp yeldirerek koşurdular. Akkaska durmadan, arkasına bakmadan sürekli koşuyordu. Karın hâlâ berkidiği yoktu. Kalın da değildi, kış ortası olsa da bu sene kar yoğun değildi.

Avcıların söylediğine göre, kurdu, tilkiyi itle avlamanın tam zamanıydı.

Akkaska Kasen'in yanında olduğundan beri üç kurt avladı. Bunun ikisini birgün içinde sonbaharda avlamıştı. Üçüncüsünü kar yağdıktan sonra oba civarından avlamıştı. Kasen, bir iki adam ve avı seven dört beş arkadaşıyla son zamana kadar atların bakımını yapmıştı.

Uzak yerden geldiğinden kilo kaybetmiş olan Akkaska'yı kış günü karda koşması için formunu bulsun diye besiyeye çekip, özellikle eğitiyordu. Bundan önce Akkaska'yayavaş yavaş tavşan avlatıp, bir iki kez terini almıştı. Son zamanlardaki yemeği çoğunlukla sert çökelekle karıştırılmış sıvı aş idi. Karnı iki mezeli doyuruluyordu. Ondan beri kış kılları yetişip yüzü canlamp iyice havasına girmişti.

Sadece bu sabah birazcık yemek verilmişti. Onun tokluğu giderildi mi diye bir endişe de vardı.

Bunun dışında, ensesi topaklanıp gücünü sırtına

verip vücudundaki yağdan, içindeki fazlalıktan arındığı zamandı.

Akkaska'nın boyu kurttan küçük değildi. Ayaklarının kalınlığının da aşağı kalır tarafı yoktu. Bütün vücut yapısı kurda benzer bir biçim taşıyordu. Görüntüsü tazı görüntüsünden ziyade kurda benziyordu. Tüyleri akçıl san, alını ince akıtmalıydı. İki gözü yuvalarından fırlayacak gibi iriydi. Sürekli etrafa ateş saçan kıpkızıl gözlerin, kendine has hırçınlık ve cesareti vardı.

Gösterişli şakakları övülmeye değerdi. Bunun da ensesi yay gibiydi. Kuyruktan omurga çıkıntısına kadar kabarık kalkık bir sırt oluşturuyordu. Onun yanısıra şakak ile boyun bütünleşip kaya gibi döşle birleşmişti. Ön tarafı arslan biçimini andırıyordu.

Akkaska çok saldırgandı. Havadan nem kapacak kadar asabi ve hırçındı. Bundan dolayı obaya geldiğinde zincire vuruluyordu. Dışarı götürülüp avın izine bırakılıncaya veya avının karaltısını görünceye kadar, uzun sicimden boşalmıyordu. Yoksa yolda rastladığı köpeklere saldıırıyordu.

İtlere karşı genel davranışı: kendisi gidip dalaşmıyor, ama obanın kalabalık köpekleri önüne çıkıp kulakları tırmalayan sesle havlayıp etrafını sardıklarında veya birisinin dişleri etine geçtiğinde çıldırıyordu. Öyle durumlarda köpek sürüsünün içindeki en iri erkek köpeğe atılıp kulak şakağından yakalayıp altına alıp ezip hırpalardı. İnsanlar ayırmazsa altına aldığı itiy öldürmeden bırakmazdı. Kendi dolaştığı yerde diğer köpeklerin nazını kaldıramazdı. Güzden beri Kasen obasının iki üç seçkin köpeğini boğdu. Çok öfkelenip iştaha geldiğinde sahibini bile ısırırdı.

Güz gününde evde kesilmekte olan koyunun etini yedirmeyince üzerine yürüyüp Kasen'in bir iki kez elini kapıp ısırılmıştı.

VIII

Gün, ikindiye yaklaştı. Akkaska hâlâ iz takip ederek geliyordu. Başını yerden kaldırmadan devam ediyordu. Avcılar, Karaadır'dan beş altı km uzaklaştı. Kurdun bugünkü yönü Tastıkudık'tan da geçip Aksoran'daki yılkılara doğru yöneldi. Akso-

ran'da iki çadırın güttüğü yılki sürüleri otliyordu. Etrafı küçük tepeler, sık lâdin ağaçlı büyük engebeli bir araziydi. Onun ortasındaki yükseklik Aksoran'di. Kurdun bu tarafa doğru yöneldiğini anladıktan sonra avcılar birbiriyle akıl danışıp Akkaska'yı çağırıp durdurdular.

Bunun boynuna sicim geçirildikten sonra bütün grup yürüyerek Aksoran'daki çadıra yöneldiler. Bu gece orada geceleyip yarın erkenden yilkıcıları hızlı at-aygıra bindirip kalabalık bir grup halinde, peşine düşmek istediler.

İki çadırın birinde Kasen obasıyla tüm Karaadının da yilkısı vardı.

Adamlar kendi çadırlarına gelip konakladılar. Çadırda gece boyunca neşeli, tatlı sohbetler oldu. Bolca haşlanmış semiz et, misafire, yilkıcılara ve hoş sohbete renk kattı. Kurmaş'ın ölümü de sohbetin konusunu teşkil etti.

Kasenler gelince tüm yilkıcılar malumat verdi: "Geçen gece Kök şolak yilkıcılara saldırıp bir jabagayı yemiş. Tek başına bir semiz jabaganın yarısını yemiş. Bunun nasıl bir şey olduğunu anlamıyoruz, babasını... diye çadırcıbaşı konuştu.

— O fazla uzağa gitmedi. O olsa olsa Aksoran'ın civarında bir yerde bulunur.

— Son zamanlarda kurttan rahattık. Bu tek kurt dünden beri sürümüze daldı. İzi tayın izi kadar. Öbür günü gelip bir tayı da yiyip gitmişti.

— O, aradığının ta kendisi. Bir obaya, bir sürüye saldırıyor. Tam kâfirin teki. Bütün bunların altından o çıkıyor. Ah, bir elimize geçirebilseydik! diye jabagası yenilen yilkıcı Beysembay yakındı.

Yatarken Akkaska'ya azıcık sert çökelek ile sıcak yumuşak et verildi. Kalabalığın hepsi etrafı sarıp onu bekledi.

Ama dar çadırda yabancıların ortasında Akkaska çabuk sinirleniyordu. Zincire bağlı halde, bazen "hart" diye ateş etrafındakilere gözdağı veriyordu. Epey zaman hırıldayıp gorulduyordu.

Ateşe dimdik kesilen gözleri sinirle kana bürünmüştü. Alaca karanlıkta yatarken iki gözü kıpkırmızı lamba gibi parlıyordu. Akkaska hırıldarken önünde

oturan Beysembay soğuk terler döküp tir tir titriyordu, soluğu kesilip ileriye yanaşıp ateşe doğru yöneliyordu.

Tan ağarırken bütün avcılarla kalabalık yilkıcılar ata bindiler. Uzun yol için hazırlanan bedev biyelerle hızlı aygırlar gece yarısında yakalanıp yediklerini sindirmişlerdi. Takipçilerin elinde sopa ve çomaklar. Çatır çuturtularla çadırdan büyük bir moralle çıktılar.

Aksoran'ın eteklerine doğru geldiklerinde, Kasen onbir, on iki kişilik grubu dörde ayırdı. Akkaska'yı kendisi alıp Aksoran'ın en yüksek tepesine çıkacak oldu. Diğerlerini dağ ile ufak adır, engebeli yerleri çevirip etrafını sarıp Aksoran'ın en yüksek tepesine doğru "didik didik arayın" diye her yöne yolladı.

Kış güneşi uzaktaki karla kaplı suttan kızılılaşıp çıkarken bütün atlılar dört bir tarafa dağıldılar. Beyaz kar, yeldirecek koşturduklarında hızlı atların nallarının altından tozup havaya saçıldı.

Kasen ağırdan yüksek tepeye doğru yöneldi. Yolda iki üç yerde Akkaska'yı avunlandırmak için soluk aldırarak dinlendirdi. Böylece yarım saatten fazla geçince tepenin başına ulaştı. Bu tepenin yambaşındaki yere atını bırakıp Akkaska'yla birlikte yaya olarak bir iki, üç tümseğin duldasına gelerek oturdu. Bütün her taraf görünüyordu.

Dağ başındaki rüzgâr ışıklıyordu. Hava şimdi biraz soğukçaydı. Akkaskanın altına önceden hazırlanmış olduğu keçesini koyup yanına yatırdı. Akkaska, etrafa arasına göz gezdiriyordu.

Kasen, bunun keskin burnunu içinden beğenip takdir ediyordu. Çünkü Akkaska dağ başında oturmanın ne amaç taşıdığını çok iyi anlayıp farkına varmış gibiydi. Rahatına bakıp yatmayı pek düşünmüyordu. Bekliyordu. Yüksekten tomagası çıkarılan kartal gibi süzüp sağına soluna bakınıyor. Her tarafı arayanların önlerine bakıyor. Bazen doğrulup her tarafa göz atıyordu.

Dünkü jabagayı yiyenin Kökserek olduğu gerçektir. Dün yarısını yiyip bugün o jabagayı gece sakladığı yere gidip geri kalanını yiyip karnını doyurarak şimdi Aksoran'ın eteklerine gelmiş, kayalıklı, boz

çalıklı, engebeli bir vadide uyuyordu.

Kulağına uzaklardan bir ses geldi. Issız sakin dağda sabahki hava, tüm sesleri ikilendirip boşluğunda içine alarak yutup boğuyordu.

Uyanıp dizlerinin üzerine uzanıp ağzına kar aldı. Bu sırada çatır çutur ağaç sesleriyle taşlık yerde taktırlarla basan atın nal sesleri duyuldu. Kalkıp iyice bir gerindi. İnsanların kokuları hissedildi. Ağır ağır sırta çıktı. Tam bu sırada karşı yamaçtan gelmekte olan iki büyük insan seslenip ona doğru atıldılar.

Kökserek hemen dönüp sırtın öbür tarafına iner inmez vadiyi boylayarak yukarıya doğru koşturdu. Elinde uzunca sopası, altında formunda olan ak bedevisi olan Beysembay süratle koşup sırta çıkarak tekrar seslenip yukarıya doğru süratle koşturdu. Bu arada Kökserek paniğe kapılmasa da ara sıra yaptığı gibi tabanları yağlayıp, kulakları aşağı sarkıtıp Ak-soran'm sırtına doğru yol almıştı.

Sesler yakın yerden gelince, Akkaska yerinden fırladı. Kasen bunun siciminden çekerek, atına hemen biner binmez sesin geldiği tarafa doğru hızla koşturup o taraftaki sırta çıktı.

Önünde bir ok boyu kadar mesafede, sırtın tam üzerinde arkasına dönüp bakan karnı tok tayınşa8 gibi bir kök şolak duruyordu.

Ensesi kabarık, kuyruğu kısa ve boyu dağ başında tay gibi görünüyordu. Efsanedeki bozkurttu sanki. Sırta çıkar çıkmaz Akkaska da onu görüp fırlayıp üzerine atıldı.

Kasen'de, yavaşça köpeğine "kiş kiş" diyerek hızlı atını kamçladı.

Kökserek ardına bakarak dikkat edememişti. Bir anda önüne çıkıveren patırtıya baktığında süratle gelen Akkaska ile atlıyı görüp, sol taraftaki ovaya doğru kaçtı. Bir vadiye inerek koşup sağ taraftaki ikinci sırttan aştı. Onun ovasına doğru yaklaştığında atın nal sesleri dinmişti. Bunun süratli indiği vadi dimdik bir yardan oluşuyordu. Ama tam bu anda ardındaki karda tekrar tekrar kart kurt basarak gelen birşey yaklaşmıştı.

Kaçarken arkasına dönüp bakamadı. Bir anda yaralı bacağından kuvvetli bir ağız kapıp ovaya

doğru sertçe silkip kaldırarak savurdu. Bu anda düşmanı yanından süratle geçip hızını alamayınca önündeki berkimemiş kara girip düştü.

Akkaska'nın vurup geçtiği hızıyla kapaklanan Kökserek yerinden sıçrayıp atıldı.

Önceleri Akkaska böyle ısırıp savurduğunda özellikle yokuş aşağısına doğru ısırıldığında nasıl bir kurt olursa olsun tepetaklak burnu üzerine düşerdi. Böyle durumlarda güçlü ağızıyla yerinden kaldırmadan gırtlığından boğup atardı.

Bu sefer öyle olmadı. Akkaska kendisinden önce kalkıp goruldayıp atılan kurdu gördü. Bu da ona atıldı. Bu sırada kulak şakağından ısırılan mengene gibi sert demir ağız yulktuğunda yokuş aşağısına doğru sendeledi. Ama Akkaska yere düşmedi, bütün gücünü toplayıp dört ayağı üzerine dikildi.

Tecrübesiyle, yeteneğiyle Kök şolak'ın ağızından sıyrıldı. Kökserek ısırıldığında tamamıyla kavrayamayıp sadece derisinden almıştı.

Kökserek aynı istikamette, sırta doğru devam etmek istedi. Çünkü arkadaki gürültü tekrar yoğunlaşmaya başladı.

Ama Akkaska peşini bırakmadı. Süratle öbür tarafına geçip önünü keserek üzerine atılıp Kökserek'in kulak şakağından yakaladı.. Kökşolak bu defa da düşmedi. Akkaska'yı kaldırarak yukarı sıçradı. İlk yakaladığı yerden Akkaska'nın dişleri çözüldü. İkisi yüzyüze gelip birbirlerine sıçrayıp kızışp çenelerini birbirine geçirdiler. Artık birinden diğerinin ayrılmasına imkan yoktu. Bu kavga ne pahasına olursa olsun birisinin altta kalmasıyla bitecekti.

Tekrar etine diş geçince çılgına dönen Akkaska'nın öfkesi taşkın seller gibiydi. Kurtlarla çok kez boğuşup takip başladığından beri Akkaska vücuduna diş geçinceye kadar bütün gücünü kullanmazdı. Şu anki durum kılcal damarlarına kadar harekete geçirip yakıp kavurmuş gibiydi.

Kökserek de deminden beri peşini bırakmayan köpeğe karşı gerçek oyununa başlamıştı. İkisi şahlanır halde birbirinin kulak şakağından da gırtlığından da kaptırmıyorlardı. Ön ayakları havada direşip

bu anı yaşarken ikisi de bu işin çabuk bitmeyeceğini anlamış gibiydi.

Kan beyinlerine sıçrayıp, gözlerinden kıvılcımlar saçarken Akkaska önünde ardına kadar açılan ağza çat diye dişlerini geçirdi. Bu kurdun alt dişleriyle dilini birlikte çiğnerken kurdun yukardaki azı dişleri Akkaska'nın burnunun iki tarafından yukarı aurtlarına kırş kırş girdi.

Sivri dişler ktır ktır, çatır çutur çiğnese de hâlâ birbirinden çözülmедiler.

Bu sırada yukarı sırttan çıkar çıkmaz aşağıya doğru kestane renkli at da ak kısarak da koşturmuştu. Kasen ve Beysembay "Allah, Allah" diyerek sopalarını sallayarak geliyorlardı.

Yukarı tarafta Akkaska: boğuşan ağızlardan sal-yalarla karışan kan akıp karınlarından soluyorlardı.

Akkaska Kasen'in sesini duyunca yokuş aşağı yulkup büktüğünde Kök şolak'ın beli gevşeyip kırt ederek yere yıkıldı. Ağızları birbirinden yine ayrıldı. İkisinden de ses seda yoktu. Boğuşma esnasında düğümlenip öylece kalmışlardı. Sonuçta biraz da olsa alınan nefes sesi duyulmuyordu.

— Ya, Allah!... Ya Allah... Tut onu, tut onu!... Ya Ervah, medet! diyerek iki atlı üzerlerine geldiler, atlarından apar topar inip başlarına üşüştüler. Atlar, başıboş bırakıldı.

— Aman!... aman!... ağzını!... diyerek, Kasen

kalın kamçısının sapını Kökserek'in gırtlığına sokup iyice bastırarak kurdun ağzını yukarı doğru çevirdi. Akkaska'nın kanlı ağzından Kök şolak'ın dişleri birer birer çıktı. Akkaska o zaman böğrünü çekerek nefes alabildi.

Fakat hâlâ canını çıkarana kadar kurdun çene kemiğini katır kutur çiğniyordu. Bu arada Beysembay da kara bıçağı Kökserek'in akciğerine sokup sokup çıkardı.

— Bu... bu... işte bu melun! dediler. Kökserek'in canı çıktıktan sonra Akkaska'yı Kasen'le Beysembay zorla çekip aldılar. Kuyruğundan tutup sürükleyerek bir kenara çektikten sonra Akkaska kendini toparladı. Ama tamamen yorgunluktan bırakılan yere boylu boyunca uzandı. İyice yorulmuş, bitkin düşmüştü.

Halk sakinleştikten sonra, Kök şolak'ın kulağına bakarak eskiden yanlarında kalıp ayrılan Kökserek adlı eniğın olduğunu anladılar. Kurmaş'ı hatırlayıp bazılarının gözlerinden yaşlar da süzüldü. Obaya geldiğinde Kurmaş'ın büyükannesi feryadlar içinde ağlayarak:

— Kahrolası, neyini almıştım?! Ne kötülük yapmıştım?... Koyunda besleyip büyütmekten başka sana ne yapmıştı benim yavrum! diye, halkın hepsini gözyaşlarına boğarken Kökserek'in kafasını tekmeledi.

MUSTAFA ÇOKAYULI

Mustafa Çokay'ı hatırlamak, onun yaptığı işi belirlemek, sadece geçmiş tarihimize itibar ve hürmet değildir. Öyle dersek, M. Çokay'ın ulaşmak istediği hedeflerinin değerini, uğruna hayatını bağışladığı ülküsünü anlayamamak anlamı çıkardı. Vatan hizmetini en yüksek seviyede yerine getiren, ne yazık ki, en önemli isteğinin gerçekleştiğini görmeden vefat eden bu aydını bugünkü vatandaşlarının nasıl anlayıp değerlendirmeleri gerekiyor ?

Bizim anladığımızı göre, M. Çokay, halkımızın geçtiği yolu, özellikle XX. Yüzyıldaki kaderini tayin etmek için benimsediği, ilmi ve tarihi kavram "Türkistan" ve "Türkeli" ülküsüdür. Öyle deyişimizin sebebi, Mustafa Çokay'ın ulaşmak istediği hedefi sadece Kazak ülkesine, bugünkü bağımsız Kazakistan tarihine bağlarsak, Mustafa Çokay'ın şahsiyetini ve ulaşmak istediği asıl hedefini anlayamadığımızdır. Çünkü Mustafa Çokay, Kazak ülkesinin bağımsızlığını Türkistan'ı eski zamanlardan beri ana yurt edinen diğer kardeş halkların bağımsızlığından ayırmamıştır. Mustafa Çokay için Türkistan bütünlüğü ve Türkistan bağımsızlığı eksik kavramlardır. Rusya baskısından kurtulma, Türkistan Türk halkları için bağımsız Devletler Birliği Federasyonunu kurmak demektir.

Öyle ise, önce "Türkistan" kavramı ve onun yeniden canlandırılmasından bahsedelim.

Bu arada ilk hatırlanması gereken, "Türkistan" kavramının eski, yani 1917 yılı Ekim devriminden önce ilmi kaynaklarda, basım yayınlarda, yönetim belgelerinde ilmi, siyasi, teorik ve kültür kavramı olarak kullanılmasıdır.

1924 1925'li yıllarda gerçekleştirilen Sovyet idari taksim sistemine göre Rusya imparatorluğu içerisindeki Eski Türkistan'ın yerine Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ve Tacik adında beş cumhuriyet meydana geldi. Bundan sonra bu coğrafyanın eski "Türkistan" adı kaldırılıp, Orta Asya ve Kazakistan Cumhuriyetleri olarak Sovyetler Birliğine dahil edildi. 1985 yılında başlayıp, 1991 yılı Aralık ayında sona eren Sovyetler Birliği'nin dağılması, sadece eski Türkistan topraklarında bağımsız beş devletin ortaya çıkmasını değil, onunla birlikte belli bir derecede tarihi "Türkistan" kavramının canlanmasını da sağlamaktadır. Bu canlanmanın sebebini sadece

Prof. Dr. A.KOYGELDIEV

Kazak Türkçesinden Aktaran:
Banu MUHYAYEVA

halklarının tarihi birliğidir. Başka bir tabir ile, Türkistan halkları eski tarihi dönemlerin olaylarını tekrar yaşamaktadır. Yani belli bir baskının dağılması, onunla beraber oluşan ideolojik ve medeni, manevi değerlerin ortadan kalkması, Türkistan halklarına tarihi boyunca her zaman "şimdi ne olacak?", "yol nereye doğru gidecek?" sorusunu tekrar öne sürmüştü. Bugün de bu sorunun yeniden gündeme geldiğini anlıyoruz. Bu soruların oluşmasına iç ve dış faktörlerin etkisi olduğu bilinen bir gerçektir.

İç sebepler Türkistanlı devletlerin iş birliği, ekonomik ilişkilerini zamanın taleplerine uygun yeni seviyeye ulaştırmaktır. Bu belli bir derecede öteden beri süre gelen kalıplaşmış faydalı ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirmektir. Karşılıklı ilişkilerde etkisi bilinen aşağıdaki faktörleri de dikkate almalıyız.

Birincisi, Türkistan ülkesini XX. asrın 1980'li yıllarının sonuna kadar yöneten Rusya'nın (sonra Sovyetler Birliği) dağılmasına rağmen, onun tekrar yerine dönme isteğinin olmayacağını kimse söyleyemez. Program düzeyinde yorumlanan öyle bir fikrin mevcut olduğu Rusya'da yayınlandı ve devlet politikası niteliğinde de bu gibi hareketler görünmektedirler. Böyle düşüncelere ve hareketlere şaşmamak lazımdır. Çünkü Rusya belli bir jeopolitik sahada kendi menfaatını düşünecektir. Ama, onların bu hareketleri bundan sonraki dönemlerde Türkistan halklarının menfaatlerine ne kadar uygun gelecek mesele ordadır.

İkincisi, Türkistan'ın bir taraftaki komşusu Çin'dir. Türkistan'ın doğu bölgesi bu devlet içerisinde. Tarihi tecrübenin gösterdiği gibi, Türkistan halklarının bu devlet ile ilişkileri genelde barış olmasına rağmen kolay olduğu söylenemez. Çin ve Rusya'nın stratejik amaçlarının Türkistan bölgesinde buluşması, belli derecede Türkistan Çin ilişkisini zorlaştırmazsa bile kolaylaştırır.

Üçüncüsü, Türkistan şimdi belli derecede ABD, Batı Avrupa ve Japonya gibi büyük ekonomik, siyasi, medeni merkezlerin amaçlarını birleştirip yüzünü bölgeye doğru çevirdiği ülkedir. Bu bölgede kendi çıkarını düşünen Batılı devletler, komünist ideolojiden kalan boşluğu, Batı medeniyeti değerleriyle doldurma gayesinde. İşte bu durumlarda tarihte ortak

adla adlandırılan Türkistan bölgesinde oluşan devletlerin kendi ortak menfaatleri hakkında birlikte düşünmemesi mümkün değildir.

Öyle ise, bu tabii ortak hedefi koruma döneminde M. Çokay'ı destekleyen "Büyük Türkistan Ülkesi" hangi yer tutacak, onun tarihi esasları bugünkü duruma ve geleceğe göre nasıl değerlendirilecek?

Fars dilindeki "Türkistan" kelimesi, Türk ülkesi anlamına gelmektedir. Türk ülkesini böyle adlandıran Sasanid İranlılarıdır (III. VII. Asırlar). Türk ülkesinin sınırları Türk halklarının yerleşmesine ve türlü siyasi durumlara göre değişiyordu. X. asrın başlarında bugünkü coğrafi şeklini aldı. Batı sınırları Ural dağının güneyini, Cayık, Ural nehrini, İdil'in (Volga) denize ulaştığı havzasına kadar, Hazar denizi, kuzeyinde İrtiş nehrini, doğusunda Doğu Türkistan'ın doğu sınırlarını, güneyinde ise Horasan ve Kopetdağ dağları sınırlarını kapsamaktadır.

Dünya kaynaklarında son yıllara kadar Türkistan ikiye ayrılıyor. "Doğu Türkistan" ve "Batı Türkistan". Doğu Türkistan Çin devletinin içerisinde (XVIII. asır) ortalarında Çin'e bağlı olduktan sonra, "Çin Türkistanı" Çin kaynaklarında "Sinsızan" (2) diye geçiyor. Batı Türkistan ise XVIII-XIX asrın ikinci yarısında Rusya İmparatorluğunun egemenliği altına girdi. Kaynaklarda "Rus Türkistanı" diye geçiyor. Doğu Türkistan'ın toprak ölçüsü 1.503.563 ise, Batı Türkistan'ın 3.836.503 km²'dir. İkisi birlikte 5.340.066 km² alan kaplamaktadır.

Bunlardan başka yerli halkın nüfusuna göre adlandırılan "Afganistan Türkistanı" ve "İran Türkistanı" kavramları da geçmektedir.

Türkistan Tarihinde Kısa bir Gezi

Bizim çalışmalarımızın konusu Batı Türkistan'dır. "Türk eli", "Türkistan" bizim için bir program, bir kavram, bir ölçüdür. Öyle ise, o, ne zaman hangi sebepler ile ortaya çıktı? Bize göre, onun meydana gelmesi, Türk boylarının komşu devletlerle ve iç mücadele sonunda kendilerinin ortak etnik menfaatlerini birlikte koruma ihtiyacını kavradığı ve sosyal gelişmede o seviyeye ulaşabildiği zamandır. Hun, Üysin ve Göktürk devirlerinde vardı, bütün bir fikir birliği olarak ortaya çıktığı dönem VI-VIII. asırlarda kavim olarak değil, ortak Türklük ülküsü esasında

gerçekleşen, ilk Türk devletlerinin oluşması dönemine rastlıyor.

VI. asrın ortasında şimdiki Moğol topraklarında Türk Kağanı ortaya çıktı. Devleti Bunun Kağan yönetti. Bunun dibinde kuvvetli bir devletin ortaya çıkmasından Çin'deki Tan sülalesi (612-907 yy) hoşlanmadı. Kağanlığın iç mücadelesinden yararlanan Çinliler 630 yılında topraklarını ele geçirip, 50 yıl boyunca kendilerine tabi tuttu. Türklerin sosyetesini, Çinlilere bağlı kaldıklarından çocuklarına Çin eğitimi ve kültürünü öğretip, onların unvanlarını kabul etmeye başlıyor. Böylece Türklerin Devlet birliği ve bağımsızlığı tehlikeye düşüyor. Bu düşüncüyü anlatan büyük Kül Tegin yazıtında şöyle diyor: Bu gibi ağır dönemlerde Kutluğ Kağan yöneten Türkler baş kaldırıp, devlet bağımsızlığını elde ediyor, ülkeyi birleştirme hedefini yerine getirebilen Kutluğ Kağan' a halkı İleriş unvanını veriyor.

İleriş'ten sonra Tan baskılarına karşı mücadeleyi Bilge Kağan, Kül Tegin ve Tonyukuk sürdürdü. Bu üçlü dönemine bütün Türk dünyası ülküsünün yükseldiği dönem dememiz doğru bir ifadedir. Buna, tarihi devirlerdeki Türk yurdunun üç büyük devlet adamına diktiği anıtlardaki yazılar tanık oluyor. Bunlar sadece sıradan kahramanlara, tanınmış yöneticilere dikilen anıtlar değil, vatanın ağır dönemlerinde en önemli meseleleri çözebilen devlet adamlarına Türk halkı tarafından gösterilen saygıdır. Anıtlardaki yazıların ortak fikri, Türk halklarının birlik ve bağımsızlığını koruma ülküsüdür.

Tarihçi A. N. Gumilev'in Türk Kağanlığı ile Tan sülalesi arasındaki mücadelenin sadece devletler arasındaki çatışma olarak değil, bununla birlikte medeniyetler, dünya görüşü arasındaki çatışma olarak değerlendirmesinin (GUMİLEV, 1953) önemi büyüktür. Çünkü bu devrin kendine özgü özellikleri var. Türk medeniyetinin oluşum dönemi idi. Göçebe ve yerleşik hayatın sıkı bağlantısına dayanan ekonomi sistemi, Türk dili ve fonetik yazısını, kamuoyunu, on iki hayvan isminden meydana gelen takvim sistemini oluşturması bunların delilleridir.

Sonuç olarak Çin devleti ile aradaki bin yıllık mücadele Türkler için "Bütün Türk Dünyası" ülküsünü ortaya çıkardı. Türklerin bundan sonraki takdiri için bu netice Çin Setti' nin dikilmesi kadar önemlidir.

VII. asrın sonlarında Turan'ın batı bölgesi Arap hilafeti içerisine girdi. Arap baskısı ilk dönemlerde yerli ekonomi ve medeniyete zararı olmasına rağmen sonraki dönemlerde çeşitli ülkeler ve medeniyetler arasındaki ilişkilerin gelişmesine, İslam esasına dayanan IX-XI. asırlarda Turan, yakın doğudaki olağanüstü medeni birikime yol açtı. Bu durum Turan halklarını küçük kavimler dağınkılığından, halkını da yerleşik yaşamı ve ticareti, el sanatını benimsemeye, merkezi devlet birliğinin oluşmasına, İslam dini ve medeniyeti temelinde manevi olgunluğa ulaşmasını sağladı.

Orta asır Batı Avrupa'sında Latin dilinin büyük önemi olduğu gibi, Arap hilafeti ve ona yakın bölgelerde Arap dili universal ilim ve edebiyat dili haline geldi. Bununla birlikte bu durum belli derecede Türk dilinin gelişmesinde zararlı oldu. Bundan dolayı Türk dili ve kültürünün ortak Türk medeniyetinin sönmemesi için, bunun gibi büyük hedefler uğruna hizmet eden yazarlar ortaya çıktı. Onlar, " Bütün Türk Eli " ülküsünün yeni şartlara uygun yeni çağını, yeni tarihi dönemini açtılar (X. XI. y. y.). Manevi kültür sahasında açık boy gösteren bu hareketin başında Yusuf Has Hacıp Balasağun, H. A. Yesevi, M. Kaşgari gibi büyük düşünür ve alimler gelmektedir. Onlar, tabii " Bütün Türk Eli " ülküsünü fikir olarak ortaya attıklarını düşünmemişlerdi, fakat bu anlamı taşıyan büyük manalı iş yaptılar. Çünkü bu alimler Türk dilinde veya Türkler hakkında eserlerini yazarak, Türk dili imkanlarını aşmakla yetinmediler, bununla birlikte, Türk medeniyetinin de dünyaya açılmasını sağladılar. Her medeniyet için bundan önemli iş olmasa gerek. (BALASAĞUN, 1986)

Genel olarak bu tarihi dönem (IX.-X yy.), Türk dilinin Arap diliyle beraber ilim ve yazı, edebiyat, felsefe ve din, siyaset ve hukuk dili olduğu dönemdir. Onun bu dereceye yükselmesinde Arap, Müslüman medeniyetinin tesiri engindir. Başka bir tabirle bu tarihi dönemde Türk medeniyetinin kendi enginliğini hissetmesi, olgunluğa ulaşması İslam dini ve Arap medeniyeti ile gerçekleşti. Bu bakımdan, hilafet medeniyetinin Türk medeniyeti için, belli derecede, başka medeniyetlerle uzlaştırıcı görevini yaptığını yok sayamayız.

Bu tarihi dönemde oluşan Türk medeniyetine has özellikleri tespit etmeliyiz. O, ilk olarak,

Türklerin göçebe kısmı, resmi olarak günlük yaşamında eski dini Gök Tanrı inancını devam ettirdi. Göçebe yaşamında başka türlü olması mümkün değildi.

Mescit, medrese, mekteplerin eksikliğinden dolayı İslam yeni duruma göre uygulanmıştır. Böylece iki dini görüşün kaynaşması göçebe yaşamın taleplerine göre, üçüncü bir dini görüş ve dünya bakışının oluşmasına temel oldu.

Yukarıda belirtilen Y. Balasagun ve H. A. Yesevi eserlerinin sözlü ve yazılı geleneklere dayandıkları araştırmacıların hepsi kabul etmektedir. Böyle bir durum genel olarak göçebe Türk medeniyetinin ortak manzarası idi.

XIII. yy. Orta Asya Türk tarihinde yeni bir dönem açıldı. Onların eski vatanı, şimdiki Moğol topraklarında Türk ve Moğol kavimlerinin Cengiz bayrağı altında birleşmesi neticesinde Büyük Okyanus' tan Doğu Avrupa'nın batı sınırlarına kadar uzanan, Moğol İmparatorluğu ortaya çıktı. (XIII-XIV. yy.).

Her zaman tenkit edilmeyen tarihi dönemler vardır. Onlardan birisi de XIII. yy.'a kadarki Türklerin devlet ve askeri teşekkülü, Cengiz ve onun ortakları devrinde Moğollara hizmet ediyor. Hatta, bazı eski Türk boyları, tarihçi Reşidüddin'in dediği gibi, kökeninin Türk olduğunu unutup, başarılı Moğol tesiri altında kendilerini Moğol sayıyor. Böylece, Yedisu ve Sır boyundaki Otrar kalesinin dışındaki düşmanla içindeki Koruyucular bile kandaş Türklerdi.

Cengiz Han devrine kadar ki yazılı ve sözlü seçere kaynaklarına Raşid addin eserine dayanarak böyle bir yorum yapabiliriz. Birincisi, Türk halklarının XIII - XIV. y.y.' lardaki sınırları bugünkü kapsadığı topraklarla aynı yere geliyor. İkincisi, Cengiz Han'ın yönettiği Moğol kavimlerinin siyasi üstünlüğün güçlenmesi sırasında komşu Türk ve Moğol kavimlerinin arasında etnik karışmalar oluyordu. (FAZULLAH, 1952) Ama kısa süren bu dönem Türk boylarının tamamen Moğollaşmasına götürmedi. Moğollar eski Türk boylarını eritemedi. Çok sürmeden, onların tekrar ayrılmaya doğru gittiğini görürüz.

Başka bir tabirle, Moğollar ve Türklerin birleşmesi, sadece kendi arasındaki etnik karışmayı değil, belli bir amaçla ortaya çıkan siyasi ittifak olduğu kanaatim veriyor.

XIV. yy' ın sonu ve XV. yy' ın başlarında Moğol İmperyasının dağılmasından dolayı, Türk

halkı yeni safhada gelişmeye başladı. Emir Timur devri Türkistan ülkesinin kısa süreli olsa bile ekonomik, medeni, ilmi gelişmeye doğru gittiği dönemdi. Bu tarihi dönemde " Bütün Türk Eli " ülküsü daha ileri götürüldü.

Emir Timur ve başka Hanların sarayında Türk dili ilim ve edebiyat dili oldu. A. Nevai kaleminden doğan, " Ferhad ve Şirin " destanındaki şu sözler manevi dünyanın görüntüleri idi:

Hostovım, Nizami' yim diyemem

Şairlerin tanrısı Cami'ye eremem (SATA-ROUZBEKSOZO, 1972)

Ne yazık ki Türkistan ülkesinin bu yenileşmesi önceki, yani IX-XII. yy'daki ekonomik ve medeni gelişmeye ulaşamadı. Emir Timur'un idaresindeki devlet teşkilatı Kanun emriyle Semerkand'a toplanan el sanatçıları, onların hayalinde doğan Türkistan ülkesindeki mimari ürünleri, Uluğbek'in astronomik eserleri ve Babur'un müthiş yazıları Türkistan medeniyetini Batı Avrupa'daki gibi Pazar ekonomisi ve demokrasi yoluna götürmeye yetersiz idi. Ulu Emir' in vefatından sonra Türkistan ülkesinde kendi aralarındaki (feodal) iç mücadele yaygınlaştı. Genel olarak Doğu dünyasındaki ilim ve teknikte gerilik birkaç yüz yıl boyunca Türkistan'ı sardı.

XVIII XIX yy.'daki Rus sömürgesi Türkistan'a ekonomik ve medeni yenileşme getirmedi. Bin yıllar boyunca sömürgecinin birkaç türünü başından geçiren Türkistan, Rusya'nın getirdiği baskıyı daha görmemişti. Siyasi yerel yönetim teşkilatı sömürge bürokratlarının eline geçti. Rusya emperyalizmi burada tamamen yerleşme hareketini ele aldı.

İç bölgelerden göç eden Rus ve Avrupalılar, yavaş yavaş Türkistan halkının çoğunluğu olmayı sağlayarak, Rus hakimiyetinin temelini oluşturdu. Türkistanlılar dünya medeniyetinden dışlanan "tuzemliler" sayılarak, " basit " yaşam gelenekleri kaldırılıp Ruslaşmaya mecbur oldu. Bütün iletişim kurallarını elinde bulunduran medya, Avrupa topluluğuna, Türkistan'ın yerli halkı yeni teknik ve teknolojisi, sosyal ilişkileri ve medeniyeti benimsemeye yeteneksiz olarak gösterilip, kendisi de buraya, Türkistan'a, Avrupa medeniyetini getirici izlenimi verdi. Eski zamanda dünya merkezleriyle doğrudan ilişkide bulunan Türkistan, artık batı ve doğu ülkeleriyle

ilişkinisi sadece Rusya aracılığıyla gerçekleştirilebiliyordu.

Daha yeni ekonomik gelişme seviyesindeki Rusya ise Türkistan'ı ucuz sermaye kaynağı, kendi mallarının pazarı olarak kabul etti. Böyle bir seviyede Türkistan, 1917 tarihindeki devrime geldi.

Ve İhtilal Sonrası

Çarlık hükümetinin yıkılışı ve onun peşinden gelen 1917 yılındaki ilk adımları sıralarında " Bütün Türkistan " ülküsü XX. yy'ın başında Türk Halkının bağımsız Milli devletlerini kurma çabalarında görünüyor. Buna yönelik çabalar, mesela, Kazak, Tatar, Başkurt ve başka halk aydınlarının siyasi hizmetlerinde görülmektedir.

"Alaşorda" ile "Erkin Baçkortostan" bunun delilidir. Türk halkının bağımsız devlet olma yolundaki hedefleri, onların birkaç yüzyıllık gelişme neticesinde, tabii olarak hak etmiştir.

Bununla birlikte bu hareketler, " Bütün Türkistan " ülküsünün yeniden geliştirilmesine engel olmadı. XX. yy'ın başında bu ülkü, ilk olarak Türk aydınlarının iki kısmına; (Çarlık döneminde oluşan ve Sovyet yöneticiliğine katılan aydınlar) (Yani batı' da İdil ve Cayık'tan itibaren, doğuda Kazak bozkırları ile Kırgız Aladağı arasındaki Türk halkına) yayıldı.

XX. yy'ın başında Türkistan Milli İstiklal iddiasına Tatar (Kırım ve Kazan), Başkurt aydınları hizmet ettiler. Bu tabii idi. Çünkü ilk Rus baskısı altına giren, onlarla mücadelenin değerini anlayan ve bu yolda tecrübe edinen de bu halklardı. İsmail Gaspıralı'nın "Tercüman"ı, Fatih Karimov'un "Vakit" gazeteleri, Tatar aydınlarının organize ettiği matbaalar, onların başlattıkları yeni eğitim, belli derecede Milli Türk İstiklaline hizmet etti.

Milli Türk İstiklalini XX. y.y başlarında Türk halkları arasında dağılan sultan nesilleri destekledi. Zeki Velidi Toğan kendi hatıralarında 1905 1907 yılları belli Dultan nesilleri Galiaskar Sırtlanov ve Selim Gerey Cantorin'in, Rusya Türkleri "coğrafi muhtarlığı" hakları için mücadelesini destekleyip, onların yardımıyla Gabdraşid Kazıy İbragimov'un "Avtonomya" adlı kitabı yayınladığım söylüyor. (TOĞAN, 1994)

Bu gibi hareketler daha sonra Rusyalı Türk aydınları arasında büyük rağbet gören federasyon

hareketlerine ulaştı.

XX. asrın başındaki Türk İstiklal hareketlerinin eski dönemlere kıyaslandığında epeyce güçlendiğini kabullenmek gerekir.

Emperya sahasında yayılan türlü siyasi akımlar Türk Halkları istiklal mücadelesine katkıda bulunmaya gayret ettiler. Onların arasında Kadetler Partisi, sosyal demokratlar, dini hareketler ve diğerleri vardı. Bu tarihi dönemdeki istiklal için mücadele tecrübesini eleştiren M. Çokay şu üç eksikliği gösteriyor. 1. Türk aydınlarının, Rus devrimci demokratlarına güvenip, onlara dayanarak istiklal umut etmesidir. 2. Bir grubun da siyasi başarıya dua ederek kavuşacağına inanmasıdır. 3. Hareket liderlerinin siyasi yönden olgunlaşmamasıdır. Genel hareketi birleştirebilen ortak bir programın olmaması, kendi aralarında anlaşmazlığı yarattı.

Mustafa Çokay, bu konuda fikrini açıklayarak, tarihi gerçeğin derinine götüren şu sonuçlara gelmiştir: " Sonra kurulup az bir süre yaşayan türlü Milli bağımsız devletler (bu arada önce Hokand Muhtarlığı, Alaşorda, Başkurdistan Cumhuriyeti ve başka hükümetleri söylüyor) tecrübesi, bize bir yandan Rus devrimcilerine güvenmemizin yanlışlığı ispatlıyor, Öte yandan, açıkçası herhangi bir ülkede azınlık halkın kendi devletini kurup, onu Rusya Emperyalizmi tırnağından koruyabilmesinin mümkün olduğu fikrinin yanlış olduğunu gösteriyor." (ÇOKAY, 1997)

Sovyetler Birliği zirvesine ulaştıktan sonra, 1920 yılları Türk dünyasının bağımsızlığını sağlama hareketi Sovyetler çerçevesinde devam etti. Bu mücadelenin liderleri, 1920'li yılların sonuna doğru, bu hedeflerine yeni Bolşevik iktidarında ulaşamayacaklarını anladı. Şimdi bu hareketten bahsedelim.

Metropolde Ekim Devriminden sonra, Taşkent'te Sovyet Türkistan bölgesi III. toplantısı, Milliyet otonomisi fikrini kabul edemeyeceğini bildirdi. 140 adamdan oluşan Türkistan Halk Komiserler Sovyeti toplantısı, sadece Avrupalı halkların üye olduğu yönetim kurulunu belirledi ve merkezi yönetimin V. İ. Lenin'e yolladığı telgrafında, merkezin bütün kararların yerine getirmeye hazır olduğunu belirtti. 26 Kasım'da 1917 tarihinde Kokand şehrinde IV. Bölge Müslümanlar toplantısı düzenlendi. Türkistan'da yerli halkların siyasi bağımsızlığını sağlamayı

hedefleyen ilkeyle bütün halkların haklarının korunacağını belirtti.

Kokond (Türkistan) Muhtarlığının meydana gelmesi Türkistan halklarının siyasi, ekonomik ve manevi bağımsızlıklarının görüntüsü idi. Fakat Bolşeviklerin iktidara gelmesi halkın bu arzusuyla uyuşmadı. Kokond'ı kana boğup, Muhtar Cumhuriyetlerini kuvvet kullanarak dağıttı. Bu sıralarda Türkistanlıların haklarını koruyan, Çarlık hükümetiyle mücadelede yetişen milliyetçi aydınlar idi. Onlar sosyal meselelerin çözülmesinde Bolşevik programını desteklemedi. Türkistan halkına Milli Otonomi talep edip, Milli meselelerin halkın doğrudan katılması ile çözülmesini arzuladı. İşte, bu programı ileri sürenler arasında Münnevver Kari, Mahmud Hoca Bekbudi, Ubaydullah Kodcayev, Mustafa Çokay ve taraftarları vardı. Bütün ve bağımsız Türkistan programını destekleyip, onun uğruna çalışan aydınlardan en ileri gelenleri Murseyd, Sultan Galiyev ve Turar Riskulov'un isimleri dikkate değerdir. Burada onların bu mesele konusundaki fikirlerini geniş bir şekilde dile getirmek mümkün olmuyor. Bu sebepten, esas fikirlerim dile getirmekle yetiniyoruz. T. Riskulov "Türkistan Muhtarlığının cumhuriyet olması hakkındaki programında" aşağıdaki fikirleri ileri sürüyor:

1. Madde: Sırderya, Jetisu, Fergana, Semerkand ve Hazar boyu bölgelerinden oluşan Türkistan, Kırgız (Kazak), Özbek, Türkmen, Karakıpçak, Kıpşak, Tatar, Tarançı/Uygur, Durgan vs., ve yerli yahudilerin vatani sayılsın, Rus, yahudi, Ermeni ise vb. Kelimsek (dıştan gelenler) sayılsın." (KONRATBAYEV, 1994: 129-135)

4. Madde: Şimdiki Sosyalist teşkilatlanma dönemi sadece toprak bölünüşü değil, milliyetler arasında sınırlarında ortadan kaldırılmasını gerektirdiğinden, Türkistan'ın beş bölgesinden oluşan coğrafi sınırları, herhangi bir ayrı sınır sayılmadan, Türk Sovyet Cumhuriyetine üye olmayı isteyen, yeni cumhuriyetin içerisine dahil etme imkanı var sayılsın.

6. Madde: İşçiler ve ezilen halkı enternasyonel zihniyetle birleştirme amacıyla, Türk halklarının Tatar, Kırgız (Kırgız ve Kazak), Başkurt, Özbek vb. olarak bölünüp, küçük cumhuriyetler kurmaya çalışma düşüncelerini komünist örgüt yoluyla ortadan kaldırmak ve beraberlik ülküsü için Rusya Federasyonu

içerisindeki diğer Türk halklarını da Türk Sovyet Cumhuriyetinde birleştirmek gerekir, bunları gerçekleştirmek için Türk halklarının özelliklerine göre birleşmeyi hedeflenmeleri gerekiyor. 1920 yılının Ocağında Taşkent'teki Müslümanların toplantısında kabul edilen bu programa göre, Türk Cumhuriyeti Sosyalist Milli Cumhuriyet olmalıydı. "Milliyet" ve "Devlet" kavramlarının Bolşevik programlara uygun gelmediği gerçektir. Ancak Sovyet iktidarının ilk yıllarında bu kavramların uygun gelebileceğini zanneden aydınların da olduğunu yok sayamayız.

T. Riskulov ve onun fikir taraftarları, sadece o dönemdeki devlet iktidarını değil, hatta Komünist Partisinin de Milliyet anlayışı esasında kurulabileceğini sandı. (KONRATBAYEV, 1994: 129-135)

T. Riskulov'un adı geçen programında, gelecek Türk Cumhuriyetindeki Komünist Partisini "Türk Halkları Komünist Partisi" diye adlandırmayı teklif etmesi bunun delilidir. (KONRATBAYEV) Bu fikir Türk Cumhuriyeti ordusu hakkında da söylendi.

Sonuçta, Türk Cumhuriyeti gelecekte Rusya Sovyet Fedarasyonu içerisindeki Türklerin bağımsızlığını sağlayan Muhtar Cumhuriyet esasına dayanan devlet olmalıydı. Bu sırada dikkate değer mesele, Türk Cumhuriyeti başka Türk devlet kurumları için her zaman açık, gelecekte ise devlet çapında konfederasyon esasında birleştirilebilmeliydi. Sovyet iktidarının son yıllarındaki gelişmesinin gösterdiği gibi, T. Riskulov'un fikri, devrimci havanın ortaya çıkardığı, o zamanın tarihi gerçeği, Sovyet gerçeğinin doğurduğu gibi bir olaydı. İmperyanın başkentinde ve yerli yönetimlerde onu dinleyen ne kurumlar vardı, ne yöneticiler.

Sultan Galiyev Dedi ki...

Bunu Sultan Galiyev'in kaderi göstermişti. Murseyid Sultan Galiyev'in fikrine göre, Rusya Roma emperyası, Arap hilafeti, Cengiz Han, Timur ve Osmanlı emperyasının gittiği yollara gidip dağılmaya uğrayan bir emperyadır. Onun yerine gelen SSCB'de ebedi olmayan, geçici bir olgudur. Bunların yerine bağımsız milliyet devletlerinin ortaya çıkacağı açıktır ve bu tabii bir şeydir. İşte, bunun gibi bu tarihi durumda SSCB içerisindeki Türk halklarının bütün bir devlet organizasyonunda birleşeceği kaçınılmaz

gerçektir. Ona gelecekte, komşu Doğu Türkistan'ın, Afganistan ve Rusya'daki Türk bölgelerinin de katılması ihtimali büyüktür.

"Benim fikrime göre", diye yazdı Sultangaliyev, "dünyada bu hareketi engelleyebilecek güç yoktur. Çünkü bu hareketin ülküsü çok ilerici ve devrimcidir. Onu geciktirmek, engelleyebilmek mümkün olabilir, ama kökünden yok etmek mümkün değildir." (SULTANGALİYEV, 1942: 469) Bu onun 1929 yılında yazdığı fikirdir.

M. Sultangaliyev, T. Riskulov ve M. Çokay gibi Sovyet hükümetinin Türkistan halklarını ayrı cumhuriyetlere ayırma politikasını desteklemedi ve onu açıkça belirtti bile. "Bana ... Sovyetler iktidarı ve partiya... Türk halklarını boy özelliklerine göre ayırma politikasını tekrar incelemesi gerekli gibi görünüyor, çünkü güçlenmekte olan reaksiyon güçlerin Türk Sovyet cumhuriyetlerini teker teker yok etmesi kolay olacak, bütün olursa buna yapamazlar." (SULTANGALİYEV, 1992) M. Sultangaliyev bu fikrini diğer bir eserinde tekrar söylüyor. O, "Moskova bugün Türkistan'ı ekonomik ve siyasi yönden zayıflatmak için Turan halklarını küçük kavimlere ayırmakta, ama iki yıl geçer geçmez parçalanmış Turan halkları, yeniden bütünlüğü elde etmeye çalışacak ve eskiden de kuvvetli birleşik bir devlet oluşturacaktır." (SULTANGALİYEV, 1995)

Oyuncak Cumhuriyetler Birliğini kurmak, dışarıdan milletlerin eşitliğini sağlayan devlet olarak görünmesine rağmen, gerçekte Milletler ilişkisinde yeni sitemin dışı kırmızı, içi beyaz politika yürüten yeni emperyalist anlayıştaki bir hareket olduğunu T. Riskulov'un da, M. Sultangaliyev'in de farkında olduklarını zaman göstermektedir.

Kuvvetsiz, hukuksuz cumhuriyetler oluşturmak her yerde " Vehkorosların " (Büyük Rus) üstünlüğünü sağlamayan "Bütün, parçalanamaz Rusya" politikasının yolu idi. Ama, insaniyet tecrübesinin gösterdiği gibi " bütün parçalanamaz" emperya olmaz. Sovyet emperyası da sadece tarih listesinde kalan emperya oldu. Sonuçta, "Türk Eli" ideasının ortaya çıktığı dönemler Türk halklarının tarih sahnesine çıkması ile, etrafındaki türlü etnik devletlerle yeniden münasebet kurmaları gerçekleşti. Onun meydana gelip, her türlü süzgeçten geçip, sosyal,

siyasi ve manevi faktör olarak uluslararası ilişkilerde yerine oturması; Turan Çin, Turan İran, Turan Ellenler alemi, Turan Arap Hilafeti, Turan Moğol, Turan Hungar, Turan Rusya gibi ilişkiler akımında, Türk halkları ortak tarihi menfaatlerinin farkında olup, onun uğruna bilinçli ve amaçlı mücadele etmesiyle doğrudan ilgilidir. Merkezi Asya tarihinde büyük iz bırakan Türk Çin, Türk Parsı, Türk Arap, Türk Cungar savaşları "Bütün Türkistan" ülküsünü güçlendirdi. Rusya emperyası Türkistan'a tamamen ve sağlam yerleşemeyince İngiltere ve Çin gibi rakipleriyle mücadelede zayıf düşeceklerinin farkında idi. Şimdi de öyledir. Diğer bir tabirle, "Bütün Türkistan" ülküsü, Türk halklarıyla birlikte yaşayıp, zaman süzgecinden geçip, ağır tarihi dönemlerde varolmalarını sağlayan çok önemli bir faktördür.

Bu ülküyü ortaya çıkaran, yukarıda belirtilen tarihlerden ders alan Türk halkıdır. Türlü tarihi dönemlerde bu ülküyü taşıyanların başında "Kültegin" yazıtının müellifi, Yusuf Balasagun, A. Nevai, M. Jumabayev gibi şahıslar geldi. Eski Türkistan topraklarında türlü tarihi dönemlerde yerleşip, birbirini etkileyen dini, etnik ve medeni etkilere rağmen "Büyük Türkistan" ülküsünün süre geldiğini hayat göstermektedir. Türkistan yurdu ve topraklarına eziyet veren sosyal kataklizmlerden sonra bu ülkü ölmez, anka kuşu gibi yeniden canlanmaktadır.

Mustafa Çokay, tarih sınavında yaşayan, zamandan zamana, nesilden nesle devam etmekte olan "Bütün Türkistan" (Büyük Türkistan) ülküsünün devam ettiricisi oldu. "Türkistan" kavramının tarihi gerçek ve hayat damarında yetişen bu ülkü uğruna mücadele eden seviyesine ulaşabildi. Eski Türkistan, tarih yürüyüşünde birkaç kere başından geçirdiği benzer olaylar, yani belli bir dönemde ortaya çıkıp, sonra dağılıp emperya baskısından kurtulma durumunu günümüzde de başından geçirmektedir. Bu gibi tarihi durumlarda ortaya çıkan sorulardan birisi " Türkistan'ın bundan sonraki takdiri ne olacak? Çok budaklı Türk yurdu ne yaparsa, bağımsızlığını ve başka ülkelerle eşitliğini koruyarak, dünya medeniyeti yolunda gelişebilir?" XX. asırda bu soruların cevabını arayarak, önemli fikirler sunan Türkistan evlatlarından biri de Mustafa Çokayulu idi.

Bu küçük çalışmamızda bu devlet adamının

ileri sürdüğü bütün Türk yurdu ülküsünden bahsetmek istiyoruz. Bununla birlikte, bu ülkü uğruna çalışan alim Zeki Velidi Toğan ve baş yazılarını da dile getirmemek adaletsizlik olurdu. Mustafa Çokayulu'un tarihi hizmeti tarihi ortaya çıkararak tarihidir. Her milletin dünyada, uluslararası ilişkiler sisteminde kendi yerini bulabilmesi için devlet bağımsızlığı; milliyet bilincinin harekete geçebilmesi gerekir. Başka bir ifadeyle, devlet bağımsızlığı, o milletin nesilden nesle süre gelen sürekli manevi arayışının, faaliyetinin, döktüğü terin ve bağımsızlık uğruna dökülen kanın neticesinde elde edilecektir. Dünyada insanın bilinçle yaşamaya başladığı zamandan beri devam eden gelen gerçeklerin biri de budur.

Kazak toğrağında nice asırlardan beri devlet ve bağımsızlık için nice kanlı mücadeleler yapılmış ve bu hareket Alaş aydınları sırasında yeniden gündeme gelmişti. Hatta daha dünkü XIX. asır Kenesan Kasımol'la başlayan milli ayaklanma da zihinsel hedefi yönünden Alaş hareketi seviyesine ulaşamadı. Arasında yetmiş yıl gibi bir süre olan bu iki hareketi kıyaslamak uygun olmaz. Çünkü onların hedefi, ruhları ortaktır, biri ötekinin değişik zaman içinde devamıdır. Buna rağmen Alaş hareketi halkımızın kendi aydınlarının devlet bağımsızlığı hakkında ilk olarak zihinsel yönden gündeme getirerek hareket etmesidir. Meseleye ilmi yönden bakarsak, meselenin bu yönünden bahsetmemek mümkün değildir.

Bu, orta çağ karanlığı ile baskıda boğulan Kazak halkı için, yeni medeniyete, XX. yüzyıl medeniyetine doğru akan insan seline katılmaktadır. Bununla birlikte bu gaye Kazak halkının doğru yolda olduğunun delilidir. Ne yazık ki, Alaş aydınlarının başlattığı Kazak halkının manevi olgunluğu zirveye ulaşamadı. Emperyanın, partiyanın tarihinde özel yeri olan Alaş hareketini hatırladığımızda canımızı acıtan durumlardan biri de budur.

Mustafa Çokayoğlu XX. asır başında Milli mücadele ve sosyal yenileşme hareketlerinin başlatıcılarından biri idi. Bu sebepten de, sömürgecilere karşı hareket ettiği için sürüldü. Her sosyal hareket başlatıcılarının, her birinin yerine getirdiği göreve göre tarihte yeri oluyor. Mesela, Alihan Bökeyhan, Ahmet Baytursunulu ve Mirjakıp Dulatulu'nun XX. asrın başlarında milli

ayaklanma, Alaş hareketinin teorik meselelerinin organize edilmesinde rolleri büyüktür. Türkistan halklarının , Kazak halkının XX. yüzyıl Milli ayaklanma tarihinde Mustafa Çokayulu'nun kendisine has bir yeri vardır.

XX. yüzyıl ilk başlarında, Alaş ve Milli hareketin önemli iki dönemi vardı. Biri, yaklaşık 1905 yılından Alaşorda hükümetinin kurulduğu 1917 yılının Aralığına kadarki dönemi kapsıyor. İkincisi, iç savaş ve Sovyet iktidarının teşekkül etme döneminden, 1930'lu yılların başlarında Alaş aydınlarını cezalandıran mahkeme süresi ile sona eriyor.

Mustafa Çokayulu milli ayaklanma hareketlerinin bu iki döneminde de öndere uygun faaliyetlerde bulundu.

Bu tarihi dönemde önce Çarlık, sonra onun yerine geçen Sovyet iktidarına karşı milli bağımsızlık bayrağını kaldıran Türkistan (Kokond) ve Alaşorda hükümetlerini kurmak için çalıştı. İkincisi de Avrupa'daki Türkistanlı emigrasyonun (Avrupa'ya göç edenler) lideri olarak, Batılı demokratların dikkatini çekebildi. Stalin totaliter sisteminin Türkistan'daki politikasının sömürgeci niteliğini açıklayarak yayınladığı eserleri ve sürekli yayınları ile bizim tarihimizin yeni safhadaki siyasi hizmetini başlattı. Aşağıda bundan bahsetmek istiyoruz.

Rusya emperyası ideologları, İdil ve Jayık'ın doğu tarafındaki Türk halklarını bağımsız etnik, siyasi, medeni güç olarak görmek istemedi. Aksine onları imparatorluğun güçlenmesi sırasında kendilerine has özelliklerinden ayrılıp, Ruslaştırılması gereken nüfus olarak gördü. Emperya bu stratejik hedefe ulaşmak için, türlü tarihi dönemlerde türlü hileyle hareket etti. Emperyanın politikasını inceleyen ilmi eserler gereklidir. Fakat bu nitelikteki eserler yayınlanmadı. Buna rağmen, merkezden Türk halklarını yöneterek ezme ve Ruslaştırmada kullanılan bazı yöntemleri söyleyebiliriz.

Rus baskısına öncelikle uğrayan Tatar ve Başkurt halkları idi. Ele geçirmek için ilk önce bu halkların yeni teşekkül eden devlet sistemini ortadan kaldırdı. Devlet, beraberlik ve bağımsızlık belgelerini ortadan kaldırmaya, toplumun kendisini koruyabilme yeteneğini kökten yok etmeye çalıştı. Rus yönetimini oturtmak için kullandıkları yöntemleri; yeni sistemi kabul etmek

istemeyen Tatar, Başkurt ve Nogay beylerini toprak sahipliğinden ayırmak, bazılarını iç Rusya'ya sürüp kabul edenlere ise bazı kolaylıklar sağlayarak, kendilerine çekmeye çalışmaktır. Yerli yöneticilerden kalan evler, saraylar, verimli topraklar iç Rusya'dan göç eden Rus pomesçikleri, tüccarları ve din hizmetçilerine paylaştırdı. Yeni topraklardan pay alıp zengin olmayı ümit eden bozgunlar veya efendisinin eziyetinden kaçan kaçaklara türlü kolaylıklar sağlandı. Onların yeni coğrafik ve etnik ortama kolay alışmaları için türlü ekonomik, siyasi ve medeni faaliyetler yapıldı. Sömürge yönetiminin bu amaçla kullandığı büyük işlerden biri de Türk halklarının hayatından İslam'ı uzaklaştırmaktır. Yeni yönetim Rusya'ya karşı, İslam dininin manevi karşılık oluşturabileceğinin farkında idiler. Bu sebepten İslam dininin Türk halkları yaşamındaki tesirini zayıflatıp, sonra yok etmeye çalıştılar. Mesela, sadece 1742 yılında Kazan bölgesindeki 546 mescidin 415'ini yıktığını söylemek yeterlidir. (URAL, 1993)

XIX. asrın sonu XX. asrın başında yönetimini Orta Asya'ya kadar uzatabilen Rusya Başkurt ve Nogay ülkelerinde kullandığı yöntemleri yeni ülkelere de uygulamaya başladı. Yaşam kaynağı olan ata yurttan, gelenek görenekten, kültürden ayrılma tehlikesi bu ülkelerde de oluştu. Bu durumda Rusya sömürmesine karşı gelebilecek bir güç gerekli idi. Böyle bir gücü Rus emperyasına tabii tutulan Türk halklarını birleştirerek oluşturmak mümkün idi. Türkçülük ve İslamcılık (Pan Türkizm ve Panislamizm), Rus baskısına karşı mücadele sırasında ortaya çıktı. Aslında Pantürkizm ve Pan islamizm savunma ideolojisi idi.

Rusya emperyasında XX. asrın başlarında Türk halkları arasında milli ayaklanma hareketi oluşmadan önce baskıya karşı mücadele genel İslam hareketi şeklinde ortaya çıktı. Onun yönlendiricileri, Devlet Dumasının Müslüman hareketi idi. İdeası milli ayaklanma niteliği taşıyan İslam hareketi içinde İsmail Gaspırski, Sadri Maksudov, Ali Mardan Topçubayev, Selimgerey Cantörin gibi aydınlar bulundular. Kazak toplumunun müslüman hareketi hizmetinde büyük çalışmalar yapan, özellikle A. Bökey-hanov'ı ve M. Çokay'ı belirtmek gerekir. 1916 yılının Aralık ayında M. Çokay, A. Bökeyhanov'ın teklifleri üzerine Müslüman

hareketi bürosu sekreteri olarak tayin edilmişti.

Rusya Müslümanları ve Türk halklarının milli ayaklanma dönemlerinde çıkarılan yayınlar da vardı. Başlıcaları "Tercüman" ve "Vakit" gazeteleridir. Kazak milli mücadele hareketinin ilk ideolojik yayını olarak ve bu görevi sonuna kadar götürebilen A. Baytursmov'un " Kazak " gazetesidir. 1905 Rusya devriminden soma gelişen Bütün Rusya Müslüman hareketi ilk olarak, Duma seviyesinde Türk ve diğer Müslüman halklarının en önemli siyasi ve sosyal meselelerini gündeme getirdi. İkinci olarak, Tatar, Kazak ve başka Müslüman ülkelerin genç ve milli ayaklanma hareketinin gelişmesini destekledi.

İlmi kaynaklarda Müslüman Türk hareketlerini araştıranlar, haklı olarak, bu hareketlerin " Rusya'ya karşı " olduğu gerçeğini teorik yönden açıklamaktadır. Onların asıl amaçları ise, Rus emperyasına tabi Türk ve Müslüman halkları baskıdan azat etmek idi. Bu sebepten Rusya Müslüman hareketinin programında görevler belirlendi.

Öğrencilik ve gençlik çağı emperyanın siyasi merkezlerinden biri olan Petersburg'ta geçmesi, Mustafa Çokay'ın sosyal görüşlerinin oluşması, bağımsızlık hareketi aydınlarının geçtiği yola benzemektedir. Hepsi de Rus emperyasının Ural'dan geçip, Türk halklarının tarihi vatani, dünya medeniyetinin ocaklarından biri olan Orta Asya içerisine doğru ilerleyip, onu sömürge bölgesine dönüştürdüğünü farkettiler. Hepsi de bu hareketin yerli halkların ayak altı edildiği dönemde milli duygularını farkettiler. Kendilerinin bu dönemde yönlendirici ve itici güç olabileceklerinin anladılar. Yaklaşık 1914 yılında başlayarak Müslüman hareketi hizmetine katılan 1916 yılında onun sekreteri olan Mustafa Çokay, belli derecede, bütün Rusyalı milli ayaklanma ve Müslüman hareketinin içinde bulundu. Bu durumun getirdiği avantaj, emperya içerindeki Türk ve Müslüman halkların yaşamındaki en önemli olaylar konusundaki çok değerli bilgilerin burada çalışanların elinden geçmesidir.

Mustafa Çokay Devlet Duması hareketine, 1916 Türkistan'daki trajik olayla ilgili Duma ve hükümet huzuruna bildiri hazırladığı sırada katıldı. Bildiri hazırlama görevi A. F. Kerenskii'ye yüklenmişti. Lüzumlu bilgileri toplamak için A. F. Kerenski 1916 yılının sonbaharında Taşkent'e geldi. Onunla birlikte

gelen Duma temsilcileri (vekil) arasında M. Çokay da vardı. O, yılın sonuna kadar yüksek yönetim huzuruna sunulan bu bildirin hazırlanmasında M. Çokay'ın da katkısı vardı.

Şubat devriminde M. Çokay Petersburg'ta idi. 1917 yılının 20 Martında A. Bökeyhan ve M. Dulatulu ile birlikte Kazak gazetesinde yayınlanan "Alaş ulu" adlı bildiriye imzaladılar. Bu bildiriye yazarlar, Kazak halkının geçici hükümeti destekleyeceğini bildirdi. Bu yılın yazına doğru Kazak aydınları, I. Dünya Savaşı'ndan dönen Türkistanlılar meselesini çözmeye uğraştı. Onların arasında M. Çokay da vardı.

M. Çokay başka Türkistanlı aydınlar gibi Şubat devrimini destekleyerek, geçici hükümet sırasında Türkistan'daki siyasi olaylara katılıyor. 1917 yılının Nisan ayında bir hafta boyunca Taşkent'te süren bölge Müslümanları toplantısında, Türkistan Bölge Merkezi Müslüman Şurasını kuruyor, onun başkanlığına M. Çokay'ı getiriliyor. Bu Türkistanlı aydınlar tarafından gösterilen en büyük güvenini göstergesi idi. Bu olay hakkında M. Çokay'ın kendi hatıralarında şöyle yazıyor: " Çok önemli olan Milliyet Şurası başkanı olmak beni sevindirdi. Şura üyeleri arasında yaşımın küçük olması, benim bu makamı kabul etmemi zorlaştırdı. Bu durum sadece benim otoritemden kaynaklanan bizdeki aydınların azlığı ve ihtiyacın görüntüsü idi. Ben Türkistan Milli hareketine bir asker, bir işçi olarak katılsam bile, kendimi en mutlu adam olarak hissedirdim." (ÇOKAY , 1997) Bu hizmetiyle birlikte M. Çokay bu yılda Taşkent'te Sırderya bölümü yöneticisi, Türkistan komitesi yanındaki Bölge Sovyeti üyesi ve başka hizmetler yaptı.

Ancak, geçici hükümet, özellikle onu yerine geçen Sovyet iktidarı, Türkistan halklarının kendilerini yönetme hakkını tanımadı. 1917 yılının 22 Kasım 'nda hizmetine son verilen Türkistan bölgesi Sovyetler hükümetini kuruyor ve onun üyeliğine yerli Müslümanlardan hiçbir vekil almıyorlar. Bu durum, M. Çokay başkanlığındaki " Türkistan Bölge Müslümanlar Şurası" nın açık harekete çıkmasına sebep oluyor. Bu yılın 26 Kasım'ında Kokond şehrinde çalışmaya başlayan "Bölge Müslümanlar Toplantısı" Türkistan halklarının kendilerini yönetmeleri için, Türkistan'ı Rusya Federatif Cumhuriyeti ile beraber coğrafi autonomyal

(muhtarlık) olarak ilan etti. Türkistan geçici hükümetini kurdu. Önce, M. Çokay bu hükümetin dış işleri bakanı, iki hafta sonra başkam oldu.

Türkistan Muhtar Cumhuriyeti'ni ilan eden M. Çokay ve onun arkadaşları bu hedefe ulaşmanın ne kadar zor ve dehşetli olacağını farkında idiler. O, toplantıdaki konuşmasında: "Sizler bir anda devlet kurmak istiyorsunuz. Ona bizde insan gücü ve iman yoktur. Asker kurulmadı. Rusya ne kadar bunalımda olsa bile, bizden çok kuvvetlidir. İlan etmek kolay, ancak bizim durumumuzda onu muhafaza edebilmek çok zordur" demişti.

1917 yılının bunalımında bu düşünce bir tek M. Çokay'ı endişelendirmemiştir. Bu fikri Alaşorda Otonomisi kurulduğunda A. Bökeyhan da belirtmişti.

1917 yılının Şubatı'nda Bolşeviklerin kuvvetle Kokond'ı yerle bir edip, dağıttıkları Türkistan (Kokond) Muhtar Cumhuriyetinin hedefi neydi? Sovyet tarihinin, bilinçli olarak saptırıp, feodal nitelikte göstermeye çalıştığı Türkistan otonomisi, sadece bir şehir kapsamında olay değildi. Türkistan halklarının kendini yönetme haklarını kabul etmeyen Taşkent Sovyet iktidarına karşı ortaya çıkan, bütün Türkistan çapındaki bir olay idi. Bu hükümet hiçbir zaman seperatif amaç gözetmedi. Bolşevikler iktidarı ise Kokond otonomisini kuvvetle bastırarak, yerli halk huzurunda Kazakların ayak altı edilmesinin örneğini gösterdi. Kokand Hükümetinin üyeleri, Türkistan Sovyetler toplantısına yollanan mektubunda yeni yönetim ve ideolojinin halka zorla kabul ettirildiğini söylüyor: "Hiçbir hükümet, mükemmel bir şahıs yönetse bile, halkın kendisinde olmayan idealler ve ülküleri ortaya çıkarmaz ve buna güçleri de yetmez." diye yazdı.

1917 yılının Aralık ayında M. Çokay Orınbor'daki II. Kazak toplantısına katılıp, teşekkül eden Alaşordu hükümetine katıldı. Böylece yeni kurulmuş olan iki hükümete de üye oldu. Bunun sebepleri vardır:

İlk olarak, Kokand'da Türkistan otonomisi ilan edildiğinde, M. Çokay bir aya geçer geçmez Alaşorda hükümetinin meydana geleceğinden haberdar olmadı ve onu şartların getirdiği yorgunluktan düşünmedi bile. İkinci olarak, Alaşordu hükümetinin üyesi olmasını uygunsuz göremeyiz. Çünkü Alaşorda hükümetine oy veren Aralık toplantısı "Bir ay süresinde Alaşorda

Türkistan Kazaklarını birleştirecek, birleştirmese bile halka bildirecek" diye karar almıştı. Okuyucuya meselenin açık olması için şunu ekleyebiliriz. 1917 yılının buhranları sırasında Kazak aydınları arasında Kazak ülkesinin Devlet birliği konusunda ortak fikir olmadı. M. Dulatulu bu mesele konusunda şu açıklamaları yapıyor: " O sırada Türkistan ile Kazak birleşmeli diyenlerin düşüncesi Rus baskısından kurtulmak ve milliyet menfaati için Orta Asya ülkeleri ile birleşmemiz gerekir " diyorlardı. Bökeyhanulu Alihan'ın fikri ise: Orta Asya olarak (Özbek ve diğerleri ile birleşmeliyiz. Onlarda gericilik (konservatizm), din yolunda tutuculuk (fanatizm) güçlü. Onlar hoca, mollaların yönettiği halktır, şeriata sınımsız bağlanan halkın, ekonomisi farklı, kültürleri bizden de aşağı. Bu sebeplerle iki kör birleşirse yaşayamayacağız fikrini ileri sürdü. Bökeyhanulu'nun bu fikrine biz de katlıyoruz, diye bildirdi. (KP: YKK. Arşivi. 78754 iş. GT, s. 41 42)

Olayların akışı bu iki otonominin yaşamını uzun sürdürmedi. Halkların kendilerini yönetmesi, haklarının sağlanmasını hedef edinen ve birbiriyle mücadele eden siyasi toplar durumunda, bu meselenin başka türlü çözülmesi mümkün olmazdı. Fakat bizim için açık olan bir mesele, M. Çokay'ın hayatının sonuna kadar Türkistan halklarının bağımsızlığı ve onların devlet birliği fikrini koruması idi. Bu fikrin ögütçüsü olarak, hayatına son verdi. Sağlığında söylediği bu fikrin, XX. asır sonlarına doğru gerçekleşme imkanlarının zor olacağına farkında olarak, stratejik yönden ne kadar derin ve açık olduğunu zamanın ispatladığına hiç şüphemiz yoktur. Rusya emperyası içerisindeki iç mücadelenin güçlenmesi sırasında M. Çokay önce 1920 yılında Mankıstay'dan Gürcistan'a geçiyor, sonra, yani 1921 yılının Şubatı'nda İstanbul'a gidiyor. Burada bir küçük noktaya değinmemiz fazlalık olmaz. M. Çokay Gürcistan'da dergi yayınladığı sıralarda, Taşkent'teki Sultanbek Kozanulu'ndan bir telgraf alıyor. Önce tutuklayıp, sonra özür dileyen Sovyet hükümetinin, Kokand hükümet üyelerine amnistiya (genel af) ilan ettiklerini, Mustafa'nın da Taşkent'e dönebileceği bildirilmişti. Mustafa Çokay bu arada çok doğru bir karar alabildi, dönmedi. Böylece onun hayatının sonuna kadar süren sürgün (politik sığınık) hayatı başlıyor. Mustafa'nın ülke dışına

gitmesi doğru idi. Hayatının sonradan gösterdiği gibi, dış ülkelere gitmeyip, vatanında kalan Alaş aydınlarının kaderi iki türlü oldu. Biri, Sovyet iktidarını iç dünyaları kabullenemedi, ama kabul etmeye mecbur oldular. A. Bökeyhan OGPU sorgulamasında verdiği cevabında: " Ben Sovyet hükümetim sevmiyorum, ama kabul ediyorum ", demişti. A. Baytursunulu " Ben sadece vatanımın medeni gelişmesini sağlayabilen iktidarı kabul ediyorum ", diye Sovyetlerin bu vazifeyi yerine getirebileceklerinden şüpheleniyor. Bu tarafı tutanlar öne sürüldü, soma tamamen kurşuna dizildi. İkinci taraftakiler, Alaş ideolojisinden, yani milli bağımsızlığından vazgeçtiklerini resmi şekilde bildirip, (M. AVEZOV, A. ERMEKOV) Sovyetlere boyun eğmeye mecbur oldu.

M. Avezov'un resmi beyanından alıntı: "Kazakistan'daki iç ve dış mücadele gruplar ve şahısların endişelerine rağmen, bildiriyorum, onların geçtiği yol, tarih tarafından reddedildi, ölüme götürecek bir yoldur tenkit ederek... bu gibi toplarla olan eski bağlarımı, sonuna kadar koparacağım. Eski yolumdan ve onlarla bağlayan eski görüşlerimden vazgeçeceğim. "

Bu yolu tutanların kurşuna dizilmeden kurtularak ve Sovyetleri samimi olarak kabul ettiklerini söyleyemeyiz. Vatanlarında kalan Alaş aydınlarının kaderlerinin böyle olacağına M. Çokay farkında idi. Bundan dolayı sürgün kaderini seçti. Onun bu adımı insani cesaret idi. Çünkü, gurbette siyasi mücadele vermek, Kazak evladı için alışılmış bir durum değildi. Bizim için M. Çokay'ın gurbete gitme sebepleri belirsizdi. Onun bu kararı almasını kimlerin telkin ettikleri de belirsiz. Bu sorular hiçbir zaman cevaplanmayabilir. Belli olanı, Mustafa Çokay bu kararı, Rusya emperyası içerisinde Bolşevik sistem oturtulduktan soma aldı. Tereddüt etmeden, sevgili eşi ve hayat arkadaşı Marya Yakovlevna'yı alıp İstanbul'a gitti. Ama oradan Paris'e geçti. Ona Türkistan'daki Bolşevik iktidarla mücadele için Avrupa ortamı, Avrupa mücadele tecrübesi gerekli idi. Kerenski'nin yayınladığı "Günler " ve Milyukov'un Son Haberler gazetesinde çalıştığı bu amaçları gözetlediği açıktır. Ama Mustafa'nın bütün ve bağımsız Türkistan ülkesinden Bolşeviklerin hoşlanmadığı gibi Paris'teki Rus demokrasisi de hoşlanmadı. Emigrasyondaki Rusya'nın hedefleri ile ince ruhlu Mustafa'nın anlaşamayacağı belli

idi. Bu sebeple o, çok uzatmadan (1923) Rus gazetesiyle bağımlı koparıp, Kerenskii ve Miluykov'dan uzaklaştı. "Eğer ben gün geçtikçe separatist olmaya başlarsam" diyordu; Marya Yakovlevna'ya, bundan Ruslar suçludur. Türkistan sadece bir kağıt üzerindeki fedarasyon cumhuriyetidir." (ÇOKAY, 107)

Mustafa Çokay'ın Paris'e gelmesinin amacı, vatani Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele etmektir. Türkistan'da yürütülen Bolşevik denemelerinin ilmi tenkidini yayınlamaktır. Bu giib vazifeyi yerine getirmek için onun tecrübesi de yeterli idi. Devlet Dumasındaki sekreterlik, Taşkent'te yayınlanan "Birlik Tu" gazetesinin yönetmenliği, Gürcistan'da "Erkin Dağlı", "Mücadele" gazetelerindeki faaliyeti, "Riş Ülkelerde" dergisinin yönetmenliği tecrübe kazandırmıştı.

Mustafa Çokay'ın yayında tenkitle uğraşmasına, Sovyetlerdeki, özellikle Türkistan'da özgür fikrin gittikçe kısıtlanması sebep olmuştu. O, Bolşeviklerin sınırsız iktidara yönelerek, hiçbir karşı gücü oluşturmayacağını farkında idi. Bu sebepten onun anladığına göre, Türkistan'daki Sovyet iktidarını eleştirme amacını, 1922 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan, Zeki Velidi yönetimindeki "Yeni Türkistan" dergisi gerçekleştirebilirdi. Daha sonra bu yayını 1929-1939 yıllarında süreli "Yaş Türkistan" dergisi değiştirdi. Bu yayının yöneticisi kendisi idi. Derginin amacını bildiren "Bizim Yol" adlı ön sözünde M. Çokay "Eğer biz halkımızın Milli bağımsızlık ruhunu zayıflatmadan 'Yaş Türkistan' sayfalarında verebilirsek o zaman hepimiz için değerli ve çok ağır sorumluluk getiren görevin yarısını yerine getirmiş oluruz.

"Bu işimizde gösterilen yardım yok denebilecek kadar. Ancak biz vatanımızın Milli bağımsızlık iradesinden, vatandaşlarımızın manevi isteklerinden destek alıyoruz. Bu sebepten ağır şartlara rağmen yayını başlatacağız " (ÇOKAY, 1929)

M. Çokay Türkistan'daki Sovyet iktidarının halkçı niteliğine inanmadı, ciddi eleştirmeyi kendi görevinden saydı. "proleteryaşız/Ve "proleteriyat" diye sınıfı kimsenin duymadığı Türkistan'da, Moskova, "Proleteriyat diktası nedir?" sorusuna "tabii, Rus proleteriyat diktası" diye uygun cevap getirdi, diye yazdı. Bu ön sözünde 1920-1930'lu

yıllarda, Türkistan'da Sovyet iktidarının gerçekleştirdiği toprak reformunu, devlet yönetiminin, zengin sınıfın mülküne el koyulmasını, göçebeleri yerleşik hayata geçirmesi gibi sosyal, ekonomik denemeleri eleştirme ve inceleme faaliyetlerinde M. Çokay ve onun yayınları büyük katkıda bulundular. Onun "Sovyet İdaresindeki Türkistan" adlı eseri meseleyi dışarıdan gözetleyen batılı bir aydının eseri değil, Türkistan'da gerçekleşen işlerin kökenini, sebeplerini bilen, bu bölgede yetişen araştırmacının tahlili idi. Bu sebepten güçlenmeye başlayan totaliter rejim ve Stalin'e M. Çokay'ın eleştirileri hoş gelmedi. Onlar için, bu eleştiriler, Batı ve Sovyetler Birliğine düşmanca fikirler oluşturma tehlikesini yarattı. Bu sebepten, Stalin'in propaganda mekanizması 1920'li yıllardan itibaren bu konuda kasıtlı faaliyetler yapmaya başladı, başında da Stalin'in kendisi bulundu.

M. Çokay eleştirilerinin önemi, onun sayılara dayanan bilgilerinin kesinliğinde idi. Bu bilgileri M. Çokay Türkistan'daki Rus ve Kazak dili yayınlarından alırdı. O, yayınlardan birisi Taşkent'te 1920-1925 yıllarında yayınlanan resmi "Ak Yol" gazetesi idi. Kazakistan'daki sosyal değişimleri eleştirmeyi amaçlayan bu gazete, o sıralarda Sovyet Türkistan'ındaki karşı tarafı tutunan bir tek yayın idi. 1920-1925 yılları arasında bu gazete etrafında Alaş, Milli mücadele ruhlu aydınların toplanması, yayının eleştirici yeteneğini oluşturmuştu. "Ak Yol" un ideolojik yönlerini Sovyet sistemine karşı bulan J. Stalin 1925 yılının 29 Mayıs'ında "Ak Yol" gazetesini ilgili tavrıyla uyardı. Orada "Benim bu günlerde 'Ak Yol' gazetesi ile tanışma fırsatım oldu. Ben bununla, belirsiz Çokayev ve Akgvardya (beyaz ordu) yayınlarının makalelerini hatırladım. En korkunç olanı da bu makalelerle dergiler arasındaki 'Ak Yol' un manevi 'birliğini' yakaladım. Olağanüstü, ama olgu budur. 'Ak Yol' böylece Çokay'ı bilgilendiriyor" diye yazdı. (PRESİDEN)

İ. Stalin'in "Ak Yol" eleştirisinin basit bir eleştiri olmadığını, Sovyet gerçeğinin M. Çokay gibi karşı taraftarlarına yardım eden eleştiri olduğunu vurgulayarak, "Bu gibi eleştirilere Sovyetler Birliği'nde yer verilmemelidir." diye yazdı. Mektubunun sonunda Alaş aydınlarının ideolojik işe katılmalarına tamamen karşı

olduğunu bildirdi. "Böyle olmayınca, Çokayev'in Kazakistan'da zafer kazanacağı hakikate dönüşecektir", diye sonuçladı. (PRŞİDENT ARŞİVİ)

Yaklaşık bu dönemlerden itibaren M. Şokay Türkistan'daki sosyal değişimlerin Batı Avrupa'daki karşı tarafları olmaya başladı, sırası gelince Stalinci propoganda mekanizması, Çokayulu'nun yayınladığı makalelerle haberdar oluyordu. Onların bu karşılıklı "ilgileri" M. çokay'ın vefat ettiği 1941 yılının Aralık ayına kadar sürdü. 1920 yılının ortalarından itibaren Avrupa'daki Mustafa Çokay'a eski Başkurt Cumhuriyetinin yöneticisi Zeki Velidi katıldı. Onlardan önce, Tatar aydınları Yusuf Akçura, Sadri Maksudi, Gayaz İshaki vardı. Biz bu günlerde bağımsızlığımıza kavuştuğumuz sıralarda, halkımız için ağır dönemler olan 1920'li yıllarda, siyasi faaliyetlerini devam ettirmeyi sağlayan, destek olan Avrupalı demokratlara memnuniyetimizi belirtmemiz gerek. Avrupa'ya sığınan Tatar aydınları ile birlikte, sürgünlerin hayatı ve hizmeti araştırılmaya değer konulardır. Bu arada M. Çokay'ın faaliyetini açıklayan belgelere değinmekte yarar vardır.

Avrupa'ya giden çeşitli milliyete mensup aydınları 1920'li yıllarda Varşova'da sizin ve bizim bağımsızlığımız için ortak, Stalin rejimine karşı istiklal "Prmetry" adlı kurumu kuruluyor. Onun arasında Marşal Pilsutski'in bulunduğu Polonya Demokrasisi destekliyor. Bu kurum aracılığıyla 1929 yılının Mayıs'ında Varşova'da Şarkiyat Enstitüsü ilmi teorik konfreansı düzenleniyor. Bu konfreansda M. Çokay Sovyet iktidarının Türkistan'daki durum hakkında konuşma yapıyor. M. Çokay ve diğer Türkistanlı siyasi sürgünleri dinlemek için buraya Moskova'dan, SSCB Dış İşleri Bakanının Şark Bölümü başkanı General Gluşko ve ekibi geliyor. Bu ve başka belgeler, OGPU'ya M. Çokay ve Alaş liderleri arasında münasebet olduğu ihtimalini gösteriyor. 1927 1930 ve 1930 1932 yıllarında iki kere, Alaş hareketi yöneticilerini tutuklama ve suçlama dönemi olmuştu. Bu mahkeme sırasında Alaş aydınlarını sorgulamada sorulan soru, Mustafa Çokay ve Zeki Velidi ilişkileri konusunda idi. Bu sorulara verilen cevaplardan bahsetmenin mümkün olmadığından dolayı, sonuç olarak söyleyeceğimiz, sorgulama sırasında Alaş

aydınları M. Çokay aleyhinde konuşmadılar, onun bağımsızlık hareketinin değerini bildiler. Özellikle ağır şekilde sorgulananlar 1922 1924'lü yıllarda Almanya'da tahsil yapan G. Birimjanov, A. Munaytpaşov, Kozıbekov ve Bitileyov idi. (PRAVDA, 1929; 127)

Mesela, M. Çokayulu aleyhinde konuşması olan G. Birimcanov'ın sorgulamada verdiği cevabı: " Çokayev Berlin'e geldi. Ben ona hayatı hakkında sorular sordum. Daha önce görmüştüm, ama tanışmıyorduk. Benim fikrime göre, avangardcılarla (beyaz ordu) ilişkisi olan, bir siyasi sürgün tipidir. O, gazetede çalıştığından ve yaşamın kötülüğünden bahsetti. SSCB'deki durumu sordu. Sovyet hükümetine hakeret etti " dedi. Günümüzde M. Çokayulu'nun eleştirileri ne kadar doğru ve Sovyet iktidarının Türkistan'daki geleceği hakkındaki yorumu ne kadar gerçeğe uygun düştü ? Sovyet ideolojisi yayınlarının M. Çokayulu'nun yaptığı eleştirilerin işlerine gelmemesinin sebebi vardı. Çünkü yukarıda belirtilen J. Stalin'in mektubunda bildirildiği gibi M: Çokayulu eleştirisi ile doğrudan ilişki olduğu tartışmasızdır. Bu ilişkide iki tarafın da suçu yoktu. Asıl suçlu, onların eleştirisine sebep veren Sovyet Türkistan'ı gerçeği idi. Burada şu durumları da dikkate almalıyız. M. Şokayulu'nun eleştirisi sadece "Ak Yol" gazetesi etrafında toplanan Alaş aydınlarıyla örtüşmüyor. Bununla birlikte 1920 1930Tu yılları Sovyet yöneticiliğindeki T. Rıskulov, S. Aslenyarov, S. Saduakasov vs. Kazak aydınlarının eleştirisi ile aynıydı. Başka bir tabirle, M. Çokay ve ülkedeki aydınların Sovyet idaresini tahlil etme konusundaki eserleri, yolun iki tarafında bulunarak ortak meselelerinden bahseden komşular diyalogunu hatırlatıyor.

M. Çokay tenkitlerine Ekim Devrimini Türkistan halklarının büyük sevinçle kabul ettiği konusundaki Sovyet propoganda tarihi gerçeğe ne kadar uygun olduğunu açıklamayla başlıyor. O, Türkistan halklarının, onun içinde Kazak halkının Ekim devrimiyle hiçbir alakasının olmadığını, Bolşeviklerin programlarını anlatma amacıyla Kazaklar arasında propoganda işlerini, sadece iktidara geldikten sonra başlattığı, onların sözü ile işi arasındaki uyumsuzlukların, Sovyet iktidarının ilk günlerinde bile görüldüğünü delillerle açıklıyor.

Bu mesele ile ilgili şunu söylemeliyiz. Biz

şimdi, XX. asır sonlarına doğru Sovyet dönemindeki tecrübemize ve dünya halklarının gelişme yoluna dayanarak Kazak ve diğer Türkistan halklarının Ekim Devrimi'ni kabul edemeyişlerinin tabii olduğunu söyleyebiliriz. Türkistan halklarının Ekim Devrimi'ne alakasını, onların ekonomik sosyal gelişmesi ile bağdaştırmadan kurmak temelsiz olur. Zamanın gösterdiği gibi bu gibi ilişki aslında komünist ideanın hayalciliğine, pratik anlayışta Türkistan halklarının menfaatinin aykırı gelmesindedir.

M. Çokayulu'nun "Sovyet Yönetimindeki Türkistan" ve diğer eserlerinde özellikle incelenen meselelerden biri, toprak meselesidir. Bu eserinde, "Sovyet yönetiminin Kazakistan'daki tutumu, yıkılan Çarlık döneminin eski politikasını hatırlatıyordu", diye yazdı. (ÇOKAYEV, 1993) Bu abartılı bir fikir değildir. Bu mesele ile aşına olan, biz, cesaretle söyleyebiliriz, Çarlık yönetimi toprak meselesinde Sovyet hükümetiyle kıyaslanamaz. Sovyet yönetimi toprak meselesi ile ilgili Kazak halkına verilen vaadini yerine getirmedir. 1921 1922 'li yıllarda yapılan toprak reformu, büyük bir hızla başlatılmasına rağmen, çözümünü bulamadan durduruldu. Çünkü Merkezi yönetim için uzaktaki "taşra"nm çıkarından ziyade, iç Rusya bölgelerinden taşman Rus köylüleri ve orta zengin köylülerin başlatılan toprak reformunu durdurmayı talep eden istekleri daha anlamlı ve yakın idi. Tarih sahasında hala doğru değerlendirilemeyen, Serafimov'un başkanlığı ile kurulmuş olan, V.SİK (Sovyetler Birliği Yürütücü Komitesi) . Ayrıca kömitenin (1921 1925), Kalin'in emri ile Jetisu (şimdiki Almatı bölgesi, Kırgızistan'ın Şu ve Issık göl bölgeleri) topraklarında Rus autonomyasını kurma konusunda sosyal, ekonomik uygulama bunların delilidir. İkinci olarak, Kazak yurdu ile aydınlarının, iç Rusya'dan göç edenler dalgasını durduramaz istekleri ayak altı edildi ve totoliter sistem oturduktan sonra, yerleştirme politikası yeni safhada gelişti. 1929 yılında Kazakistan'da Pereselen (yer değiştirenler) yöneticiliği açılıp, bütün cumhuriyet içerisinde Çarlık dönemindeki yer değiştirme sistemi yeniden yapılandırıldı. (GRADA) Tam bir sömürge niteliğindeki bu örgüt Bolşeviklerin amacım gizleyerek göstermemeye çalışan şu görevleri yüklendi. " Kazakistan Sovyet Muhtar Cumhuriyeti ekonomisinin gelişmesini sağlamak, büyük ekonomi kurarak köyleri yeniden

kurtarma, Türkistan, Sibirya'ya yakın yerleşim bölgeleri ekonomisini geliştirme, yerli halkı organize ederek ekonominin en yüksek türüne geçmesini sağlamak ".

Göç edenler meselesiyle ilgili teşkilat kurup, iç Rusya rus köylülerinin taşınmasının yeni döneminin açılması ve göçebe Kazak yaşamım birden yerleşik yapmaya çalışılması ile aynı anda yürütülmesi tabii tesadüf değildi. Kazakları yerleşik hayata mecbur ederek, (aslında verimsiz, çöl bölgelere) Rus köylülerine geçecek fazla toprakları çoğaltmayı gaye edinen sömürgecilerin, Çarlık döneminden itibaren süre gelen isteğini Sovyet iktidarı bir kararla gerçekleştirdi. M. Çokay Sovyet iktidarının Türkistan'daki kadro politikasını da eleştirdi. O, meşhur yazar G. Safarov'ın "Sömürgecilerle kendileri ile denk komuşup, yerli halkı yönetebilen yöneticileri lüzumsuzdur. Onlara sadece tercüman ve polisler gerek " fikrinin doğru söylendiğini ve bu politikanın 1930Tü yıllarda bile değişmediğini yazıyor. M. Çokay Türkistan'dan çok uzakta olduğu için Sovyet iktidarının o dönemdeki kadro politikasının gözle görünmeyecek yönlerini fark edememesi de mümkündür. Mesela, 1920'li yıllarda Kazakistan'da yöneticilikten türlü suçlamalarla , çok yetenekli, tanınmış aydınlar uzaklaştırıldı. Merkezin emirlerini hemen yerine getiren Goloşçekin gibiler geldi. Bunun hakkında Alaş aydınlarından Mirzagazi Esbolulu 1929 yılı UGPU'a verdiği bildiride " partiyadan " milliyetçi ve başka suçlamalarla en yetenekli Kazaklar uzaklaştırıldı. Onların yerine önemsiz birileri getirilip, onları kullanarak, Kazaklar kendilerini yönetmekte iddiasını söylüyorlar." diye yazdı.

Kazakistan'da iktidara Goloşçekin'in gelmesi ile, yönetimdeki değişiklikler 1932 1933 yıllarındaki halk trajedisine yol açtı. Biz burada Türkistan'daki Sovyet idaresiyle ilgili M. Şokayulu'nun dikkatini çeken bazı meselelere değinmiş olduk. Büyük devlet adamının çok yönlü meselelerle ilgili çalışmalarını bir makale çerçevesinde incelemek mümkün olmayacaktır. Bizim söylemek istediğimiz Sovyet hükümetinin Türkistan'daki türlü sahalardaki siyasi faaliyetleri inceleyerek, onun sömürgeci Çarlık yönetimiyle bağdaşğını ve bu yönetimin göstermelik faaliyetleri yayın aracılığıyla, M. Çokayulu'nun sürgün çalışmasının temel ve asıl yönü olarak

değerlendirilmesinin gerektiğidir. Çünkü S. Şekibayev gibi yazarların M. Çokayulu'nun 1941 yılındaki faaliyetine Türkistan bölgesinin teşkil edici olarak gösterip, 1920 1930'lu yıllardaki sosyal adalet arayışlarını ispatlayan teorik, gazetecilik ve siyasi faaliyetini dışlayıp, unutturmaya çalıştığını görürüz. Sevgili eşi Marya Şokay'ın bildirdiğine göre, Mustafa Çokay iktidar hırsı ve kendi menfaatini öne çıkarma duygusu olmayan insanmış. Ama zaman, ortam, siyasi akım onu her zaman önde olmaya itekledi. Mesela, 1917 yılının Kasım'ında Kokand'ta Türkistan autonomyasını ilan edip ilk günlerde onun yönetimini M. Tıñşbayulu'na teklif ediyor.

M. Tıñşbayulu birkaç gün sonra bu görevden istifa ettikten sonra, kendisi ele alıyor. M. Çokay'ın gösterdiği hizmetinin çok olduğu kanaatindedir. Marya Çokay hatıralarında şu fikirleri söylüyor: " Hayatının son dönemlerinde, 1940 yılının savaş sıralarında, o her zaman Türkistan'ın Bolşevik baskısından kurtulmasını arzuluyordu: ' Allah, ülkemizin bağımsızlığa kavuştuğunu nasip ederse, ben sadece propaganda ile uğraşırım. Gençler hükümet kurarsa, ben ülkemizin tarihi ve diğer ülke halkları hakkında harika kitaplar yazmayla uğraşırım!' ", diyordu. M. Çokayulu'nu Türkistan lejyonu kurucusu, katil, din adamı olarak göstermek isteyenler de yok değildir. Bu gerçeğe uymayan bir iftiradır. Böyle dememizin sebebi, M. Çokayulu'nun "Türkistan Lejyonu" gibi askeri teşkilat ortaya çıkarmadan önce vefat ettiğine dair belgeler yeterlidir. Bunlardan birkaçını söyleyebiliriz. Bu sırada en değerli bilgi M. Çokayulu'nun eşi Marya Çokay'ın hatırasıdır. Hatıra Rusça yazılıp, Türkçe'ye çevrilip, İstanbul'da 1972 yılında yayımlandı. Bu hatırasında Marya Yakevlevna, Berlin şehrinde " Viktorya " hastanesinde 1941 yılının 27 Aralık'ta vefat eden eşi Mustafa'yı son sefere uğurladığı şöyle yazıyor: " Cam duvarın öbür tarafında ağaç tabutta Mustafa üzerinde ipek pijaması yatıyordu. Yüzünü beyaz bir bezle örtmüş, elleri karnının yanında uyuyormuş gibi, yüzü gençleşmiş gibi göründü. Ölmüş değil, uyuyormuş gibiydi. Karşıdaki duvara tabutun kapağını dayamışlar. Ben Paris'ten Kur'an ve sarı getirmiştim. Ellerinin üzerine Kur'an'ı koyduk, tekke ve sarığı, Müslümanlardaki gibi başına geçirdik." Ölen insana yapılacak hizmeti hemşerileri yapmış

olabilir. Buna rağmen Marya Çokay'ın kendi eşini tanınamaması mümkün değildir.

Bu hatırasında Marya Yakevlevna Mahmut Aykarlı diye birisinin, " Vefasızların Hikayesi " adlı kitabındaki M. Çokay'ın 1942 yılında öldüğüne dair fikrini reddediyor. Bununla birlikte, eşinin başına dikilen mezarlıkta onun vefat ettiği zamanla ilgili" 27. 12. 1941 " yazısını geçen sene Berlin'e seferimizde mezarlıkta gördük.

Türkistanlı Alaman esirlerinin durumunu iyi tanıyan eşinin özelliklerini iyi bilen Marya Yakevlevna, " Mustafa'nın Almanlarla birleşip iş yapması mümkün değildi " diye yazdı. Mustafa'nın eşine yollanan mektubunda Türkistanlıların ağır durumu hakkında şu satırlar yazılıdır: " Ben yardım isteyen, ümit eden bahtsız biçarelere hiçbir yardım edemediğim için eziyet çekiyorum. Bu durumlarda bundan ötürü dayanamıyorum, ölsem daha iyi olurdu. Dün 35 insanı kurşuna dizilmeden kurtardım, ama ne zamana kadar devam edeceği belirsiz. Onları bir çukura yerleştirdim, şimdi Kasım ayı, onlar yaz elbiseleriyle, yan yalın, soğuktan korunmak için elleriyle yer kazmaktalar. Onlara köpeklere verilen ekmeğe veriliyor, su yok. Onlara bez, soba gibi soğuktan korunmaları için bir şeyler verilemesini rica ettim. Verecekler mi vermeyecekler mi o da belli değil. Hayvandan da öte bu medeniyetli insanlar" Onlarca toplama kamplarını gezmemliyim. Gücüm, halim yetmiyor, manevi yönden ne kadar yorulduğumu söyleyemem. Ben ölmek istiyorum. Şu "ölmek" kelimesiyle mektubuma son vermek istiyorum.

M. Çokayulu'nun hayatının son sıralarındaki hali böyleydi: 1942 yılının savaş hareketleriyle ilgili bilgilerden "General Mustafa Çokay" hakkında bilgilerin çıkabilmesi mümkündür. Ama o, bilgilerin gerçek M. Çokay'la ilgisi olamayacağı tartışmasızdır. Marya Yakevlevna eşinin savaşa, yaratılışından karşı olan karakteri, yumuşak, ince ruhlu bir adam olduğunu yazıyor. Bizim bu iddiaları kabul etmemiz saçma olurdu.

Sonuç olarak, zamanın gösterdiği gibi Türkistan'daki sosyalist sistem Kazak ve diğer halklara Milli bağımsızlık ve ihtiyacı olan ekonomik, sosyal gelişmeyi sağlayamadı. Sovyetler Birliğinin dağılması, sosyalist denemenin yenilmesi, bunun delilidir. Öyle ise, bizim bugün Mustafa Çokay ve başka aydınların hayatlarını uğruna verdiği bağımsızlıktan

vazgeçmeye hakkımız yoktur. Bu Mustafa Çokay ve Alaş aydınlarının emanet ettiklerine hürmet, gelecek nesil huzurunda vazifemizdir.

Mustafa Çokay kim? sorusuna tekrar dönelim. Mustafa Çokay, zamanında Türkistan'daki Sovyet iktidarının sömürmesini doğrukavrayıp ve onunla mücadeleye hayatım

fed eden, üstelik bu mücadeleye Türkistan halkları tarihinde olmayan yeni bir safha kazandırıp, yeni entelektüel ufkunu yükselten devlet adamıdır. Onun hayatı, yüce vatani için, Türkistan için sürekli yangın halinde geçen büyük bir insanın yoludur.

KAYNAKLAR

ALİŞİRNEVAİ, 1972	Eski Özbekçede Aktarma, Moskova.	RAŞİDAD-DİN 1952	El Yazıları Mecmuası, Moskova.
ÇOKAY, M. 1997	Mustafa Çokay, Hatıralar, İstanbul.	TOGAN, Z. V. 1991	Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarih, İstanbul.
ÇOKAYEV, M. . 1993	Sovyetler baskısındaki Türkistan, Almatı.	1994	Hatıralar, Ula.
ÇOLDASBEKOV, M. . 1986	Yolgtegin Kültegin, Eski Türk Yazılan, Tercüme.	SULTANGALİYEV, M. 1992 1993	Makaleler, Konuşmalar, Bigiler, Kazan.
EGEBAYEV, A. 1986	Balasagun Y. Kutadgu Bilig, Tercüme.		"Kazakistan gazetesi", s. 256
GAYAZ, İshaki 1993 1995	İdilUral Vaverejniye çelni. Gasırlar arazi Kazan		KS Prezidentini arşivi, 141k. KS, OMA, 7k KS.MEK arşivi, 78754
GÜMİLEVA. 1993	Eski Türkler 1917 1924 yıllarında Komünist	1932 10 Haziran, s. 131	"Kazakistanskaya pravda"
KLİMOV S. 1987	Partisinin Orta Asya'daki Askeri Organize Faaliyeti, Taşkent.	1917 ----- 1949-1950	"Türkistan habercisi", 9 Aralık "Yaş Türkistan", Mustafa Çokay anılar.
KONRATBAYEV, O. 1994	Turar Riskulov, Sosyal ve Devlet Hizmeti, Almatı	1929 1929	"Pravda", 6 Haziran, s. 127 "Yaş Türkistan", Paris, s. 1

SÖMÜRGEÇİLİĞİN ZOR SİLİNER İZLERİ

Biz, Türk aleminin atayurdunda oluşan Kazak halkı, son üç yüz yıl boyunca 'Rusya İmparatorluğunun iğrenç sömürgeçiliğini yaşadık ve ancak şimdi bağımsızlığımıza kavuşuyoruz. Bugünlerde bağımsızlığımıza kavuşan Kazakların geçmişi sadece sömürgeçilikten gördüğümüz eziyetten ibarettir. Bu çerçevede biz yaşayan tanıklar olarak sömürgeçiliğin ne olduğunu anlatarak dünya insanını çok korkunç hatalardan koruyabiliriz.

Son üç yüz yılda düzenlerin değişmesine, devlet ihtilallerinin gerçekleşmesine, ideoloji ve siyasal görüşlerin değişmesine karşın bir tek Rusya'da durum hiç değişmeden duruyor. Değişmeyen bu durum, taşradaki bağımlı halklara karşı Rusya'nın baskıcı siyasası ve yaptırımlarıdır. "Rusya İmparatorluğu" taşrasında bulunan iki yüzden fazla halk ve ırktan biri olarak Kazak halkının sömürgeçilik sırasında yaşadığı zulüm şöyle değerlendirilebilir.

Özgün Kazak Kültürünü Yok Etme Girişimi

1. Üç bin yıl boyunca Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırında göçebe bir yaşam süren, örf ve adetleriyle olağanüstü özgün bir kültür oluşturan Kazak halkı sömürgeçilik sırasında yok edici manevi yayılcılığa uğramıştır. Sonuçta manevi özümsemeye uğrayıp özgün kültürü zayıflamıştır. Ulusun özgür kültürünü yok etmek her zaman metropol ülkenin en temel siyasal ve ideolojik amacı olmuştur.

2. Altay Dağları ile Don Nehri arasında 'Uluğ dalada' (bozkırda) yaşam ve gelenek oluşturmuş, devlet, hanlık kurmuş olan Kazakların topraklarının yarısına yakını Rusya'nın egemenliği altında kalmıştır. Bu arada bugünkü Tulla Nehri'nin Canibek Hanının annesi Tulla ile adlandırıldığını anımsatabiliriz. Ya da Kazakların tanrı kökenli âşık ve ozanları beş yüzyıl boyunca şiirlerinde işledikleri kutsal İdil (Volga) Nehri'nden bugünkü Kazakların bir yudum su bile içemeyecek durumda olmalarına ne diyeceksiniz?.

3. Kazak halkının binlerce yıl boyunca çevre sistemi ile kaynaşarak oluşan yaşam biçimi iktisadi ve kültürel türü 1926-1931 tarihleri arasında zorla değiştirilmiştir. Sonuçta 1931-1932

Akseleu Seydimbek

Kazakistan Ulusal Akademi B. Başkanı

yıllarında 7milyon nüfuslu Kazakların 4 milyonu yok olmuştur. 1.5 milyonu ise yabancı ülkelere kaçmak zorunda kalmıştır. İşte bu facia olmasaydı Kazak halkı kendi doğal nüfus büyümesi ile bugünlerde 30 milyon nüfusa sahip olabilirdi.

4. Kazak halkının devleti zorla dağıtılmıştır. Han iktidarı yok olduğu 1822 yılından beri Kazakların devleti uğruna baş kaldıran en yetenekli çocuklarının hiçbirisi "imparatorluk" siyasasının cezasından kurtulamamıştır. Onların çoğunluğu, devlet ihtimallerine, düzenin değişmesine, ideolojik ve siyasal gidişin değişmesine karşın sürekli olarak acımasız biçimde yok edilmişlerdir.

5. Rusya İmparatorluğunun kesintisiz uyguladığı baskı siyasasının zulmünden dolayı bütün Kazak halkının çocukları şimdi dünyanın 32 ülkesinde yerleşerek, dili ve dini çeşitli olan devletlerin içinde yaşamlarını sürdürmeye zorunludurlar. Şu anda Kazak diasporası (Kazakistan dışındaki Kazaklar) 3 milyondan fazladır.

6. Doğal zenginliğin hiç düşünmeden yağmalanmasından ötürü, belli çevre sistemine uyan geleneksel iktisat düzenine ve bilimsel temele dayandırılmayan değişimleri uyguladıktan ve çöl bölgelerine zorla kaydırılan Kazakların ortasında 1949-1989 yılları arasında yaklaşık beş yüz nükleer bomba denemesi yapıldıktan sonra Kazak bozkırları çevre faciasına uğramışlardır. Bu da kuşakların 'genofonu'nu etkilemiş, ulusu zayıflatmıştır.

7. Kazakistan'daki iktisadi, sınai ve toplumsal altyapının yüzde 70'ten fazlası Rusya'ya bağlıdır. Toplumsal ve ekonomik yapının böyle olmasının sömürgeciliğin doğasının bir gereği olduğunu söyleyebiliriz. Yani bunun nedenini Rus halkının yabancılara karşı güvensiz 'biyopsikolojik' doğasına bağlamaktayız.

8. Rus yayılcılığı 17. Yüzyıldan 1986 yılındaki aralık olayına (*) kadar sürdü. Aralıkta Kazak halkı sömürgeciliğe karşı yaklaşık 300 ulusal bağımsızlık ayaklanması girişiminde bulunmuştur. Fakat zulüm güçleri Kazak halkının özgürlüğüne tinini daima kana boğmuşlardır...

İşte Kazak halkı bugünkü özgürlüğüne böyle faciaya uğrayarak ulaştı. Özgürlük yolunda ulus kan ağlıyordu, fakat öldü. Ağlıyordu, fakat sağduyudan vazgeçmedi.

Ey kutsal Gök Tanrı, özgürlüğümüzü kabul et!

Böylesine ulu bir dileği bilim ve hareketle bağdaştırmamız gerekmektedir. Sömürgeciliğin eziyetine uğrayan yüzlerce ulus ve halk gibi Kazak halkı en ağır dönemini sosyalizm döneminde geçirdi. Bu arada insanoğlunun uzun tarihindeki en büyük, en acı suçu, 20. Yüzyılda SSCB diye adlandırılan büyük 'imparatorluk' zamanında gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. O, bir kuşağın gözü önünde art arda geçen iki dünya savaşının kurbanları değildir. O, milyonlarca insanın özgürlüğünü alıkoyan kamp adası da değildir. O, teknokratik vahşilik doğuran çevre faciası da değildir. O, savaşız ya da ideolojik aldatmaca ile 4 milyon Kazak'ı yok eden soykırım siyasası da değildir. O suçu şöyle değerlendirebiliriz: İnsanlık tarihindeki en büyük suç, sosyalist düzenin totaliter iktidarıyla 200'den fazla ırk ve ulusu karışık duruma sokmasıdır. Sonuçta yüze yakın ırk ve ulus tümüyle yok oluvermiştir. Yani yüzyıllarla oluşan yüze yakın özgün kültür sonsuza dek yok oluvermiş, verimli toprakların kültürel ve manevi olgusu soluvermiştir. Bu çaptaki tehlikeyi insanoğlu önceden görememiştir.

Bu arada sosyalist düzenin bir tek yararını da söylemeden geçemeyeceğiz. O da sosyalist düzenin tarih sahnesinde yerini almasıyla insanoğlunun artık nasıl bir hatanın yapılmaması gerektiğini iyice öğrenmiş olmasıdır.

Evet, imparatorluk dağıldı. Zulmün fazla yaşamayacağım tarih bu kez de kuşkusuz kanıtladı. Bizim için sömürgecilikten kurtulmak oldukça zor oldu. Şimdi ise sömürgeciliğin sonuçlarından arınmanın daha da güç olduğunun farkındayız. Şimdi bizim kendi kendimizle mücadele ederek yanan canımızı tedavi etmemiz, dumanlaşan bilincimizi arındırmamız gerekiyor. Sömürgecilik hastalığı vücudumuza iyice girmiştir. Şimdi de alay ederek çıkacaktır. Yani, bizim başlıca hareketlerimizden biri manevi tedavi, kendi kimliğimizi geliştirmeye yönelik olmalıdır. Bu da ister gerçek ister mecazi anlamda olsun 'manevi yenilenme' ya da 'manevi restorasyon' diye adlandırılabilir.

Doğal olarak ulusun kültürel ve manevi dünyası oldukça geniş bir kavramdır ve yaşamın bütün alanları ile bağlantılıdır. Bu nedenle de kavramı daha net kavrayabilmemiz için 'bilimlerin atası' ilan edilen tarih, onun etnoloji ile bağlı bazı yönleri hakkında oluşmuş kavramlardan söz edelim.

Bu arada İmparatorluk' siyasasının oluşturduğu tarih bilincimizdeki yönetsel çelişkileri anlamadan geçemiyoruz. İşte onlar: Bütün bir halkı birkaç parçaya bölerek, ev içinde ev yaparak, kendi kendine misilleme yapan sınıfsal görüş ana düşüncesinin yaşam gerçeği ile aynı olmadığı; işçi sınıfı için yapay bir toplumsal onur yaratarak, köylü ve aydınlara karşı koyma eylemi; tarih ve ideolojiyi bütün bir olay olarak değerlendirmek; insanoğlunun gelişmesi ile ilgili ekonomik etken dışındaki tümünü yok saymak, ya da onlara parmak arasından bakmak; nesnel gerçekleri komünist partiliğin karşısına koymak; en sonundaki Avrasya'daki Türk halklarının tarihini bir bütün olgu olarak ve dünya tarihinin bir parçası olduğu gerçeğini değerlendirmemek, bunun aracılığı ile ortak Türk kültürünü yok saymak...

Tarihsel kavramlarla ilgili yukarıda söz ettiğimiz çelişkiler bilincimize yaşamın gerçekleri olarak birçok kez ters anlamda benimsetilmiştir. Daha doğrusu, tarihin nesnel gerçeği 'imparatorluk' siyasasına ters olduğu için taşradaki uluslar kendi tarihlerini benimsememiş, öz geçmişinden öğrenmeye zorlanmışlardır.

Biz şu ana dek tarihe 'Rusya imparatorluğu' gözüyle baktığımız için hiç önem vermiyorduk. Şu ana dek bizim okuduğumuz insanlık tarihinin farkı ve değeri özü itibarıyla Rusya'nın 'imparatorluk' kavramları doğrultusunda yazılıyordu. Biz de bu kavramlar çerçevesinde eğitilmiş ve büyütülmüş bir kuşağız. Biz, batıdan doğruya doğru savaşa gidenlerin tümünü büyük komutan olarak tanıyıp, onların köklerini bile ezberleyerek büyümüştük, doğudan batıya sefere çıkanların tümü ise vahşiler ve zalimler olarak zihnimize sokuldular.

Yine örneklere bakalım. Biz gözlerimizi açtığımızdan beri Amerika Kızılderililerini kana boğmuş, köklü kültürlerini tümüyle yok etmiş işgalcilere 'Amerika'yı keşfedenler' derdik. Ya da Rusya'nın sömürgeci siyasasında kılıcı olanların tümünü 'Orta Asya'yı vahşilikten kurtaranlar', 'Sibirya karanlığına nur verenler' diye okurduk.

Ve böylece Orta Asya ve Sibiryalıların birkaç kuşağı kendi atalarına küfür etmek durumunda bırakıldılar. Çünkü dünyaya orada Avrupalıların, burada ise 'Rusya İmparatorluğunun gözü ile bakmak yasaydı. Ve en kötüsü böyle bir aptallık bir tek tarih dersine ait değildi. Bununla birlikte

yazın, sinema, tiyatro, görsel-güzel sanatlar gibi manevi değerlerin tümüne yerleşmişti.

Basit 'toponim'lere (yer-su adları) bakalım. İyice yerleşen 'Yerorto Denizi' (Akdeniz) 'Yakındoğu' (Ortadoğu) 'Ural Arkası' (Transural) İdil'in öbür yanı "Kaspi'nin öbür yanı" (Hazer Denizi'nin öbür yanı) gibi yüzlerce coğrafyasal ad vardır. Fakat ilk sırada herkes için kavramsal önem değerlidir. Kavramın nesnel olması koşulu vardır. Yalnızca eski Yunanlılar değil, herhangi bir insan da bulunduğu yere 'dünyanın merkezi' derse yanılmış olamaz. Ya da 'Yakındoğu', olsa olsa Avrupalılara yakındır. Uzakdoğu'dakiler için ise hiç de yakın değildir. Aynısı 'Ural arkası', "İdil'in öbür yanı", "Kaspi'nin öbür yanı" gibi deyimler için de geçerlidir ve Avrupalılar açısından doğrudur. Bu yandakiler için ise manevi eziyettir. Yani, insanlığa ortak olması gereken gerçek ve kavramlar kendi nesnelliklerinden ayrılarak sadece Avrupalılar gibi düşünmenin ya da varsaymanın ekmeğine yağ sürüyor. Bu durumda söz konusu olan, gerçeklerin yalnız tekelleşmesi değil, gerçeklerin bölünmesidir.

Böyle bir olgu hiçbir zaman kendiliğinden olmuyor.

Varsayalım ki eğer bir gerçek, tekel egemenliğine sokulu olarak zihniyette yer alırsa, sana düşünme hakkı bırakılmaz. Yalnız gerçekleştirme hakkı tanınırsa işin Batı'ya benzeyen yanı işe yarayıp, benzemeyenin tümü ise vahşiliğin delili olduğu bilinci yerleştirilir. Böyle bir felaketten sonra ne olabilir ki? Ne olacağını bir ulus bilecekse, o Kazak ulusu olmalıdır. Sonuç olarak etnik mangurtlaşmanın (***) araçları da bunlardan oluşur. Sonuçta böyle bir halkın her bireyi sürekli iki duyguya kapılacaktır. Sonsuza değin aklı kendisine karşı gelecek ve yaşamı böyle geçecektir.

Bunun manevi tedavisi toplumsal ve manevi restorasyondur. Kısa süre önce yayımlanan bir bilimsel kitabın birinci sayfasında "Rus bilim adamları Kazakların göçebe yaşadıklarını, hayvancılıkla uğraştıklarını sanıyorlar" biçiminde bir cümle vardı. Bu durumda Rus bilim adamları öyle demeseydi, bizim göçebe bir yaşamımız olduğunu, hayvancılıkla uğraştığımızı bilemez miydik? Doğal olarak bunu biliyoruz. Fakat basit gerçeği bile kendi adımıza söylemeyi sakıncalı bulmamızdan kaynaklanan psikoloji hiç izin vermiyor ki... Sıfatın değil, tinin, daha doğrusu bilincin tutsaklığı diye buna derler.

Bu zamana dek, doğusunda Sarı nehir (Huanhe) batısında Akdeniz bulunan uçsuz bucaksız alanda Türkçe konuşan otuz kadar halk neden birbirini çevirmensiz anlıyor.

Bu otuz kadar halkın Türk kağanlığından sonra (6-8 yüzyıl) bir araya gelmedikleri bilinmektedir. Bu durumda, bu halkın bin beş yüzyıl ayrı kalmasına karşın etnik tek köklülüğünü; dilinde, geleneğinde, inancında, simgelerinde koruyabilmesi için Türk kağanlığından önce uzun süre birlikte kalmaları gerekirdi.

Sovyet Türkolojisi Tarihi Çarpıtıyor

Geleneklerin, inançların, nesnelere iki üç bin yıl boyunca değişmeden tek köklülüğünü koruduğunu nasıl anlatabiliriz ki? Pazırık kurganında (İ.Ö. 5. yüzyıl) bulunan nesnelere baktığımız zaman kendi anne babamızın kullandığı egeri, koşumu, dokumaları, kilimleri görünce şaşırduğumuz acaba yalan mı? Yani, manevi ve maddi kültürü 'diyakronik' ve 'tipolojik' yöntemle ne düzeyde tanımlıyoruz?

Her bir ulusu bireysel özelliklere göre geliştirmenin yerine onlarca ulus ve halkı bir tek siyasal ideolojik kalıba sokan totaliter sosyalist düzen için ayrı bir ulusun geçmişine, köküne bakmak gereksinimi de yoktu. Birçok ulus, kendi etnojenik kökünden uzaklaşmaya, dışarıdan 'köhne vahşi yurt', 'köhne aşiret sürüsü', 'ulus olarak oluşmamış' gibi tanıtılmış kavramları, kendi geçmişlerinin sıfatı olarak ezbere söylemeye zorunlu oldu. Bunun gibi ideolojik egemenliğin etkisini özellikle Türk kökenli halklar çok görmüştür.

Bu konuda yalnızca Türkoloji tarihine bakmamız yeterlidir. 19. yüzyılda dünya çapında en ön sıralarda olmayı başaran Rusya'daki Türkolojinin, 20. yüzyılın ortalarına doğru bilimsel gerçeklere ulaşmak yerine daha fazla

sosyalist ideolojinin hizmetçisi olmak eğiliminde olduğunu algılayabiliriz. Bu arada Türk dili halkların tarihsel ve kültürel varlığını bütün bir olgu olarak kabul etmeyerek öncelikle böle böle araştırmaya yönelik yöntemlerin altını çizmek olanaklıdır. Kısa bir süre içerisinde Türkologların safları ne kadar büyümüş ise Türk dili halkların tarih ve kültürüne ilişkin gerici yorumlar da o kadar artmıştır.

Sonuçta Sovyet Türkolojisi gerçeklere ulaşmak yerine gerçeklerin daha da karışık bir duruma getirilmesine katkıda bulunmuştur. Sadece gerçeklerin daha zorlaştırılması değil bilimdeki gerici yorumların çoğalması gitgide her Türk dili kendi 'Türkolojisini' oluşturarak, ulusların arasını açmıştır.

Bu durumu Türk dili halkların bugünkü ayırılmış tarihinden, folklor mirasından, abece oluşmasından ve terim üretme gelişmelerinden açık ve seçik görmek mümkündür. Doğal olarak gerçeklere başvurursak bugünkü Türk dili ulusların kültürel ve manevi kökünün Türklüğün bir bütünlüğe ulaşmasıyla, bunun da bilimsel ve yöntemsel eylem olarak değerlendirilmesiyle olanaklıdır. Bu olmadan tarihsel gerçeklerin yüzüne bakamayız.

İşte sömürgeciliğin sonuçlarından arınma konuları bizi bu düşüncelere ulaştırmaktadır.

(*). Celtoksan olayı Kazakların resmi düzene karşı Almatı'da gösterdikleri direniş eylemi.

(**). Mangürt: Kendi kimliğini, ulusunu, kültürünü tanımayan kimse, Cengiz Aytmatov'un yapıtlarından alınmış ve yayılmış bir terim.

BİR KİTABIN İKİ SAYFASI

I

Turan topraklarında asırlarca yaşayan büyük medeniyetin varisleri olan kardeş Özbek halkı ile ilişkilerimizin yeni bir seviye kazanması, bağımsızlığımızın getirmiş olduğu semerelerden biridir. Daha düne kadar iki ülkenin milli gelişme gayesi içinde, karşılıklı alışveriş ve münasebet kurmasından söz etmek mümkün değildi. Dolayısıyla ara sıra düzenlenen resmi günler ve kültür haftalarında karşılıklı dostluk ve beraberlik adına söylenen sözler bile pek fazla gerçekçi görünmüyordu. Kazak'ın da Özbek'in de içindeki gizli sır ve hayaller kendi dünyasına kapalı kalıyor ve birbirinden uzaklaşmaları ve ayrılmaları giderek büyüyor gibiydi. İki Türk halkının aydınları birbirlerinin eserlerini ve edebiyatlarını asıl nüshasından okuyamaz hale gelmişti. Özbek Türkçe'siyle yazılmış eserler Kazakça'ya, Kazak edebiyatının eserleri de Özbek Türkçe'sine, ancak Rusça sayesinde çevrilebiliyordu. Rus ihtilalinden önce ortak Türkçe'yle yazılan kitap ve el yazma eserleri Kazak'ın da, Özbek'in de, Türkmen'in de, Tatar'ın da okuyup, anlaması imkan dahilindeydi. Maalesef hepimiz için o Türkçe ile yazılmış zengin edebiyat hazinesi bugüne kadar kapalı kalmıştır.

Özellikle 1940 yıllarından itibaren Türk halklarının siyasi amaçlı Kiril alfabesine geçirilmeleri kardeş ülkelerin birbirlerinin yazılarını okumalarını güçleştirmiştir. Yeni alfabe kabul edilirken kardeş ülkelerin alimlerinin bir araya gelip, harf ve başka hususlar yönünde anlaşmalarına izin verilmedi. Yazım, imla, terim ve transkrip hususlarında karışıklıkların önüne geçilmemesi, kökeni bir olan yakın dillerin yavaş yavaş birbirinden uzaklaşmasına sebep oldu. Özbek tarihi ve kültürü ile alakalı bildiğimiz malumatların o kadar da derin olmadığını kabul etmemiz gerekir. "Özbek öz ağabeyim" şeklindeki veciz sözün hakikatini ve asıl manasını tam olarak anlamamanın zamanı geldi.

Çok eskiden "Doksan iki boylu Özbek" ününe sahip olan göçebeler birliğinin bugünkü Kazak ve Özbek'lerin ataları oldukları araştırmacılar tarafından kanıtlanmıştır. O boylar ve taifelerin torunları Özbekistan topraklarında halen ömür sürmektedirler. Tabii ki aradan yüzyılların geçmesi onların dilinde, örf

Prof. Dr. Rahmankul BERDIBAY

Ahmet Yesevi Ü. Öğr. Üyesi

adetlerinde ve yaşayışlarında büyük değişiklikler meydana getirmiştir. Şimdi Özbeklerin arasında Türkleşen yabancı etnik gruplar ile çok önceden beri Türkçe konuşan yerli halklar da mevcuttur. Sonuç olarak Özbek halkının tarihinin çok esrarlı ve kompleks bir yapıya sahip olduğunu görüyoruz. Özbeklerin müzik enstrümanlarının Türklere çok yakın olduğunu söylemek, tarihi ve kültürel ilişkilerinin ne ölçüde kompleks olduğu sezilir. Semerkant ve Buhara tarafındaki halkın, çok önceden beri Tacik ve Özbek dilini birlikte kullanmıştır. Özbeklerin klasik edebiyatına vücut veren şairlerin hepsi bu iki dili kullanmış ve paha biçilmez eserler meydana getirmişlerdir. Bu durum günümüze kadar devam ede gelmiştir.

Araştırmacılar Nevai eserlerinin Türk dilinin hangi şivesiyle yazıldığını incelemiş ve Ândican şivesinde fikir birliğine varmışlardır. Fakat bununla beraber meşhur şairin diğer Türk boylarının şivelerini de iyi bildiği ve onlardan faydalandığı da kabul edilmektedir. Bu boylar arasında Konırat, Calayır, Kıyat, Barlası Turhan gibileri zikrediliyor. Şair Türk edebiyatından ne kadar beslenmişse, Fars ve Tacik edebiyatından da o kadar etkilenmiştir. Navai eserlerinde Arapça ve Farsça kelimeleri çok kullanmıştır. Büyük şair Fars nazımından ilham almış ve onu kendisince geliştirmiştir. Dolayısıyla, Nevai'nin eserlerinde iki büyük edebiyatın, yani Türk ve Fars edebiyatının birleşmesinden doğan harikuladeliği vardır. Nevai eski Özbek Türkçe'siyle ilk eser yazan şair değil, onu geliştiren ve yeni bir vechе kazandıran edip sayılmalıdır. Ondan önce ve onunla beraber yaşayan şairler tarafından Türkçe şiirler ve eserler yazılmıştır. Özbek sözlü edebiyatının arı Türkçe, fakat yazılı edebiyatının ise belirli bir derecede "karışık" dilden oluşması, bu durumun neticesinde meydana gelmiştir.

Alişir Nevai bütün hayatım eski Özbek Türkçe'sini dünya dilleri arasına girebilmesi için sarf etmiştir. Türk halklarının bağımsızlıklarını yeniden elde ettikleri şu sıralarda Türk dilinin kaderini düşünmemiz bizim için en birinci ve en asli görevimizdir. Şimdi ise, Nevai'nin yüksek ideali; Özbek'in de, Kazak'ın da, Kırgız'ın da, Türkmen'in de hedefi ve amacı haline gelmiştir. Edebiyata ilk olarak Farsça eserler vererek başlayan Nevai, büyük eserlerini ise Özbek Türkçe'siyle yazmıştır. Kendisinden önce yaşamış olan Dehlevi ve Nizami gibi büyük şairlerin

yolundan giderek, ünlü "Hamse"sini yazmıştır. Hamse' de yer alan destanlar şunlardır: "Hayrat ul Ebrar", "Ferhat ile Şirin", "Leyla ile Mecnun", "Sehğay seyer", (yedi gezi), "Seda-i İskenderi" (İskenderin şeddi). Bu eserler bütün Türk dünyası kendisi için gurur kaynağı saymaktadır. Kazak halkının meşhur şairi Abay'ın kendisine örnek aldığı şark alimleri arasında Nevai'nin de olmasının önemi büyüktür.

Kardeş iki halkın arasındaki manevi bağlan birçok sahada görmek mümkündür. Sözlü edebiyat bunlardan biri sayılabilir. Folklorun, destan, masal, menkıbe, efsane, hikaye, atasözü gibi türlerinde büyük oranda benzerlik bulunmaktadır. Bunlar, halkımızın arasındaki tarihi ve medeni alaka ve bağların güçlü olduğunun ispatıdır. Bütün doğu dünyasında tanınmış "Seyfimelek", "Tahir ile Zühre", "Bozyiğit", "Yusuf ile Zeliha", "Leyla ile Mecnun" gibi destanlar da ortak folklor hazinemizdendir. Kazak klasik kahramanlık destanı olan "Alpamis"ın (Bamsı Beyrek) Özbeklerin arasında da yaygın oluşu, destanı çıkaran, söyleyen, nakledenlerin Kazak ve Özbeklerin arasındaki bazı ortak boylar olduğunu kanıtıyor. Önceleri, Özbeklerin düğünlerde "car car" (mani) söylemeleri, dombıra ve kobuzun günümüze kadar unutulmaması, iki kardeş halkın bir zamanlar beraber yaşadıklarının belirtisidir.

Şimdiki Özbek şehirleri ve kentlerindeki ata mirası tarihi eserlerin sanatındaki mükemmelliği dünyaca bilinmektedir. Özellikle Semerkant, Buhara ve Hiva'daki mimari eserler halen dahi o eşsiz ihtişamlarıyla dikkat çekmektedir. Genelde bu sanat abidelerini kim yaptı ? denildiğinde, yerleşik hayat sürenlerin adı söylenir de, göçebe yaşayan sanatkarların adı unutulur. Buna ilim ve edebiyatta üstünlüğü kabul edilen Avrupalı fikirlerin kalıntısı dememek mümkün değil. Avrupa alimlerinin; "Turan medeniyetinin sahipleri Farslardır. Türkler sadece baskıncılık ve yıkıcılık yapmıştır." şeklindeki bozuk batı mantığını birçok ülke insanın kafasına yerleştirdiğini biliyoruz. Bu fikirlerin asılsız ve yalan olduğunu tarih bizzat canlı misalleriyle kanıtıyor. Buna örnek olarak, Calantös Bahadır'ın (1576-1651) şanlı kumandalığıyla birlikte ardından silinmez birçok eser bırakan mimarlığını hatırlasak bile yeter. Göçebe yaşayan Alşın boyuna mensup güç ve dirayetiyle birçok

savaşlarda galip gelen, Semerkant şehrinin hükümdarı Calantös Bahadır'ın emriyle inşa edilen eserler, dünya mimari sanatının mükemmel örnekleridir. Semerkant'ın merkezindeki Registan Meydanı da şanlı hükümdarın yaptırdığı iki büyük eser olan "Şirdar ile Tillekari" şaheserleri, göz kamaştırıcı muhteşem sanatıyla, adeta insanoglunun ustalıkta sınırsız gücünün timsali gibidir. Bahadır zamanında yapılan başka bir cami ise Semerkant'e 10 12 km uzaklıktaki Dakbet köyünde meşhur alim Muhturni Azam türbesinin olduğu yerdedir. Özbek hükümeti şimdi bu camii yeniden eski ihtişamına kavuşturmak için restorasyon işine bol miktarda para ayırmış. Özbek tarihçileri, Emir Şirinov, Muhammed İsameddinov, Ahmetcan Avlukulov kendilerinin "hazret Mahdumu Azam ve Dakbet" adlı kitabında Calantös Bahadır'ın Semerkant'teki hükümdarlığı döneminde gerçekleştirdiği bu mimari sanattaki atılımları ve üstün başarılarını Timur'un icraatlarıyla karşılaştırıyor. Bu ilim adamlar tarafından verilmiş büyük bir paye sayılır.

Özbekistan şehirlerinde şimdiye kadar muhafaza edilen sanat abidelerinin bir kısmında, göçebe yaşayan Kazak kabilelerinden çıkan, tanınmış insanların da pay sahibi olduğunu birçok misalleriyle beraber görüyoruz. Biz bu meseleye temas ederken sadece Kazak ve Özbek medeniyetinin birbirinden etkilenecek geliştiğine parmak basmayı hedef edindik. İki Türk halkının sınırlarının hiçbir zaman birbirine kapalı olmaması, göçebe ile yerleşik hayat sürenlerin arasında çok farklı ve ilginç alaka ve bağlar meydana getirmiş, müşterek manevi miras sayılan eşsiz mimari eserler bırakmıştır. Halklarımızın arasındaki sarsılmaz dostluğun ve kardeşliğin remiz ve sembolleri bunlar olsa gerek.

Bizler şimdiye kadar Türk halklarının tarihini hep birbirinden ayırarak inceledik. Hakikate Türkistan halklarının meydana getirdiği medeni ve ilmi birçok müşterek eserler (miraslar) vardır. Mesela; Orhun Yenisy abideleri, "Kutadgu Bilig", "Divan-i Lügat-it Türk", "Arvun-ı Hikmet" gibi hiçbir zaman eskimeyen şaheserler, bütün Türk halklarının paha biçilmez hazinesidir.

Tarihteki büyük alimlerimizin eserleri hakkında da geniş bir bakış açısına sahip olmamız gerekir. Örneğin, Otrar'da dünyaya gelen, ilmin

semasına çıkan Ebu Nasır El Farabi'yi sadece Kazak Türklerine ait olarak kabul etmek dar bir ölçü olur: Zamanında dünyanın "Muallim i sani"si olarak tanınmış büyük alimi, Orta Asya'nın bütün halkları kendisinin öz alimi saymasında hiçbir beis yoktur. Farabi'nin devrinde, Türk halkları henüz bugünkü gibi, Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Karakazak şeklinde bölünüp ayrılmamış, aksine bütün bir halk olarak yaşıyorlardı. Bu açıdan bakıldığında, Harezmi, Binini'yi de şimdiki Özbekistan dünyasıyla sınırlamak akıl kân sayılmasa gerek. Onların bıraktığı ilim hazinesine bütün Türk dünyasını mirasçı kabul etmek lazımdır.

Gelecekte Türk halklarının meydana getirdiği bu eşsiz ve göz kamaştırıcı ilim ve sanat hazinelerini çok güzel şekilde tanıtmamız ve öğretmemiz gerekir. Mesela, "Bamsı Beyrek", "Manas", "Kobilandı Batır", "Kozi Körpeş Bayan Sulu", "Edige Batır", "Köroğlu" destanlarını tüm kardeş ülkeler kendi öğretim müfredatına ve ders kitaplarına almaları lazımdır. Bununla birlikte, Nevai, Fuzuli, Maktumkulu, Abay eserlerini Özbek, Azerbaycan, Türkmen, Kazak şahsi olarak sahiplenmeyip, ortak hazinemiz şeklinde telakki etmeleri çok yararlı olacaktır. Geçmişimizi ve bugünümüzü tanıtan ve aydınlatan kitaplara ihtiyacımız vardır. Ayrıca, kardeş halkların kültürünü birbirine tanıtacak eserlerin olması da gereklidir. Türk halklarının kültürünü birbirine yaklaştıracak ve tanıtacak araçlardan birisi şüphesiz ki kültürel ve sosyal ağırlıklı dergilerdir. Bir de ilmin her türlü sahasındaki araştırma ve incelemeleri bir araya getirecek sistemli ve planlı tetkikler yapacak. Bir merkezi Asya akademisine de ihtiyaç olduğu kuşkusuzdur: Önümüzdeki yıllarda Türk Toplulukları Ansiklopedisi'nin eksiksiz yayınlanacağı kanaatinde ve ümidindeyiz.

1994 yılında dünyaca ünlü Uluğ Bey' in 600. doğum yıl dönümü saygı ve ihtişamla kutlandı. Bu, onun bütün insanlık için yaptığı çalışma ve emeğe verilen kıymet ve değerin ifadesiydi. Uluğ Bey' in kendisinin ve eserlerinin (çalışma) Kazakla özel bir yakınlığı olduğu biliniyor. Aslen Barlas boyu mensubu olan Uluğ bey' i Kazak aydınları çok iyi tanıyorlar. Semerkant etrafına yerleşen Kazak boylarının sıkı kardeşlik münasebetlerinin olduğu bellidir. Bu yüzden Timur'un da onun torunu Uluğ Bey' in de isimleri Kazaklara çok yakın ve sıcak gelir. Onlar

hakkındaki halk arasında bilinen efsane ve menkıbeler, yazılı edebiyat eserleri de az sayılmaz.

Meşhur şair Ğafur Ğulam Kazak ve Özbek kardeşliğini güzel bir teşbihle "Bir kitabın iki sayfası" şeklinde ifade etmiştir. Geniş olarak bakıldığında iki halk arasında halen dahi açılmamış ve tanınmamış birçok sayfanın olduğu anlaşılmaktadır.

II

Geçmişteki büyük alimler ve yol gösteren dahiler için halkın kendi fikri ve onlara verdiği değer ve hükümler vardır. Bazen bu görüş ve değerler tarih gerçeğinden uzaklaşıp, efsane ve hikayelere dönüşür. Burada önem arz eden husus, şifahi bilgiler ve malumatların, tarihin kesinlik ifade eden tekrarı olması değil, halkın gönlünde ve aklında asla silinmeyen iz bırakmasıdır. Tüm Türk İslam dünyasının manevi üstadı olan büyük mutasavvıf şair Ahmet Yesevi hakkındaki efsane ve hikayeler yüzyıllar geçse de unutulmamış, nesilden nesle ulaşarak günümüze kadar gelmiştir. Onun peygamber efendimizin vefat ettiği yaşa gelince daha sonraki hayatım zaid sayarak yeraltına girmesini anlatan efsane ve menkıbeleri bilmeyen yok gibidir. Bu peygamber yolunu adalet ve hakikatini tanıtan ve gösteren bir ibret tablosudur.

Timur'un Türkistan şehrindeki Hoca Ahmet Yesevi türbesinin inşa ettirmesiyle ilgili bir hayli hikaye ve menkıbe vardır. Şanlı hükümdarın bu muazzam türbenin yapımını takip etmek için birçok defa Türkistan'a geldiğini tarihi kaynaklardan öğreniyoruz. Eminim oraya geldikten sonra ne yaptığı ve ne ile uğraştığı bilinmemektedir. Ama halk arasında sözlü hikayeler mevcuttur. Bunlardan bir şöyle anlatılır. Bir keresinde uzun yolculuğa çıkan Timur Türkistan'a uğruyor. Timur savaşa giderken sıradan elbise giyinirmiş. Yanındakilerle beraber bir yaşlı kadına misafir olmuşlar. Misafirlerin kim olduğunu tanımayan yaşlı kadın onlara sıcak bir çorba ikram etmiş. Yolculuğun getirmiş olduğu yorgunluk ve açlıkla olsa gerek. Timur, sıcak çorbayı hemen içince ağzı yanmış ve ev sahibi yaşlı kadına çorbanız çok sıcakmış demiş. Ona cevaben yaşlı kadın; "A yavrucuğum çorbayı üstünden, düşmanı kenarından alırlar" sözünü hiç işitmedin mi?" demiş. Yeryüzü iki hükümdara dar

gelir diyen ve birçok ülkeyi egemenliği altına alan koca padişah, yaşlı kadının sözlerini işittiğinde; "gerçekten de kulağa küpe edilecek bir sözmüş" deyip, derin derin düşünmeye başlamış diyorlar. Timurun gerçek hayatında böyle bir olay oldu mu, olmadı mı?, onu tam olarak bilemiyoruz. Ama burada, büyük hakanın halkın tecrübe ve nasihat dolu sözlerine kulak verebilen, basiretli kişiliği üzerinde duruluyor.

Kazak Türklerinin en harika destanlarından biri olan, "Edige Batır" destanında, Timur'un adı "Setemir" olarak geçiyor. Buradan Orta Asya halkları ve onların arasında Kazak halkının büyük bir askeri kumandan ve padişah olan Timur'u iyi tanıdığını ve kıymetini anladığını görüyoruz.

Timur hakkındaki yazılı eserlerde çok önemlidir. Turan hükümdarının şanını şiirlerinde çok mükemmel ifade eden şairlerden biri; Mağcan Cumabayev'dir. Onun "Aksak Timur sözü" adlı kısa şiiri derin mana ve eşsiz sanatıyla dikkat çekmektedir.

Monolog şeklinde verilen mısralar kurşun gibi ağırdır:

*Cihan denen şey nedir ?
Avucunun içidir.
Bir yerde çok tanrının
olmasının yok süs*

*Tanrı göğün tanrısı
Kendi göğünü yönetsin
Yer tanrısı, Timur'un
Yerime kimse değmesin*

*Kök tanrısı, tanrının
Nesli yok, zata yok
Yer tanrısı, Timur'un
Nesli Türk, Zata Ateş.*

Kazak halkının çok değerli yazarlarından İlyas Yesenberlin kendisinin "Altın Ordu" adlı (üç kitap) romanında Timur'un hayatı ve müstesna şahsiyetini geniş ve edebi olarak yazmıştır. Bunun gibi örnekleri çoğaltabiliriz.

Uluğ Bey ile alakalı konuların Kazak edebiyatında çoktan beri işlendiği biliniyor. Onunla alakalı bir şiiri, Türk dünyasının ünlü sembolik şairi Mağcan Camabayev'in kitaplarında görüyoruz. O şiirde Mağcan Uluğ Bey' i Türk halkının adım dünyaya duyuran ve tanıtan büyük

şahsiyetler arasına koyuyor. Şair kendisinin Türkistan adlı şiirinde,

*Türkistan iki dünya eşigidir.
Türkistan her Türkün beşigidir.
Türkistan gibi eşsiz yerde doğan
Türk'e tanrının verdiği nasibidir.*

Dörtlülüğüyle başlıyor ve Turanın şanlı simalarını göğe çıkararak methediyor. Doğunun "ikinci üstadı" atanan Ebu nasır El Farabi'yi de hürmet ve saygıyla anıyor.

*Kim küçümser Türkün müziğini
Farabi 'nin dokuz telli sazını
Çalınca doksan dokuz türünü
Ferah bulup, kim kesmemiş gözyaşını.*

Mağcan Cumabayev Uluğ Bey' i zamanının eşsiz alimi olarak gösteriyor.

*Turanı methetmem ki boşuna
Şanlı Turan zaten aşikardır dünyaya
Sırlaşan, esrarlı gökyüzüyle
Var mıdır ? Uluğ Bey' e erişen bilge.*

Kazak edebiyatında Uluğ Bey hakkındaki eserleri iki kısma bölüp inceleyebiliriz. Birinci bölümü oluşturan eserler, alimin dahiliğini ve bilgeliğini ifade eden şiirlerdir. İkinci bölümdeki eserler ise, ilmi inceleme ve araştırmalardır. İlk olarak nazım eserler üzerinde durabiliriz. Kazak şairlerinin kardeş Özbek halkının dünyaca tanınan Astronomi alimine karşı saygı ve hürmeti, gönlünden yükselen, duygu yüklü sözler şeklinde hissedilmektedir. Onlar Uluğ Bey' i müşterek övünç kaynağı olarak görüyor, kabiliyet ve yüksek idealini de örnek sayıyorlar. Mesela; Ötebay Turmancanov'un "Uluğ Bey" adlı şiirinde alimin cehalete karşı tükenmeyen mücadelesi, Saltanat ve tahta düşkün olmayışı, ihlasla insanlığın iyiliği için çalışması ve bu sayede halkın takdirini ve muhabbetini kazanması güzel bir üslupla dile getiriliyor:

*Ey Uluğ Bey ! geliyorum yanına
Gül koymaya, sağ kolumla başına
Nice asır, nice yıllar geçmişse
Bir sanatkar yazmış imiş taşına
Ey Uluğ Bey değerlisin, büyüksün
Bir başına iki tacı giymişsin
Yerin tacını giysen de, yer için
Aslında sen göğün tacını sevmişsin*

*Karanlığın tacını giyenler karalar,
Halk sırtında iyileşmeyen yaralar,
Bilediler hançer ile kılıcı
Çekişerek, kansız adam, almak ister canını
Sen mert idin taht bozmadı hiç aklını
Sevdin yine birçok merhametsiz adamı
Aşık olup "Zühre kızı", yıldıza
Ayrılmamışsın ki kötü ile iyiyi
Hunhar, icara kalpli belalar
Sarığı uzun, kulağı bozuk nadanlar,
Tuzak kurup kapan koyup, ayağına
Acele etti öldürmek için vefasızlar.
Yıldızı düşünüp ağartmışsın saçını
Unutmuşsun yerdeki kinli hasmını
Senden almak için yeryüzünün tahtını
Kestiler ah, yıldız taçlı başını
Ondan sonra nice yıllar geçmiştir
Cadı, hain, zalim yere girip gitmiştir.
Seni asrın kanatma bindirip
Nurlu ömre alıp varmıştır.
Yar yaranlar toplanmışlar yanına
Yıldızdan taç giydirmişler başına
Sınıflarda ders verirsin devamlı
Seni seven ilim yolundaki oğluna.*

Bu şiirden Uluğ Bey' in devlet ve ilim tacına birlikte sahip olduğunu, hasımlarının eliyle öldürüldüğünü ve insanlığa hizmeti çok güzel ifade ediliyor.

Tanınmış Özbek yazarı Adil Yakupov'un "Uluğ Bey hazinesi" adındaki güçlü romanının bu olayları geniş olarak ele aldığı ve anlattığı Kazak okuyucusunun iyi bildiğini de sırası gelmişken söyleyelim. Yakupov' un romanında Timur'un torunu meşhur alim ve hükümdar Uluğ Bey' in bir kısım fanatik gaddarların acımasızlıkları ve öz oğlu Abdullatif in hainlik ve dehşet saçan hareketleri neticesinde tahttan düşüp, katiller tarafından öldürülmesi ve ardından öz babasının kanlı katili Abdullatif in tahta çıkışı ve halkın kargaşaya ve şaşkınlığa uğradığı kısa istibdat dönemi anlatılıyor. Eserde adalet ve zulmün arasındaki ezelden beri devam eden gelen kıyasıya mücadelenin, belirli tarihi vakalara dayanan bir kesitini görüyoruz. Elinde hükümdarlığı olan, uzun yıllar halkı idare eden, adı şöhret kazanmış Uluğ Bey' in öldürülmesini göstermek, birçok derin hakikatin, önem arz eden yönlerinin ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca, öz devrindeki inanç ve düşüncelere karşı çıkan her kim olursa olsun, başının tehlikeye

gireceği açık olarak anlatılmıştır. Çevresindeki cahil adamlar ile dünyaperest, makam, mevki düşkün, vurguncu insanlar, gökyüzünün sırlarını açmaya muvaffak olan alim ulema Uluğ Bey' i feci bir duruma uğrattılar. Hakiki ilim yolu, yalan ve yağmacılığın çirkefinden fersah fersah uzaktır. Bu yüzden de bu yolda sadece hakkı ve hakikati, düşünceleri saf ve temiz insanlar yürüyebilir. "Uluğ Bey" romanında bu önemli mevzu çok derin olarak işlenmiş sayılır. İlimi, ticari bir gaye yapıp, her hükümdarın devrinde fikirlerini değiştiren menfaatperest alimlerin çok tehlikeli olduğunu ifade etmesi de sonraki nesiller için büyük bir ibret tablosu oluşturmaktadır. Bunla birlikte alimin yüksek gayesinin kendisinden soma talebe ve ilmi mektep bırakmak olduğu nasihati da ihmal edilmemiştir. Eserde makam ve mansıp yolunun çoğu kez hile ve yüzüzlükten geçtiği gerçeği ile beraber kendi emeğinin karşılığını bekleme, kanatsızlığın ve hırsın neticesinin mutlaka hasaret olduğu da bir tarih dersi biçiminde sunulmaktadır. İşlenen bu motifler, Kazak yazarlarının Uluğ Bey için yazdıkları eserlerde bir uyumun ve iki halkın edebiyatındaki fikir ve şekil birliğinin göstergesidir.

Kazakistan halk yazarı Gafu Kayırbekov'un Türk alimine yazdığı şiir yüksek edebi his ve düşünce mozaiğidir.

*Meczip olup, gökyüzünü aradı
Hayal ile güçlü aklı bağladı
Bilmek için semanın sırlarını
Bitti ömrünün yılları ve ayları
O, başlattı, Timur 'un gitmediği akını
Tabiatın, hikmetu sırrını çok andı.*

Şairin "Onun ömrü yıldız olup parlayıp, Orta Asya semasına nur saçtı." şeklindeki mısraları çok anlamlıdır. Uluğ Bey' in insanlık tarihinde açtığı yeniliği,

*"O dur ilkin göğe elini uzatan,
O dur ilkin bab ı semayı açan "*

Bu güzel teşbihlerle ifade ediliyor.

Uluğ Bey hakkında başka Kazak şairlerin de eserleri mevcuttur. Tanınmış şair Ebiş Cemışev "İki dünya iyiliği buyurmuş" adlı şiirinde Uluğ

Bey' e heyecan ve ilham dolu sözlerini şöyle diziliyor:

*İki dünya iyiliği, ilim ile bilimde
Peygamberin bu vasiyeti, has Müslüman
gönlünde*

*Bu iyiliğin sahibi, mercan yürek, Uluğ Bey.
Şanu şöhreti yayılmış Çin ve Ruma
Gökyüzünün perdesini karanlık gecede açtı.
Esrarengiz yıldızlara gönlünü de kaptırdı
Ak abı ay gibi nurlandı ve parladı
Cahillerin tantanası yüreğini ağlattı
Yandı sonsuza dek yaktığı medrese mumları
O mumlardan ışık alan, ilim ateşi yükseldi.
Uluğ Bey' in yıldızları aleme nur döküyor,
Sanki ululuk ile ebediyet şeklini alıyor.*

Şair Cebbar Ömirbekov' un şiirinde de bütün ömrünü ilme adanmış, "Zamanın sırrını da arayan, Evrenin buudunu da arayan, hakikatten hiç ümit kesmeyen." Bilginin nurlu şahsiyeti methedilmiştir. Onun güzel mısralarında, alime duyduğu saygı ve hürmeti şöyle dile getiriyor:

*"Yüreği alemleri dolaşmış
Gökyüzünü pak gözleri seyretmiş
Öz halkına zulmeti aydınlatan
Geçmiş imiş bir nadide adam
Hayalleri gerçeklere ulaşmış
İlmi ile irfan deryasına erişmiş
Bu alimi zamanında kim geçmiştir? "*

Uluğ Bey hakkında yazılan eserlerin bir kısmını da ilmi araştırmalar ve makaleler oluşturmaktadır. Bu eserlerde astronomi aliminin çalışmaları, yetiştiği devir ve yaşadığı ortam, açmış olduğu yenilikler ve kurmuş olduğu ilmi mektepler yönünde kıymetli bilgiler veriliyor. S. Nozarov ile M. Iskerkov'un "Matematik ve Matematik Hakkındaki Düşünceler" (1967) adlı kitabında Uluğ Bey' in ilmi, dünya seviyesinde ele alınarak incelenir. "Uluğ Bey' in ilim tarihindeki yerinin iki türlü özelliği vardır", diyor kitap yazarları. Birincisi, dünya tarihinde hiçbir padişah; ilmin gelişmesine yardımcı olup, kendisi alim olarak kitap yazmamıştır. Yani hiçbir hükümdar ilim adamı olmamıştır. İskender (Zülkarneyn) Aristo' dan ders almış, ama kendisinden ilme hiçbir şey kalmamıştır. Ömrünü savaş meydanlarında ve at sırtında geçirmiştir. (240. sayfa) . M. Iskerov "halk takvimi" (1963) adlı kitabında Uluğ Bey' in büyük eseri "Zic i

Guraganu" yu geniş olarak yer vermiş ve üzerinde ilmi araştırmalar yapmıştır.

"Orta Asya'nın ve Kazakistan'ın büyük alimi" (1965) adlı eserde fizik ve matematik doktoru, Avdanbek Köbesov'un "Timur'un torunu, Uluğ Bey" isimli yazısı yer almıştır. A. Köbesov "El farabi" adlı kitabında da Uluğ Bey konusuna tekrar dönerek, "Uluğ Bey ve onun okulu" başlığıyla ayrı bir bölüm eklemiştir. M. Ebişoğlu'nun "halk Astronomisi" adıyla tanınan eserinde de Uluğ Bey'den özellikle bahsedilmiş, ayrıca dünyaca tanınan astronomi alimlerin arasında zikredilmiştir.

Verdiğimiz bütün örnekler, Kazaklar arasında Uluğ Bey eserlerinin ve adının çok eskiden beri tanınmış olduğunu gösteriyor. Göze çarpan bir güzel taraf da bu mevzuda eser kaleme alan tüm yazar ve şairler büyük alimi kendi öz halkından biri gibi sayıyorlar. Böyle olması da tesadüf değildir. Sebebi Türk halklarının edebiyat, medeniyet, ilim, sanat ve tarih mevzusunda birbirleriyle sıkı sıkıya bağlılık içindedir. Gelecekte Orta Asya ve tüm Türk halklarının ortak tarihini

yazma asıl görevlerimiz arasındadır. Böyle büyük bir maksat ve gayeyi hedef edinip, toplu çalışmaların özel plan ve programı yapılırsa çok doğru olurdu. Bunun için de çalışmaları takip edecek koordine merkezleri gereklidir. Türk dünyası insanlığın terakkisine imzasını atan sayısız büyük alim yetiştirdiği için övünmelidir. Medeni, resmi ve sosyal kuruluşlara onların adı verilmeli ve en önemlisi de günümüz insanı olarak onların açtıkları yeniliklere yenilerini bizler eklemeliyiz. Almatı şehrinde bir bulvara Uluğ Bey' 'n adının verilmesi buna bir örnek sayılabilir. Dileğimiz bu güzel başlangıcın devamının gelmesidir. Orta Asya'da dünyaya gelmiş değerli ilim adamlarına ve başarılı insanlara ayrı ayrı sahiplenmeden, onları tüm Türk dünyasına müşterek şahsiyetlerden saymalıyız. Buna tarihin de, kaderin de, dilin de, dinin de şahit olduğunu kabul etmemiz lazım. İnsanlığın uygarlık tarihinde Türk alemi adında ihtişam ve saltanat abidesi bir medeniyetin kurulduğunu işte o zaman anlayacağız

İDİL URAL BÖLGESİ VE OSMANLI FİKRİ MÜNASEBETLERİ

1. Anadolu Kaynaklı İlk Eserler Ve Münasebetlerin Başlaması

Anadolu ile İdil Ural bölgesi arasındaki münasebetlerin tarihi oldukça eski olmakla birlikte ilk olarak ne zaman ve nasıl başladığına dair elimizde yeterli malzeme mevcut değildir. Bununla birlikte kaynaklarda ve Kazan kütüphanelerinde mevcut olan yazma ve basma eserler bize bölgedeki Anadolu tesirine dair bazı ipuçları vermektedir. Söz konusu kütüphanelerde yaptığımız incelemelerde Hocazade Muslihiddin (ö. 1488)'in "Tehâfüt"ü (K.D.Ü.İ.K., T. 895), Birgivi (Takiyyüddin Mehmet ö. 1573)'nin "Risâletü'l İman el Birgivi" ve "Risâle Tedkiki'l İman ve Tahkiki'l İslam" (Kazan, 1870 baskılı) (K.D.Ü.İ.K., 332) adlı eserleri ve yine ona ait "Min Tasnifâti Birgili" (Kazan, 1901 baskılı) (K.D.Ü.İ.K., T.83679), Ebussuud Mehmet efendi (ö. 1575) 'in "Risâle-i Ebussuud Efendi" (Kazan, 1845 baskılı) (K.D.Ü.İ.K.,7,5852) kitabı, Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1780)'nin "Marifatname" (Kazan, 1845) (K.D.Ü.İ.K., T. 7496) kitabı, Ahmet Ziyaeddin Gümüşhânevi (ö. 1893)'nin "Râmuzü'l Ahâdis" (Kazan, trhz.) (K.D.Ü.İ.K., T. 0116824) adlı eseri... gibi kitaplara rastladık. Bu eserlerin bir kısmı Osmanlı Türkçesiyle basılmış, bir kısmı da Tatar şivesine aktarılarak basılmıştır.

Meşhur Tatar alimi Rızaeddin b. Fahreddin (ö. 1936) de bahsettiğimiz bu eserlerin bir kısmını zikreder ve bunlardan başka Birgivi'nin "Tarikat i Muhammediye'sini, Yazıcıoğlu Ahmet Bican (ö. 1460'dan sonra)'ın "Envârü'l Aşkın" ini, Yazıcıoğlu Muhammed (ö. 1453 sonrası)'nin "Muhammediye"sini, İzzetkade Altıpatmak Mehmet Efendi (ö. 1623)'nin "Altıparmak" kitabını, Seydi Ali Reis (ö. 1562)'in "Mir'at i Kâinât" ını, Şemseddin Ammet b. Musa Hayâli (ö. 1455)'nin "Akâid Şerhi haşiyesi" ni sayar, bunların Türk tatar düşüncesine olan etkisinden söz eder. Ona göre, bu eserler meşhur Tatar şairi Abdüsselam Müfti 18. asır ile mutasavvıf şair Abdürrahim Otuz İmeni (ö. 1834)'nin eserlerine, Sait Halfin (ö. 1785) ve İbrahim Halfin (ö. 1899) ... gibi yazarlara tesir etmiştir. Hatta Birgivi'nin "Tarikati Muhammediye" sinin İdil Ural bölgesinin eski medreselerinde ahlak dersi olarak okutulduğunu ve bu kitabın şarihlerinden olan Ebu said Hâdimi (Muhammed b. Mustafa, ö.

İbrahim MARAŞ

Ankara Ü. İlahiyat Fak. Arş. Görevlisi

1762)'den bizzat ders alıp gelen tatar imamlarının mevcut olduğunu söyler. (RIZAEDDİN, 1913; 119 - 120) Bu da gösteriyor ki, XVIII. asrın ortalarında İdil Ural'dan İstanbul'a gidip gelen Tatar talebeler vardır ve bu tarihlerde bir etkilenmeden bahsetmek mümkündür. Bu arada Birgivî gibi Osmanlı düşünce tarihinde ilginç bir kişiliğe sahip olan ve hayatı boyunca bidat ve hurafelerle mücadele eden, bunları da özellikle Tarikat-i Muhammediye'de zikreden b Türkiye'nin Batılılaşma ve Milli Meseleler içerisinde, Ankara.ır alimin kitabının ve onun şerhlerinin İdil Ural bölgesinde okutulması dikkat çekicidir. Bu şahsın Tatar yenilikçilik düşüncesine ve genel anlamda Tatar düşüncesine tesirinin olduğu bir gerçekse de bunun kimlere ve nasıl olduğu ayrı bir araştırma konusudur.

II. XIX. Asrın Sonu Ve Münasebetlerin Yoğunlaşması

XIX. asrın sonlarına kadar devam eden bu kitapların etkisine bu asrın sonlarında Ziyaeddin Gümüşhânevî (ö. 1893) de katılır. Nakşibendliğin Halidiyye kolunun İstanbul'daki bu meşhur temsilcisi, İdil Ural ve Kazakistan bölgesinin meşhur Nakşi şeyhi Zeynullah Rasûlî (ö. 1917) ile İstanbul'da görüşmüş ve Rasûlî'yi o bölgede halife tayin etmiştir (1870). Zeynullah Rasûlî Kazan, Ufa, Troyski... gibi bölgelerde ve Kazak steplerinde irşad faaliyetine girişmiştir. rasuli, Gümüşhanevi hakkında " Menâkıb ı Ziyaeddin Gümüşhanevi " adlı bir eser de yazmış ve Kazan'da bastırmıştır (1900) (RIZAEDDİN, 1917; 5-16) (GÜNDÜZ, 1984; 140-141, 157 158) (ALGAR, 1995, S. 38; 63-72) Zeynullah rasûlî faaliyeti sırasında İdil-Ural bölgesindeki "Usûl-i Cedîd" hareketine de destek vermiş, hatta kendisinin kurduğu Medrese-i Rasûliye'de usûl-i cedid sistemiyle eğitim yapmıştır. (RIZAEDDİN) ZeynuUah rasûlî birçok Tatar düşünürünü etkilemiş ve Alimcan barûdî, rızaeddin b. Fahreddin gibi birçok Tatar alimi onun müridi olmuştur. (RIZAEDDİN)

Zeynullah Rasûlî'nin faaliyette bulunduğu tarihlerde İdil-Ural bölgesi dînî tasavvufi etkilenmenin dışında yeni bir fikrî etkilenme dönemi yaşamaya başlamış ve bu, ilk kez olmak üzere XX. asrın başlarından itibaren karşılıklı etkileşime sebep olmuştur. Daha önceleri tek

tarafı bir fikrî münasebette bulunan bölge aydınları bunu iki tarafı hale getirebilmişler ve Osmanlı düşüncesini etkilemişlerdir. Bu sebeple bundan somaki konumuzu örnek olarak aldığımız üç önemli şahsı temel alarak, üç tür münasebet etrafında kısaca incelemeye çalışacağız. Bu şahıslar; Osmanlı dönemi Türk düşüncesinin İdil-Ural'daki etkisi doğrultusunda Ahmet Midhat Efendi (1844 1912), Türk Tatar düşüncesinin Osmanlıdaki etkisi doğrultusunda Yusuf Akçura (1876-1935) ve her iki bölgeyi bir diğerinde tanıtmak, İslam birliği siyasetiyle Türk birliği siyasetini uzlaştırmak suretiyle ikili bir faaliyet yürüten meşhur Tatar yazarı ve seyyahı Abdürreşid İbrahim (1857-1944)'dir. İncelememizde bu üç önemli isim temel alınmakla birlikte diğer bazı isimlere de zaman zaman atıfta bulunulacaktır.

III. Osmanlı Türk Düşüncesinin İdil-Ural'daki Temsilcisi:

Ahmet Mithat Efendi (1844 - 1912)

Son devir Osmanlı düşünürleri arasında İdil-Ural'da en çok tanınan iki isim vardır. 1. Ahmet Mithat Efendi (KERİMİ, 1912, S. 6; 161-164) (RIZAEDDİN, 1913; 120) 2. Şemseddin Sâmî Bey. Edebi romanları, ilmi eserleri, Kamûs-ı Türkî ve Kamusü'l Âlâm adlı eserleri ile bölgede tanınan Ş. Sami'nin (RIZAEDDİN) bazı kitapları Tatar şivesine de aktarılmıştır. Bunlardan bir tanesi onun "Kadınlar" adlı risalesidir. F. Kerimî tarafından "Hatunlar Vazaifi" ismiyle Tatar şivesine aktarılarak Orenburg'da basılmıştır. Kütüphanelerde Oernburg 1899 baskılı bir nüshasını görebildiğimiz bu esere F. Kerimî kendisi de kısa bir ilavede bulunur ve Osmanlı kadınlarının ilme verdikleri önemden bahseder. (K.D.Ü.İ.K, T. 43062) Ş. Sami'nin tesirinden bahseden R. Fahreddin onun eserlerinin ilmi olmasının ve dini meselelere pek fazla girmemesinin halk nazarında çok fazla okunmasını ve tanınmasını engellediğini ifade eder. (RIZAEDDİN)

Şemseddin Sami'nin kısmi etkisine rağmen Ahmet Mithat İdil-ral bölgesinde en öök tanınan Osmanlı Türk düşünürü ünvanını almış ve onun neredeyse bütün eserleri bu bölgede okunmuş ve birçoğu Tatar şivesine aktararak basılmıştır. Bunlar arasında; "Terbiyeli Bala" (Kazan 1898),

"Kıssadan Hisse" (Kazan 1902), "Hyal ve Hakikat" (Kazan 1908)... gibi eserleri sayabiliriz. (K.D.Ü.İ.K, T. 43029, T. 1950, T. 4523)

Ahmet Mithat bölgede ilk olarak "Tercümân ı Hakikât" gazetesi ile tanınmıştır (1881 'li yıllar). Kaynaklarda kitaplarının kısa zamanda köylere yayıldığından ve bu şöhreti dolayısıyla İstanbul'a giden her Tatar tarafından ziyaret edilip istişarede bulunulduğundan bahsedilir. Bazı tatar aydınlarının, başta Gilman Ahund (F. Kerimi'nin babası) ve Şakir Ramiyef olmak üzere, kitaplarının okutulmasında özel gayret gösterdiği de zikredilmektedir. (FAHREDDİN)

Tatarların milli uyanış areketinde de büyük katkısı olan A. Mithat'ın bu bölgede sevilip eserlerinin elden ele dolaşmasının elbette bazı sebepleri vardır. Bu sebeplerden birisi, her şeyden önce onun Türk dünyasına, özellikle de İdil Ural bölgesine olan ilgisi, sevgisi ve bölgedeki fikri ve kültürel hayatı yakından takip etmesidir. Nitekim o Rusyalı Türk Talebeleri Cemiyeti'nde verdiği bir konferansta kendisinin Rusyalı Müslüman Türklerle olan münasebetlerinden haberler gelir. O, Gaspiralı, Alimcan Barûdî gibi aydınlardan ve onların sayesinde Osmanlı'ya, İstanbul'a olan yönelişten bahseder. Osmanlı'nın da onlara yönelmesi gerektiğini söyler. Hatta bölgedeki yenileşme hareketlerinin ve fikri canlılığın mevcut hızıyla devam etmesi durumunda, İstanbul'dan o bölgelere okumaya gidenlerin bile olabileceğini ifade eder. (MİTHAT EFENDİ, 1907; C. 1, S: 20 21 22)

Ahmet Mithat'ın tanınmasının ikinci önemli sebebi onun yazılarında kullandığı sade dil ve üslûptur. O ilmi, marifeti ve edebiyatı halka indirmiş, en zor konuyu bile halkın anlayacağı bir tarzda tedricen söylemek gerektiğini savunmuştur. Bu yüzden söz konusu tedrici anlatım modeli, açık ve sade bir dil kullanması ve halkın her kesimi için kolayca anlaşılabilir bir şekilde yazması bölge halkı tarafından tutulmasını sağlamıştır. Ayrıca dini bahislerin yoğunluk teşkil ettiği konuları halk hikayeceiliği tarzında işlemesi, toplumsal, kültürel meseleleri kolay anlaşılır şekilde ele alması ve en çok da Hıristiyanlığa karşı müdafaa tarzında (Müdafaa 1883 1885) kitaplar yazmış olması onun köylere kadar girmesini sağlamıştır. (AKÇURA, 1911; C. 3, S. 6; 173 177) (FAHREDDİN) (BERKES, 1973; 310) Bu,

esasında, Tatar halkının geçmişten gelen bir özelliğidir. Muhammediye, Altıparmak ve Marifetname... gibi kitapları kendine yakın bulan Tatar toplumu A. Mithat'ın eserlerini de aynı şekilde kendisine yakın bulmuştur. Burada üçüncü bir sebep ortaya çıkmaktadır ki, o da Tatar halkının "dini gayreti" dir. Gerek R. Fahreddin, gerekse F. Kerimî onun eserlerinin çok okunmasını bu sebebe bağlar. Onlara göre Tatarlar her düşüncelerinde, ilim ve fenne bakışlarında dini bahisleri, yani İslam'ı temel almışlardır. (FAHREDDİN) Nitekim A. Mithat da din ile ilmi uzlaştırdığı ve her zaman dini hikmetleri, İslam'ın yüceliklerini ön plana çıkardığı için çok tutulmuş ve çok sevilmiştir. Özellikle İslam'ı müdafaa eden üç ciltlik "Müdafaa" (1883-1885) isimli eserinin Tatar ulemasınca çok istifade edildiğini belirten F. Kerimî, İstanbul'a giden her Tatar Türkünün onunla mutlaka görüştüğünü kaydeder. (KERİMİ)

Ahmet Mithat'ın eserlerinde ve fikirlerinde dini bahislere çok yer vererek Şark için bir teceddüd fikrine (AKÇURA) sahip olması ve bu konuda tatar aydınlara, Tatar halkına devamlı nasihatlar vermesi Türk Tatar toplumunu oldukça cezbetmiştir. Devamlı olarak Türk Tatar toplumunu yönlendirmeye çalışan A. Mithat çok erken tarihlerden itibaren onların Rus mekteplerine gitmelerini, Rusça öğrenmelerini, ilim ve maarifete sarılmalarını ister (KERİMİ). O, 1888'de ve 1896'da Fatih Kerimî'ye yazdığı mektuplarda da yabancı dil, özellikle de Rusça öğrenmenin gerekliliği üzerinde durur ve dönemin uyanış dönemi olduğunu, bunun ise ilim ve maarift ile olacağını ifade eder. İdil-Ural Türklerinden Rus gimnazyumlarına (liselerine) gitmelerini, taassuptan kaçınmalarını, gazete tesis etmelerini, kitap telif ve tercüme işine girmelerini ... ister (FAHREDDİN). Elbette onun bu tavsiyeleri ve öğütleri ile okunan eserleri Türk Tatar toplumunun uyanış ve yenileşme hareketinde etkili olmuştur.

Ahmet Mithat'ın 1912'deki vefatına Tatar matbuatı büyük yer ayırmıştır. Döneminin İdil, Vakıf, Kuyuş ve Yıldız gazeteleri; Rızaeddin Fahreddin tarafından çıkarılan Şura ve Alimcan Barûdî tarafından çıkarılan ed Din ve '1 Edeb

dergileri ve Kırım'da çıkan Tercüman gazetesi onun ölümünden duydukları üzüntüyü dile getirmişlerdir. Ölümünden sonra onun hayatını, faaliyetlerini ve görüşlerini içine alan yaklaşık yüz elli sahifelik bir kitap yazan R. Fahreddin, bu gazete ve dergi yazılarını da bir araya getirmiştir. (FAHREDDİN)

IV. Siyasi Türkçülüğün Ve Türk Birliğinin Bir Temsilcisi: Yusuf Akçura (1876 - 1935)

Türkçülük düşüncesi Osmanlı devleti içerisinde 1865'li yıllardan soma başlamıştır. Bu düşünce aynı zaman diliminde, hatta daha da erken Azerbaycan, Kırım ve İdil Ural'da başlamıştır. Tabii ki bu düşünce fikri münasebetler yoluyla bu bölgeler arasında çeşitli fikir alışverişlerine yol açmıştır. Bu münasebetle en önemli rolü Tercüman gazetesi ile İsmail Gaspralı oynamıştır. Onun İstanbul'dan aldığı ilhamları ve kendi görüşlerini bütün Türk dünyasına aktarması Türkçülük hareketinin gelişmesine çok büyük katkıda bulunmuştur. 1928'deki Türk Yılı'na yazdığı uzun makalede Türkçülük konusunu inceleyen Yusuf Akçura da bu münasabetten bahseder ve Kazan bölgesinde gelişen Türkçülüğe Osmanlı'nın etkisi olduğunu, ancak bu bölgedeki Türkçülük anlayışının da Osmanlı'ya mukabil tesirde bulunduğunu ifade eder (AKÇURA, 1928; 350 351) (SEFERCİOĞLU, 1981, 80 81) Akçura bu konuda örnek vermese de kendisi bunun en güzel örneklerinden biridir.

1904 yılında Kazan'da iken Mısır'da yayınlanan "Türk " gazetesine yazdığı "Üç Tarz-ı Siyaset" isimli makalesiyle bir anda ilgi odağı haline gelen Akçura Osmanlı Türkçülük düşüncesinde yeni bir çizginin başlangıcı olmuştur. Bu çizgi, Üç Tarz-ı Siyaset'te görüldüğü üzere, Osmanlı vatanseverliği ile İslam birliği siyasetim bir kenara bırakıp "Türkçülük" ve "Türklerin Birliği" siyasetini gündeme getirmiştir. Nitekim "Üç Tarz-ı Siyaset" in latin harfiyle basılan nüshasına bir önsöz yazan Enver Ziya Karal da onun bu önemli özelliğinden bahseder ve "...Yüzyıla yakın dil, edebiyat, filoloji ve hatta siyaset alanında Türkçülük fikri ve fikir akımı var olduğu halde, Türk milliyetçiliğinin siyasetteki önem ve değerine dair "Üç tarz-ı Siyaset" ten önce bu derece açıklıkla ve kesin olarak söz eden başka bir eser de yazılmış görünmüyor" (KARAL, 1991;

11) der. Osmanlıdaki "dil sadeleşme ve Osmanlı vatanseverliği" olarak başlayan Türkçülüğe "aynı dili konuşan kavimlerin bir milleti, bir topluluğu (siyasi bir birliği) oluşturduklarını" görüşünü getiren Akçura (KARAL) (BERKES, 1975, 64-68) Hüseyinzade Ali ile birlikte, daha somadan Ziya Gökalp tarafından " Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak " şeklinde sistemleştiren Türkçülük, Batıcılık ve İslamcılık akımlarına bu isimleri veren kişi olmuştur (BERKES, 1973; 363).

Türkçülük anlayışım Batıcılık ve İslamcılık arasında, ama esasında ikisini de dışlamayan bir yere oturtan Akçura, cins ve milliyeti dikkate almayan Osmanlıcılık fikrini tamamen reddetmiştir. Bunu da Üç Tarz -ı Siyaset'de ilan etmiştir (AKÇURA). Akçura'nın kendisi yıllar soma 1932'de Türk Tarih Kongresi'nde bunu bir defa daha dile getirerek; Meşrutiyet devrindeki Türkçülüğün " tanzimatın kölece garpçılığına, cins ve dini dikkate almayan Osmanlı milliyeti fikrine muarız olduğunu" söyler. O, Türkçülüğün " sırf İslâmî " olan çeşitli hususları da tenkit ettiğini ifade eder (AKÇURAOĞLU, 596).

Akçura Türkçülükteki farklılığın faaliyetlerinde de göstermiş, 6 Ocak 1909'da kurduğu "Türk Derneği", Jön Türk döneminin ilk milliyetçi örgütü olmuştur. Bu derneğin en önemli özelliği; hem üyeleri hem çıkardığı aynı adlı mecmuadaki yazıları hem de hedefleri itibariyle Osmanlı Türkleriyle, dışarıdaki, bilhassa Rusya'da, Orta Asya'da yaşayan Türklerin bir araya getirilmesidir (ARAI, 1994, 23 48). Daha sonraları Türk Yurdu (1911) ve Türk Ocağı (1912) 'nın kurulmalarında da büyük rol oynayan Akçura Türk Yurdu'nun yayın programını da hazırlamış ve derginin Türkçülük fikrini yaymada faal rol oynamasını sağlamıştır. Bu dergide Akçura'dan başka Halim Sabit Kazanlı, Zeki Velidi Togan, Fatih Kerimi, Ayaz İshâkî... gibi İdil Ural bölgesinden yazarlar olduğu gibi, Rusya'nın diğer bölgelerinden yazarlar da yer almıştır. Bu yazarlar derginin diğer yazarlarına göre sayıca az olmasına rağmen dergide Türkçülük çizgisi hep ağırlık kazanmıştır (ARAI; 81 126).

Akçura'nın ve diğer Rusya aydınlarının farklı bir çizgi çizmelerinde Rus imparatorluğunda, başka dinden bir halkın baskısı ve egemenliği altında yaşamak zorunda kalmaları etkili olmuştur. Orada Türkçülük ve İslamcılık

görüşlerini, yani milli ve manevi kimliklerini korumaya çalışan bir topluluktan gelip de "Osmanlı Milliyeti" gibi özellikle o dönem için anlamsızlaşan bir kavramı savunmanın hiçbir sebebi ve mantığı yoktur (ARAI)

1552'den beri Rusların "Ruslaştırma" ve "Hıristiyanlaştırma" yoluyla yeni bir Rus milleti oluşturma siyaseti ve baskısı altında yaşamış olan bir aydının bundan başka bir görüşü savunmasının da bize göre imkanı yoktur. Gerçi Osmanlı Devleti Rusya gibi bir baskı rejimi kurmadığı gibi, Tanzimat'a kadar bir "Osmanlı Milleti" oluşturma siyaseti gütmemiş ve tebası olan müslim veya gayr-ı müslim Türk olmayan unsurlara "millet" sistemiyle hem dini özgürlük hem de "kendi hukukuna uyma" hakkı tanımıştır. Fakat gerek burada üzerinde duramayacağımız tarihi sebeplerden gerekse batıdaki milliyetçilik akımlarına karşı bir tedbir olarak, Osmanlı hükümeti, "lisanda, hukukta birliğin sağlanması ve vatandaşlık sisteminin yerine ikame edilmeye çalışılması" doğrultusunda "Osmanlı Milleti" oluşturma siyasetine ağırlık vermeye başladı. Hatta bu uğurda, daha önceden oldukça serbest bıraktığı, muhtelif milletlerin milli ve siyasi hayatlarına sınırlamalar getirmeye başladı (AKÇURA) (FERİT). Bu konuların üzerinde önemle duran Yusuf Akçura bu siyasetin devletin sınırlarını korumak için yegane çare olduğunu, ancak "gayr-i kabil-i tatbik" bulunduğunu ifade eder.

Son olarak belirtilmesi gereken bir husus da, Akçura'nın Türkiye Cumhuriyeti döneminde Atatürk'ün çizdiği Türkçülük anlayışına olan etkisidir (KURAN, 1994; 209-214) Onun Atatürk tarafından Türk Tarih Kurumu başkanlığına getirilmesi de onun takdirini kazandığının delilidir.

İdil-Ural bölgesinin Osmanlı'da ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki etkisi konusunda Türk tarihi ve Türkoloji sahalarında önemli çalışmalarıyla iz bırakmış olan Zeki Velidi Togan, Reşit rahmeti Arat, Akdes Nimet Kurat, Sadri maksudi Arsal ve Halim Sabit'i de burada anmak gereklidir.

V. İslamcılık Ve Türkçülük Düşüncesi Arasını Uzlaştırmaya Çalışan Bir Düşünür: Abdürreşid İbrahim (1857-1944)

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında sadece Osmanlı ve İdil Ural bölgeleri içinde değil, Japonya'dan Hindistan'a ve Mısır'a kadar İslam dünyasının birçok yerini gezmiş olması bakımından, bütün İslam dünyasında yakından tanınan bir şahıs hiç şüphesiz Abdürreşid İbrahim'dir. Ataları Buhara'lı Özbek bir aileden gelen ve Sibirya tatarı olarak bilinen (TÜRKOĞLU, 1993; 6) Abdürreşid İbrahim, Rusya'da Meşrutiyetin ilanından (1905) önce ve sonra Müslüman Türklerin problemlerini dile getirmiş ve bunları kamuoyuna duyurmaya çalışmıştır. Bu uğurda birçok gazete, dergi ve risale yayımlamış ve çoğu zaman bu yayımları Rus hükümetince yasaklanmıştır. Ama o, bu mücadeleden hiç yılmamıştır. Ancak Rus hükümetinin kendisini ortadan kaldıracığını anlayınca Petersburg'u terketmek zorunda kalmıştır (TÜRKOĞLU, 7). 1907'den soma çıktığı bu uzun seyahatinde bir müddet de İstanbul'da kalmış ve Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad gibi dönemin İslamcı yayın organlarında makaleler yazmıştır. Ayrıca 1910-1911 yılları arasında arkadaşı Troiski'li Ahmet taceddin ile birlikte "Tearüf i Müşlimin" ve 1913 - 1914 yılları arasında "İslam Dünyası" dergisini çıkarmıştır.

Abdürreşid İbrahim bu iki dergiyle de "Türkçülük" ve "İslam Birliği" siyasetini uzlaştırmaya çalışmıştır. Bu dergilerdeki makaleler incelendiğinde bu daha açık bir şekilde görülmektedir. Onun esas amacı "hilafet merkezini diğer Müslümanların ahvalinden haberdar edip, diğer Müslümanlara, özellikle Rusya Müslümanlarına, hilafet merkezinin tanıtıp, yakınlaştırmak"tır (Tearüf i Müşlimin; 1910: 1). Ona göre Tatar matbuatı bu görevi hakkıyla yerine getirmiştir (İBRAHİM, 1910; sayı: 2, 17 20). Abdürreşid İbrahim, bu ikili vazifeyi ömrü boyunca yapmaya çalışmış ve bu yolda büyük çabalar sarfetmiştir. O, daha önceden Osmanlı'nın Mısır'daki Esbak başkatip Mehmet Arifin "Binbir Hadis , Şerif" kitabını da bu gaye doğrultusunda, yani bir Osmanlı aydınının yorumlarını Türk-Tatar aydınlarına aktarmak için, Tatar şivesine aktarıp şerhederek Petersburg'da basmıştır.

Abdürreşid İbrahim 1910Tu yıllarda İstanbul'da iken büyük ilgi görmüştür. Özellikle milli sarimiz Mehmet Akif ile aralarında derin bir dostluğun meydana geldiği belirtilmektedir

(TÜRKOĞLU). Nitekim Akif, Sıratı Müstakim'de, onun "Alem-i İslam ve Japonya'da intişarı İslamiyet" adlı eserini: "Çoktan beri bu kadar faydalı, lakin bu kadar tesirli bir kitap okuduğumu hatırlamıyorum" (AKİF, 1908; C. 4, Sayı: 97, s. 322-323) (TÜRKOĞLU) diye tanıtır. Abdürreşid İbrahim'e en çok destek veren diğer Osmanlı aydınları ise Eşref Edip ve İsmail Hakkı İzmirli olmuştur. Abdürreşid İbrahim'in, bu üç dostuyla birlikte uzun sohbetler yapmış, hatta Sırat-ı Müstakim idaresi ona Busra ve İstanbul'da çeşitli büyük camilerde geniş katımlı (beş bine yakın kişinin katıldığı söylenir) konferanslar verdirtmiştir (İBRAHİM, 1928, Sırat-ı Müstakim, c. 4, sayı: 84, s. 103-109) Abdürreşid İbrahim sadece irşad faaliyeti yapmamış, ayrıca siyasi faaliyete de girmiştir. O, siyasi faaliyete de Tatarlar ile Osmanlı arasında karşılıklı münasebetlerin ve yakınlaşmanın gelişmesi için çalışmıştır. Mesela, Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanların Ruslardan aldığı esirlerin çoğu Tatar ve Başkurt olduğundan, onları Osmanlı ordusu saflarında çarpışmaya ikna için Enver Paşa tarafından Almanya'ya gönderilmiş ve onun başarılı çalışmasıyla bu esirlerden bir "Asya Taburu" kurularak, söz konusu tabur İstanbul'a getirilmiş, ardından da Irak sınırında Osmanlı saflarında savaşa katılmıştır (1916). Ayrıca 1918'de "Teşkilat ı Mahsusa" tarafından İsviçre'de Rusya Müslümanları ile ilgili bir büro açmakla görevlendirilmiştir (TÜRKOĞLU).

Abdürreşid İbrahim'in iki bölge arasındaki karşılıklı faaliyetleri bunlarla bitmez. O, Osmanlı düşüncesine bir Türkçülük İslamcılık uzlaşmasının yanında yenilikçilik yolunda Japonya modelim de örnek göstermektedir. Böylece o, Türkiye'de Batılılaşmada Japon modelinin ilk temsilcisi olmuştur (AKİF, 1987; 141-179) (TÜRKOĞLU). Onun Türkiye'deki en büyük -ve en önemli sesi olan Mehmet Akif, 1912'de yazdığı "Süleymaniye Kürsüsünde" -adlı Safahat'ın ikinci bölümünü tamamen onun ağzından nakletmektedir. Akif'in ondan oldukça etkilendiği buradan da anlaşılmaktadır.

Abdürreşid İbrahim, yayımladığı dergilerde kendi bölgesinin alimlerinin yazılarına da oldukça fazla yer vermiştir. Bu yazarlardan en önemlisi Musa Carullah Bigi'dir.

Musa Carullah Bigi'nin kitapları, makaleleri İstanbul'da okunmuş ve bir takım düşünürlerce

desteklenmiştir. İslam Dünyası, İslam Mecmuası ve Sebilürreşad'daki makaleleriyle, Türk Yurdu'nda tanıtılan kitaplarıyla Osmanlı'nın son döneminde dinde yenileşme akımına katkıda bulunmuştur. Musa Carullah'ın bu hareket doğrultusundaki Kur'an'ı Türkçeleştirme, yani halkın anlayacağı bir dile tercüme ve mealinin yapılması konusundaki görüşleri özellikle kaydedilmeye değerdir. Medreselerin ıslahı, Tanzimatçılığı tenkit, milli ve dini uyanışın birlikte olması, yani İslamla Türklüğün birbirinden ayıramayacağı konusundaki görüşlerini Yusuf Akçura ve Abdürreşid İbrahim ile birlikte (AKÇURA) Anadolu Türklüğüne sunmuştur. Onun, Abdürreşid İbrahim'in çıkardığı İslam Dünyası'ndaki "Halk Nazarına Bir Nice Mesele" adlı yazı dizisinin Osmanlı aydınlarına oldukça büyük tesiri olmuştur. Türk Yurdu ve Genç Kalemler yazarlarından Kazım Nami bu makaleler üzerine yazdığı uzunca tanıtımda Musa Carullah'ı büyük bir alim ve pedagoğ kabul eder. Onun dini yenileşme yolunda başarıyla yürüdüğünü ve bu konuda ilhamını Kur'an ve Hadisten aldığını belirtir (NAMİ, 1912; c. 3, sayı: 10, 309-316; sayı: 12, 373-380). Benzer bir ifadeyi onu tenkit eden Şeyhülislam Mustafa Sabri de kullanmaktadır. Şeyhülislam Mustafa Sabri onun birçok görüşünü tenkit etse de hakkını teslim eder ve kaynaklarını Kur'an ve Hadisten aldığını söyler (SABRİ, 1335). Musa Carullah'tan en çok etkilenenlerden birisi de Tasviri Efkâr yazarlarından Haşim Nahiftir. Haşim Nahit, "Türkiye İçin Necat ve İtila Yolları" adlı eserinde onun dini ıslahat konusundaki fikirlerine yer verir, onu "İslam'ın Luther'i" olarak tanımlar ve ondan birçok alıntılar yapar (NAHİT, 1911; 32-35, 39,40,213-214,231).

Musa Carullah'ın etkilediği diğer bir grup, Batıcı ve pozitivist bir çizgide olan "İçtihad" dergisi grubudur. İçtihad yazarlarından pozitivist Kılıçzade Hakkı kitabında, Carullah'ı İslam'ın gururu olarak nitelendirdikten sonra, onun iman ve kadın meselesi ile ilgili görüşlerini Carullah'ın çeşitli kitaplarından çok uzun iktibaslarla alır ve kendisi ayrıca bir yorum yapma gereği bile hissetmez (HAKKI, 1913-1914; 17-45, 55-64). Hilmi Ziya Ülken, Carullah'ın medresenin ve İslamcılığın hücumuna uğradığını, ancak Hikmet gazetesi sahibi Şehbenderzade Filibeli Hilmi'nin onu desteklediğini ifade eder (ÜLKEN, 1966; 452).

Son olarak belirtmek istediğimiz bir husus da, Türkçülerin 1914'de çıkardığı İslam Mecmuası'nın çizdiği yenilikçi İslam anlayışında İdil Ural bölgesi aydınlarının tesiridir. Bu dergide yazıları yayımlanan Halim Sabit, Rızaeddin b. Fahreddin ve Musa Carullah... gibi İdil-Ural bölgesi aydınları yazılarında yenilikçi bir İslam anlayışı üzerinde durmuşlar ve zihniyet olarak dergiye hakim olmuşlardır. Onların ve tabii ki derginin yenilikçi çizgisi; halkın anlayacağı bir din, manasız Batı taklidinin dışında kendi kimliğini inkar etmeyen bir doğrultuda idi. Derginin her sayısında (bir sayısını hariç) ilk sayfada Kur'anı Kerim tercümesi veriliyordu. Derginin önemle üzerinde durduğu bir konu da Ziya Gökalp ve Halim Sabit'in örf ve hayat ile fıkıh arasında münasebet kurmaya çalışan

"içtimai usul i fıkıh" ile ilgili yazılarıydı (ARAİ).

Görüldüğü gibi İdil-Ural bölgesi ile Osmanlı bölgesi arasında gerçekten çok sıkı bir münasebet vardır. Bir bölgede olanlar diğer bölgede yakından takip edilmiş ve bu durum edebiyata kadar girmiştir. Mesela, meşhur Tatar şairi Abdullah Tukay (1886-1913) gerek Divan şiirinde gerekse tanzimat dönemi şiirinden etkilenmiş ve

Osmanlı siyasi düşüncesini de yakından takip etmiştir. Tukay "Biraderane Nasihat" şiirinde Genç Türklere övgüler yağdırırken II. Abdülhamit'i de zalimlikle suçlamaktadır. O, II. Abdülhamit'le ilgili ayrıca şiir de yazmıştır (ÖZKAN, 1994; 83-85, 198-199) (TUKAY, 1985; 103, 342). Bu tür örnekler elbette daha çoktur, burada anlatılanlar ise sadece belirli önemli örneklerdir.

KAYNAKLAR

AKÇURA, Yusuf
1911a	Ahmet Mithat Efendi,
Türk Yurdu, İstanbul	BERKES, Niyazi
1973	Türkiye'de Çağdaşlaşma,
Ankara.
1911b
1928	Üç Tarz ı Siyaset, Ank
Türkçülük, Türk Yılı, İstanbul.
"1329 Senesinde Türk
Dünyası", Türk Yurdu.	BERKES, Niyazi
1975	Türk Düşününde Batı Sorunu,
AKÇURAOĞLU, Y.	Tarih Yazmak ve Tarih
Okutmak Usullerine Dair, Türk
Tarih Kongresi Konferansları ve
Müzakere Zabıtları, Ankara.	FAHREDDİN, Rızaeddin b.
1913
1917	Ahmet Mithat Efendi,
Orenburg.
Şeyh Zeynullah Hazretin
Tercümei Hali Orenb.
AKİF, Mehmet
1908	Gayet Nühim Bir Eser, Sırat-ı
Müstakim, İstanbul.	FERİT, Ahmet	Bir Mektup, Üçtarzı Siyaset
İçinde.
1987	Süleymaniye Kürsüsünde
(ikinci kitap), Safahat, İst.	GÖRMEZ, M.
1994	Musa Carullah Bigiyef,
Ankara.
ALGAR, Hamid
1995	Şeyh Zeynullah Rasulev:
Volvo Urallah
Bölgensin Son Büyük
Nakşibendi Şeyhi, İlim
ve Sanat	GÜNDÜZ
1984	Gümüşhanevi Ahmet
Ziyaddin, İstanbul.
ARAİ, Masami
1994	Jön Türk Dönemi Türk
Milliyetçiliği, İstanbul	HAKKI, Kılıçzade
1913	Son Cevap, İstanbul.
		İBRAHİM, Abdürreşid
1910
1928	Pan Turanizm, Tearüfi Müslüm
İslam Hakkında (Konferans)
SıratMüstaki
		KARAL, Enver Ziya
1999	Önsöz, Üç Tarzı Siyaset, Ank

-
KERİMİ, Fatih
1912
Şimal	Merhum Mithat Efendi ve Türkleri , Türk Yurdu, İstanbul.	ÖZKAN, Fatma
1994	Abdullah Tukay'ın Şiirleri , Ankara.
KURAN, Ercüment
1994	Yusuf Akçura'nın Tarihçiliği, Türkiye'nin Batılılaşma ve Milli Meseleler İçerisinde , Ankara.	TUKAY, Gabdulla
1985	Eserler , tom: 1, Kazan.
MİTHAT, Ahmet
1907	Türklüğe Dair (Konferans), Sırat-ı Müstakim	TÜRKOĞLU, İsmail
1993	Rusya Türklerinde Abdürreşid İbrahim (1857 - 1944) , Marmara Ü. Türkiyat Araş. Enst. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
NAHİT, Haşim
1911	Türkiye İçin Necat ve İtila Yolları , İstanbul.	UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı
1988	Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı , Ankara.
NAMİ, Kazım
1912	Halk Nazarında Bir Nice Mesele , Türk Yurdu, İstanbul.	ÜLKEN, Hilmi Ziya
1966
Tarihi,	Türkiye'de Çağdaş Düşünce
İstanbul.

KARLUK KARAHAN DEVLETİ VE OĞUZ DEVLETİ TARİHİ İLE İLGİLİ YENİ BİLGİLER

VIII. Asrın birinci yarısında şimdiki Kazakistan topraklarında meydana gelen Karluk Devleti ve Oğuz Devleti ile ilgili yazılı kaynakların az olduğunu ilmi olarak kabul etmiş bulunmaktayız. Son yıllarda bizim elimize geçen "*Nesebnâme Secereler*" **Mecmuasının bu** eksikliği gidermekte yararlı olacağını sanıyoruz. Sebebi bu "*Nesebnâme*"nin, sadece secere değil; aynı zamanda VIII. asrın ikinci yansında Türkistan topraklarından ortaya çıkan tarihi olayların değerli kaynağı olmasıdır. Bu makalede biz, "*Nesebnâme*" nüshalarındaki Karluk Karahan Devleti ve Oğuz Devleti ile ilgili bilgilerden bahsetmek istiyoruz.

VIII. asrın ikinci yarısında Horasan ve Maveraünnehir topraklamada Ebu Müslim (755) taraftarlarının Abbasilere karşı mücadelesinin başarısızlıktan komşularını da etkiledi. Türkistan topraklarına doğru ilerleyen Ebu Müslim taraftarları Türk Halklarının yaşamına da değişiklikler getirdi. Ama bu değişiklikler hakkında ne Arap ve Fars yazılan ne de diğer tarihi kaynaklar söz eder.

Sadece İbn enNedim'in (X. asır) "*alFihrist*" adlı kitabında İshak atTürk adlı kişi hakkında bir bilgi vardır. Orada: "AlMansur Ebu Müslim'i öldürdükten sonra onun taraftarları ve takipçileri yabancı ülkelere kaçtılar. Maveraünnehir ülkesinde İshak at-Türk adlı bir kişi ortaya çıktı. O Ebu Müslim'in onun ilmını öğütlemekte" diye bir yazı geçiyor (NADİM, 1969:497).

Bizim araştırdığımız *Nesebnâme* nüshalarının önemli kahramanı İshak Bab'tır. "*Nesebnâme*" kaynağına göre İshak Bab, Ali İbn Ebu Talip'in oğlu (Hicri 661) Muhammed İbn al Hanefi (Hicri 701) altıncı nesli (AMT) Al Fihrist kitabında : "O, Ebu Müslim arRay dağlarında tutuklandı diye yazıyor". Onlar Ebu Müslim'in kendilerine bildirilen vakitte ortaya çıkacağını inaniyorlar. Kaysaniler gibi onlar Muhammed İbn alHanefi'ye güveniyor (MUMİNOV, 1993: 1012). Ebu Müslim hareketinin itici gücünün Kaysaniler olduğunu, onların imam olarak Muhammed İbn el Hanefi ve Ebu Müslim'i bildiklerini ve onların dönmesini beklediklerini tarihi kaynaklardan öğreniyoruz (BARTOLD, 1963). Ebu Müslim taraftarlarının Maveraünnehir'de "*Mubaiiditter*" diye adlandırdı. Onların bu yerlerde XII. Asra kadar bulduklarını gösteren tarihi kaynaklar vardır. Bu kaynaklar İbn enNadim'in *alFihrist*

Doç. Dr. Z. JANDAARBEKOV
Ahmet Yesevi Ü. Öğr. Üyesi

Kazak Türkçesinden Aktaran:
Banu MUHYAEVA

kitabındaki İshak at Türk ve "Nesebnâme" nüshalarındaki İshak Bab'ın aynı kişi olduğunu kanıtlıyor. Horasan ve Maverâünnehir'den olan Mubaiiditler hareketi ile İshak Bab ve onun ortaklarını Türkistan topraklarına İslam'ı yaymak için geliş tarihi VIII. asrın ikinci yarısına denk gelmekte.

"Nesebnâme" nüshalarında İshak Bab ile onun ortaklarının Türkistan topraklarına H. 150/766767 yıllarında geldiği söyleniliyor Bu yıllarda Horasan'da Ebu Müslim taraftarlarının Abbasilere karşı giriştikleri ilk hareketlerde mağlup oldukları dönemdi. Yani bu İshak Bab'ın ortaklarıyla Horasan'dan Türkistan'a geri çekilmesiyle Abbasilerin iktidarının güçlenme dönemine denk geliyor. İbn elNedim'in "al Fihrisf'inde şu haberi verir: "Ben bir gruptan İshak'ı niye atTürk olarak adlandırmış diye sordum". Onlar da: "O, Türlerin ülkesine gelip Ebu Müslim tarafından görevlendirildi ve Türklere İslam'ı öğütledi " diye cevap verdi (KOYLAKI, 1992)

Bu İshak at Türk, İshak Bab'ın Türkistan topraklarına gitme ihtimalinin büyük olduğunu gösteriyor.

İshak Bab'ın başlattığı hareketin Horasan'daki Ebu Müslim taraftarlarının Mubaiiditler hareketleri ile ilgili olduğunu "Nesebnâme" nüshalarından görmekteyiz. İshak Bab ve onun ortaklarının Mubaiiditte temsilcisi olması da onların Horasan'daki Mubaiiditler hareketleri ile ilgili olduğunu gösterir. Bununla birlikte "Nesebnâme" nüshalarında İshak Bab ve onun ortaklarının yüz elli bin askeri hakkındaki bilgiye başka hiç bir yazılı tarihi kaynakta rastlanmıyor İşte bu bizim yorumun doğruluğunu kanıtlıyor.

"Nesebnâme" nüshalarında şöyle bahsediliyor: "İslam'ın Türkistan'a yayılış tarihi İshak Bab İbn Ebu Talib'in oğlu Muhammed İbn alHanefi'nin beşinci nesli dönemidir." Şam Padişahı olan kardeşi Ebu elCelil Bab Yemen Padişahı idi. Babasının kardeşi Ebu erRahim İshak Bab ile Ebu el Celil Bab'ı davet edip sohbet ediyor. O sohbetten sonra Fergana, Özgent, Şaş ülkelerine İslam'ı yaymaya gidişini kabul ediyor. Böylece yüz elli bin askeri ile sefere çıkıyor (MALIYAVKIN, 1988). Üç Padişahın başında bulunduğu müslüman askerlerin Şam, İsfahan, Tebriz, Mazandarar, Serahs, Belh, Termez,

Buhara, Semerkand topraklarından geçerek Fergana, Özgent ülkesine geliyor. Orada iki Müg Tarsa Padişahıyla savaşarak onları öldürüyor. O topraklarda İslam'ı yayarak Şaş'a geliyor. Şaş'ta Habtdar adında bir padişah vardı. O Sayram'a kaçıyor. Şaş ülkesine "ilmi hikmet" öğret deyip, İmam Bahreddin Kaffal'ı Şaş ülkesine bırakıyor. Burada Müslüman askerler üçe ayrılıyor: Abdurrahim İshak Bab'ı Sayra'a Habtdar'ın peşinden gönderdi. Ebu el Celil'i Barçın, Çaharkend, Hasak, Tarsak ülkelerine gönderdi. Kendisi Sütkend, Zarmuk şehrine gelip deryadan geçerek Otrar'a geldi (BOLÇAKOV, 1980). Ondan sonra Rays (Arıs) Deryasının kıyısına kale kurup oraya yerleşti. Habtdar'la savaşıp onları Sayram Kalesi'ne sıkıştırdı. İshak Bab'a bırakıp Abdurrahim'in kendisi Ağırü şehrinin üç ay kuşatarak ele geçirdi, "Yengi Kent" diye adlandırdı; Taraz'ı altı ay kuşatıp ele geçirdi, onu da Berikent diye adlandırdı. Ondan soma Kaşgar'a geldi. Kaşgar'da Münközlük Buğra Han adlı Tarsa Hanla savaşıp yendikten soma halkını islamlaştırdı. Abdurrahim'in üç oğlu vardı: Birinin adı Şah Ahmet; ikinci Şah Muhammed; üçüncüsü Şah Hasan idi. Şah Ahmet'i Kaşgar'a tayin etti. Lakabı Şemsi Handı. Şah Muhammed'i Yedikent'e tayin etti. Onun lakabı da Şemsi Handı. Ondan soma Abdurrahim, Aksu'ya gitti. Orayı kuşatıp halkını islamlaştırdı.

Orada Münközlük Buğra Han'ı tutuklayıp öldürdü. Kendisi de Satuk Buğra Han unvanını aldı. Oradan Küzbalık'a gelip küçük oğlu Hasan Han'a tahtum vererek kendisi Karasman şehrine yerleşti ve orada yüz beş yaşında vefat etti.

İshak Bab Sayram'ı aldı. Ondan sonra Habtdar'ın sığındığı Sulhan'a gidip o kaleyi ele geçirerek Habtdar'ı öldürdü. Kargalık Kalesine gelerek orada seksen beş yıllık padişahlık kurdu. İshak Bab ve ortaklarının Türkistan topraklarında İslam'ı yaymasında böyle bahsediliyor.

Ama "Nesebnâme"nüshalannda geçen bu tarihi kaynakların hiç biri Kazakistan tarihinin VIII. asrın ikinci yarısına ait bölümlerine girmemiştir. İslam muhaliflerinin Türkistan topraklarına girmesi, onların Türk halklarının yaşamına ve Türkistan topraklarındaki tarihi olaylara etkisi Kazakistan tarihinde söz edilmemiştir.

Nesebnâme nüshalarında geçen bilgiler ile günümüzde bilinen VIII. asır tarihi arasında nasıl

bir ilişki vardır? Bu meseleden bahsetmek istiyoruz.

737 tarihinde TÜRGEŞ kağanı Suluk öldürüldükten sonra, "San" TÜRGEŞ ile "kara" TÜRGEŞLER arasında çok uzun süren mücadele başladı. İç mücadele ile Araplara karşı uzun süren mücadele TÜRGEŞ kağanlarının kuvvetini azalttı. 746 yılından itibaren Altay ve Tarabagatay'dan göç eden Kartuklara karşı zayıf düştü. Türklerin ülkesindeki bu zorlukları gören Tan İmparatorluğu bu fırsattan yararlanmaya çalıştı. Yedisu topraklarına Gao Siançji'nin başında bulunduğu yüz bin askeri gönderdi. 748 yılında TÜRGEŞ Terin başkenti Suyab şehri yerle bir edildi (KOMEKOV, 1993). Gelecek yıl Fergana irşidi ile Şaş padişahı arasındaki çelişkiye müdahale ederek Fergana askeriyle birleşip, Şaş'ı ele geçirdi. Şaş padişahını öldürdü. Şaş padişahının oğlu araplardan yardım istedi (BARTOLD, 1963).

Ebu Müslim Ziyad İbn Salih askerini başına getirerek Çin askerine karşı gönderdi. Talas kıyısında 133/751 tarihinin Zilhicce ayında savaştı. Savaşın beşinci günü Çin askeri bünyesindeki Karluklar baş kaldırıp Çinlileri iki taraflı baskıya uğratarak yenildiler. Çin'in elli bin askeri öldü; yirmi bin askeri esir düştü. Gao Siyan Çji'nin kendisi zorla kaçarak kurtuldu (SENIGOVA, 1972).

Talas savaşı tarihini araştıran O.G. Bulçakov elMakdisi, bilgisine dayanarak Taras'da Çinliler gelmeden önce Arap ekiplerinin olduğunu, askeri Said İbn Humayid adlı kişinin asker başı olduğunu söylüyor. Çinlilerle savaşan arap askeri başındaki Said İbn Humaidi. Zaid İbn Salih ona yardım etmiştir (etTABERİ, 1587).

Çin askerleri Talas havalesinde yenildikten sonra Orta Asya'ya baskı politikasından vazgeçti. Uygurlar ve Tibetlilerin baskısından sonra Çin sadece Jetisu değil Doğu Türkistan topraklarından da çekilmeye mecbur oldu (GUMHEV, 1993).

Arapların buralarda Türk İmparatorluğu'nu yıkmasına rağmen toprak Türklerin kendi ellerinde kaldı (İstoria Kazakistana TI). VIII. asrın ikinci yansında güney Kazakistan ile Jetisu'da iktidar Karluklar'ın eline geçmeye başladı. 766 yılında Suyab şehri artık Karluk Devleti'nin başkenti oldu (MTNCAN, 1992). Karluk Devleti'nin Batı'daki sınırı Sırerya'nın orta kollarına kadar uzandı (KLİŞTORNİY TURSUNOV, 1992).

Bu tarihi kaynakları yukarıda bildirilen "Nesebnâme" nüshalarındaki bilgilerle karşılaştırsak iki tarihi kaynak arasındaki ilişkileri görürüz.

"Nesebnâme" nüshalarında İshak Bab ile onun ortakları Türkistan'a İslam'ı yaymak için 150/766767 yıllarında geldi diye yazılıdır. Karluklar ise 766 yılında Süyab şehri alıp Jetisu ile Güney Kazakistan topraklarında kendi iktidarını kurdu. İshak Bab ile ortaklarının İslamı yayarak ulaştıkları yerler ile Karluk Devleti'nin o dönemlerdeki sınırları coğrafi olarak aynı bölgedir.

Demek ki bu iki tarihi kaynak, bir dönemde bir mekanda olmuş olayların iki yönünden bahsediyor. Bu meseleyi Arap Çin yazılarındaki bilgiler de ispatlıyor. Şimdiki bilgilerimiz Karluk Devleti'nin kurulmasını 746 yılında Karlukların Uygurlarla mücadelede yenilip Altay'dan Jetisu ve Güney Kazakistan bölgesine göç etmeleriyle bağdaştırılıyor (NURMUHAMMEDOV, 1994).

Et Tabari "Tarih"inde 737 yılında Horasan yöneticisi Esad İbn Abdullah ile Suluk Kağan'ın liderlik ettiği askeri ittifak arasındaki savaşa Karlukların da katıldığı Suluk Kağan'ın da bu fırsattan yararlanarak askerinin güç alabildiği söyleniyor (BARTOLD, 1968) Bu, Karlukların Orta Asya'ya 746 yılında değil, bundan daha önce geldiklerini ispatlıyor. 751 yılında Talas Savaşında Karluklar'ın müslüman askerleri tarafına geçmesi, Karluklar'ın müslümanlara gönül verdiklerini gösteriyor (NIKITIN, 1984). 756 yılında şimdiki ayaklanmayı bastırmaya katılan beş bin kotanlıklar Türkler ile beraber "Kara Kiyimliler" (Kara giyimliler) Daşıl原因 (Abbasi Araplar) da buldukları söyleniyor HHNN). 775776 yılları arasında Karluklar'ın Kaşgar'ı işgal ettiği, orada iktidar kurduğu tarihten bellidir (AGACANOV, 1969). 790 yılında "Ak Kiyimdi" (Ak giyimli) Türklerle diğer bir tabirle, Manihilerin, Kartuklarla birlikte Uygurların İl Ugesi başlatan askerini yenildiğini Çin tarihçisi yazıyor (AGACANOV, 1971)

Yakubi'nin 778779 yılları arasında "Karluk Yabgu İslamı kabul etti" dediğini dikkate alırsak (AGACANOV, 1980), o zaman 790 yılında Uygurlar'a karşı savaşan "ak kiyimli" Türklerin, Manihiler değil, müslüman mubaidditer olduğunu görüyoruz. Bu bilgiler, VIII. asrın II. yarısında Jetisu ve Güney Kazakistan'a ait tarihi olaylarla

"Nesebnâme" nüshalarında bahsedilen olayların doğrudan ilgili olduğunu, İslam'ın muhaliflerinin Türk topraklarında destek bulduğunu gösteriyor. Bu, Karluk Devleti'nin mubaiditter ilmini esas alan devlet olarak ortaya çıktığını bildiriyor. Ama Karluk Devleti Maveraiünnehir ile İslam merkezlerinde İslam devleti olara tanınmadı. Ona yukarıda belirtilen muhalif akım sebep oldu. Bununla birlikte, Karluk Devleti'nin yöneticileri Hıristiyan dinini devlet ideolojisinin temeli olarak almak istediklerine dair fikir vardır' (HOK). "Nesebnâme" deki bilgiler Güney Kazakistan ve Jetisu topraklarında Hıristiyanların bulduklarını yok saymıyor. Aksine nerede Hıristiyan dini olduğu onların önderleri ve kim oldukları teferruatlı olarak yazılmıştır.

"Nesebnâme" bilgilerine dayanarak isyanların yayılma alanı haritası yapılabilir. Buna göre, büyük bir ihtimalle Karluk Devleti'nin yöneticileri başka dini inançlara hoşgörü göstermiş olabilir. Böyle dememizin sebebi 893 yılında İsmail İbn Ahmet, Taraz'ı ele geçirdiğinde orada kiliselerin bulunmasıdır (KUDAYBERDİULI, 1991).

Tarihi kaynaklarda bu devletin Karluk Devleti olarak adlandırılmasına karşın, "Nesebnâme" nüshalarında "Karluk" adı hiç geçmiyor. Bu devletin temelini oluşturan Şah Abdurrahim Kaşgar Padişahı Minközlük Buğra Kara Han'ı öldürüp kendisini Saltuk Buğra Kara Han olarak adlandırıyor (MOTOV, 1995). O yüzden 150/766767 tarihinde kurulmuş devleti Karluk Devleti değil de Karahan Devleti olarak adlandırmak doğru olabilir. Sebebi, Karahan Devleti'nin temelini oluşturan Saltuk Buğra Han Abd el Karim Karluk Devletini yöneten Şah Abdurrahim Buğra Han soyundan gelmesidir.

Bizce bilinen tarihi kaynaklarda Oğuz Devleti'nin oluşma meselesi netleşmemiş bir konudur. Bu problemi araştıran S:G: Ağacanov, Oğuz Devleti'nin kurulması ve oluşması hakkında Orta çağ tarihi yazılarında hiç bir bilgiye rastlanmadığını söylüyor (HOCAYEV, 1984). Ama o Oğuz kavimlerinin İslamı kabul edişinin VIII. asırda başlamış olduğu kanaatinde. (KARAYEV, 1983) S. G. Ağacanov'un araştırmalarında Arıs'ın orta ve aşağı kollarında Türkmenler diye adlandırılan etnik topluluğunun yaşadığı yazılıdır. (BOLŞAKOV, 1971). "Nesebnâme" NNKA (esas nüsha, Kuttihoca elyazısı) nüshasında şöyle

satırlar vardır: "On bin çadır Türkmen Türk Müslüman ülkelerinden Müslüman olanlarını getirdiler. Göçlerini o kaleye (Karaspan) sokup, Türkmen adım vererek ileriye doğru gönderdiler (VOLIN, 1961).

Arkeolog B. Nurmammedov, 1970 yılında Arıs, Badam nehri boyundaki Karaspan Kalesine kazı yaptığında, o mezarlıklardan "İslami defnetme" merasimlerine rastladıklarını yazıyor. "Nesebnâme"nin yukarıda belirtilen nüshasında : "Arğu, Taraz, Yenikend Muğlarına tarslar gelip seksen bin Habtdar'a katıldıklarını işitip, kafirler tarafından yüz bin müğ gelip, Badam Safi'yi yakalayıp Rays Deryasına doğru gitti. Müslümanlar üç gece üç gün savaştılar, on beş bin müğ öldü, üç bin Müslüman şehit oldu. Müslümanlar şehit olanları kalenin sol tarafına defnettiler. Şimdiki Oğuz Devleti tarihine ait bilgilerin "Nesebnâme" nüshalarında da bulunması, buradaki bilgilerin Oğuz Devleti ile ilgili olduğunu gösteriyor. El İdstahri'nin yazılarında ise; "Oğuzlar", "Halluklar" ve başkaları İslam'ı kabul etti. Onların hepsi gazidir.

"Farab, Kenjide, Şaş arasındaki topraklarda göçebeler çoktur. Onların hepsi müslümandır. Hiç kimseye bağlı değildir", diye yazılıdır. Bu bilgi Sır boyundaki halkların IX. Asırda İslamı kabul ettiklerini gösteriyor. "NNKA" nüshasında bu söylenenlere ek bir bilgi vardır. Orada: "Rays deryasının kıyısında kale yapıp yedi günde tamamladı. Müğ Çerekinden haber almak için gönderilen gaziler üç bin tarsalar içindeki müslümanları göç ederek getirdiler". "Yersa, Huşgal halkının yoksulluğunu görüp kaleye getirdi. Kalaş adımı verdi" şeklinde yazılıdır. Kalaş şehri hakkındaki bilgi Kaşgarlı Mahmut'un eserinde, Kazaklar arasındaki dini destanlarda rastlanıyor. Mesela:

Nogaylı diyen el idi

Kalaş diyen şehrin

Padişahuna cemel der idi

Etraftı kırk günlük

Çevresi çöl idi. (Bunlu Seyil Destanı)

Hala Arıs demiryolu istasyonu ile Badam istasyonu arasında Kalaş adında bir yer vardır. "Nesenâme" nüshalarındaki bilgilerin sözlü edebiyat örneklerinden ve yer adlarında korunması yazılı metinlerde rastlanmasa bile bilgi

olarak alınabilir. "Nesebnâme" nüshalarında Oğuz Devleti'nin kurulması hakkındaki bilgiler bununla yetinmiyor, biz yukarıda Şah Abdurrahim'in Şah Abd el Celil'i Sır'ın aşağı kollarındaki Barçın, Hasak, Tarsak ülkelerine islami yaymak için gönderdiklerini söylemiştik. "Nesebnâme"nin Horasan Hocalar Nüshasında bu olay böyle yazılıdır: "Abd el Celil Bab Barçinkend, Sarkand, Jiltırsak'a geldiler. Kılıç Han adında bir padişah vardı. Tarsaça adı yaygın idi. Onun iki oğlu vardı. Birinin adı Sarıg Tonluğ Ötemiş olup Cent Padişahıydı". Bu bilgilerdeki kişi adlarıyla Kudayberdioğlu'nun "Türk Kırgız Kazak Hemhanlar Seceresi" adlı eserindeki Türkmen boyları arasındaki benzerliğe dikkat edelim. Orada Türkmen'in esas boyları yedidir:

- 1- Şaudur
- 2- Yamut
- 3- Göklen
- 4- Teke
 - a. Toktamış
 - b. Ödemiş
 - i. Siçamaz
 - ii. Bahşı
- 5- Büyük Boy Sarık: Marhaba içine dahil
- 6- Salar (büyük boy): Oğuzhan'ın torunudur.
- 7- Ersan

Hazar denizi boyu ilinin 1870 yılındaki bildirisinde Türkmen Oğuz Han'ın neslinden Salar'ın oğlu Hüseyin Han'ın nesli diye yazılmıştır. Bu iki bilgiyi karşılaştırsak şöyle benzerlikleri görmüş oluruz: Yaşmut Yamut, UtamuşUtamuş, Sarıg Tonluğ Sarıg, slar'ın oğlu Hüseyin Han (Horasan Hocalar nüshasında) Abd el Celil Bab'ın oğlu, Sultan Hüseyin Hocadır (Horasan Hocalar Nüshasına göre Horasan Hocaları Sultan Hüseyin Hoca neslinden geliyor). "Nesebnâme" nüshalarında yazılı Sır'ın (sırderya) aşağı kollarında sekizinci asrın ikinci yansında olan şu olayları başka tarihi olaylarla karşılaştırsak "Nesebnâme" bilgilerinin tarihi gerçek olduğuna kanaat getiririz. Mesela "Nesebnâme"de Abd el Celil Bab'ın Sır'ın aşağı kollarını "İslam'ı yaymak için gittiklerinden şöyle bahsediliyor: "Mazkur Bab, Yaşmut'ı imana davet etti. O iman getirmedi, savaştılar, sayısız tarsalar öldü, Müslümanlar çok sayıda şehit verdi. Abd el Celil Bab ötemiş elinde şehit oldu. Bunu İshak Bab duyup otuz bin askerle karşı adlandı. Cent'e

gidip Yaşmut Han'la birlik yaptı, on bin tarsa öldü, dört bin Müslüman şehit oldu. Yaşmut Han'ı öldürdü... Abd el Celil Bab oğlu Sultan Hüseyin Hoca"

Oğuznamenin Meşhed Neşri Nüshasında Oğuz Devleti 'nde iktidarın uzun zaman Kal kavmi elinde bulunduğu yazılıdır. Çok zaman sonra iktidar sol taraf temsilcisi Tavhan'ın oğlu Oğuz Han'ın torunu Salır'a geçiyor. Salır'dan sonra Karahan lakabındaki Canak Han islami ilk kabul eden Türk padişahlarındandır. Oğuz Han ulusunun yirmi dört kavimi "Bozok" ve "Üçok" olarak ayrıldığı tarihten bilinir. Üçok boyunun dangası günümüze kadar koruna gelmiş, eski Bab Ata şehrindeki İshak Bab mezarlığının başındaki taşta çizilmiştir . Şu iki bilgiyi karşılaştırsak islamin yayılması ikisinde de ortak bir olgudur. "Oğuzname"deki Üçokların iktidara gelmesi İslam diniyle bağlantılıdır. "Nesebnâme"de ise İslam'ı yaymak için gelen İshak Bab ve kardeşi Abd el Celil, onun oğlu Sultan Hüseyin Hoca'dır. Buna yukarıdaki söz edilen Türkmen seceresindeki Salır'un oğlu Hüseyin Han'ı da eklersek iki kaynağın bir tarihi olay hakkında bahsettiklerini sadece kişi adlarının uymadıklarını görürüz. Bu bilgilerdeki Abd el Celil Bab'ın oğlu Sultan Hüseyin Hoca, Oğuz Han'ın torunu Sultan Hüseyin Han, Oğuz Han'ın torunu Salır'un oğlu Canak'ın bir kişiye ait olduğunu görüyoruz. Ozaman Sultan Hüseyin Hoca Hüseyin Han Çanak Han Kara Han lakaplı olan aynı kişidir. Yani Abd el Celil Bab ile Salır Kazan da aynı kişi.

Bu fikrin doğruluğunu kanıtlayan bir ilginç bilgi vardır. Türkmen şeceresinde Salır Kazan Alp hakkında şöyle bir bilgi geçiyor. Salır Kazan kırk bin askeriyile Kıpçaklara (Peçenek) karşı çıkıyor. Bundan önce Salırlar Badam Nehrinin yukarısında Kazıgurt Dağı'nda duraklamış.

Salır kahramanının Kazıgurt Dağı'nda büyük taşları devirerek kuvvetlerini denedikleri söyleniyor. "Nesebnâme"de ise Abd el Celil Bab kafirlere karşı kırk bin askeriyile çıkıyor. Demek ki Abd el Celil Bab'ın kırk bin askeri kardeşleriyle birlikte Türkistan'a seferi, Salır Kazan'ın kırk bin askeriyile Kıpçaklara karşı seferidir.

Arap Jeolog ve tarihçisi el Mesudi Peçeneklerin (Kıpçak) Batıya akımının Oğuz Karluk Kıymak boyları arasındaki savaşla ilgili olduğunu söylüyor. Türk tarih araştırmacısı S.G. Klišorni, El Mesudi'nin bahsettiği olaylara göre

Sır'ın aşağı kollarında başkenti Yengikent olan Oğuz Devleti'nin ortaya çıktığını varsayıyor. Bu "Nesebnâme" nüshalarındaki Abd el Celil Bab'ın Sır'ın aşağı kollarını İslamı yaymaya gitmesi hakkındaki bilgilerin belli tarihi olaylarla ilgili olarak yazıldığını gösteriyor. Abd el Celil Bab'ın ise Salır Kazan'la aynı kişi olduğunu şu bilgiler de ispatlıyor. Salır Kazan ele geçirdiği yerlerde Abd el Celil nesillerinin de olduğunu görürüz. Kaıgurt'da Abd el Celil Bab oğlu İbrahim Sofu'dan divane hocalar nesli gelir. Sultan Hüseyin Hoca'dan Horasan Hocalar nesli gelir. NNKA nüshasında böyle satırlar vardır: "Şah Abdürrahim söyledi: Şah İshak, sizin adınız İshak Bab olsun".

Bu bilgiler, Oğuz Devleti'nin kurulmasında yerli yöneticilerin büyük katkıda bulduklarını, Horasan'dan gelen İslam'ın muhalif güçlerinin Türk yöneticileri arasındaki iç mücadeleden yararlanabildiklerini gösteriyor.

Kısacası "Nesebnâme" nüshalarındaki Karluk Karahan Oğuz Devletlerinin kurulması hakkında bilgilerden şu sonuçlar çıkıyor: Karluk Karahan Devleti'nin kurulmasında tarihte yazıldığı gibi sadece Kartukların 746 yılında Uygurlardan yenilerek batıya doğru sınırlanması, Oğuzların Sır'ın aşağı kollarına doğru sınırlanmasına yol açmadı. Bu olaylara Horasan'dan çekilen İslamın Kaysani mubaiidilik akımının da yeterli tesiri oldu. Sonuçta Karluk Karahan Devleti İslamın muhalefeti mubaiidia ilmini esas alan devletler tarih sahnesine çıktı. Genelde Karluk boylarının Orta Asya'daki siyasi olaylara 746 yılından önce katıldıkları tarihi bilgilerimizden bilinir. Sulık Kağan'ın başlattığı askeri ittifaka Kartukların da katıldığı, Toharistan'da Karluk Yabgunun oturduğu et Tabari tarihinde yazılıdır. Biz Karluk Karahan Devletini oluşturan güçler hareketinin doğudan batıya değil, aksine batıdan doğuya doğru olduğunu öğreniyoruz.

Bizim çıkardığımız sonuca göre V.V. Bartold'un Türgeş Kağanlığı yıkıldıktan ve Çinliler yenildikten sonra Maverünnehir sınırında iki devlet kuruluyor. Jatisu ve Sırderya'nın doğu tarafını Kartuklar aldı. Başkenti Suyab şehri oldu. Sırderya'nın aşağı kollarında Oğuz Devleti kuruldu diyen sonuçla uyuşur. Tabi bugüne kadarki araştırmalarda bu devletlerin kurulması ve gelişmesindeki İslam

faktörünün rolü araştırılmamıştı. Hala Türklerin yaşamına etkisinden bahsedilmez.

Bu fikri birden kabullenmek zordur. Bu yüzden Horasan'daki İslam'ın muhaliflerinin Türkistan'a gelip destek bulma sebeplerine değineceğiz:

1- İslam dini Horasan ve Maverünnehir'e yayıldıktan sonra oradaki yerli halkların Araplara karşı mücadelesinde Türkler daima yardımcı oldu. Maverünnehir'i Arap baskısından kurtaran dönemleri de oldu. Horasan'daki Arapların iş mücadelesi de Türk halklarının yardımına dayandı. Buna örnek olarak haricilerin Horasan'daki büyük temsilcilerin el Haris İbn Süreye'in Omeyyadlara karşı mücadelesinde Türkler tarafından desteklendiğini söyleyebiliriz.

2- Arapların Horasan ve Maverünnehir'e gelmelerinden sonra çoğunluk halk Türkistan'a sığındı. Sır boyu şehirlerinde Talas, Şu Nehri kıyısındaki şehirlerden Horasan ve Soğd'dan gelmiş halk sayısı arttı.

İshak Bab ve ortaklarının Türkistan yönünü seçmeleri tesadüfi değildir. Fergana, Özent, Uyuşana topraklarında Soğd'dan kaçan köylülerin sığındıkları Tabari'nin eserinde yazılıdır. Buralarda da İshak Bab hareketi karşılık değil, destek bulmuştur.

3 İshak Bab hareketinin Türkistan'da destek bulmasına siyasi istikrarsızlığın ve iç mücadelenin etkisi olmuştu. Yukarıda belirtilen Abd el Celil Bab'ın Oğuzlar'ın "Üçok" boyunun yöneticisi Salık Kazan olmuş olması bizim bu fikrimizin doğruluğuna delil olabilir. Karluk Karahan Devleti'nin oluşturucusu Abdürrahim, Saltık Buğra Han da yerli yöneticilerden olmalıdır. Ona şu delilleri söyleyebiliriz: "Nesebnâme" nüshalarında Abdürrahim, Abd el Celil İshak Bab üçü de Ali İbn Ebu Balib'in oğlu Muhammed İbn el Hanefiye'nin Abd el Fattah ve Abd Mannan adlı iki oğlu olduğunu söylüyorlar. İshak Bab onun akrabaları Abd el Fattah neslindedir. S.G. Agacanov, eski Oğuzlar arasındaki nikah ilişkileri ile ilgili eserinde Oğuzhan'ın amcalarından birinin Karahan kızıyla evlendiği hakkında söylenen Oğuz efsanesine dayanarak Oğuzlarda endogomiyalı ilişkilerin var olduğu kanaatinde. "Nesebnâme"de bildirilen bilgilere göre Abd el Celil ve Abdurrahman arasında böyle bir ilişki olduğunu varsayarsak amcasının kız kardeşiyle evlenen Oğuzhan değil, onun torunu Salır Kazan

Alp olmalı. Böyle durumda oğuz ve Karluk Karahan Devletini oluşturanlar bir soydan gelenlerdir.

Karahan Devleti'nin tarihini araştıran Karayev, Mehmet Köprülü'nün Karahanlılar'ın Kartuklar içerisindeki Yağma Boyundan gelmiş olmalı yorumu V.V. Bartold'un Toğuz Oğuzlar içindeki yağmalardan çıkmış olmalı fikrine atıfta bulunuyor. Buna göre yağmalar Oğuzlar'ın "Üçok" kavimler topluluğu içinde olmalıdır.

VIII. asırda ise sadece Uruşana yöneticisinin adı Kara Buğra'dır. Kara Buğra Suluk Kağan ve el Haris İbn Süreyc'in askeri ittifakında olup Esad İbn Abdullah ile Nasr İbn Sayyar'a karşı savaşa katılıyor. Eğer yağma kavminin toteminin "Buğra" olduğunu dikkate alırsak o zaman Abdürrahim Bab ile Abd el Celil Bab'ın geldiği soy ve toprakların yaklaşık olarak söyleyebiliriz. Ama "Nesebnâme" nüshalarında Karahan Devleti'nin yöneticilerinin İbn Ebu Talib'in soyundan olduğunu belirtmiştir. Diğer tarihi kaynaklarda Karahanlı yöneticilerin Ali soyundan olduğunu ispatlıyor. Mesela, O. G. Bolşakov'ın " Dva vakfa İbrahima TamgaşHana v Samarhande" adlı makalesinde İbrahim Tamgaş Han'ın adına eklenen "Es Sayyida" sözü onun Ali İbn Talib soyundan olduğunu gösteriyor. Böylece, Ebu Dulaf doğu Türkistan topraklarında Çığıl kavmi ve Tibetliler arasında "Buğraş adlı kavimin olduğunu, onların Ali soyundan gelen Hanların yönettiğini yazıyordu.

Bu sunulan bilgilerin yerli halk arasında Karahan yöneticilerinin peygamber soyundan

gelmesine dair fikir oluştuğunu ve bunun tarihi gerçek olarak algılandığına tanğıız.

Sonuç olarak VIII. asrın ikinci yarısında Türkistan'da olan siyasi olaylar neticesinde üç devlet tarih sahnesine çıktı.

Onlar Karluk Karahan ve Oğuz Devletleridir. Üçüncü devlet, İshak Bab'ın yönettiği küçük bölgedir. O devletin sınırları güneyde Aladağ ile Karadağ'ın birleştiği yerde, kuzeyi Kızılorda ilinin Canakorgan Bölgesine kadar, doğusu Karadağ'ın iki tarafını, batısı ise Sır'ın iki yakasını kapsıyor. Bu devlet sınırlarını Oğuz ve Karluk Karahan Devleti yöneticilerinin İshak Bab için ayırdıkları topraklar oluşturuyordu. Bu devletin ilk başkenti eski Kargalık şehridir. Kaşgarlı Mahmut sözlüğünde Kargalık'ın Taraz'a yakın kale olduğunu söylemiştir. "Nesebnâme"deki

bilgilere göre İshak Bab O yerde büyük Cuma mescidini yapmıştır. Kargalık şehrinin şimdiki Bab Ata kasabası olarak adlandırılması yerindedir. Oraya yapılan kazılarla büyük ibadethane bulunmuştur. Soma bu devletin başkenti Sayram'a taşındı. Zamanında el İstahri'nin "Maveraünnehir'deki haraç ödemeyen bir tek şehir İspidjaptır" demesi boşuna değildir. İshak Bab'ın yönettiği devlet bu olsa gerek. V.V. Bartold, tüm vergiden muaf tutulanların Türk soyundan gelenlerin yönettiği küçük devlet olduğunu söylüyor. Ama bu devletin yaşamı uzun sürmüyor. İshak Bab şehri sadece dini meselelerle uğraşiyor. İshak Bab'ın vakıflı toprakları ise Çarlık dönemine kadar korunmuştur.

KAYNAKLAR

AGACANOV, S.G.	1980	"Braçnie İ svadebniye Obriadi Oguzov Sredney Azii i Kazakistana", Strani Narodi Vastoka Vipusk, XII, Moskova.
1969	Oçerki İstorii oguzov i Türkmen Sredney Azii, IXVIII a., İzd "İlim", Aşgabat.	
1971	"Oğuzskie Plemeno Sredney Azii IXVIII İstorikoetnografi-çeskie oçerki" // Strani Narodi Vastoka Vipusk, X, Moskova.	BARTOLD, V.V. 1963
	1968	Türkistan v epohu Mongol skogo naşestvia, C.I, Moskova.
	1968	Turki, C.5, Moskova

- BOLŞAKOV, O.G.
1971 Dva vakfa İbrahima Tamgaşhana v Samarkande", **Strani Narodi Vostoka Vipusk, X**, Moskova
1980 " K istori: Talasskoy bitvi v 751 godu" **Strani i Narodi Vostaka**, Vipusk XXII. İzd nauka.
- GUMİLYEV.
1993 **Drevnie Türki.**
- HODJAYEV, O.
1984 "Genezisu Mavzoleya Samandivo", **arhitektura i stroitelstvo Uzbekistana.**
- KARAYEV, O.
1983 **İstoria Karahanskogo Kaganata**, Frunze
- KLAŞTORNIY, G.
TURSUNOV, S.
1992 **Letopis Trehtsiyaçeti**, Almati
- KOMEKOV, B.
1993 **istoria Kazakistana**, Almati.
- KOYLAKI, Mevlana Safi ad-din Oruñ
- 1992 **NasabNabe**, Baskıya hazırlayanlar: K. Muminov, Z. Jandarbekov.
- KUDAYBERDİULU, Ş.
1991 **Kırgız Kazak Hem Handar Şeceresi**, Almati.
- MALIAVKIN, A.G.
1988 **"Glava7", Vostoçnyy Turkestan V Drevnosti i, Rannem Srednevekovie**, Moskova.
- MOTOV
1995 "K Istorii Gosudarstva Oguzskih Yabu" **Kultura Koçevnikov na Rubeje Vekov.**, Almati
- MUMİNOV, A.K
1593 "Hovoe Napravlenie v İzuçenii İstoru Bratstva Rassanijya" Obşe estvennie nauki v Uzbekistana.
- NURMUHANBETOV, B.
1994 Nekotorie çerti İslama v sredney i nijney arısı" **İzvestia S.5**
- NIKKITIN, A.B.
1984 "Hristiannstvo v Sentralnoy Azii" **Vostoçnyy Turkestan i Srednyya Azia**, Moslova.
- SENIGOVA, T.N
1972 **Srednevekoviy Taraz**, Almati

TEMÜR'ÜN İZMİR'İ FETHİ VE SOSYAL SONUÇLARI

Türkiye Türklerinin nedense Timur biçiminde bildikleri, tarihi şahsiyetin adı, bildiğimiz anlamı ile demirdir. Demir ise bizim Arap harfli imlamızda **timur** olarak yazıldığından (mesele timur yolu okunabilen demir yolu gibi) bu türden okuyuş yaygınlaşmıştır. Benim tarihçiliğine güvendiklerim (mesela Zeki Velidi Togan) Temür şeklinde yazmakla birlikte, Temür imlası ülkemizde yine de azınlıkta kalıyordu. Burada Özbeklerin de Temur imlasını tercih etmeleri söz konusu olunca artık Temür imlasında karar kıldığımı ifade etmek isterim.

Türk talihinin en seçkin şahsiyetlerinden birisi olan Temür'ü, doğumunun 660. Yıl dönümünde, burada anarken, ona, bizim açımızdan başlıca üç açıdan bakmak, olağan sayılabilir.

a. Mensubu olduğum Ege Üniversitesi'nin bulunduğu İzmir şehrinde, yani eski Aydın oğulları toprağında yer alan bir şehirde yaşayan, Temür ile bu şehrin ilgisini esas alan bakış,

b. Osman oğulları ailesinin geleneklerini esas alan ve Batı Türklüğü ile yaptığı Ankara muharebesine taraflardan birisinin mirasçısı olarak bakış,

c. Nihayet, Türk aleminin bütününe ilgilendiren bir açıdan ve çok geniş bir perspektifle bakış.

Bizim genel bakışımızda, Türklük açısından mesele, daha değişiktir. Çünkü, Ankara Savaşı, keşke hiç olmasa diye hayıflandığımız, fakat çikmasının de önlenmediği talihsiz bir muharebedir. Nasıl ki, Osman oğulları Karamanlılarla benzeri amansız savaşların da içinde olmuşlardır. Bunu abartmanın veya günümüze kadar getirip ah u feryad etmenin hiçbir anlamı yoktur. Çünkü bu hadise, artık tarihin derinliklerinde kalmış bir üzücü olaydan başka bir şey değildir.

Sözlerimize başlarken, XIV. yüzyılda, Osman oğullarının öteki Türkmen beyleri ile giriştiği önderlik mücadelesine temas etmemiz gerekmektedir. Osman oğullarının seçkin şahsiyetleri, öteki Türkmen beğlerinden daha talihli olmuşlar, Anadolu'daki Türk birliğini sağlamada önemli başarılar sağlamışlardır. İşte Osmanlıların bu birliği sağlamak üzere doğuya yönelen askeri hareketi, İlhanlı mirasına sahip olma iddiasını sürdüren Temür ile çatışmıştır. Temür'ün batıya hareketine, Anadolu'daki eski

Prof. Dr. Tuncer BAYKARA

Ege Ü. Öğr. Üyesi

Türkmen beyleri destek olmuşlardır. Aynı şekilde, Temür'ün Önyasadaki hareketinde, kendilerini güçsüz hissedenden Celayirli gibi bazı beyler de, Osmanlıları davet etmişlerdi.

Bu iki seçkin Türk önderi, bir bakıma çevrelerinin tutumuna tabi olmuşlardır. Böylesine iki büyük gücün, birisi "cihangir" öteki ise "Yıldırım" olan şahsiyetlerin mücadelesinde, Anadolu insanının önemli bir kısmı Temür'e sempati ile bakmıştır. Çünkü Temür Beğ, saygı duydukları kendi Beğlerinin yönetme hakkını zorla almış olan Osmanoğluna karşı Beğlerinin hakkını koruyan adil bir insandır.

II. Temür Beğ'in İzmir Liman kalesini, yani Gavur İzmir'i almasının, önceden planlanmış bir hareket olup olmadığı tartışılabilir. Zafernamelerdeki bilgilere göre, Temür Beğ, İzmir kalesinin durumundan ancak Aydıneli'ne geldikten sonra haberdar olmuştur. Bununla birlikte, ticari noktadan nazarından Asya'yı bir bütün olarak gören Temür'ün, İzmir hakkında daha öncelerinden bir bilgisi olması da muhtemeldir. Zaten nisbeten küçük boyutlu bir kaleye, bütün gücüyle yüklenerek kısa bir sürede almayı düşünmesi de, onun iktisadi düşünmesinden de ileri, gelmiş olabilir.

Anadolu sahasının batısında yer alan İzmir şehri, bazı dönemlerde önemli olmakla birlikte, XIV. yüzyılda, iki kale halinde bulunuyordu. Birisi limanda, Liman Kalesi, öteki de içerde, tepe üzerinde, sonradan Türklerin verdiği adla Kadife kale. Bu iki kaleden önce Kadife kale Türklerin eline geçmiş, Aydınoğlu Mehmed Beğ, burasının idaresini oğlu Umur Beğ'e vermiş idi. XIV. yüzyıl ikinci çeyreğinde büyük ün kazanacak ve Gazi Umur Paşa olarak ün kazanacak şu şahsiyet, Liman kalesi'ni de alarak İzmir'in bütününe sahip olmuş idi. Fakat çok geçmeden Haçlılar 1344'de Liman kalesini almış, Umur Beğ'in çabaları ve hatta şehit düşmesine rağmen alınmamış idi. Sonraki dönemde Aydın oğulları Haçlılarla anlaşmışlar idi.

Temür Beğ'in geldiği zamanlarda Aydın Beyliğine de sahip çıkan Yıldırım'a karşı halk, beğlerinin yanında yer almış bulunuyordu. Temür, kışı geçirmek üzere Anadolu'nun güneyine, Aydın eline geldiği zamanda bu şehrin, Müslümanlar, daha doğrusu Türkler açısından arz ettiği önemi öğrenmiş idi. Temür Beğ, bütün askerlerinin toplanması emrini vererek İzmir üzerine

yürümüştür. Kış mevsimi girmiş olmasına rağmen, hemen Liman kalesi kuşatılmış, kalenin çevresindeki bir kısım deniz doldurularak saldırı cephesi genişletilmiştir.

Muharebe ve kuşatma uzun sürmemiş, Temür kaynaklarına göre 1402 yılının sonlarında, 2 Aralık'ta, Osmanlı geleneksel bilgilerine göre ise 9 Aralık'ta İzmir Liman kalesi Temür kuvvetlerinin eline geçmiştir.

İzmir'in Temür tarafından alınması, hemen bütün Türkler tarafından da sevinçle karşılanmıştır. Çelebi Sultan Mehmed, birkaç yıl sonra İzmir önlerine geldiği zaman, Dukas'ın tarihinde yankısını bulan, Temür'ün İzmir'i almasının önemini belirten güzel sözler söylemiştir. Bunun üzerine, kaleyi yemden inşa etmeyi tasarlayan şövalyelere, Bodrum kalesini yapacaklardır.

Temür'ün İzmir Liman kalesini alması, sadece askeri bir olay değil, fakat daha farklı sosyal neticeleri ile de dikkati çekmektedir. Burada sözünü edeceğimiz sosyal olayların en başında nüfus ve insan unsuruyla ilgili hususlar gelmektedir.

III. Burada öncelikle, sosyal hususlarla temel olan bilgiyi, daha çok XV ve XVI. yüzyıllardaki Osmanlı tahrir defterlerinden edindiğimi bildirmek isterim. Bunlara bakarak Osman oğullarının geleneksel sahası dışındaki Anadolu Türk insanının, Temür'e ve onun kavmi sayılan Çağataylılara bakışının izlerini buluyoruz. Bu bakışlar sanılanın aksine olumlu sayılabilir vehemen anlıyoruz ki bunlar belirli zaman süreci içinde değişmişlerdir. Burada şunu belirtelim ki, Batı Türklüğü, Temür'ün yanındakileri genelde Çağatay olarak biliyor ve tanıyordu. Bu sebeple Batı Anadolu sahasındaki Çağatay adlarının temelinde hep Temür ve yanındakileri anlamamız gerekmektedir.

Muhakkak olan bir gerçek varsa, Anadolu Beylerinin hemen hepsinin nezdinde Temür Beğ ve Çağataylılar, iyi birer insandır. Onlar gasbedilen haklarını geri veren birer adil insanlardır. Böylece aynı zamanda, sözlerimizin başında saydığımız birinci bakış açısına gelmiş oluyoruz.

1. İzmir şehrinin, Osmanlı dönemindeki tahrirlerine ait vakıf tahririnde dikkati çeken bir vakıf kaydı vardır. XVI. yüzyıla ait tahrirdeki bu kaydın "Vakfı Ham Çağatay" başlığını

taşımaktadır. Buradaki *Hanı Çağatay* ibaresini, vaktiyle Can Çağatay okumayı tercih etmiştim. Can Çağatay'ın bir birleşik isim olabileceğini zannediyorum. Oysa, bunu pekala Çağatay Han anlamı verecek biçimde okumak hiç de yanlış olmasa gerekir. Çünkü, yaygın adıyla Çağatayların Hanı, yani Temür Beğ'in veya yanında bulundurduğu Cengiz evladından şehzadelerin, fethettikleri İzmir ile ilgilerinin, yani burada bir vakıflarının olması olağan sayılmalıdır.

Ne yazık ki bu vakfın sonraki tarihlerde izine pek rastlamıyoruz. Böylesine bir vakfın, kaybolması imkansızdır. Sadece, aşağıda belirteceğimiz sebeplerle, adının değişmiş olması ve başka bir isimle, aynı vakfın şartlarının devam etmiş olduğunu tahmin ediyoruz.

Meseleye, Aydın oğulları Beyliğinin bir şehirden değil, fakat doğrudan İzmir şehirden baktığımız takdirde Temür Beğ, sadece XV XVI yüzyıllar için değil, günümüzden dahi sevgi ve sempati duymamız gereken bir şahsiyet olarak gözüktür. Çünkü O, vaktiyle Aydınoğlu Gazi Umur Paşa'nın uğrunda şehit olduğu İzmir Liman kalesini, bir başka ifade ile Gavur İzmir'i Hıristiyan şövalyelerinden almış ve Aydın oğullarına bahşetmiştir. Bu sebeple İzmir şehrinin bütününe Türklüğe kazandıran bu Türk kumandan ve önderine, o zamanki ve şimdiki bütün İzmirlilerin sevgi ve saygı duyması tabii sayılmalıdır.

Bu sevgi ve saygının izlerini eskiden beri bilmekteyiz.

2. Batı Anadolu sahasında XVI. yüzyılda yapılan tahrirlerinde, Çağatay kişi veya yer adlarının varlığı eskiden beri dikkatimi çekmiştir. Bu türden isimlere Aydın Sancağında yer alan İzmir şehrinin dışında, Menteşe ve Saruhan sancaklarında da rastlanır. Kimi zaman bir mahalle, kimi zaman ise birer köy olarak gördüğümüz bu türden isimler, kesinlikle bir tesadüf değildir. Bu isimler, yukarıda sebeplerini sözünü ettiğimiz sempatinin en açık ve kesin delilleridir. Bu isimlerle ilgili ayrıntılı bilgiyi ayrıca işleyeceğiz. Burada şu kadarını söyleyelim ki Temür ve yaygın ismi ile Çağatay sevgisinin, XVI. yüzyılda açık izlerinin görülmesi, bize göre belirli bir anlam taşımaktadır.

Çağatay ismine, mesela Karaman beyliği ümerası, beylerinin, yöneticilerinin arasında da

rastlıyoruz. Çağatay oğlu adı ile bilinen bir kişiyi, XV. yüzyıl ortalarında kaleme alınan bir kısım tarihi Takvimler zikretmektedir. Böylesine yaygın isimler, Çağatay adına XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda hala sevgi ile karşılandığının işaretidir.

Çağatay adının XV ve XVI. yüzyıllarda sevgi ve sempati ile karşılanması, bize Osmanlı gücünün durumu ile ilgili de bazı düşüncelere imkan verir. Anlaşıyor ki, Osmanlı siyasi gücü, XVI. yüzyıl Anadolu sahasını etkilemiştir, ama Osmanlı kültürü, bütün yönleriyle henüz bu sahada nüfuz kazanmış değildir. Osmanlı kültürünün, Osman oğulları odaklı olarak oluşup çiçeklenmesi, ancak XVII. yüzyıldan itibaren mümkün olabilmıştır. Bu gelişmenin açık işaretlerine konumuzda da tesadüf etmekteyiz.

Şimdi söylediklerimizi kısaca özetlersek, şunları kesinlikle diyebiliriz. XV ve XVI. yüzyıllar Anadolu' sundaki kültürel ortamda Temür ve Çağataylılar sevilmektedir.

Konuyla ilgili önemli bir mesele de, bu adların verilmesine sebep olan olay, kişi veya durumdur. En azından etkili olan böylesine isimler niçin verilmiş veya nasıl olmuş da bu adlar alınmış olabilir?

İlk akla gelen husus, Temür ordusuna mensup bir kısım Çağataylıların, iklimini ve bazı özelliklerini beğenmiş oldukları bu ülkede kalmış olabilmeleri ihtimal dahilindedir. Çağatay ordusunda kalan bu insanların yerleştiği iskan yerleri, veya mahallelerin zaman içinde onların adlarını almaları olağan bir durum kabul edilmelidir. Hemen belirtelim ki, bu devirde, Temür ordusu da, sadece askerlerin değil, aynı zamanda ailelerinin de birkaç konak geriden gelebildiği bir gerçektir.

İkinci husus, Temür veya Çağatay ordusunun etkili şahsiyetleriyle geçinemeyen, hatta aralarında bazı çekişmeler bulunan bir kısım şahsiyetlerin, yakınları hatta boylan ile birlikte burada kalıp, kendilerini kaybettirmiş olmalarıdır. Ancak bu oldukça az bir ihtimaldir.

Üçüncü ihtimal de, doğrudan Temür veya yönetimine bir şekilde karşı geldiklerinden bir kısım Çağataylıların Türkistan'a geri götürülmeyip, burada kalma cezasına çarptırılmış olabirler. Böylece burasının coğrafyasında isim bırakacak derece etkili olanlar, genelde Temür'ün bir şekil haberi olarak kalmış olanlardır.

Bir hususu da burada belirtmek isteriz. Şimdilik tespit edilebildiğimiz kadarıyla, XVI. yüzyılın ikinci yarısında, Çağatay adını da taşıyan iskan yerlerinde oturanların isimleri, yöredeki öteki iskan yerlerinde yaşayanlardan pek farklı değildir.

3. Burada, aklımıza gelebilir. Eğer XV ve XVI. yüzyıllarda Anadolu sahasının çoğunluğunda Temür ve Çağataylılar için sevgi ve sempati söz konusu ise, değişme ne zaman gerçekleşmiştir. Değişme derken, Osman oğulları açısından meseleye bakışı esas alan ikinci hususa geliyoruz. Çünkü Osman oğulları için Temür, devletlerinin gelişme hızını kesen ve güçlenme yolunu bir zaman için tıkayan bir engel, olumsuz bir şahsiyettir. Yıldırım Bayezid gibi, yiğit, cesur ve hiçbir zamanını boş geçirmeyen dev bir şahsiyetin elinde zebun olduğu Temür'e karşı iyi duygular beslememeleri olağandır.

Anadolu sahasının Temür'le ilgili olumlu fikirlerinin değişmesi, bize kalırsa XVII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Kendisi döneminin seçkin bir Osmanlı aydını olan Evliya Çelebi, belki İstanbul kültürünü temsil edebilir, ama onun eserindeki izler bu değişimin gerçekleşmekte olduğunu (sık sık Hüseyin Baykara meclislerinden söz etse de) göstermektedir. Ülke sathındaki büyük kültürel hareketlilik, Bursa Edirne ve İstanbul'daki yeni oluşumun meyvelerini, artık Anadolu sathında da gösteriyordu. Bunun tabii neticesi olarak Anadolu sahası insanı, artık Devlet denince eski dönemi, Beğ'likler dönemini unutmuştur.

Anadolu sahasının hemen bütün insanları için Devlet, sadece Osmanlı Devletidir ve Osmanlı devletinin temel özellikleri artık,

Osmanlı ülkesindeki insanların zihinlerine nakşedilmiş veya edilmektedir. İşte Temür ve Çağataylılarla ilgili bilgiler de bu dönemde artık değişmeye yüz tutmuş olmalıdır.

Ne yazık ki, Temür ve Çağataylılara karşı vaktiyle beslenen sevginin, olumsuzluğa dönmesinin kesin tarihini ve izlerini bilemiyoruz. Osmanlı görüşünün etkinlik kazanması ile, Çağatay ismine, muhtemelen önce gizli ve içten bir muhalefet ve düşmanlık başlamış olmalıdır. Bunun belirtilerinin açıktan gösterilmiş olması düşünülmez. Fakat kesinlikle bilinecek olan husus, Çağatay isminin, belirli bir dönemden sonra söylenmesinin iyi karşılanmamış olmasıdır. Söylenemez olunca da, bir *nam ı diğer* i çıkmıştır. Belirli bir zaman süreci içinde de, bu *nam ı diğer* öteki eski, *Çağatay* ismini bastırmıştır. Neticede, Çağatay adını bilenler dahi, ortaya çıkmış olan yeni durum sebebiyle bu ismi kullanmaz olmuşlardır. Neticede yüzyıl kadar süren bir sürecin içinde bu türden isimler tarih sahnesinden silinmişlerdir.

Netice olarak, Temür Beğ'in İzmir kalesi (Gavur izmir'i)ni fethinin, insan unsura açısından dikkate değer sosyal uzantılarından söz edilebilir. Bir kısım Çağataylıların Aydın, Menteşe ve Saruhan sahasında kalmış olmaları yanında, Karaman oğullarından da yararlandığı kesinlikle bilinmektedir. Çağataylılar, XV ve XVI. Yüzyıllarda olumlu özellikleriyle belirtilmektedirler. Ancak sonraki zamanlarda bu durum değişecektir.

BAYRAM HAN'IN TARİHİ MİSYONU

Türkmen halkının tarihinde derin ve büyük izler bırakan ünlü şahsiyetler sayılamayacak kadar çoktur. Onların halk için yaptıkları hizmetler, yazılı kaynaklarda ve halk dilinde muhafaza edilip nesilden nesle geçerek günümüze kadar ulaştırılmıştır.

Türkmen halkının içinden yetişen bu şahsiyetlerin yaşantıları ve yaptıkları hizmetler maalesef çok az bilinmektedir. Zira tarihimizin bu karanlık sayfalarını inceleyip öğrenmeyi talep edenlere, yeterli imkan ve fırsat verilmedi. Böylesi tarihi şahısları "tarihi uyku" larından kaldırıp tanıtmak için ülkemizde şimdilerde (bağımsız olduktan sonra) geniş bir yol açılmıştır.

Geçmişte ulu izler bırakan Türkmen büyüklerinden birisi de Muhammet Bayram Han'dır. Bayram Han'ın mücadelesi ve hizmetleri, Türkmen tarihinin her devrinde olduğu gibi, eziyet ve sıkıntılar içinde geçmiştir. Bu şahsiyeti araştırmak ve incelemek, bugün devletimizin bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte, dış ülkeler ile ilmi ve kültürel ilişkilerin yola koyulmasıyla daha da geniş bir adıma kavuştu. Bayram Han'ın hayatına, düşüncelerine ve eserlerine ait Hint alimlerinin yazdığı kitapları incelemek için de büyük imkanlar ortaya çıkıyor.

Hintli R. K. Pandi, bu büyük şahsiyet hakkında önemli araştırmalar yapan alimlerden birisidir. O, "Bayram Han'ın Ömrü ve Hizmetleri" adlı önemli tarih ve biyografi kitabının yazarıdır. Bu eserde baştan sonuna kadar Bayram Han'a ait ilgi çekici malumatlara yer veriliyor.

Geliniz, şimdi, bu yazarın adı geçen kitabı çevresinde Bayram Han'ın keskin diplomatik tecrübesi ile birlikte onun Türk Hint İmparatorluğunu yeniden ihya etmek yolunda gösterdiği hizmetler hakkında kısaca sohbet edelim:

Bilindiği gibi Hindistan Türk tarihinde 1540-1555 yılları, imparatorluğun en zayıf ve sıkıntılı devridir. Bunun başta gelen sebeplerinden biri, Babur'un kurduğu imparatorluğun henüz yeni ve oturmamış olmasıdır. Babur'un bazı Afgan hanlarına Hindistan'da yer vermesi, ölmeden önce oğullarının arasında Humayun'u taht mirasçısı olarak seçmesi ve hakimiyetindeki yerlerin eşit olarak paylaşılmaması, imparatorluğu istikrarsız bir duruma getirmiştir. Humayun'un kardeşleri olan Kamran, Askan ve Hindal'ın her birisi de kendilerini tahta eşit derecede aday görmüşlerdir.

Azat NAZAROV

Türkmenistan Dünya Türkmenleri Arş. Enstitüsü

Türkmen Türkçesinden Aktaran:

Yusuf AKGÜL

Görüşüp anlaşmadan Kabil ve Badahşan'ı Kamran, Sambal (Sambhal)'ı da Askarı ele geçiriyor. Alvar'ı da mülk hükmünde Hindal'a veriyorlar. Hatta Hümayun'un yeğenleri olan Muhammet Zaman ve Muhammet Sultan da tahta göz dikmeye başlıyorlar. İmparatorluğun bu karışık durumu, Hindistan'daki Afganların lideri Şir Şah için de uygun fırsatlar ortaya koyuyor. O, 1540 yılının 17 Mayıs'ında Ganauç'un eteğinde, Moğol İmparatorluğuna karşı ordusuyla büyük bir mücadeleye girip zafer kazanıyor. Humayun Hindistan'ı terk edip ata vatanı Asya'ya dönmeye mecbur oluyor.

Bayram Han, bu devirde, Hümayun'un en yakın maslahatçısı (danışmanı) olarak hizmet görmüştür.

Ganauç savaşında yenilen Humayun, kardeşlerine ait yerleri ele geçirmeyi, hiç olmazsa (en kötü ihtimalle) onlarla anlaşarak, yeniden Hindistan üzerine yürümeyi tasarlar. Fakat bu hadiseleri akıl eleğinden geçiren Bayram Han, onun niyetini onaylamaz. Babası Babur'un de Afgan toprağından hiçbir şekilde fayda görmediğini anlatıp İran'a gitmesini Humayun'a tavsiye eder.

Bayram Han: " senin büyük ata babaların da safevi hükümdarlarıyla iyi ilişkilerde bulunmuşlardır. Onlar senin babana da birkaç defa yardım etmişlerdir. Ayrıca İran'da benim soydaşlarını uzun yıllardan beri yaşamaktadırlar. Bu yüzden ben onları çok iyi tanırım. Bize mutlaka yardım ederler. ", diyerek en yakın dostu Humayun'u inandırır. Böylece Humayun ile mutabakata varırlar.

Humayun kardeşlerinden yardım istemekten vazgeçse de, yine de onlardan ümidini kesmemiştir. Ancak Kandahar'a giderken yolda kardeşleri Kamran ve Askarı tarafından kurulan hileler, onun bu ümitlerini tamamıyla boşa çıkarmıştır. Humayun'un Afganistan yoluyla İran'a yardım istemek için gittiğini öğrenen kardeşleri ona kötülük etmek için türlü yollara baş vursalar da Çii Bahadır onun yardımına koşmuştur. Askarı'nın ordusunda bulunan Hunayun'un askerlerinden Özbek Çii Bahadır, Bayram Han'a, Askarı'nın kötü niyetleri hakkında bilgi verir. Bunun üzerine Humayun yolunu değiştirip, ordusuyla Garmasir'e hareket eder.

Bu tehlikeli ve endişeli ortamda Bayram Han sadece Humayun'un değil, bütün yoldaşlarının sorumluluğunu da üzerine almak durumunda kalıyor. Daha doğrusu, kararlaştırılan bu yolculuğa Bayram Han'ın kendisi bizzat önderlik ediyor.

28 Aralık 1543 tarihinde Garmasir'e ulaşır, Safevilerin sınırlarından içeri girmek için izin verilmesini talep ediyor. Şah Tahmasb'a, Özbek Çii Bahadır' dan mektup gönderiyorlar. Humayun olumlu bir haber gelinceye kadar burada bekliyor. Ama Askarı'nın peşlerinden sürüp geldiğini öğrenerek, Bayram Han'ın tavsiyesi üzerine Halman ırmağını geçip Sistan vilayetine geliyorlar. Sistan valisi Ahmet Sultan Şamlı, onları iyi karşılıyor. Bayram Han, Humayun'un Sistan'da konakladığını Şah Tahmasb'ın oğlu Sultan Muhammet Mirza'ya haber vermesini, Ahmet Şamlı'dan rica ediyor.

Şah Tahmasb, Humayun'un geldiğini öğrenip çok memnun oluyor ve Özbek Çii Bahadır'ı davet mektubu ile hemen gönderiyorlar. Atların üçü Humayun'a, birisi Bayram Han'a, kalan beşi de Humayun'un askerlerine hediye ediliyor. Bu hediyeler, Bayram Han'ın Humayun'un yanında büyük bir yerinin olduğundan Şah'ın haberi olduğunu göstermektedir.

Bir süre sonra Herat'a hareket ediyorlar. Herat'ta onları Şah'ın büyük oğlu Muhammet Han karşılıyor. Buradan da 1544 yılının Mart ayında Gazve'ye geçiyorlar. Bu istikamette Meşhet'e vardıklarında, Gazve'de yapılacak buluşma hakkında Şah'ın davet mektubunu alıyorlar. Humayun kendi elçisi Bayram Han'ı, Şah Tahmasb ile buluşmak üzere Gazve'ye gönderiyor. Bu görev, Bayram Han için gerçekten çok çetin bir iştir. Buluşma başlangıçta Bayram Han için başarılı olmasa da, Şah Tahmasb üzerinde büyük tesir bırakmıştır. Şah, Bayram Han'ın bilgi ve sağ duyusuna, bununla birlikte keskin siyasetine hayran kalmıştır. Bayram Han ne zaman Humayun'un başından geçen güçlükleri anlatmaya başlasa, Şah kendisini tutamıyor ve gözleri yaşla doluyordu.

Sohbet sırasında Şah, Bayram Han'ın önünde birkaç şart koyuyor. Bu şartlardan birisi Bayram Han'ın Şii mezhebine girmesini ve başına da Fars Sopbacını (külâh) giymesini talep etmesidir. Fakat Bayram Han, sadece bir hükümdara hizmet etmekte olduğunu, Şii sopbacını giymeyi de kendisine sadece o hükümdarın buyurabileceğini kesin şekilde ifade etmiştir. Görüşme henüz başarıya ulaşmasa da, Bayram Han hedeflediği maksadına erişeceğinden emindir.

Şah Tahmasb'ın elçisi Bubak Bey, 1544 yılının Temmuz Ağustos aylarında Humayun'ua Gazve'ye gelmesi için Şah' in ikinci davet mektubunu getirir. Humayun hiç beklemeden Gazve'ye gelir, fakat Şah Tahmasb'ın Sultaniye'deki yazlık sarayına gittiğini öğrenerek, burada Bayram Han ile buluşup onunla birlikte Sultaniye'ye giderler. Böylece Humayun ile Bayram Han, Şah'ın huzuruna çıkarlar. Şah, onları hürmetle karşılayıp görüşür. Büyüklüğün sembolü olarak da Humayun'un başına taç giydirilir.

Humayun kendisinin buradan bir fayda göreceğine henüz inanmamaktadır. Bayram Han onu sabretmeye davet eder. Bayram Han'ın tek düşüncesi kendi misyonunu başarıyla yerine getirmektir.

Şah Tahmasb kısa bir ferman çıkarır. Bu fermanla Humayun'un Şii mezhebini kabul etmesiyle birlikte başka şartlar da ileri sürülmektedir. Humayun buna kesinlikle karşı çıkıp, ölse de öz mezhebinden (ehli sünnet) dönmeyeceğini Bayram Han'a belirtir. Bu ağır ve zor durumda, Bayram Han, Şah' ın ortaya koyduğu şartların kabul edilmesi gerektiğini ve başka bir çarenin kalmadığı konusunda yakın arkadaşlarını ikna eder. Bu meselede Şah' ın baş veziri Cihan Gazi de büyük rol oynamıştır.

Fermandaki şartlar arasında, Kandahar'ı Safeviler devletine hediye etmek, Humayun ve taraftarlarına yürüyüş boyunca her gün Cihan Gazi'nin vaazlarını dinletmek, Humayun'un "Şiiliğini" resmi bakımdan ilan etmek ve Safeviler hanedanlığı ile akrabalık kurmak, yani Şah' ın kız kardeşinin kızıyla evlenmek gibi maddeler bulunuyordu.

Bu şartların Humayun tarafından kabul edilmesi halinde, aşağıdaki yardımların kendisine verileceği, fermanla belirtilmiştir:

1. Humayun'a Zemidovar, Kandahar, Kabil ve Gazne şehirlerini ele geçirmesi için 12 bin atlı asker ve 300 gönüllü verilecek.

2. Humayun'a 20 bin tümenlik maddi yardım) para, at, deve, ip, çadır ve başka malzemeler) verilecek.

Bu anlaşma Bayram Han'ın büyük diplomatik zaferinin (dehasının) bir meyvesi olmuştur. Böylece onun büyük tarihi misyonu, bu meselede de iyi bir netice almıştır. Başlangıçta İran'a geldiğine pişman olmaya başlayan Humayun, Bayram Han'ın gerçekleştirdiği hizmetlerden son derece memnun kalmıştır.

Anlaşmaya imza atıldıktan sonra Humayun ve taraftarları, Şah Tahmasb ile vedalaşıp Sistan'a hareket ederler. Anlaşmaya göre Şah, Sistan'a vardıklarında yardım etmeye başlayacaktır. Böylece Bayram Han ile Humayun'un İran topraklarındaki yolculuğu tamamlanır.

Bu diplomatik yenişte Bayram Han'ın hizmetleri çok büyük olmuş, keskin akıl ve sağ duyuyla tarihi misyonunu başarıyla yerine getirmiştir. Onun şahsında toplanan insani erdem en belirgin taraflarından olan vefalılık, gözü peklilik ve sabır Bayram Han'a bu zaferinde büyük destek olmuştur. Şah Tahmasb ona sarayda baş vezirlik vazifesini, ayrıca da hediye olarak Diyarbekir ve Azerbaycan'ı vermiş olsa da o sadece bir sultana hizmet edeceğini açıkça belirtmiştir.

Bayram Han'ın yiğitliği, cesareti, vakarı, vefalılığı gelecekte de onu daha yüksek derecelere, görevlere çıkarmıştır. Hint Avrupa alimleri onun Türk Hint tarihine yaptığı hizmetlerine büyük değer vermişlerdir. Bu devrin tarihçilerinden hiçbirisi bu şahsiyetlerin büyüklüğünü inkar etmiyor. Hint alimi A. L. Sirivastava bunu şöyle belirtiyor: "Humayun, Hindistan'daki imparatorluğun yeniden kurulması, Ekber ise padişahlığının ve tahtının güvenle yaşatılması konusunda Bayram Han'ın önünde borçludurlar. "

Bir cümle ile ifade edersek; " Hindistan Türk İmparatorluğu Bayram Hansız düşünmek asla mümkün değildir. "

MİLLET VE DİL SONSUZLUĞU ÖZLER

Zamanımızın iki büyük fikir adamı ve yazarından biri; Cengiz Aytmatov: "Dünyada geçici olarak varolmak isteyen halk yoktur; o daima sonsuzluğu özler." diyor. Diğeri ise, Kazak Gabit Hüsrepov; "Dil sonsuzluğun sonsuzudur, yaşadıkça gelişir." yorumunu getiriyor.

Manevi bir ahenkle birbirini tamamlayan bu düşüncelerin derin özünü kavramaya çalışan yeni nesil çok şey anlayabilir. Halk, neden hem kendisi için, hem dili için sonsuzluğu arzular? Burada tabiiyet var mı ? İnsanlık tarihi, ebedi yaşayan etnik topluluklar ve diller biliyor mu ?

Günümüzde "devlet dili" statüsüne kanunla hak kazanmış Kazak dilinin kaderinden söz etmeden önce, yukarıdaki sorulara cevap aramak istiyoruz.

İnsanlığın içinde, ne zaman, nasıl ve nerede teşekkül ettiği meçhul olan her ulus; başından neler geçerse geçsin, değerlerine benzemeyen, kendine has olan nadir özellikler taşıyor. Bu nadir özelliklerin hem ortaya çıkışı, hem de somadan izine - tozuna rastlanmayacak şekilde kaybolması, kolay olmasa gerektir.

Aytmatov'la Hüsrepov'un "sonsuzluk" la ifade ettikleri düşünce, halk ve dil hakkında söylenmiştir. İnsanlık tarihi, bir halkın kendisinin ve dilinin asıl kaynağını açıklayamasa da, dünyaya gelip de sonunda kaybolup gittiğini ifade edebilir. Çünkü onların tarihi ve sosyal sebepleri belli ve çok çeşitlidir. Bir halk toplum hayatım yitirdiği zaman, onun dili de kaybolur. "Öldün Barak- Söndün Barak" denildiği gibi.

Eğer "konuşan" halk silinip gider de, dilin yazılı özellikleri kalırsa o "ölü dil" dir. Böyle diller vardır. Eğer halk kendi dilini tamamen unutmuş, fakat o dili konuşan bir tek kişi mevcutsa, bilim açısından o "yaşayan - diri " bir dildir. Böyle durumlara tarih içinde rastlanıyor. Hüsrepov'un "dil sonsuzluğun sonsuzu" sözündeki felsefi temel bu olsa gerektir. Çünkü etnos, her türlü sosyal etkiler ve zamanın şartları ile, her zaman mücadele edemeyebilir. Bazen insani zayıflıkla kendi dilinin kaderini önemsemeyebilir. Ama dil, her zaman sadık ve ebedi vefa göstermiştir. Durum böyle iken, dilin, hizmet ettiği toplumdan beklediği de büyüktür. Bu talebin yerine getirilmemesi, hem dil ve hem de halk için çok tehlikelidir.

Bu arada, halk ve dilin özgür ve uyumlu

Prof. Dr. Abduali HAYDAROV
Kazakistan Dilbilimi Ens. Başkanı

Kazak Türkçesinden Aktaran:
Banu MUHYAEVA

gelişmesine ihtiyaç duyulan şartların, bütün devirlerde ve bütün toplumlarda sağlanmadığını dikkate almak gerekir. Buna örnek aramak için uzağa gitmeksizin, son üç asırlık tarihimize bakmak yeterlidir. Eskiden pek söz edilmeyen, edilse bile yüzeyden dokunulabilen bu konu, bizim için "kanı çıkan" bir gerçektir. Büyük bir ulusun, kendine tabi olan azınlık halkı asimle edip, "eritip" yutmak isteği olduğunu bütün milliyetler biliyor. Bu hile politikası, her ülkede ve her devlette farklı yöntemlerle ve türlü amaçlar için gerçekleştiriliyor. Fakat bu politikanın ortak yönü; öncelikle azınlık halkın dili ve dinini (bunlar manevi faktör) ayak altı ederek, ata yurdu ve kimlik duygusunu, milli gelenekleri ve yazı geleneğini (ahlaki faktörler) değiştirmeyi hedef almasıdır.

Bunların hepsi de, bizim çok iyi bildiğimiz Rusya sömürge politikasının sinsice hareketleridir. Böyle hareketleri, "cahil ve geri kalmış bir halkı medenileştirme" gibi sloganlarla örtetek gerçekleştirilmişlerdir. Ne yazık ki, bu halklar, manevi bakımdan dejenere edildiklerini çok geç farketmeye başladılar.

Sovyet döneminde " başka bir renkle " devam eden Rusya sömürgeciliğinin zararını çeken halkların bazıları dilini kaybedip, dinini değiştirerek, kökten "mangurtlaştı". Bazıları da bu belaya yarı yarıya uğrayıp ikili bir şahsiyet haline geldiler. İşte bunlardan biri de Kazaklardır.

Kazaklar, Hıristiyanlaşp kimliklerini değiştiren, ata yurdu ve milli geleneklerini ayak altına alarak milli bütünlüğünü kaybetmeye başlayan (Saka, Hakas, Tuva, Şor, Altay vb.) halklar ve ulusların durumuna düşmedi. Kazak halkının tabiatı, gelenek ve görenekleri, demografik ve jeografik özellikleri buna engel olmuştur. Dilini unutmaya başlama, ata yurdunda yer adlarının değiştirilmesi, Hıristiyanlaşma (Altay'da Hatun nehri boyundaki Kazaklar) gibi olaylar, sayı bakımından azdır. Kaderin şerrine çok uğramasına rağmen; Allah'a şükür, milli şuurunu, değerlerini, dilini, dinini kaybetmedi.

Ancak, ne kadar acı da olsa, bir gerçeği halktan da kendimizden de gizleyemeyiz. Başka değerlerin yanı sıra, Kazakların, "özünün ve tilinin ebediliğini" unutmaya başladığını saklayanlarız. Ana dilimiz, iç gelişmesini durdurmamış olsa da, toplum hayatından uzaklaşarak, onun ihtiyaçlarını karşılayamaz

duruma düşmüş ve geleceği bakımından tehlikeye girmiştir.

Yukarıda değindiğimiz sömürge politikasının devamı olan "Sovyet ideolojisinin" sinsice oyunlarına tanık olup, "denemeler" in hedefi olarak yaşayan duyarlı nesil, ana dilinin çetin durumunu çok geç olsa da farketmeye başladı. Durumu acil olarak değiştirmesek 20 -25 yıl sonra dilimizin kaderinin çok daha ağır olacağını anladı.

Son 70 yıl içinde, Sovyet imparatorluğunda bazı " ufak " dillerin kökten veya tedrici bir şekilde kaybolmakta olduğunu halkın uyanık kesimleri farketmiştir.

1920 yılındaki nüfus sayımında 190 milliyet ve ulus dilinin mevcut olduğu yayınlandı. Bugüne kadar bu sayı, yarı yarıya azaldı. O diller nereye gitti ? İzine tozuna rastlanmayacak şekilde kaybolması mümkün mü ? Demek ki mümkünmüş... Ekolojik sebeplerden dolayı çok azalan kuşlar, böcekler ve bitkilerin yeryüzünden silinip gitmemeleri için " kızıl kitap " hazırlanıp, yardım sağlanıyor. Özü ve önemi bakımından bununla kıyaslanamayacak olan halk dillerinin korunması ihmal ediliyor. Dünyada bulunan dört bin civarındaki dilin 3500'e düşmesi, bu olayın dünya çapında yaygınla göstermektedir.

Kabul etmemiz gereken bir gerçek vardır: Bütün insanlık, millet ve uluslar yaşasa da, onun güneşi dilsiz doğmaz. Bu çok konuşulan bir konudur. Mesele, milletin veya halkın hayatında iletişimin bir veya birçok dilde yapılması değil; kendi ana dillerinde konuşup, öz değerlerini koruyabilmesindedir. Çünkü, ana dili sadece iletişim aracı değildir. O, her insanın bünyesine ana sütüyle yayılan milli değerleri, manevi kaynağı, var oluş gıdasını atadan oğula, nesilden nesle aktaran "sonsuzluğun" garantisidir.

Bunlar mübalağa değildir. Belli durumlarda insanın şekli, rengi ve gelenekleri değişebilir. Onun değişmeyen milli kimliği, sadece dildir. Demek ki milliyeti ifade edebilen baş faktörden biri dildir. Buradan çıkan ana fikir; ana dil, halkın temel belgesidir. " Ana diline saygı göstermeyen, sadece üvey oğullarıdır. - G. Hüsreпов ". Dil, milletin camdır. Halk zihnietinin, dile bu kadar önem vermesinin, gurur duymasının sebebi bundandır.

Gerçekten de her halkın dehasını, bilgeliğini, duygusunu, dünya görüşünü; kısaca öz kimliğini yaşatan ve tanıtan onun dilidir. Sadece konuşma,

düşünme ve iletişim değil, rüya, haz ve niyaz, şefkat ve nefret, öfke ve dua yalnız kendi ana dilimizde etkili, güzel ve derin olabilir.

Dilin sosyal hayatımızdaki gücü uçsuz bucaksızdır. Özellikle dili iyi bilmek, doğru ifadeyle kullanmak, etkileyici ve güzel konuşmak, insanın ferdi değeri ötesinde sosyal yönünü de öne çıkaran bir faktördür. Bunun için ülkeyi yöneten liderler, ordunun başındaki önderler, bunalımları iki kelimelik bir sözle çözebilen insan olunca kahraman ve büyük insan olarak iz bırakmışlardır. Dil aynı zamanda politika, ideoloji, tartışma ve mücadele aracıdır. Bu yüzden ülke yönetmek, iyi şair - yazar, bilim adamı, sanat ve devlet adamı - önünde sonunda - dile bağlıdır. "Ağzında sözü, **kıçında bezi durmayan**" adamlardan büyük ve önder olmayışı bundandır.

Ulusumuzun dil yönünden geleceğine bakarken; devlet dili ve toplum hayatındaki rolü bakımından dilimizi güçlendirmek, bunun şartlarını hazırlamak konusunda karşı tavır alanların kendi halkını ve kendi dilini sevmediklerini düşünüyorum. Çocukluğunda iyi öğrendiği Rus dilinde hatip olarak konuşan, liderlik veya makamına Rus dili ile yükselmiş olan soydaşlarım; şimdi yarım yamalak Kazak Tili konuşarak "dü - bara" haline düşmemek için öz dillerinden yeriniyorlar. Bugün kaynayan "tay kazanında" hayatın tek (Rus) dilli olmasını istemeleri bundan kaynaklanıyor.

"Sonsuz Dil" akışına karşı kanuni veya kanun dışı davranışlar bunlardan ibaret değildir. Halk olarak verdiğimiz mücadeleyle, daha dün kötü durumda olan Kazak Tili'nin **devlet dili** statüsünü alışının 5. Yılındayız. Zamanında, bu statütüyü alabilmek için verdiğimiz mücadeleyi, açık denizde kaza yapıp dibi boylama tehlikesindeki yaralı geminin "SOS" sinyali yayarak yardım isteyen çılgın feryadına benzetiyorduk.

"Kazak Tili" ne "devlet dili statüsü" vermeye ne gerek var, diyen inatçı direnişlere karşı verilen bu mücadele az şey değildir. Dil kanununu kabul edip, Anayasayla de pekiştirilmesine rağmen, öz dilimizin devlet dili statüsünü inkar edip, eteğinden çekmeye çalışanlar bugün de vardır. Fakat böyleleri, kim olursa olsun ve nasıl hareket ederlerse etsinler, Kazak Tili için gerçeği kabul edeceklerdir. Sonsuzluğu özleyen Kazak halkı ve Kazak Tili'ni yok etmek asla mümkün değildir. Bunun en büyük garantisi, halkımızın milli

zihniyetinin tekrar ve büyük uyanışıdır.

Ana dilimizin geleceği, binlerce, milyonlarca genç neslin kreş, okul, enstitü duvarlarından dışarıya taşan sesleridir. Onlar XXI. yüzyılın eşliğinde yaşayan, Bağımsız Kazakistan Devleti'nin öz vatandaşlarıdır. Ana dilinin kucasına dünyaya gelen bu yeni nesil, zor zamanlarda yaşamış olan kendi ana ve babalarından daha bilinçli olacaktır. Kendi topraklarında, kendi devletinde ana dilinin, bir daha ayak altına alınmasına asla izin vermeyeceklerdir; buna asla katlanmayacaklardır. Buna yürekte inanıyoruz.

Sosyal temeli ve geleceği, bizden başka bir ülkede kanunen önerilmeyen iki dil statüsü düşüncesi, tarihi sebeplerle biraz daha sürebilir. Yeni anayasada kabul edilen Rus dilinin yeri - devlet kurumlarında resmi dil olarak kullanılamaz - bunun delilidir. Bugünkü demografik durum içinde başka türlü düşünmek doğru değildir. Fakat iki dilli - Kazakça ve Rusça - bir durum, ayrı çarpan iki kanatlı bir kuş veya ayrı yönlere çeken iki küreklili bir kayak halinde devam edemez.

Pazar ekonomisi gerçeğiyle birlikte Kazak gençleri ve işadamları Rus diliyle birlikte başka yabancı dilleri de öğrenmeye başladılar. Şimdiye kadar, başka halkların dillerinin gelişmesine imkan tanımayan bir baskı altında yürütülen uygulama, bundan sonra devam etmeyecektir. Bu objektif sürecin çözümü, cumhuriyetimizin doğru olan milliyetler politikası ve halkımızın yakın komşuları ve sınırlarımızın ötesindeki medeni milletlerle eşit ve özgür münasebetleri ile yerini bulacaktır.

Devlet dili, ilgi çekmek için duvara asılmış süslü bir elbise değildir. O, sadece devlet belgelerinde kullanılan ve bayrak, milli marş gibi bir simge değil, devletin temelidir. Fakat o, sahip olduğu şerefli statü ile hizmet görevini ifa ediyor. Eğer devlet, dile şefkat göstermez ise, yukarıda söylediğimiz dilin parlak geleceği ile ilgili fikirler sadece "fikir" olarak kalır.

Bunların gerçekleşmesi devlet ve toplumun kendi ellerindedir. Yeni anayasanın milliyet politikası ve yeni dil kanunu ile başlayan iki yıllık dil programına büyük ümit bağlıyorum. Çünkü, pek çok konu yeni bir anlayışla çözüme kavuşturuluyor. Özellikle, bu belgelerde gösterilen çareleri devletin desteklemesi, bunların ideolojik temellerinin belirlenmesi ve kaynaklar ayrılması, bu umudumu pekiştiriyor.

Devlet dilimizin, çok bahsedilmeyen asli bir görevi vardır. Cumhuriyetimizdeki diğer dillere baskı gösterilmeksizin, onların özgür gelişmesini sağlamaktır. Fakat devlet dilinin kendisi gelişmeden, eskisi gibi perişan kalırsa, hiçbir milliyetin dilinin özgürce gelişmesi mümkün değildir. Demek ki, diğer milli dillerin, yani Kazakistan'daki çok milliyetli toplum ünitesinin,

devlet diline saygılı olması gerekir. Milliyetler arasında dostluk ve uyum, işte buradan kaynaklanır.

Her milliyet, her halk, az ve çok oluşuna bağlı olmadan; kendisini de öz dilini de zayıflatan şartların bir daha tekrarlanmasına izin vermeden, onların ebedi yaşamak için yaratıldığını idrak ettiğinde; özünü de dilini de koruyacaktır.

TÜRK DİLLERİNİN SES BAKIMINDAN İNCELENMESİ

En küçük dil birimi olan ses, tek başına anlam bildirmez, ama ondan sonra gelen dil üyelerinin yapılmasını sağlar. Sesten sonraki mana birimi morfem, kelime, tamlama, cümle, en küçük dil birimi seslerden oluşur. Nişpi olarak dil bilimini en büyüğünü cümle, ondan soma tamlama, kelime, morfem, en küçüğü de fonem olarak ayırabiliriz. Bunları kurum ve birbirleriyle karışmış linguistik olay, diye, yani cümle tamlamadan, tamlama kelimededen, kelime morfemadan, morfeme fonemlerden oluşur diye mekanik bir şekilde kestirip söylemek her zaman doğru değildir. Bütün dil birimlerini şekil bakımından oluşturan malzeme seslerdir. Morfem kelime ve cümleyi, tamlama ise cümleyi karşılayabilir. Başka bir tabirle, bir kelime aynı anda üç türlü; kelime, morfem, cümle görevini yapabilir; bir kelime aynı anda, tamlama ve cümle unsurları olabilir.

Bu sebepten şekil bakımından fonem, morfem, kelime, tamlama, cümle en küçük dil biriminden (fonem) en büyük dil birimine (cümleye) kadarki kademenin birbirini takip ederek korunacağını söylemek çok basit bir fikir olduğunu ve çoğu zaman gerçeğe uymayacağını hesaplamamız gerek.

Dil seslerini dilin başka birimleriyle denk olarak görmek yanlıştır. Dil birimleri arasında sesin fonksiyonundan Prof. Dr. Zinder şöyle bahsediyor: "Dilde kalıplaşmış üç unsur birbirinden farklıdır: Ses, gramer ve kelime kavramlarını yeniden değerlendirmek gerekir. Ses yönü dilin üçüncü bir unsuru değil, kelimenin gramer şeklidir. Kelime ve gramer şekli, dilin manasını oluşturuyor ise, ses unsuru malzemesi, fiziksel şekli oluşturuyor diyebiliriz. Böylece dil sesleri kelimelerin, tamlamaların, gramer şekillerinin, cümlelerin, genel olarak, canlı konuşma dilinin ortaya çıkmasını sağlayan dil birimidir" (ZINDER, 1979; 8)

Dil seslerinin başka dil birimlerinden daha bir farklılığı, onun iki yönünün olmasıdır: Birincisi melodi akustik, ikincisi ise idea mana yönüdür. Bu sebepten dil seslerini incelemek dilin başka birimlerini incelemeye göre zor ve araştırmacı için çok zahmetli bir iştir. Başka dil birimlerini inceleme esasında subjektif yöntemle dayanır. Dil sesleri ise subjektif yöntemle birlikte objektif yöntemi gerektirir. Bunun sebebi, sesin ince taraflarının geliştirilmemiş taraflarının ayırt

Prof. Dr. Abatbay DAULETOV
Ahmet Yesevi Ü. Öğr. Üyesi

Kazak Türkçesinden Aktaran
Banu MUHYAEVA

edilmeyebilir olmasıdır. Sesleri incelemede bu eksiklikleri, geliştirilmiş, çağdaş eritme araçlarını kullanarak ortadan kaldırılabılır.

Dil sesleri kendi başına değil, ancak kelime bünyesinde tabiliğini koruyabilir. Bu sebepten seslere açıklama verildiğinde, sesin sade şeklini değil, türlü fonetik durumu, kelime bünyesindeki şekli dikkate alınmalıdır. Demek ki, dil seslerini açıklamak için, ancak sade sesleri açıklamak yetersiz olur, onların (seslerin) kelimedeki değişimleri ile birlikte ele alındığında dilin ses oluşumu ve fonetik yapısı hakkında bilgi verebiliriz.

Türk dili ses bakımından incelendiğinde sade seslerin kelimedeki kullanıma özelliklerine ve ses uyumuna dikkat edilmelidir. Seslerin konuşma sırasında / hecede, kelimedeki kendine özgü, tabii durumda, yani türlü fonetik durumlar etkisinde görülmesi Türk dilini ses bakımından incelemede ayrıca öneme sahiptir. Bunun sebebi Türk dilinde, hece bünyesindeki her bir ünlü veya ünsüz fonemler ses uyumuna göre dört şekilde kullanılır. Türk dillerinde ünlü fonemler kalın düz, ince düz, kalın dudak, ince dudak şeklinde dört türlü fonem olarak değil, ondan da çok fonem olarak kullanılır. Mesela, Karakalpak Türkçesinde geniş ve dar ünlüleri bir ses ama iki fonem olarak kullanılıyor. Bu durum, bir ses geniş a ve dar a, açık o ve dar û, açık ö ve dar ô, açık a ve dar i, e bir fonem değil, ayrıca fonem olduklarına delildir.

Ünsüzler de ünlülere göre biraz farklıdır. Türk dili ses uyumuna dayandığından her bir ünsüz fonem, hecenin niteliğine göre kalın düz, veya ince düz, kalın dudak ve ince dudak uyumunda kullanılıyor. Ünsüz fonemlerin hangisinin kullanılacağı hecedeki ses uyumuna bağlıdır. Bugüne kadar türk dilinde ünsüz fonemlerin sadece kalın türleri açıklandı. Fonemin sade şeklinde açıklama vermek yetersizdir. Bunun sebebi her bir ünsüz fonem ses uyumuna göre 4 şekilde, 4 görüntüde görülüyor. O, görünümünün dördünün de fonolojik fonksiyonu aynıdır. Bu sebepten ünsüz fonemleri, açıklarken bu durumu dikkate alarak, her bir ünsüz fonemin görünümü aynı derecede değerlendirilmelidir.

Sadece ses bilgisinde değil, dil biliminde de çok üstü kapalı açıklamalar ve terimlere rastlanıyor. Ayrıca, Türk dil biliminde ortak açıklamalar ve terimler kullanılıyor. Bu, çok

yönlü dil hususlarıyla doğrudan bağlıdır. Çeşitli dillerin ses bilgisi, gramatik yapısı, kelime bünyesinin farklılığına rağmen, onların ortak taraflarının olması, ortak açıklamalar ve terimlerin oluşmasına sebep olmuştur.

" Birbirinden farklı olmasına rağmen, diller adeta bir kalıpla yapılmış gibidir. Dillerin ortak taraflarını dilciler kabul ederek onları yeni dilleri değerlendirmede kullanıyorlar." (GİRİNBERG, OSGUT, DJERKİNS, 1970; 31) Bütün çeşitli dillerin ortak taraflarının olması, birinci olarak, fizik yapıdan, bütün insanların aynı fizik yapıya sahip olmasındandır. İnsanlar dünyayı bir yönlü algılayan duylara sahiptir. Kendilerine özgü farklılıkları dikkate almazsak, bütün insanların konuşma organları anatomik fizik yönden aynı ve onların ses çıkarma özellikleri de çok fazla değildir.

İkinci olarak, bütün dillerde de, tabiatı da objektif nesne ve onların tabii münasebetleri yansıyacaktır. Bu sebepten diller her ne kadar çeşitli olsa bile, onları oluşturan insan ve insanlar hayatındaki iletişim aracı olma fonksiyonu ortak taraflarını oluşturur. Yapısı ve bünyesi farklı, çeşitli dünya dilleri aynı mantığa sahip ortak dil kategorilerinin olması ve bütün dillerin damgalama tabiatının ortaklığı bakımından çok benzer niteliklere sahip olduğunu dilciler belirtmektedirler. Böylece benzerlik göstermeyen dillerde bile, benzer unsurlara rastlanması objektif temellere sahiptir. (DEGTİYOROV,1973;1) Bütün veya çoğu dilleri bünyesine alan hususlar ve kaideler vardır. Bu sebepten araştırmacı ortak dil hususlarına dayanarak bir veya birkaç dilin benzer tarafları konusunda sonuç çıkarabilir. Bir dili araştırmada onu akraba dillerle karşılaştırarak, onları bir grupta birleştiren dil hususlarına dayanarak, o dillerin birliğini ve ortaklığını farkedebiliriz. Bütün ve çoğu dillerde ortak dil hususlarının olması, buna uygun ortak açıklamalar ve terimler yaratıyor. Bu sebepten Türk dillerini ses bakımından araştırmada genel dil biliminin açıklamaları ve esas kavranılan, araştırma yöntemleri ve terimleri kullanılıyor.

Dil seslerinin boğumlanma, akustik, linguistik boyutları ses çıkartma, ses tanımlama ve ses ayırma gibi ses unsurlarıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Bu sebepten linguistik boyutu diğer boyutlarla sıkı sıkıya bir ilişkide incelenir.

Ana dilinde konuşma akımını tek seslere

ayırma kolay ve ayrıca delil hacet etmiyor gibi görünüyor. Fakat bu meseleyi derinden araştırırsak, konuşma akımının en küçük parçasını belirlemek için konuşma akımının neye dayanarak parçalara ayrılabilceğini bilmeliyiz. Konuşma akımında sesler boğumlanma ve akustik yönden birbiriyle o kadar karışır ki, onların söylenmesi ve eşitlenmesine dayanarak farklı seslere ayırmak mümkün olmaz. Konuşma akımını ayrı parçalara ayırmak ancak mana oluşturan birimlerle gerçekleştirilmesi mümkündür. Mana fonksiyonu olan birimlerde morfemlerin linguistik sınırını ayırt etmek çok zor değildir. Bu birimleri ayırt etmede anlam ölçüsü gibi, fonetik ölçünün de büyük bir rolü vardır. Türk dillerinde ses uyumunun, Slav dillerinde ise kelime vurgusuna dayanarak konuşma akımını tek kelimelere ayırmak fonetik yönden gerçekleşir. Bu anlambilim ve ses bilim ölçüleri anlam birim, morfem ve fonemi konuşma akımında ayırt etmeyi sağlar. Konuşma akımını küçük birim seslere ayırmak zordur. Sebebi konuşma sırasında boğumlanma ve akustik özelliklerine göre tek sesleri ayırt edemiyor olmamızdır. Mesela, "kalağan" (isteyen) kelimesini örnek olarak alırsak, bu kelimeyi söylediğimiz andaki konuşma organlarının hareketine göre onları seslere ayırmak ve ses sınırlarını belirlemek zordur. Çünkü bir sesi söylerken harekete geçen konuşma organları ikinci sesi çıkarmaya hazırlanır. Konuşma da böyledir. Konuşma organlarının böyle örtüşlü hareket etmesinden ortaya çıkan sesleri akustik yönden kesin olarak ayırt edemeyiz. Bunları ostiligram ve spektrogram görüntülerinden ayırt edebiliriz. Onlardaki ses ortasına çizilen belgeler net olmuyor.

Hiçbir yardımcı denemesiz "kurban" kelimesi söylendiğinde konuşma organlarının hareketine dikkat edelim. Bu kelimedeki "K" sesi söylenmeye başladığı anda, dudaklar "u" sesini söylemeye hazır oluyor. Bu boğumlanma yönünden "k" sesi ve sonra gelen "u" sesinin arasındaki net bir sınır belirlemenin mümkün olmayacağını gösteriyor, "u" sesi söylenmeye başladığı andan, bu kelime söylenip bitinceye kadar ses sürekli katılıp, ses telleri harekette oluyor. Bu durum ses telinin katılması, "kurban" kelimesindeki "u" ve ondan sonra gelen dört sesin arasında net bir sınır belirlemenin mümkün olmadığını gösterir. Eğer sınır belirlense bile,

onun net olmayacağını deneme bilgileri ispatlıyor. Bu kelimenin her bir sesi söylendiğinde hareketli konuşma organı dil, soma dudak, her ses söylendiğinde ona uygun bir şekil alıyor. Bir sestem öteki sese geçmek, yani dilin bir ses söylediği şekilden ikinci bir sesi söylediği şekle dönüşmesi hızla ve sürekli oluyor. Bu sebepten bunların arasına sınır koymak mümkün değildir. Konuşma akımını akustik boyutuna göre seslere ayırma, boğumlanma boyutlarına göre parçalara ayırmadan daha zordur. Çünkü konuşma sırasında kullanılan dil birimleri akustik yönden vurgudan vurguya sürekli devam eder. Özellikle, bir kelime bünyesindeki yan yana gelen sesler boğumlanma ve akustik boyutları birbirleriyle karışıyor. Konuşma sırasında kelimeleri teker teker seslere ayırma, boğumlanma yönünden de, akustik yönden de mümkün olmuyor. Sadece mana ile ilgili linguistik unsurlara göre kelimeleri seslere ayırabiliriz.

Dildeki fonemler çeşitli sebeplerden dolayı, türlere ayrılıp, dildeki bütün sesler şu veya bu fonemin görünüşü olduğu, dilde belirlenen bir fonemin birkaç sestem oluşabileceği bellidir. Mesela, bir fonem çeşitli fonetik durumlara göre yan yana gelen sesin etkisinden dolayı, hece niteliğine göre vb. veya konuşmacının özelliklerine göre, bir insanın çeşitli anlarda, çeşitli durumlarda konuşma özelliğine göre değişiyor. Fakat burada biz bir grup sesleri belli derecede çeşitli olmasına rağmen, bir fonemaya birleştiriyoruz. Akademik L. V. Şçerba'nın dediğine göre " Mana birimi de, çok farklı olan seslerden de bir şeyi anlamaya bizi mecbur ediyor. Fakat bizim için sadece linguistik bir grubu, diyelim ki çeşitli " a ", başka manaya sahip, başka bir gruptan, mesela, yüksek sesle veya fısıldayarak ayrı ayrı durumda söylenen "i", ayırt edici unsurları önemlidir. İşte, bu ortak unsurlar toplamına fonem deniyor. Böylece her bir fonem, öncelikle, bu dildeki başka fonemlerden nasıl ayırt edilebileceğine göre açıklanıyor. Neticede dildeki bütün fonemler zıtlıklar sistemini oluşturuyor. Bu sistemin her bir üyesi, bu dildeki foneme, fonemler grubuna karşılaştırmayla ayırt edilebilir." (ŞÇERBA, 195; 20-22)

Her bir dilde kelimeleri ayırt etmek için, fonem fonksiyonunda kullanılan sınırlı ses farklılıkları oluyor. Dilin fonem bünyesini açıklamak çok önemli meselelerden biridir.

Dildeki ünlü ve ünsüz fonem bünyesini açıklamak için, seslere fonetik (ses birimi) ve fonolojik manabirimi) tahlil yapılmalıdır. Ancak bunun gibi, tahlile dayanarak hangi ses farklılıkları fonolojik (mana birimi) öneme sahip olduğunu, yanikelimleri ayırt etmeye kullanılacağını bilebiliriz. Dilin fonem bünyesini açıklamada, yukarıda belirttiğimiz gibi, mana ölçüsü çözümleyici önem sahibidir. Çünkü, "... her türlü kelimeleri veya onların şekillerini ayırt etmek için kullanılan ikisesin farklı fonem boyutları oluyor. Bir mana içinkullanılan ses ise bir fonem boyutu oluyor. (ZİNDER, 60), diye yazıyor L. R. Zinder. İki çeşit ses kelimelerde aynı veya benzeri fonetik durumdarastlanıyor. Bu durumda ikisi farklılıkları olan fonem oluyor. Mesela, "pay bay" kelimelerinde /kvaziomanim / eş sesli "n" ve "b" sesleri aynı fonetik halde kullanılıyor. Pa R bir eş sesli kelimelerde "p" ve "b" aynı fonetik halde kullanılıyor. Demek ki, "p" ve "b" bir fonemin boyutları değil, onların ikisi iki çeşit fonemin boyutlarıdır. Başka bir tabirle, şive farklılıklarını dikkate almazsak, iki çeşitli ses aynı veya benzeri fonetik halde kullanılırsa, bir fonemin boyutları olmayacaktır. İki çeşitli ses birinin yerine bir kullanılarak ve bundan dolayı kelime anlamı değişirse, / mesela, TIS TIN / veya anlamı olmayan sesler dizisine dönüşürse / mesela, TISTIL / bunun gibi iki ses iki türlü fonem oluyor. (ZİNDER, 45 - 56) Dili karşılaştırmak için bir ses farklı, başka sesleri aynı olan iki türlü kelime astlanırsa, oradaki farklılığı oluşturan sesler ayrıca foneme oluyor. Mesela, Tas Tıs, Tay Say, Şar Şal gibi kelimelerde a, ı, t, s, r, l sesleri, her birisi ayrıca fonemdir. Aksine, bu tip kelimelerde ses farklılığını oluşturan sesler, Karakalpak Türkçesinde bu gibi seslerin ayrıca fonem olduğunu ispatlıyor. Fakat dilde bu unsura rastlanmaya de bilir, yani karşılaştırılması gerekmez. İki fonem aynı fonetik hal değil, benzer fonetik halin rastlanması bile iki ayrı sesi iki ayrı fonem saymaya esas oluyor. L. V. Şerba bu konuda güvenli bir sonuca geliyor: "ayrıca fonem fonksiyonunda kullanılmak için, iki çeşit ses dilde benzer fonetik durumda kendi arasında karşılaştırılması yeterlidir." (ZİNDER, 56) Böylece dilin fonetik bünyesini bilmek için sesleri aynı fonetik halde / Kuaziomanim / karşılaştırarak açıklamayla birlikte, onları benzer fonetik halde de karşılaştırarak açıklayabiliriz.

Dil hususlarının sistemli olması onun fonetik

yapısında da açık olarak görüldüğüne dilciler erkenden dikkat etmişlerdir. Belli bir dilin fonoloji (mana birimi) sistemindeki her bir fonem, bu dilin bütün fonemleriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Böylece, dildeki bütün fonemler doğrudan veya birisinin aracılığıyla kendi arasında bağlantı oluşturuyor. Belli bir fonemin çeşitli nitelikleri, onlardan biri, mana ayırmada da, bu dildeki başka fonemlerle karşılaştırıldığında açık olarak görülüyor. Bu sebepten belli bir dilin fonemleri birbirleriyle bağlı olarak araştırılmalıdır. Akademik Şerba bu konuda; " Her bir fonem öncelikle başka fonemlerden özelliği ile açıklanıyor. Bu sebepten bu dilin bütün fonemleri belli bir zıtlıklar sistemini oluşturuyor ve onların her bir üyesi ayrıca fonemin veya fonemler grubunun zıtlıklar birliği ile açıklanıyor." (ZİNDER, 21)

Dilin fonetik dizisini incelerken sadece fonemin mana ayırıcı unsurlarla sınırlanıp kalmadan, onun manayı belirlemeye katılmayan unsurlarına da dikkat edilmelidir. Çünkü fonem bütün unsurlardan mana belirlemeye katılmayan unsurlar da dahil olmak üzere oluşmuştur. Kelimeyi tanımakta fonemin mana ayırt etmeye katılan veya manayı ayırt etmeye katılmayan unsurları da büyük önem taşıyor. Çünkü "... fonemin her bir unsuru başka unsurlarla birleşerek, bu birleşik basit birliği değil, diyalektik (gelişme) birleşik yapıyı yaratıyor. Bu birleşmenin içerisinde her bir unsur kesin ayırt edilmiyor, başka unsurlarla kendi arasında münasebette bulunuyor." (ZİNDER, 43)

Burada mana ayırıcı unsurlar fonemden dış, tabii olmadan kendi arasında karşılaştırılmayabilir, mana ayırıcı ses birimleri (fonem) karşılaştırılır. Ancak böylece mana ayırıcı unsurlar ortaya çıkacaktır.

Fakat fonemi sadece manası ayırt edici unsurlar birikimi sanmak ve en küçük fonolojik birikim olup, fonemin mana ayırt edici unsuru fonksiyonunda kullanılacak diyen fikir, ses biliminde yaygındır. (TRUBİTSKOY, 1960; 41) Dilin fonolojik sistemi iki şeyden oluşur: Mana ayırt edici unsurlar sisteminden ve fonemler sisteminden oluşur diyen fikri, yani strukturalizmi (yapısalcılık) ekol temelini oluşturanlar örneğinde, başka bir alimler tarafından geliştirildi. (PİOTROVSKİİ, 1963) Strukturalizm önde gelen temsilcileri fonemi

sadece mana ayırt edici unsur olarak görmeleri bir yönlü fikir olarak eleştirildi ve mana ayırt edici unsurların bir fonemi ikinci birinden ayırt edemeyeceğini, fonemi tanımak için yetersiz olduğu gösterildi. (BERNŞTEYN, 1952;6) Fonemi nitelendirmek sadece fonemin mana ayırıcı unsurlarını saymakla bitmiyor, fonemi tanımak için mana ayırt etmeye katılmayan unsurların da

önemli olduğu alimler tarafından her yönüyle ispatlandı. (ZİNDER).

Fonoloji'de (ses bilimi) kabul edilen ve çoğunluk dillerini ses yapısını incelemede yönlendirilecek olan, yukarıda bahsedilen bilgiler ve açıklamalar Türk dillerini araştırmada teorik bilgi olarak kullanılıyor.

KAYNAKLAR

BERNŞTEYN, S.
1952	Protiv idealizna V fonetike
uzvestia AV, SSSR.	PİOTROVSKÜ, R.G.
1963	Eşe ne raz o dillerentsialnih
npanakax redaksn, voprosı
yazıkozranie
DEGTİYAROV, V.İ.
1973	Osnavi obşçey grammatiki,
Rostov.	ŞÇERBA, L. V.
1955	Fonetika Fransazskızo yazıkı,
L.
GRİNBERG, D.
OSGUT, İ.
DYENKİNS, D.
1970	Novoe V Linguistika,
Memarandum o yazkovih unıver
salah, T. Y. M.	TRUBİTSKOY, N. S.	Osnovi fonologi, M.
		ZİNDER, L. R.
1979	Ortak fonema, M.
Obşçaya fonetike

MÜNYETÜ'L GUZÂT'IN DİLİ HAKKINDA BİR DENEME

Münyetü'l-guzât, Memluk Türkçesi yadigarlarından. "Gazilerin Arzusu" anlamına gelen bu eser, adı bilinmeyen bir mütercim tarafından Timur Big'in emriyle Mısır'da tercüme edilmiştir. Tercüme kaynağı eden Arapça eser belirtilmemiştir. Bu konuda çeşitli görüşler vardır; (Ritter, 1929; 116; Karatay, 1961: 619)

Eser, hem harp sanatıyla ilgili Türkçe yazılı kaynakların en eskisi olması, hem de dil özellikleri bakımından Türkçe araştırmaları için büyük değer taşır.

Eserin bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed kısmında 3468 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Yazma nüsha 264 mm. Boy ve 178 mm. Eninde müklepli, şemseli kahverengi meşin bir cilt içindedir. Metin aharlı kalın ebadı kağıda yazılmış olup 115 yapraktır. Her sayfada 113 mm. Uzunluğunda 9 satır vardır. Yalnız Arapça olan ilk sayfa yedişer satırlıktır. Zahriye ve unvan altın nakışlı, cetveller kırmızıdır (Cunbur, 1967:5)

Elimizdeki nüsha, zahriyedeki kayda göre, Gazi Altunboğa adına istinsah edilmiştir. İstinsah tarihi H. 850 (1446/7)'dir.

Münyetü'l-guzât, altı fen üzerine yazılmıştır. Anvâk elimizdeki bu nüshada bu altı fenden biri olan kalkan tutmak bölümü yoktur. Ayrıca, ok atmak bahsi de başlıksızdır.

Bu bölümde de eksik olabileceği muhtemeldir.

Mütercim, eserin bölümlerini şöyle belirtmektedir.

1. atka binmek
2. süngü tutmak
3. kılıçkaa taalluk ameller
4. kalkan tutmak
5. ok atmak
6. top atmak

Ata binmek

Bu bölüm at üzerinde sabit durabilmekten, eyersiz olarak ata binmeyi öğrenmekten, eyer takımının ve üzeninin nasıl olması gerektiğinden bahseder. Bunların yanında atı yürütme, koşturma, geri döndürme ve dinlendirme gibi binicilikle ilgili hususlar tarif edilmiştir.

2 Mızrak Tutmak

Bu bölümde çeşitli mızrak tutma ve kullanma usullerinden, örnek olarak Muhdis,

Şmar AUELBEKOVA

Ahmet Yesevi Ü. Sos. Bil. Ens. Yük.Lis. Öğrencisi

Sagri, Şami, Horasani, Deylemi tarzı mızrak tutmak ve bir usulden diğerine basıl geçileceğinden, hasımla karşılıklı mızrak mücadelesinin nasıl yapılacağından, mızrak çeşitlerinden, mızrak hilelerinden bahsedilmiştir.

3. Kılıç Kullanmak

Bu bölümde. Yemeni, Kılaî, Hindî, Firencî, Mısırî, Süleymanî, Dımışkî gibi kılıçların özelliklerinden kılıcı taşıma ve kına koyma usullerinden, kılıcı iyi kullanmak için gerekli talimatların nasıl yapılacağından bahsedilmiştir.

4. Kalkan Tutmak

Bu bölüm elimizdeki, I nüshada mevcut değildir.

5. Ok Atmak

Yazmada, ok atma bahsi başlıksız olarak verilmiştir. Bu bölümde her şeyden önce ok atmak için yumuşak yayla çokça talim yapılması gerektiğinden, aşağıdan yukarıya, kaleye ok atmaktan, yayın nasıl çekileceğinden, at üstünde nasıl ok atılacağından bahsedilmiştir.

6. Top Vurmak

Eserin bu bölümünde, çevgan oyunun insanları savaşa hazırladığından, bu oyunda çevganla topa vurma usullerinden, çevgan miktarının, oynanacak meydanın genişliğinden, vasıflarından, bu oyunu kaç kişiyle oynamanın iyi olacağından bahsedilmiştir. Bununla birlikte, bu bölüm sonunda zıpkının nasıl atılacağından bahsedilmiştir.

Münyetü'lguzât ve eserle ilgili araştırmalar hakkında daha detaylı bilgiler için (UGURLU 1987; UGURLU, 1994).

Münyetü'lguzât, Türkçe kelimeler yönünden zengindir. Bunda, eserin askerler için yazılmış olması ve sanat kaygısı taşımaması rol oynamıştır, denilebilir. Ayrıca, bu durumu dolayısıyla, o günkü konuşma dili hakkında da bir ölçüde bilgi edinilmektedir.

1.2. Münyetü'lguzât'ın Dili ile İlgili Görüşler

Janos Eckman'a göre Münyetü'lguzât "asıl Kıpçak dili"ni temsil eden eserlerden birisidir

(ECKMAN, 1965:36; 1963:305)

Doerfer ise Münyetü'lguzât için şöyle demektir. Aslında eser, büyük ölçüde Çağatayca'nın tesirindedir. Yani, bu dilin asıl kullanım alanının dışında kaleme alınmış, sayısı pek de az olmayan eserlerden biridir, fakat pek de zayıf olmayan bir Kıpçakça katışımında hissedilmektedir (1989: 139)

MÜNYETÜ'LGUZÂT'TA GEÇEN KELİMELER

I. Ortak Olmayan Kelimeler

1. Araştırılan Lehçelerde Kullanılmayan Kelimeler

Münyetü'lguzât'ta geçen bazı kelimeler, araştırdığımız Türk lehçelerinin hiç birisinde bugün kullanılmamaktadır: Örnek: *buş* (27a8) "zarar vermek"; *kol* (8a6) "güneş almayan çukur yer, vadi, nehir yatağı"; *kurla* (15a8) "defa, kere"; *sarı* (39a5) "yön, taraf"; *sarı* (15a9) "yön, taraf"; *üküş* (3a8) "çok"

2. Doğu Türkçesinde Kullanılan Kelimeler

Metinde geçen *katla* (9 b-9) "defa, kere" kelimesi bugün sadece Özbek Türkçesinde (Akabirov 1981: II, 561) kullanılmakta; Kazak Karakalpak Nogay ve Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Bu kelimenin yerine adı geçen Kıpçak lehçelerinde *ret*; Oğuz Türkçesini temsil eden Türkiye Türkçesinde *kez*, *kere* kelimeleri kullanılmaktadır.

3. Kıpçak Türkçesinde Kullanılan Kelimeler

Metnimizde geçen şu kelimeler sadece, Kazak Karakalpak Nogay Türkçesinde kullanılmaktadır: *ang mang* (42a9) "şaşkın, şaşkınlık" ~ *an tan* "şaşkın, şaşkınlık" (Kenesbaev 1974: 1, 91) -*an tan* "şaşkın, şaşkınlık" (Esemuratova 1982: 1. 91) ~ *an tan* "şaşkın, şaşkınlık" (Baskakov 1963: 43). *arkın* (48a6) "yavaş" ~ *akırın* "yavaş" (Kenesbaev 1974: 1, 165). -*akırın* "yavaş" (Esemuratov 1982: 1, 69). -*akırın* "yavaş" (Baskakov 1963: 35). *birer* (7a9) "ara sıra" ~ *birer* "ara sıra" (Kenesbaev 1976: 2, 618). ~ *biren* "ara sıra" (Esemuratova 1982: 1,

35). *~birem* "ara sıra" (Baskakov 1963: 82). *biyik* (80a2) "yüksek" *~biyik* "yüksek" (Kenesbaev 1976: 2, 315). *~ biyik* "yüksek" (Esemuratova 1982: 1, 286). *-biyik* "yüksek" (Baskakov 1958: 80). *kö müdürük* (34b5) "at göğüslüğü" *~kömekey* "at göğüslüğü" (Kenesbaev 1980: 5, 155~*kömekey* "at göğüslüğü" (Esemuratova 1988: 3, 14). *~kömekey* "at göğüslüğü" (Baskakov 1963: 178). *sokur* (36b9) "kör" *~sokır* "kör" (Kenesbaev 1985: 8, 328). *~sokır* "kör" (Esemuratova 1992: 4, 212). *~sokır* "kör" (Baskakov 1963: 302).

4. Oğuz Türkçesinde Kullanılan Kelimeler

Münyetü'lğuzât'ta geçen bazı kelimeler sadece Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Örneğin: *ağ* (4b1) "ağmak" (Eren 1988: 1, 28). Kazak Karakalpak Nogay ve Özbek Türkçelerinde bu kelimenin yerine *biyiktev* kelimesi kullanılmaktadır, *bul* (70a-9) "bulmak" (EREN 1988: 1, 228). Kazak Karakalpak Nogay ve Özbek Türkçesinde bu kelime yerine *tapmak* kullanılmaktadır, *çevre* (64b1) "çevre, etraf" (Eren 1988: 1, 297). Kazak Karakalpak Nogay ve Özbek Türkçelerinde bu kelime kullanılmamaktadır, *döğül* (18b5) ve *tögiil* (10b2) "değil" (Eren 1988: 1, 345) kelimelerinin yerine Kazak Karakalpak Nogay ve Özbek Türkçesinde *emes* kelimesi kullanılmaktadır. Ancak belli durumlarda seyrek olarak kullanılmaktadır.

iksik (114a1) "eksik, az" (Eren 1988: 1, 441). Kazak Karakalpak Nogay ve Özbek Türkçesinde bu kelime kullanılmamaktadır. *kazanç* (108b7) "kazanç" (EREN, 1988: 2, 825). Bu kelime adı geçen Kıpçak lehçelerinde ve Doğu Türkçesinde bulunmamaktadır, *kindü* (7a8) "kendi" (Eren 1988: 2, 834). Bu kelimenin yerine Doğu Türkçesi ve adı geçen Kıpçak lehçelerinde *öz* kelimesi kullanılmaktadır. *kizle* (75b6) "gizlemek, saklamak" (EREN, 1988:1, 553). Kazak Karakalpak Nogay ve Özbek Türkçesinde bu kelime yerine *casıruv* kelimesi kullanılmaktadır. *ört* (44b7) "örtmek, kapamak" (EREN, 1988: 2, 1142). Bu kelimenin yerine adı geçen Kıpçak lehçeleri ve Doğu Türkçesinde *cabuv* kelimesi kullanılmaktadır, *sağ* (10a3) "sağ" (solun zıddı) (EREN, 1988: 2, 1241). Bu kelimenin yerine Kazak

Karakalpak Nogay ve Özbek Türkçesinde *on* kelimesi kullanılmaktadır.

uçuz (14a5) "kolay" (EREN, 1988: 2, 886). Bu kelime adı geçen lehçelerde kullanılmamaktadır.

II. Ortak Kelimeler

1. Ses ve Anlamı Aynı Olan

Kelimeler

Münyetü'lğuzât'ta geçen bir çok kelimeler Kazak Karakalpak Nogay, Özbek ve Türkiye Türkçelerinde ses ve anlam bakımından aynıdır. Örnek: *ak* (72a1) "ak, beyaz" > *ak* "ak, beyaz" (Kenesbaev 1974: 1, 127); (Esemuratova, 1982: 1, 56); (Baskakov 1963: 32); (Akabirov, 1981: 1, 357). *ak* (30b9) "akmak" *~ ak* "akmak" (Kenesbaev, 1974: 1, 136); (Esemuratova, 1982: 1, 28); (Baskakov, 1963: 26); (Akabirov, 1981: 1, 558). *al* (60a1) "almak" > *al* "almak" (Kenesbaev, 1974: 1, 167); (Esemuratova, 1982: 1, 69); (Baskakov, 1963: 39); (Akabirov, 1981: 1, 533). *alda* (22a9) "aldatmak" > *alda* "aldatmak" (Kenesbaev, 1974: 1, 211); (Esemuratova, 1982: 1, 77); (Baskakov, 1963: 37); (Akabirov, 1981: 1, 39). *altı* (5a9) "altı" (sayı) > *altı* "altı" (Kenesbaev, 1974: 1, 233); (Esemuratova 1982:1, 83); (Baskakov, 1963: 39); (Akabirov, 1981: 1, 534). *arka* (12b1) "arka, sırt" > *arka* "arka, sırt" (Kenesbaev, 1974: 1, 326); (Esemuratova, 1982: 1, 97); (Baskakov, 1963: 46); (Akabirov, 1981: 1, 544). *art* (8b7) "art, arka" > *art* "art, arka" (Kenesbaev, 1974: 1, 342); (Esemuratova 1982: 1, 101); (Baskakov 1963: 47); (Akabirov, 1981: 542). *as* (90a4) "asmak" > *as* "asmak" (Kenesbaev, 1974: 1, 366); (Esemuratova, 1982:1,110); (Baskakov, 1963: 50); (Akabirov 1981: 1, 545). *at* (6b3) "at" > *at* "at" (Kenesbaev 1974: 1, 404); (Esemuratova 1982: 1, 110); (Baskakov 1963: 52); (Akabirov 1981: 1, 547). *ay* (90b1) "ay, kamer" > *ay* "ay, kamer" (Kenesbaev 1974: 1, 86); (Esemuratova 1982: 1, 38); (Baskakov 1963: 28); (Akabirov 1981: 1, 526). *ayak* (8a4) "ayak" > *ayak* "ayak" (Kenesbaev 1974: 1, 545); (Esemuratova 1982: 1, 133); (Baskakov 1963: 57); (Akabirov 1981: 1, 522). *az* (22b2) "az" > *az* "az" (Kenesbaev 1974: 1, 75); (Esemuratova 1982: 1, 31); (Baskakov 1963: 29); (Akabirov 1981: 1, 524). *bas* (39b2) "basmak" > *bas* "basmak" (Kenesbaev 1976: 2, 120); (Esemuratova 1982: 1, 221); (Baskakov 1963: 73); (Akabirov 1981: 1, 133). *bat* (8a3) "batmak, gömülmek" > *bat* "batmak, gömülmek" (Kenesbaev 1976: 2, 143); (Esemuratova 1982: 1,

229); (Baskakov 1963: 74); (Akabirov 1981: 1, 135); *bez* (46a8) "bezemek, bıkmak, usanmak" > *bez* "bezemek, bıkmak, usanmak" (Kenesbaev 1976: 2, 208); (Esemuratova 1982: 1, 256); (Baskakov 1963: 74); (Akabirov 1981: 1, 96). *bil* (43b4) "bilmek" > *bil* "bilmek" (Kenesbaev 1976: 2, 600); (Baskakov 1958: 107); (Baskakov 1963: 81); (Akabirov 1981: 1, 114). *bir* (2b8) "bir" > *bir* "bir" (Kenesbaev 1976: 2, 608); (Esemuratova 1982: 1, 303); (Baskakov 1963: 81); (Akabirova 1981: 116). *bit* (80a2) "bitmek, yetişmek" > *bit* "bitmek, yetişmek" (Kenesbaev 1976: 2, 626); (Baskakov 1958: 111); (Baskakov 1963: 83); (Akabirov 1981: 1, 122). *biz* (76a9) "biz" (şans zamiri) > *biz* "biz" (Kenesbaev 1976: 2, 599); (Esemuratova 1982: 1, 359); (Baskakov 1963: 79); (Akabirov 1981: 1, 111). *buyur* (6a8) "buyurmak, emretmek" > *buyur* "buyurmak, emretmek" (Kenesbaev 1976: 2, 494); (Esemuratova 1982: 1, 359); (Baskakov 1963: 90); (Akabirov 1981: 155). *bük* (102b4) "bükmek" > *bük* "bükmek" (Kenesbaev 1976: 2, 561); (Esemuratova 1982: 1, 383); (Baskakov 1963: 92); (Akabirov 1981: 1, 147). *inan* (22a5) "inanmak, güvenmek" > *inan* "inanmak, güvenmek" (Kenesbaev 1979: 4, 450); (Esemuratova 1984: 2, 271); (Baskakov 1963: 426); (Akabirov 1981: 2, 329). *it* (92b6) "köpek" > *it* "köpek" (Kenesbaev 1979: 4, 471); (Esemuratova 1984: 2, 264); (Baskakov 1963: 118); (Akabirov 1981: 1, 338). *iz* (14b5) "iz" > *iz* "iz" (Kenesbaev 1986: 10,423); (Esemuratova 1984: 2, 256); (Baskakov 1963: 117); (Akabirov 1981: 1, 316). *el* (3b2) "el" > *el* "el" (Kenesbaev 1978: 3, 303); (Esemuratova 1984: 2, 103); (Akabirov 1981: 2, 442). *eski* (85a5) "eski" > *eski* "eski" (Kenesbaev 1978: 3, 444); (Esemuratova 1988: 3, 112); (Baskakov 1963: 433); (Akabirov 1981: 2, 442). *kal* (40a8) "kalmak" > *kal* "kalmak" (Kenesbaev 1980: 5, 578); (Esemuratova 1988: 3, 112); (Baskakov 1963: 142); (Akabirov 1981: 2, 594). *kan* (92b8) "kan" > *kan* "kan" (Kenesbaev 1980: 5, 623); (Esemuratova 1988: 3, 115); (Baskakov 1963: 143); (Akabirov 1981: 2, 596). *kanat* (16b6) "kanatmak" > *kanat* "kanatmak" (Kenesbaev 1980: 5, 638); (Esemuratova 1988: 3, 118); (Baskakov 1963: 144); (Akabirov 1981: 2, 596). *kara* (79a4) "kara, siyah" > *kara* "kara, siyah" (Kenesbaev 1982: 6, 36); (Esemuratova 1988: 3, 123); (Baskakov 1963: 147); (Akabirov 1981: 2, 599). *karın* (110a2) "karın" > *karın* "karın" (Kenesbaev 1982: 6, 115); (Esemuratova 1988: 3, 138); (Baskakov 1963: 152); (Akabirov 1981: 2, 602). *kayna* (8 lal) "kaynamak, bitişmek" > *kayna*

"kaynamak, bitişmek" (Kenesbaev 1980: 5, 530); (Esemuratova 1988: 3, 100); (Baskakov 1963: 137); (Akabirov 1981: 2, 538). *kırk* (106al) "kırk" (sayı) > *kırk* "kırk" (Kenesbaev 1983: 7, 14); (Esemuratova 1988: 3, 216); (Baskakov 1963: 201); (Akabirov 1981: 2, 583). *kıs* (21b9) "kısmak, sıkmak" > *kıs* "kısmak, sıkmak" (Kenesbaev 1983: 7, 21); (Esemuratova 1988: 3, 221); (Baskakov 1963: 203); (Akabirov 1981: 2, 585). *kızır* (88a4) "kızarmak, kızıl renkli olmak" > *kızır* "kızarmak, kızıl renkli olmak" (Kenesbaev 1982: 6, 548); (Esemuratova 1988: 3, 204); (Baskakov 1963: 420); (Akabirov 1981: 2, 570). *kızıl* (86a9) "kızıl, kırmızı" > *kızıl* "kızıl, kırmızı" (Kenesbaev 1982: 6, 563); (Esemuratova 1988: 3, 205); (Baskakov 1963: 197); (Akabirov 1981: 2, 570). *kim* (4a9) "kim" (zamir) > *kim* "kim" (zamir) (Kenesbaev 1980: 5,404); (Esemuratova 1984: 2, 348); (Baskakov 1963: 166); (Akabirov 1981: 1, 385). *kol* (4a2) "kol, el" > *kol* "kol, el" (Kenesbaev 1982: 6, 279); (Esemuratova 1988: 3, 166); (Baskakov 1963: 169); (Akabirov 1981: 2, 639). *Kork* (58a5) "korkmak" > *kork* "korkmak" (Kenesbaev 1982: 6, 357); (Esemuratova 1988: 3, 175); (Baskakov 1963: 173); (Akabirov 1981: 2, 641). *koy* (49b6) "koymak, bırakmak" > *koy* "koymak, bırakmak" (Kenesbaev 1982: 6, 260); (Esemuratova 1988: 3, 165); (Baskakov 1963: 169); (Akabirov 1981: 2, 614). *Kör* (71a8) "kör" > *kör* "kör" (Kenesbaev 1980: 5, 190); (Baskakov 1958: 337); (Baskakov 1963: 180); (Akabirov 1981: 1, 419). *kulak* (20a5) "kulak" > *kulak* "kulak" (Kenesbaev 1982: 6, 451); (Esemuratova 1988: 3, 184); (Baskakov 1963: 186); (Akabirov 1981: 1, 404). *ok* (53b9) "ok" > *ok* "ok" (Kenesbaev 1983: 7, 402); (Esemuratova 1992: 4, 18); (Baskakov 1963: 243); (Akabirov 1981: 2, 526). *on* (27a7) "on" (sayı) > *on* "on" (Kenesbaev 1983: 7, 425); (Esemuratova 1992: 4, 24); (Baskakov 1963: 246); (Akabirov 1981: 2, 505). *orta* (64a9) "orta" > *orta* "orta" (Kenesbaev 1983: 7, 466); (Esemuratova 1992: 4, 35); (Baskakov 1963: 251); (Akabirov 1981: 2, 514). *oyna* (16a9) "oynamak" > *oyna* "oynamak" (Kenesbaev 1983: 7, 390); (Esemuratova 1992: 4, 15); (Baskakov 1963: 242); (Akabirov 1981: 2, 500). *sal* (42bl) "salmak, uzatmak, koymak" > *sal* "salmak, uzatmak, koymak" (Kenesbaev 1985: 8, 414); (Esemuratova 1992: 4, 173); (Baskakov 1963: 286); (Akabirov 1981: 2, 66). *sarı* (79a3) "sarı" (renk) > *sarı* "sarı" (Kenesbaev 1985: 8, 187); (Esemuratova 1992: 4, 182); (Baskakov 1963: 289); (Akabirov 1981: 2, 23). *Seksen* (14a 3) "seksen" (sayı) > *seksen* "seksen" (sayı)

(Kenesbaev 1985: 8, 253); (Esemuratova 1992: 4, 197); (Baskakov 1963: 293); (Akabirov 1981: 2, 13). *sen* (14b9) "sen" (şahıs zamiri) > *sen* "sen" (şahıs zamiri) (Kenesbaev 1985: 8, 266); (Esemuratova 1992: 4, 199); (Baskakov 1963: 294); (Akabirov, 1981: 2, 36). *siz* (4a3/8) "siz" (şahıs zamiri) > *siz* "siz" (şahıs zamiri) (Kenesbaev 1985: 8, 508); (Baskakov 1958: 576); (Baskakov 1963: 296); (Akabirov, 1981: 2, 44). *sol* (9b2) "sol" (sağın zıddı) > *sol* "sol" (Kenesbaev 1985: 8, 329); (Esemuratova 1992: 4, 212); (Baskakov 1963: 302); (Akabirov 1981: 2, 96). *tak* (104b9) "takmak, bağlamak" > *tak* "takmak, bağlamak" (Kenesbaev 1985: 8, 547); (Esemuratova 1992: 4, 257); (Baskakov 1963: 325); (Akabirov 1981: 2, 147). *tart* (103al) "çekmek, asılmak" > *tart* "çekmek, asılmak" (Kenesbaev 1986: 9, 31); (Esemuratova 1992: 4, 282); (Baskakov 1963: 337); (Akabirov 1981: 2, 207). *tay* (85a8) "tay" > *tay* "tay" (Kenesbaev 1985: 8, 535); (Esemuratova 1992: 4/ 258); (Baskakov 1963: 326); (Akabirov 1981: 2, 197). *top* (111a6) "top" (çevgan oyununda kullanılan) > *top* "top" (Kenesbaev 1978: 3, 157); (Esemuratova 1992: 4, 340); (Baskakov 1963: 357); (Akabirov 1981: 2, 250). *toprak* (74b2) "toprak" > *toprak* "toprak" (Kenesbaev 1986: 9, 206); (Esemuratova 1992: 4, 343); (Baskakov 1963: 353); (Akabirov 1981: 2, 224). *tırnak* (104a7) "tırnak" > *tırnak* "tırnak" (Kenesbaev 1986: 9, 381); (Esemuratova 1992: 4, 378); (Baskakov 1963: 375); (Akabirov 1981: 2, 186). *uzat* (94a2) "uzatmak" > *uzat* "uzatmak" (Kenesbaev 1986: 9, 459); (Esemuratova 1992: 4, 381); (Baskakov 1963: 380); (Akabirov 1981: 2, 264). *üst* (7a9) "üst" > *üst* "üst" (Kenesbaev 1986: 10,12); (Esemuratova 1992: 4, 416); (Baskakov 1963: 391); (Akabirov 1981: 2, 282).

2. Sesçe Aynı Anlamı Yakın Olan Kelimeler

Araştırdığımız metinde sesçe aynı anlam bakımından ise yakın kelimeler bulunmaktadır. Örnek: *katla* (1 1 1b5) "yuvarlanmak, tekerlenmek" Kazak Türkçesinde *katta* kelimesi "katlamak" anlamında kullanılmaktadır. (Kenesbaev 1982: 6, 149) Karakalpak ve Nogay Türkçesinde *katla* "katlamak" (Esemuratova 1988: 3, 145); (Baskakov 1963: 155) Özbek Türkçesinde *katla* "katlamak" (Ercilasun 1991: 453) Türkiye Türkçesinde *katla* "katlamak" anlamında kullanılmaktadır. (Eren 1988, 813). *kötür* (72a6) "götürmek, kaldırmak" KazakKarakalpakNogay Türkçesinde *köter*

kelimesi "kaldırmak" manasında kullanılmaktadır (Kenesbaev 1980: 5, 237); (Esemuratova 1982: 3, 32); (Baskakov 1963: 282); . Özbek Türkçesinde *kötar* "kaldırmak" (Akabirov 1981: 1, 422); Oğuz Türkçesinde bu kelime sadece ses değişikliklerine uğramıştır fakat anlamı bakımından aynıdır: *götür* "götürmek" (Eren 1988: 567); *sağın* (86b2) "düşünmek". Adı geçen Kıpçak lehçelerinde ve Doğu Türkçesinde *sağın* kelimesi "özmek" anlamında kullanılmaktadır. (Kenesbaev 1985: 8, 93); (Esemuratov 1992: 4, 160); (Baskakov 1963: 282); (Akabirov 1981: 2, 73); *süngü* (4al) "süngü" KazakKarakalpak ve Oğuz Türkçesinde *süngi* kelimesi "tüfek namlusunun ucuna takılan küçük kılıç biçiminde delici silah" manasında kullanılmaktadır. (Kenesbaev 1985: 8, 423); (Esemuratova 1992:4, 235); (Eren 1988, 1354); Nogay ve Özbek Türkçesinde bu kelime kullanılmamaktadır; *tuy* (74b4) "duymak" Doğu Türkçesinde *tuy* kelimesi "hissetmek" anlamında kullanılmaktadır. (Akabirov 1981: 2, 221); Oğuz Türkçesinde *tuy* kelimesi sadece ses değişikliklerine uğramıştır ama anlamı aynıdır: *duy* "duymak" (Eren 1988: 1, 415). Bugün adı geçen Kıpçak lehçelerinde bu kelime kullanılmamaktadır, *uçuz* (14a5) "kolay" Oğuz Türkçesinin temsil eden Türkiye Türkçesinde *ucuz* "ucuz" anlamında kullanılmaktadır. (Eren 1988: 2, 1507). KazakKarakalpakNogay ve Özbek Türkçesinde bu kelime kullanılmamaktadır.

3. Düzenli Ses Değişiklikleri Gösteren Anlamı Aynı Olan Kelimeler

Münyetü'lguzât'ta geçen bazı kelimeler bugünkü Kazak Karakalpak Nogay, Özbek ve Türkiye Türkçelerinde farklıdır. Ancak, bu kelimelerdeki ses değişikliklerinin tarihî gelişimine bakıldığında bunların ortak bir sese gittikleri görülmektedir.

d ~ t

Münyetü'lguzât'ta *d* ile görülen bazı kelimelerde, Kazak Karakalpak Nogay, Özbek Türkçeleri aslı olan *t*'yi korumaktadır.

Örnek: *ad* (5a7) "ad, isim" > *at* "ad, isim" (Kenesbaev 1974: 1, 404414); (Esemuratova 1982: 1,

110111); (Baskakov 1963: 5152); (Akabirov 1981: 1, 547).

Kazak Karakalpak Nogay Türkçesi:

d>t; k>ğ

Örnek: *dakı* (103b9) "dahi; ve" > *tağı* "dahi; ve" (Kenesbaev 1978: 3, 104); (Esemuratova 1992: 4, 256); (Baskakov 1963: 173).

Kazak Karakalpak Nogay ve Özbek Türkçesi:

d>t

Örnek: *dur* (66b2) "yardımcı fiil" > *tur* "yardımcı fiil" (Kenesbaev 1986: 9, 279); (Esemuratova 1992: 4, 356); (Akabirov 1981: 2, 256).

Kazak Karakalpak Nogay Türkçesi:

ç>ş

aç (77 a6) "açmak" > *aş* "açmak" (Kenesbaev 1974: 1, 507508); (Baskakov 1958: 65); (Baskakov 1963: 54).

ç>ş

Örnek: *çak* (10b5/8) "zaman, vakit" > *şak* "zaman, vakit" (Kenesbaev 1986: 10, 96); (Esemuratova 1992: 4, 256); (Baskakov 1963: 402).

ç>ş

Örnek: *kıçı* (89a4) "küçük" > *kışı* "küçük" (Kenesbaev 1980: 5, 448); (Esemuratova 1984: 2, 356); (Baskakov 1963: 163):

Örnek: *küç* (59b5) "güç, kuvvet" > *küş* "güç, kuvvet" (Kenesbaev 1980: 5, 386); (Esemuratova 1988: 3, 80); (Baskakov 1963: 195). *saç* (92a2) "saç" > *şaç* "saç" (Kenesbaev 1986: 10, 171); (Esemuratova 1992: 4, 514); (Baskakov 1963: 407). *saç* (92a2) "saç" > *şaç* "saç" (Kenesbaev 1986: 10, 171); (Esemuratova 1992: 4, 515); (Baskakov 1963: 407). *sanç* (48a5) "batırmak, saptırmak" > *şanşı* "batırmak, saptırmak" (Kenesbaev 1986: 10, 131); (Esemuratova 1992: 4, 505); (Baskakov 1963: 404).

Kazak Karakalpak Nogay Türkçesi:

aş (99b8) "aşmak, geçmek" > *as* "aşmak, geçmek" (Kenesbaev 1974: 1, 367); (Esemuratova 1982: 1, 105); (Baskakov 1963: 49). *aşık* (28b2) "acele etmek" > *asıık* "acele etmek" (Kenesbaev 1974: 1, 397); (Esemuratova 1982: 1, 109); (Baskakov 1963: 51). *kaş* (103al) "kaş" > *kas* "kaş" (Kenesbaev 1982: 6, 122); (Esemuratova 1988: 3, 140); (Baskakov 1963: 153). *karış* (88a9) "karışmak" > *karıs* "karışmak" (Kenesbaev 1982: 6, 120); (Esemuratova 1988: 3, 139); (Baskakov 1963: 152). *karşu* (43al) "karşı" > *karısı* "karşı" (Kenesbaev 1982: 6, 104); (Esemuratova 1988: 3, 136); (Baskakov 1963: 151).

Kazak Karakalpak Nogay Türkçesi:

ğ>v

Örnek: *ağır* (27a1) "ağır, çok" > *avır* "ağır, çok" (Kenesbaev 1974: 1, 494); (Esemuratova 1982: 1, 123); (Baskakov 1963: 23). *ağız* (26a4) "ağız" > *avız* "ağız" (Kenesbaev 1974: 1, 477); (Esemuratova 1982: 1, 121); (Baskakov 1963: 23). *ağrı* (8a1) "ağrıtmak, açtırmak" > *avırt* "ağrıtmak, açtırmak" (Kenesbaev 1974: 1, 499); (Esemuratova 1982:1,124); (Baskakov 1963:24).

ğ>v

bağ (19b6) "bağ; kuçak" > *bav* "bağ; kuçak" (Kenesbaev 1976: 2, 158); (Esemuratova 1982: 1, 232); (Baskakov 1963:48).

Kazak Karakalpak Nogay ve Özbek Türkçesi:

ğ>k

bağa (92b4) "kurbağa" > *baka* "kurbağa" (Kenesbaev 1976: 2, 50); (Esemuratova 1982: 1, 178); (Baskakov 1963: 67); (Akabirov 1981: 1, 87). Kazak Karakalpak Nogay Türkçesi:

ğ>y

bağla (78b6) "bağlamak" > *bayla* "bağlamak" (Kenesbaev 1976: 2, 33); (Esemuratova 1982: 1, 172); (Baskakov 1963: 66). *bağlan* (94a9) "bağlanmak" > *baylan* "bağlanmak" (Kenesbaev 1976: 2, 34); (Esemuratova 1982: 1, 172); (Baskakov 1963: 66).

Özbek ve Türkiye Türkçesi:

k>ğ

çak (10b5) "zaman, vakit" > *çağ* "zaman, vakit" (Akabirov 1981: 2, 380); (Ercilasun 1991: 110).

Kazak Karakalpak Nogay ve Özbek Türkçesi:

b>p

bıçak (79b8) "bıçak" > *pışak* "bıçak" (Kenesbaev 1985: 8, 28); (Esemuratova 1992, 4, 132); (Baskakov 1963: 273); (Akabirov 1981: 1, 589).

Kazak Karakalpak Nogay Türkçesi:

b>m

boyun (34a7) "boyun" > *moyın* "boyun" (Kenesbaev 1983: 7, 221); (Esemuratova 1988: 3, 312); (Baskakov 1963: 225).

Kazak Türkçesi:

b>m

bıyık (103a2) "bıyık" > *mıyık* "bıyık" (Kenesbaev 1983: 7, 218). Türkiye Türkçesi:

m>b

men (25a4) "ben" > *ben* "ben" (Ercilasun 1991: 60). *min* (9b2) "binmek" > *bin* "binmek" (Ercilasun 1991: 70). *ming* (104a3) "bin" (sayı) > *bin* "bin" (Ercilasun 1991: 70).

Kazak Karakalpak Nogay Türkçesi:

m>p

tasma (104b8) "tasma, halka" > *taspa* "tasma, halka" (Kenesbaev 1986: 9, 45); (Esemuratova 1992: 4, 284); (Baskakov 1963: 339);

p>b

tipren (12b9) "deprenmek, sallanmak" > *tebren* "deprenmek, sallanmak" (Kenesbaev 1986: 9, 90); (Esemuratova 1992: 4, 300); (Baskakov 1963: 346); (Akabirov 1981: 2, 150). *tapuş* (54a6) "buluşmak, karşılaşmak" > *tabıs* "buluşmak, karşılaşmak" (Kenesbaev 1985: 8, 526); (Esemuratova 1992:4, 256); (Baskakov 1963: 324).

Kazak Karakalpak Nogay ve Türkiye Türkçesi:

e>i

eye (64b3) "iye, sahip" > *iye* "iye, sahip" (Kenesbaev 1979: 4, 424); (Esemuratova 1984: 2, 258); (Baskakov 1963: 116); (Eren 1988: 1, 736).

Kazak Karakalpak Nogay Türkçesi:

i>e

iki (7b8) "iki" (sayı) > *eki* "iki" (sayı) (Kenesbaev 1978: 3, 291); (Esemuratova 1984: 2, 108); (Baskakov 1963: 432). *illig* (39a3) "elli" (sayı) > *eluv* "elli" (sayı) (Kenesbaev 1978: 3, 329); (Esemuratova 1984: 2,108); (Baskakov 1963:434).

Kazak Karakalpak Nogay ve Özbek Türkçesi:

u>ı

kıldur (75a5) "kıldırma, yapmak" > *kıldır* "kıldırma, yapmak" (Kenesbaev 1982: 6, 582); (Esemuratova 1988: 3, 211); (Baskakov 1963: 198); (Akabirov 1981: 2, 577). *oyun* (108a9) "oyun" > *oyın* "oyun" (Kenesbaev 1980: 5, 398); (Esemuratova 1992:4, 17); (Baskakov 1963: 243); (Akabirov 1981: 2, 500).

Kazak Karakalpak Nogay Türkçesi:

h>k; ş>s; o>u

ohşa (81a2) "benzemek" > *uksa* "benzemek" (Kenesbaev 1986: 9, 471); (Esemuratova 1992:4, 381); (Baskakov 1963: 382).

Kazak Karakalpak Nogay ve Özbek Türkçesinde:

ol (4a2) "olmak" > *bol* "olmak" (Kenesbaev 1976: 2, 341); (Esemuratova 1982: 1, 327); (Baskakov 1963: 84); (Akabirov 1981: 1, 163).

Kazak Karakalpak Nogay Türkçesi:

ö>ü; ğ>y;

öğren (25b9) "öğrenmek" > *üyren* "öğrenmek" (Kenesbaev 1986: 9, 533); (Esemuratova 1992:4, 407); (Baskakov 1963: 389).

Kazak Karakalpak Nogay Türkçesi:

s>ş ç>ş

baş (3a5) "baş" (bir şeyin uç noktası) > *bas* "baş" (Kenesbaev 1976: 2, 111); (Esemuratova 1982: 1,205); (Baskakov 1963: 71).

Kazak Karakalpak Türkçesi:

$y > j$

yakın (10b8) "yakın" > *jakın* "yakın" (Kenesbaev 1978: 3, 553); (Esemuratova 1984: 2, 162).
yaman (35a6) "kötü, fena" > *jaman* "kötü, fena" (Kenesbaev 1978: 3, 598); (Esemuratova 1984: 2, 170).
yahşi (5b7) "iyi, güzel" > *jaksı* "iyi, güzel" (Kenesbaev 1978:3, 549); (Esemuratova 1984: 2, 161).
yağrın (20a4) "sırt, kürek kemiği" > *javırın* "sırt, kürek kemiği" (Kenesbaev 1979: 4, 28); (Esemuratova 1984: 2,18).

$y > j; m > n; ğ > b$

yamğır (79b 1) "yağmur" > *janbır* "yağmur" (Kenesbaev 1978: 3, 553); (Esemuratova 1984: 2, 174).
yara (16b6) "yara" > *jara* "yara" (Kenesbaev 1978: 3, 671); (Esemuratova 1984: 2, 177).

Kazak Karakalpak Nogay Türkçesi: $z > r$

büz (95a8) "büzmek" > *bür* "büzmek" (Kenesbaev 1976: 2, 575); (Esemuratova 1982: 1, 388); (Baskakov 1963:93).

4. Düzenli Ses Değişiklikleri Gösteren Anlamı Yakın Olan Kelimeler

Araştırdığımız metinde tarihî gelişimine göre ortak bir sese giden, ancak anlam bakımından birbirinden farklılaşmış kelimelere de rastlanmaktadır.

Örnek: *alkışçı* (4a8) "alkışçı, medh eden" Kazak Karakalpak Türkçesinde $k > ğ; ş > s; ç > ş$ ses değişikliklerine uğramıştır: *alğıştı* "teşekkür eden" (Kenesbaev 1974: 1, 211); (Esemuratova 1982: 1,77).

Kazak Karakalpak Nogay Türkçesi:

$ı > u$

arı (84a5) "arı temiz" > *aruv* "iyi, güzaf" (Kenesbaev 1974: 1, 350); (Esemuratova 1982: 1, 52); (Baskakov 1963: 268).

Kazak Karakalpak Türkçesi:

iti (92a1) "keskin" > *jiti* "iyi gören" (Kenesbaev 1979: 4, 344); (Esemuratova 1984: 2, 203). Bu kelimedede Münyetifluzât'taki kelimedede y sesi bulunmamaktadır.

Kazak Karakalpak Nogay Türkçesi:

karındaş (83a4) "kardeş" > *karındas* "kız kardeş" (Kenesbaev 1982: 6, 118); (Esemuratova 1988: 3,138); (Baskakov 1963: 152).

Kazak Karakalpak Nogay Türkçesi:

$y > j$

yaru (60b7) "taraf" > *jarı* "yanın" (Kenesbaev 1978: 3, 700); (Esemuratova 1984: 2, 181); (Baskakov 1963: 469).

Kazak Karakalpak Türkçesi:

$y > j$

yitiğ (97b2) "keskin" > *jiti* "iyi gören" (Kenesbaev 1979: 4, 344); (Esemuratova 1984: 2, 203).

5. Kelime Kökleri Ortak Türemiş Şekilleri Farklı Olan Kelimeler

Münyetü'l güzâfta geçen bazı kelimelerin, araştırdığımız metinde yaşayan lehçelerde kullanılan kelimeler ile kelime kökleri ortak, türemiş şekilleri ise farklıdır.

Örnek: *aşağa* (23b3) "aşağı" > *ast, astınğı* "aşağı" (Kenesbaev 1974: 1, 389); (Esemuratova 1982: 1, 108); (Baskakov 1963: 50); (Akabirov 1981: 1, 546).
çevüklük (76a6) "çeviklik" Kazak Karakalpak Nogay Türkçesinde *şapşan* "hızlı, çabuk" (Kenesbaev 1986: 10, 145); (Esemuratova 1992: 4, 308); (Baskakov 1963: 405); Özbek Türkçesinde ise *çakkon* "hızlı, çabuk" (Akabirov 1981: 2, 361).
çıkırık (68b2) "döner, dönen şey" > *şığır* "çıkırık" (Ercilasun 1991: 128); (Baskakov 1958: 746); (Baskakov 1963: 421); Özbek Türkçesinde *çığır* "çıkırık" (Ercilasun 1991: 129).
imgek (94a6) "eziyet, zahmet" > *enbek* "emek" (Kenesbaev 1978: 3, 367); (Esemuratova 1984: 2, 118).
kesegen (85a6) "kesegen, keskin" Kazak Karakalpak Nogay Türkçesinde *keskiş* "kesegen, keskiş" (Kenesbaev 1979: 4, 654); (Esemuratova 1984: 2, 333); (Baskakov

1963: 163). Özbek Türkçesinde ise *keskiç* "kesegen, keskin" (Akabirov 1981: 2, 381) *kıyış* (19b9) "meyletmek, çevrilmek" Kazak Karakalpak Türkçesinde *kıysayt* "meyletmek, çevrilmek" (Kenesbaev 1982: 6, 203); (Esemuratova 1988: 3, 208). Nogay ve Özbek Türkçesinde *kıyışayt* "meyletmek, çevrilmek" (Baskakov 1963: 198); (Akabirov 1981: 2, 576). *kögüs* (20a8) "gögüs" Kazak Karakalpak Nogay Türkçesinde > *kökirek* "gögüs" (Kenesbaev 1980: 5, 133); (Esemuratova 1988: 3, 10); (Baskakov 1963: 177). *kömlüdürük* (34b5) "at göğüslüğü" > *kömekey* "at göğüslüğü" (Kenesbaev 1980: 5, 155); (Esemuratova 1988: 3, 14); (Baskakov 1963: 178).

körklüg (8a2) "güzel, iyi" Kazak Karakalpak Türkçesi > *körkti* "güzel, iyi" (Kenesbaev 1980: 5, 215); (Esemuratova 1988: 3, 20). *küneş* (80a3) "güneş" > *kim* "güneş" (Kenesbaev 1980: 5, 311); (Esemuratova 1988: 3, 61); (Baskakov 1963: 344). *küneş* (80a 3) "güneş" > *kün* "güneş" (Kenesbaev 1980: 5, 311); (Esemuratova 1988: 3, 61); (Baskakov 1963: 344). *niçük* (13b3/4) "nasıl, niçe" > *neşe* "nice" (Kenesbaev 1983: 7, 347); (Esemuratova 1988: 3, 357); (Baskakov 1963: 237). *ög* (20b9) "akıl" Kazak Karakalpak Türkçesi > *ügit* "akıl" (Kenesbaev 1986: 9, 519); (Esemuratova 1992: 4, 402). Özbek Türkçesinde > *ogit* "akıl" (Akabirov 1981: 2, 494). *sağrı* (69a8) "atın arka ayağının üstü" > *san* "atın arka ayağının üstü" (Kenesbaev 1985: 8, 146); (Esemuratova 1992: 4, 175); (Baskakov 1963: 287); (Akabirov 1981: 2, 68). *sakin* (109a4) "sakinmek, korunmak" Kazak Türkçesinde > *saktan* "sakinmek, korunmak" (Kenesbaev 1985: 8, 111). Karakalpak Nogay ve Özbek Türkçesinde > *saklan* "sakinmek, korunmak" (Esemuratova 1992: 4, 166); (Baskakov 1963: 284); (Akabirov 1981: 2, 30). *tavdul* (45b5) "şaşırmak" > *tan kalu* "şaşırmak" (Kenesbaev 1985: 8, 590); (Esemuratova 1992: 4, 274); (Akabirov 1981: 2, 202). *tirkin* (94a8) "kılıç sapının elin içinde iyi durmaması, gevşek olma" > *tiri* "canlı" (Ercilasun 1991: 176); (Esemuratova 1992: 4, 291); (Baskakov 1963: 401); (Ercilasun 1991: 177). *tizik* (8a5) "çabuk, kolayca" > *tez* "çabuk, kolayca" (Kenesbaev 1986: 9, 98); (Esemuratova 1992: 4, 301); (Baskakov 1963: 342); (Akabirov 1981: 2, 152); (Eren 1988: 1467). *tutka* (92b1) "kılıcın sapı" Türkiye Türkçesinde *sap* "kılıcın sapı" (Eren 1988: 1257). Kazak Karakalpak Nogay ve Özbek Türkçesinde: *tutka* "kılıcın sapı" (Kenesbaev 1986: 9, 296); (Esemuratova 1992: 4,

357); (Baskakov 1963: 366); (Akabirov 1981: 2, 235). *üzere* (2b2) "üstüne, üzerine" Kazak Karakalpak Nogay Türkçesinde > *üstine* "üstüne, üzerine" (Kenesbaev 1986: 10, 12); (Esemuratova 1992: 4, 416); (Baskakov 1963: 391); Özbek Türkçesinde ise *üstiga* "üstüne, üzerine" (Akabirov 1981: 2, 282).

yağırılık (8b9) "atın sırtına konulan bir çeşit keçe" > *javır* "atın sırtına batan bir şeyden fayda olan yara" (Kenesbaev 1979: 4, 27); (Esemuratova 1984: 2, 1998); (Baskakov 1963: 454); (Akabirov 1981: 2, 493).

6. Sadece Kökleri Bulunan Kelimeler

Araştırdığımız metinde geçen bazı kelimelerin benzer şekilleri bugünkü Kazak Karakalpak Nogay, Özbek ve Türkiye Türkçelerinde bulunmamaktadır. Ancak bu lehçelerde, Münyetü'l guzât'ta geçen kelimelerle aynı kökten türeyen kelimeler bulunmaktadır.

Örnek: *iriş* (58b9) "erişmek, yetişmek" > *erv* "erişmek, yetişmek" (Kenesbaev 1978: 3, 414); (Baskakov 1958: 95); (Baskakov 1963: 107).

karı (83a2) "ihtiyar" Karakalpak ve Nogay Türkçesinde *kart* "ihtiyar" (Esemuratova 1988: 3, 136); (Baskakov 1963: 151). Kazak ve Özbek Türkçesinde *keri* "ihtiyar" (Kenesbaev 1979: 4, 527), (Akabirov 1981: 2, 555) anlamında kullanılmaktadır.

kayıra (94b5) "tekrar" > *kayta* "tekrar" (Kenesbaev 1980: 5, 541); (Esemuratova 1988: 3, 101); (Baskakov 1963: 138); (Akabirov 1981: 2, 541).

kökçek (14b4) "iyi, güzel" > *kök* "mavi, yeşil" (Kenesbaev 1980: 5, 118); (Esemuratova 1988: 3, 10); (Baskakov 1963: 177); (Akabirov 1981: 1, 412).

köre (99b1) "göre" (edat) Kazak ve Karakalpak Türkçesinde *kör* "görmek" (Kenesbaev 1980: 5, 194); (Esemuratova 1988: 3, 16). Özbek ve Nogay Türkçesinde bu kelime kullanılmaktadır: *köre* "göre" (Baskakov 1963: 180); (Akabirov 1981: 1, 419).

süngüçilik (66a2) "süngü kullanma işi, sanat". Bu kelimenin Kazak Karakalpak Türkçesinde sadece kökü bulunmaktadır: *süngi* "süngü" (Kenesbaev 1985: 8, 423); (Esemuratova 1992: 4, 235). Özbek ve Nogay Türkçesinde bu kelime kullanılmamaktadır.

tigme (97a7) "her, değme" > *ti* "değme" (Kenesbaev 1986: 9, 145); (Esemuratova 1992: 4, 317);

(Baskakov 1963: 335). Özbek Türkçesinde *teg* "değme" (Akabirov 1981: 2, 152).

tüken (92b2) "tükenmek" Kazak Karakalpak Türkçesinde *tük* "hiç bir şey; tükenmek" (Kenesbaev 1986: 9, 328); (Esemuratova 1992, 4, 363). Özbek Türkçesinde isi *tugan* "tükenmek" (Akabirov 1981: 2, 217).

tüzge (101a7) "seviye, hiza" > *tüz* "hiza" (Kenesbaev 1986: 9, 310); (Esemuratova 1984: 2, 88); (Baskakov 1963: 368); (Akabirov 1981: 2, 219).

yarı (25a5) "yardım" Kazak Karakalpak Türkçesinde *jerdem* "yardım" (Kenesbaev 1979: 4, 39); (Esemuratova 1984: 2, 191); Nogay ve Özbek Türkçesinde *yardım* "yardım" (Baskakov 1963: 499); (Akabirov 1981: 1, 202).

yirge (3b8) "sıra, mevkii, makam" > *jerge* "mekkii, makam" (Kenesbaev 1979: 4, 91); (Esemuratova 1984: 2, 200); (Baskakov 1963: 116); (Akabirov 1981: 1, 249).

7. Anlamca Yakın Olmayan Kelimeler

Münyetü'l guzâfta geçen bazı kelimelerden bugünkü Kazak Karakalpak Nogay, Özbek ve

Türkiye Türkçelerinde ses bakımından benzerleri bulunmaktadır. Ancak bunların anlamları birbirlerinden farklıdır.

Örnek: *aç* (77 a6) "açmak" > *aç* "yırtmak" (Kenesbaev 1974: 1, 507508); (Baskakov 1958: 65); (Baskakov 1963: 54).

ohşa (81a2) "benzemek" kelimesi Türkiye Türkçesinde *okşa* "sevgi veya şefkat belirtisi olarak elini bir şeyin üzerinde yavaş yavaş gezdirmek veya ona hafifçe vurmak" (Eren 1988: 2, 1102). Kazak Karakalpak Nogay Türkçesinde *uksa* "benzemek" (Kenesbaev 1986: 9, 471); (Esemuratova

1992: 4, 381); (Baskakov 1963: 382). Özbek Türkçesinde isi *ohşa* "benzemek" anlamında kullanılmaktadır.

yaman (35a6) "kütü, fena" kelimesi Türkiye Türkçesinde *yaman* "(güç, etki veya beceri için) alışılmışın üzerinde olan" (Eren 1988: 2, 1587). Kazak Karakalpak Türkçesinde *jaman* "kütü, fena" Özbek ve Nogay Türkçesinde *yaman* "kötü, fena" anlamında kullanılmaktadır.

KAYNAKLAR

AKABİROV, S. ve diğerleri.

1981 Özbek Tilining İzohli Lügati. Toşkent: Rus Tili Naşriyoti, 1-2c

BASKAKOV, N. A.

1958 Karakalpaksko Russki Slovar. Moskova: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannih i notsionalnih slovarei.

Baskakov N. A.

1956 Rusko Nogayski Slovar. Moskova: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannih i notsionalnih slovarei.

1963 Nogaysko Russki Slovar. Moskova: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannih i notsionalnih slovarei.

ERCİLASUN A. B ve diğerleri.

1991 Karşılaştırmalı Türk Lehçeler Sözlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı/1371.

EREN H. ve diğerleri.

1988 Türkçe Sözlük Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 549. 12 c.

ESEMURATOVA, R. ve diğerleri.

1982 Karakalpak Tilinin Tüsindirme Sözlüğü. Nüks: Karakalpakstan Baspası. 1-4c

KENESBAEV, I. K. ve diğerleri.

1974 Kazak Tilinin Tüsindirme sözdüğü. Almatı: Kazakistan "ĞILIM" Baspası. 1-10c.

REŞETOV, V. V.

1972 Rusça Özbekçe Lugat. Toşkent: Ukutuvçı Naşriyoti.

KAZAKİSTAN'DA LATİN ALFABESİ MESELESİ

Latin alfabesini kabul etme, ya da kabul etmeme konusunda son üç dört yıl içerisinde birçok tartışmalar yapıldı. Bu konuda halkımızın tartışmaların nasıl başladığını bilse de, nasıl sonuçlandığını bilmediği kanısındayım. Latin harfleri hakkında ilk söz edenlerden biri biz olduğumuzdan dolayı halkımızı bu konuda aydınlatmayı bir borç olarak görüyorum.

Pek çoğunun hatırladadır. 1991 yılı 24 Ocak tarihli "Ana Tili" gazetesinde "Latin alfabesinin geleceği parlak" diye bir makalemiz yayımlandı. Bu makalemizde ilk kez, Kiril alfabesinin Latin alfabesi ile değiştirilmesi konusu ele alınmıştı.

Belki de amacımızı doğru anlatamadığımız için suç bizdedir; bu makaleden sonra basında bu konuda tartışmalara pek sık rastlanmaya başladı. Bazıları eski Türk runik harflerinin yerleştirilmesini, diğerleri (daha önce nerede olduklarını kim bilir) tam bu zamanda patriotik duygularını öne sürerek "egemen halkın diğer alfabelerle benzemeyen (Çinlilerin alfabesine benzeyen) kendilerine ait bir alfabenin olması şarttır" diye çizgilerden oluşan "kendi hünerlerini" göstermeye başladılar.

Diğer bir grup "bu dünyada Arap alfabesinden daha üstünü yoktur" diye kanıtları olmamasına rağmen Ahmet Baytursinov'u yüze tutarak dayanmaya çalıştılar. Başka bir topluluk Kiril alfabesinin devam etmesini ve bu alfabeden ayrılırsak, bu gelişme zamanında dahi yarım asırlık bir gecikme yaşayacağımızı savundular.

Böylece Latin alfabesiyle başlayan konuşmalar yarı yolda kalmış ve bu alandaki tartışmalar unutulup gitmişti.

Bu arada biz, konuyu ne amaçla başlattığımızı ve bazılarının bu amacın ne olduğunu anlayamayışına şaşırarak seyirci kalmıştık. Ve bizim amacımızın tek bir noktada birleştiğini onlara anlatmamız mümkün olmadı. "Türk Dünyasının yeniden canlandığı bu dönemde orlak Latin alfabesine sırayla geçmeye başladığı Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan vs. memleketleri ile beraber bağımsız ülke halkı olan Kazakların da Latin alfabesini kabul etmesi gerekir mi, yoksa gerekmez mi?" sorusuna cevap vermeleri gerekiyordu ve bu soruya onlar iki cümleyle "gereği var" ya da "gereği yok" diye cevaplandırabilirlerdi. Fakat her şey tersine gitmişti. Her zamanki gibi içimiz

Prof. Dr. Ebdualı Kaydorov

Muhtar Avezov Dil Bilimi Ens. Müdürü

Kazak Türkçesinden Aktaran:

Banu Muhyaeva

kaynarak "alfabe değiştirilmesinin" gereği var mı, yok mu sorusuna cevap aramadan, beş alfabe türünü (eski Türk alfabesi, runik yazıları, Arap alfabesi, Latin alfabesi, Kiril alfabesi, "yeni alfabe") ortaya koyarak tartışmaya başladık.

Genel olarak baktığımızda, tüm bu tartışmalarda Latin alfabesinin olmasını isteyenlerin sayısı diğerlerine göre daha çoğunlukta idi. İlginç olan bir yanı da, ana dilimizin bugünü ve yarını programını hazırlamakla görevli dil uzmanlarımızın bu işte seyirci kalmaları idi.

Ortaya atılan bu tartışmadan, zaman geçmesine rağmen bir sonuç almamıyordu.

Bu arada, 1993 yılı Ağustos ayında Türkiye'nin başkenti Ankara'da Latin harfleri ile ilgili toplanan akraba altı Türk devleti (Türkiye Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan Türkmenistan, Kırgızistan) vekillerinin birleştiği büyük bir toplantı gerçekleştirildi. Kazakistan'dan giden üç temsilciden birisi olarak bu toplantıya ben de katılmıştım. Konuşmaya Türkiye temsilcileri başladı, her ülkenin temsilcileri kendi alfabelerinin ayrıcalıklarını anlattılar, böylece gelecekte ortak 34 harfli alfabenin kabul edilmesi, her ülkenin rızasıyla kabul görmüştü.

Bu proje bir yıl sonra 1994 yılı Ağustos ayında Türkiye'nin Antalya şehrinde gerçekleşen Türk Dünyası Kurultayında kabul edilmişti.

Böylece uzun süreden beri ayrı yaşayan, dili, dini, kökü bir kardeş Türk halklarının gerçekleştirdikleri bu toplantının asıl amacı olarak kabul edilen gelecekteki ortak dil ve alfabe düşüncesi çoğunluğun kabulü ile sonuçlanmıştı ve bunların arasında Kazakistan'dan elli delege bulunmuştu. Halbuki Azerbaycan (Latin alfabesini 1991 yılında kabul etti) ile Türkmenistan (1993 yılında kabul etti) uzun süre geçmeden Özbekistan Cumhurbaşkanı (1993) İ. Kerimov'un kararıyla Özbek halkının da yavaşça Latin alfabesine geçeceği ilan edilmişti. Kırgız kardeşlerimiz ise, bu konuda özel devlet komisyonu kurmuşlar ve hala kesin bir sonuca varmış değiller. Soruşturmalarımız sonucu anlaşılıyor ki, onlar bizim ne tür bir adımı atacağımızı bekliyorlarmış. Halbuki Kazakların çok yavaş hareket ettikleri her tarafta malumdur.

1993 yılında Ankara'da toplantıdan sonra, projesi kabul edilen 34 harfli ortak Latin alfabesinin Kazak dili için en doğrusu olacağını düşünerek, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'e açık mektup şeklinde "Ana Tili"

gazetesinde (30 Aralık 1993) kendi makalemimi yayınlamıştım. O günden beri gördüğümüz gibi bu kadar zaman geçti. Her şeyin bir sorgusu vardır diye, araştırmaya giriştik ve sonuçta, sayın Cumhurbaşkanımız bu makaleyi okumuş ve bazı harflerin altını çizerek kendi fikrini ortaya koyarak o dönemin devlet adamları olan Abiş Kekilbayev ve Kuvaniş Sultanov'a meseleyi çözmeleri için göreve atmış. Tam bu sırada onların görevleri değişti ve Latin harfi sorunu ortada kaldı ve bugüne kadar böylece devam etmektedir. Nasıl olsa, "Sabreden derviş muradına ermiş" dedikleri gibi bu alanda yeni haberimiz yok değildir. Dil kanunu hakkında son zamanlarda gerçekleştirilen meclis çalışmalarında Başbakan yardımcısı sayın İmanağali Tasmagambetov'un Latin harfleri meselesini çözüme getirmeleri için Kazakistan Cumhuriyeti Milli Siyaset Devlet Komitesini (Başkanı G. V. Kim) görevlendirdiğinin canlı şahitleri olduk. Komite şu anda bu meselenin çalışmalarına başlamış durumda.

Şimdi beni diğer bir sorun korkutmaktadır, bu işi organize edecek olanların kimlerden oluşturulacağı. Komiteye kimler katılacak ve ne tür bir prensip ile seçilecekler. Eski dönemlerdeki gibi biri çoban, biri - işçi, biri - aydın, biri - başkan, biri - Kazak, biri - Rus vs. şeklinde mi olacak veya bu sefer "bu mesele ilmi bir meseledir" diye ilim adamlarımız tarafından kararlaştırılacak mı? Burası şu an bana da malum değildir. Bu yüzden bununla ilgili şüphelerimi söylemek istiyorum. Bence bütün Türk dünyasındaki gelişmeler ve bu gelişmelerle ilgili ortaya çıkan düşüncelere çeşitli sebepler uydurarak bazı bilim adamları engel olmaya çalışmaktadırlar.

Böyle şüphelenmemizin tabii ki sebebi vardır. Diğerlerini bir kenara bırakalım, dil bilimcilerimizin bile arasında birlik sağlanmıyor. Bir yuvarlak masa etrafında oturarak dört - beş bilim adamımız "Azattık" (Azatlık) radyosundan dünyaya duyurdukları konuşmalarını dinlediğimizde Krilov'un "Kuğu, Balık ve Akrep" hikayesindeki kahramanlara benzetebiliriz. Bu konuda bir şey anlamayanların durumları farklıdır, fakat bilim adamlarımızın bundan dört yıl önce gündeme alınan Latin alfabesi hakkında

meselenin amacını bu güne kadar doğru dürtüst anlayamaması insanları şaşırtmaktadır.

Ey kardeşler, sizlere hatırlatmak istiyorum. Kazak dili için alfabe yapımı, eskiden de şu anda da gündeme alınmamıştır. Sadece, şu anda kullanmakta olduğumuz Kiril alfabesinin yerine diğer Türki halklar gibi Latin alfabesini almaya Kazak için lüzum var mı? diye bir soruya cevap vermemiz gerektiğini unutuyoruz. Sadece "gereği var" veya "gereği yok" diye cevaplandırma yerine o kadar tartışmamızın bir anlamı var mı? Gerek duyduğumuz halde, sistemi, zamanı hakkında danışma yerine beş alfabeği kendi aralarında kıyaslamaya gerek var mıydı ? Bu sorulardan birincisi idi.

İkincisi, bazı vatandaşlarımızın Latin alfabesine geçmemizin sebebini "Türklerle benzeme" "siyasi sebepler" olarak çeşitli düşünceler ortaya atmalarına nasıl bakılır? Uzaktakileri bir kenara bıraktığımızda, yakın zamanda Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan gibi devletler Latin alfabesine geçtiğinde oralarda yaşayan kardeşlerimizin durumu ne olacak? Hiç olmazsa bu durum hakkında neden biraz düşünmüyoruz.

Üçüncüsü bütün dünyada kültürel, manevi, teknolojik, ekonomik entegrasyon sürecinin ilerlediği dönemde alfabe de teknolojinin taleplerine uygun olarak gelişmelidir. Avrasya devletlerinin tam ortasındaki Türk halklarının içindeki Kazaklar da bilgisayarın gelişmelerinden faydalanabilmelidir. İşte bu amaçlarla Rusya ve Çin'de Latin alfabesine geçme hareketleri gerçekleşmişti ve bu düşünce halen görüşülmektedir. Evrensel olarak diğer ülkelerde alışılmış şeylere biz neden şüphe gözü ile bakmaya alışmışız.?

Dördüncüsü, Latin alfabesine düşman bazı insanlar "Kiril alfabesiyle" yazılan yarım asırlık mirasımızı kaybederiz, "Latin alfabesini öğrenmek çok zor, yine cahilliğe düşeriz", "ekonomik durumumuz buna müsait değil", "uluslararası ilişkilerimize zarar gelir" vs. gibi gerekçeleri öne sürmektedirler. Bunların hepsi bizim için yeni bir şey değildir, Latin alfabesine geçen, geçmekte olan, geçmeyi arzu eden Kazaklardan başka halklar bu zorlukları göze

almaktadır. Bunların hepsinin titizlikle incelendiğini bilmemiz gerekiyor. "Eski manevi mirasımızı kaybederiz" diye birisi söyleyecekse, onu da Özbeklerin söylemesi gerekiyordu. Türk halklarının içinde Türklerden başka Arap alfabesini asırlar boyu kullanan Özbekler Arap alfabesini değil, Latin alfabesini seçmiş durumdadırlar. "Latin alfabesini öğrenmek çok zor" diyenler Latin alfabesini hiç anlamayanlardır. Yabancı dilleri okuldan öğrenmeye başladığımız için Latin alfabesini hepimiz iyi biliriz, bununla birlikte "Latin alfabesine hemen bir sene içinde geçeriz" diyen kimse yok. Bu iş beş yıldan on yıla kadar bir süre içinde titizlikle çalışılarak gerçekleştirilmelidir.

Beşincisi, ekonomik durumumuzu dikkate almamız gerekiyor, fakat bu durum Latin alfabesinden vazgeçmek anlamına gelmez. Çünkü bu çalışmamızın uzun yılları kapsayacağını hepimiz iyi biliyoruz. Ayrıca, piyasa ekonomisi her gün değişmektedir. Şimdi düşüncelerimizi bir yere topladığımızda şu sonuçlara varmaktayız:

Gündemdeki meseleyi devlet komisyonu oluşturarak ele almak için Cumhurbaşkanı N. A. Nazarbayev'in resmi kararı lazımdır.

Devlet komisyonunun görevi, alfabe hakkındaki tartışmalara devam etmek değil, "Latin alfabesi Kazaklara gerekli mi?", sorusuna net yanıt verecek bilim adamlarını organize etmek ve çalışmalarına imkan sağlamak.

Latin alfabesinin temeli olarak Kazak dili için alınacak işaretleri ve manalarını tespit etmesiyle birlikte alfabenin prensiplerini* ve kurallarını tespit etme, ayrıca bu konuda kamuoyuna duyurma, uzmanların görüşlerini yayınlama.

Bundan sonra Kazak dili için uygun bulunan Latin alfabesi imla kurallarını ve geçme süresi, finanse ve gerekli ideolojik çarelerin resmi olarak onaylanması gerekiyor. Bu tabii ki biraz zaman alacak ve sorumluluk taşıyan bir meseledir. Büyük anlaşmazlıklar olacaktır tabii, fakat bu meseleyi şu anda çözmezsek gelecek kuşakların çözeceğine inanıyorum.

Her işin neticesi olması için onun başlangıcı çok önemlidir. İnşallah bu yararlı işin neticesini hepimiz göreceğiz.

MAHTUMKULU NEDEN BÜYÜK?

18. asrın büyük klasik Türkmen şairi Mahtumkulu'nun, İran'dan Turan'a bu kadar meşhur olmasının sebeplerini bilmek, üzerinde durulması gereken çok önemli bir meseledir. Bu şairin eserlerinin hangi sebepler yüzünden halkların gönlünde böylesine derin ve köklü yer etmeyi başarabildiğini araştırıp ortaya çıkarmak ise, ilim adamlarının gelecekteki belli başlı görevlerinden biridir.

Mahtumkulu gençliğinde Arapça'yı ve Farsça'yı çok iyi öğreniyor. Ayrıca önceden de ilmi kaynak hükmünde babası Devlet Mehmet Azadi'nin yazdığı eserleri ve belirttiği görüşleri susamışçasına düşüncesine sindiriyor. Bilindiği üzere, D. M. Azadi, hem ulu bir şair, filozof hem de eğitimci, alim bir kişi idi. O eserlerinde halkın gözünü açıp aydınlatmaya ve halk düşüncesine yeni fikirler katmaya çaba göstermiştir. Bu açıdan, D. M. Azadi'nin şu satırları kendisini halka tanıtmakta bize bir fikir vermektedir:

*"Arap, Fars'ı tilinge danışım yok
Araplar, Farslılar bilen işim yok
Bu Türki yarlara nazım tüzettim
Doga birle anarlar diyp göz ettim. "*

Devlet Mehmet Azadi gibi büyük, halk içinde hürmet gösterilen bir insanın, bu şekilde düşünmesi ve söylemesi, halk üzerinde çok önemli tesirler meydana getirmiştir. Millet, onun fikirleriyle özünü (kişiliğini) aramanın, öz değerlerine sahip çıkmanın ve bunları üstün kılmanın yollarını aramaya başlamış, asırlardan beri Arapça ve Farsça'yı en güzel dil olarak kabul edenlere karşı, o öz Türki (Türk) dilini, ana dilini yüceltmeye çalışmıştır. Dile gösterilen hürmet ve sevgi neticesinde, millet, milli özelliklerini güçlendirmiştir.

Dil meselesiyle başlayan ve yavaş yavaş derinleşen fikirler duygular, daha sonra başka meselelere de tesir etmeye başlar:

*"Patışası bolmasa bir ülkönin
Bolmaz ermiş hayru ihsanı anın*

şeklindeki mısralar, devlet (hükümet) kurmak gibi fikirleri halka ulaştırır.

Babasının bu fikirlerini duru kaynak suyu gibi içen genç Mahtumkulu, kendisinden önce yaşamış Türk bilgelerinin şairlerinin fikirlerini de

Oraz Yagmırov
Araştırmacı Yazar/ Türkmenistan

Türkmenistan Türkçesinden Aktaran:
Yusuf AKGÜL

öğrenmeye başlar. Hoca Ahmet Yesevi, İbn i Sina, Yunus Emre, Ömer Hayyam, Mevlana Celaleddin Rumi, Ali Şir Nevai, Fuzuli... gibi büyük şair ve tefekkür adamları Mahtumkulu'nun manevi akıldarlarıdır. Mahtumkulu onların geçtiği yoldan, onların izini takip ederek ve gönül bağıyla bağlanarak geçip, olgunluk devrine ulaştığında, kendi yolunu buluyor. Fakat bu yol, bu büyüklerin çizdiği yoldur.

Dünyanın pek çok yerlerine varıp devlet kurmayı başaran Türkmen, dünyaca meşhur padişahları, sultanları, komutanları, paşaları olan Türkmen, öz toprağında yani Türkmenistan'ın bugünkü topraklarında devletsiz kalmıştır. Selçuklulardan soma kendilerine has bir devlet kuramayı zorluklar çekmiştir. Dil, gelenek görenek, özellikle de manevi azatlık (istiklal bağımsızlık) meselesinde çok büyük yıkımlarla karşılaşmışlardır. 18. asırda bütünüyle bitkin düşen halk, dış ve iç gerginlikler soğukluklar sebebiyle topluca kaybolup gitmek (silmek) tehlikesini yaşamıştır.

Bu tehlikenin sebepleri şunlardan ibarettir: Öncelikle halk özünü, kimliğini unuttu, kendine güven duygusunu yitirdi. En tehlikelisi de halk, kendi gücüne inanmıyordu. Başkalarından destek ve kuvvet ümit etme girişimleri güçleniyordu.

Halktaki bu güç ve maneviyat kaybını pek çabuk hisseden Mahtumkulu, hemen ta içinde duyduğu bu sıkıntıların dermanını aramaya başladı. Ve böylece gençliğinde siyasi şiirler yazmaya yöneldi. Afganistan Devleti 'nin kurucusu Ahmet Şah Dürrani ile buluştuğunda ve onun şanına kaside yazdığında şair, 13 15 yaş civarında idi. Bundan soma şair edebi eserlerinin çizgisini erkinlik, hürriyet, devletlilik ve azatlık olarak belirleyip bu problemlerin çözümüne yöneliyor.

*"Türkmenler bağlasa bir yere beli
Gururdar Gulzum 'ı, Deryayı Nil 'i
Teke, Yomut, Gölden, Yazır, Alili
Bir dövlete gulluk etsek böşimiz. "*

gibi mısralar, gerçek halk dilinde yazılıp, milli duygulan geliştirmiş, insan topluluklarına güven gurur kaynağı olmuştur. Şairin şiirlerinde "Türkmencilik" denilen kadimi gelenek göreneklerden, adetlerden söz edilmiştir. Bu

şiirler, sıradan şiirler olmayıp yüreğe köz basılırcasına yazılmışlardır. Böylece de bu şiirleri okuyan halk da heyecan duymuştur...

Bütün İl / Ülke yurt uyanıp ayağa kalkmaya başlar. Sanki taptaze bir cana kavuşurlar. Türkmenlerin zihninde büyük bir inkılap belirir, şekillenir. O inkılabın bayraktarı da şair ve akıldar Mahtumkulu olmuştur.

Mahtumkulu, kendi şiirlerine sindirdiği BİRLİK ve AZAT TÜRKMEN DEVLETİ KURMAK düşüncesini de pratik olarak hayata uygulamak için harekete geçmekten de geri kalmaz. Bu maksatla Mahtumkulu'nun pek çok yurtlara gidip geldiği ve görüşmeler yaptığı hakkında inandırıcı malumatlar vardır. O, bu seyahatlerinden birinde Osmanlı Devleti'ne yapmıştır. Ama onun Osmanlı Hükümeti'ne başvurup vurmadığı konusu da kesin söz söylememiz mümkün değilse de, Mahtumkulu'nun Osmanlı İmparatorluğu'na ithafen yazdığı "DÖVLET ALININ" adlı şiirinin varlığı meydandadır.

Büyük Türkistan akıldan, "Birleşmek" ve "Devlet Kurmak" için, öncelikle halkın gönline güven duygusunu yerleştirmek gerektiğine kesinlikle inanıyor ve bunu biliyor. Neticede Mahtumkulu, kendisinden önceki bütün klasik şair ve bilgelerden bir adım öne geçiyor.

18. asır ortalarında dağılmakla karşı karşıya kalan Türkmen halkı, gerçekten de bu güven sayesinde yeniden gençliğinde siyasi harekete geçmeye başlıyor. Ölümsüz şiirleri sayesinde Mahtumkulu, milleti temelden dağılıp kaybolup gitmekten kurtarmıştır desek, kesinlikle bir gerçeği belirtmiş oluruz. Bu onun büyüklüğünün en önemli ve en esaslı tarafıdır. Mahtumkulu, yaşadığı çağa ve o çağın sosyal problemlerine şiirinde geniş olarak yer verdiği için de büyüktür. Bu nedenle, o kendisi hayatta iken bile "klasik şair" unvanına sahip olmuştur.

Mahtumkulu, "hayat'a yeni bir değer vermekle de, öncekilerden daha büyük olduğunu gösterir. Misal olarak, o, "Kal ı Kal Bolar" adlı şiirinde, 2 kadın ile evlenen erkekler için;

*"Beyle ar goşulmaz adam sanına
İki hatın, bir ar üç ayal bolyar. "*

diyor. Kadınlara çağdaş ve demokratik bakış da Mahtumkulu'nun şiirlerinden sonra Türkmenlerin düşüncesine yerleşmeye, sinmeye başladı. Şairin "Duz Hem Bolması" adlı şiirinde de;

*"Dünya sözi manzeş duzsuz tağama
Söz içinde gelin gız hem bolmasa "*

denilerek, kadın ve kızların, insanoğlunun yaşayışındaki önemli ve vazgeçilmez mevkilerine ta o çağda gerçek değer veriliyor. 18. asrın karanlığında, böyle yeni ve cesur fikirler söyleyebildiği için Mahtumkulu büyüktür.

Onun edebi üreticiliğinin bir başka büyüklüğü, bir başka yönü hakkında da söz etmek gerekir. Bu da, şiir sanatına çok çeşitli temaları dahil edip kullanmasındaki büyüklüktür. Kendisine kadar belli temalar / konular işleniyorken, Mahtumkulu, bu sınırları bütünüyle yıktı. Onun şiirlerinde kullandığı temaları sadece saymakla geçmek için, pek çok sayfaya gerek

olurdu.

İşte. 18. asrın Türkmen şairi Mahtumkulu'nun büyüklüğünün önemli yönleri bunlardan ibarettir. Bu makalede, diğer küçük özelliklerine temas etmedik.

Siz, Türkmenistan'ı, Özbekistan'ı, Karakalpakistan'ı gezmiş olsanız, söylenen aydımların (şiir türkü) pek çoğunun Mahtumkulu'na ait olduğunu görürsünüz. Gerçekten de, böyle büyük bir ün kazandığı ve çok tanındığı için, 1863 yılında Türkmenistan'a seyahat eden Macar alimi Vamberi, "Mahtumkulu'nun kitabı, Kuranı Kerim'den sonra Türkmenler arasında çok uzun zamanlar ikinci yere sahip olacaktır.", demiştir.

Günümüzde Türki halklarının (Türk halklarının) yeniden gönül yakınlığına kavuştuğu ortamda, Mahtumkulu'nun mücevher değerindeki eserleri, manevi köprülerin en sağlamlarından birisi olarak hizmet ediyor, edecektir de...

TÜRK DÜNYASI EDEBİYAT TARİHİ METODOLOJİSİ ÜZERİNE

Türk Terimler Sözlüğü Hazırlama Komisyonu için Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve Türkiye'den katılan dil uzmanları toplantısında Komisyon Başkanı olarak yapılan konuşmanın metni.

Edebiyat tarihi ve edebilik probleminden söz etmeden önce, son yüz yılda ilmi faaliyetlerle ilgili metot ve bakış açıları üzerinde durmak gerekir.

İlmi faaliyetleri müspet ilim sahası ve tarihi ilimler olmak üzere ikiye ayırmak tabiidir. Asırlardan beri yapılan bütün ilmi çalışmaları bu iki grupta toplamak mümkündür. İlim tarihinde bu konu açıkça ortaya konulmuştur. İlim tarihine bakıldığında bugünkü anlamıyla tarih ilminin XVIII-XIX. yüzyıllarda ortaya çıktığı görülür. Bugünkü anlamıyla edebiyat tarihinde XIX. yüzyılda bağımsız bir disiplin olur. Başta sosyoloji olmak üzere, tarihi başka bir deyişle beşeri ilimler genel hatlarıyla bu yüzyılın zihniyetini aksettirir. Tarihin bu döneminde müspet ilimlere has bakış tarzı, metot ve çalışma tarzları insanlığa büyük ümitler vermekte, insani her faaliyetin sebep sonuç ilişkisiyle açıklanacağı sanılmaktadır. Bunun için de tarihi ve beşeri ilimler, müspet ilimlerin metotlarını benimsemişlerdir. H. Taine, Jules Lemaitre, Gustave Lanson bugünkü anlamda edebiyat tarihinin kurucuları; tabii ilimlerin bakış açıları, metotlarıyla edebiyat tarihleri yazmayı başlatmışlardır. Danvin'in "Türlerin Kökeni" adlı eseri, Burinitier'e "Edebi Türlerin Menşei ve Gelişmesi"ni yazdırmıştır.

XIX. yüzyılda çevre, ekonomik ve maddi şartlar ile edebi eser arasında çok yakın bir ilişkisinin olduğu kabul edilmiş; dış şartların edebi eseri belirlediği fikrinden hareket edilmiştir. Bunun için de edebiyat tarihleri edebi olanın tarihinden ziyade kültür ve medeniyet tarihinin konuları üzerinde gereğinden ziyade durmuşlardır. Edebiyat adına da yazarların hayat hikayeleri ile ilgili hususları anlatmışlardır.

Bütün bunlar edebi olanın bir kenara bırakılmasına, gölgede kalmasına sebep olmuştur. Kısacası devrin bakış açısının temelinde materyalist dikkat vardır. Kullanılan metotların da kaynağı tabii ilimlere has metotlar ve bakış açılarıdır. Gerçek anlamda edebiyat araştırması için sözü edilen bilgi malzemesine ihtiyaç olduğu açıktır. Ancak bu yeterli değildir ve yalnız başına alındığında da böylesi çalışmalar, beşeri ilimlerde ve edebiyat araştırmalarında aldatıcı sonuçlar vermektedir.

Bugün farklı Türk coğrafyalarında gerçekleştirilen beşeri ilimler ve edebiyatla ilgili çalışmaların birbirinden böylesine farklı

Prof. Dr. Şerif AKTAŞ

Ahmet Yesevi Ü. Sos. Bil. Ens.. Müdürü.

olmasının sebeplerinden en önemlisini burada aramak gerekir.

Tarihi ve beşeri ilimlerin, bu arada edebiyat araştırmalarının tabii ilimlerden farklı metotlara ve bakış açılarıyla gerçekleştirilebilmesi mecburiyeti vardır. Çünkü tabii ilimler tabii varlıklar her yerde aynı özelliklerle karşımıza çıkarlar. Tabii ilimlerde her yerde genel geçer kurallara ulaşılır; bu ilimlerde deney yapmak, yani tabii olayı laboratuvar şartlarında tekrar elde etmek mümkündür. Bu ilimlerin gerçekliği kesin gerçekliktir.

Tarihi ve beşeri ilimler, bu arada edebiyat araştırması insan faaliyetleri ve insanların yaptığı eserleri konu alır. İnsan da zaman içinde değişir. Ancak bu değişme kendisine ait asli unsurları zenginleştirme ile gerçekleşir. Bu asli unsurlar mitolojik dönemde insanın kendisiyle ve tabiatla mücadelesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan mitolojik dönemi ortak insan kitlelerinin insana, dünyaya bakış tarzı tabii olarak ortaktır. İnsanlar istese de bunu çok değiştirmezler. Çünkü mitolojik dönemden önce ve sonra dil oluşmuş, insan kendim dille ifadeye başlamıştır. Böylece insanlar dil vasıtasıyla oluşan ve gelişen bir alem kurmuşlardır. Aynı ortak dili kullanan insanların birbirine benzer veya yakın alemler kurması tabiidir. Zaten tarihi ve beşeri ilimlerin değişmez malzemesi en geniş anlamıyla dildir. Burada dil sözüyle gösterge bilim sınırları içinde her türlü anlaşma vasıtasını kastediyoruz. Bu anlamda her türlü giyim ve ev eşyası, müzik, ezgi, her türlü adet, gündelik yaşam tarzında kullanılan aletler, törenler ve insan, değerler ait oldukları toplumun özelliklerini ortaya koydukları için dil malzemesi durumundadır. Bunlar da birdenbire oluşmaz. Büyük çoğunluğuyla mitolojik dönemde bir defa oluşur ve zaman içinde gelişir, zenginleşir.

Bu gerçek karşısında, biz istesek de istemesek de, kendi mahiyetimizi anlamak ve özelliklerimizi yorumlamak için birbirimizi tanımaya mecburuz. Çünkü birimiz bir diğeri aynası durumundayız. Çünkü bizler aynı gerçeğin farklı, coğrafyalardaki yorumlarıyız. Çünkü özümüz dilimizle birlikte ortak mitolojik dönemde yoğrulmuş, orta dönemde de aynı kaderi paylaşmışız.

Beşeri ve tarihi ilimlerin bir başka özelliği her tarihi ve sosyal olayın aynı şartlar altında bir daha tekrarının mümkün olmamasıdır. Yani tabii

ilimlerde olduğu gibi aynı olayı yeniden görmek mümkün değildir. Bir tarihi veya beşeri olay kendi şartları içinde bir defa olmuştur ve tektir. Onu kendi şartları ve biricikliği (ferdiliği) içinde değerlendirmek gerekir. Türk dünyası tarihi ve edebiyat tarihi de başka tarihlere ve edebiyat tarihlerine benzemez. Kendi şartları içinde teşekkül etmiş büyük bir gerçekliktir. Bunu anlamak ve değerlendirmek için ayrı bir bakış tarzına ve metoda ihtiyaç vardır. Bu bakış tarzı ve metod genel Türk tarihi ve genel Türk medeniyetinden hareketle bulunmalıdır. Bunun başlangıç noktası da Türk tarihim ve medeniyetini bütün olarak görmek, onu kendi bütünlüğü içinde ele almak, büyük bir hadise olarak değerlendirmektir. Türk tarihini batılı bakış açılarından ve batılı metotlarla değerlendirmek yanılmaya sebep olur. Şüphesiz batılı dikkatlerden yararlanmak faydalıdır. Ama onlara teslim olmak kendi mahiyetimizi inkar olur. Bu da ihanettir. Kendi bütünlüğümüzü bozmaktır. Öyleyse bugün bir metod problemimiz vardır. Bunu kabul etmek gerekir. Bizi izah eden, tarihimizi ve medeniyetimizi kendi bütünlüğü ve teklifi içinde ele alabilen, bize has bir metoda ihtiyaç vardır. Bu metod ve bakış açısı belirlenmeden yazılan tarihler zaman içinde Türkün sürekliliğini ve tekevvününü ifade edemez. Aynı coğrafyalarda mahiyet ve çıkış noktası bakımından birbirinden farklı metotlarla yazılan tarihler zihinlerde şüphe uyandırır. Birbirini tamamlamaz. Öyleyse Türk alimlerinin beşeri ilimlerde çözüm bekleyen bir metod ve bakış açısı sorunu vardır. Bir başka kongrede veya sempozyumda metod ve bakış açısı problemlerinin tartışılması gereği vardır. Bizler böyle bir karara varır, kendilerinden talep edersek Türk dünyasının problemleriyle iç içe yaşayan sayın Namık Kemal Zeybek bu imkanı hazırlar.

Yukarıda sözünü ettiğimiz dikkatle medeniyet tarihinin bir parçası olan edebiyat tarihine baktığımızda günümüzdeki çalışmaların dağınıklığını açıkça görürüz. Bugün Türkiye Edebiyat Tarihi, Kazak Edebiyat Tarihi, Özbek Edebiyat Tarihi gibi diyalektlerin edebiyat tarihlerinde söz edildiğini görürüz. Bu çok acı bir gerçeğin ifadesidir. Biz edebiyat tarihini diyalektlere ve coğrafyaya bağımlı olarak hazırlamaktayız. Bunun için de edebiyat tarihleri hayat hikayelerinin toplamı ve anekdotlar yığını olmaktadır.

Genel Türkçe'nin edebiyatını bütün olarak içine alacak, dilin gelişme seyri içinde bu büyük milletin edebi özelliklerini aksettirecek bir bakış açısından ve metottan mahrumuz. Bunun için de Türkün edebi eserlerde yansıtma kabiliyetini tespit edemiyoruz. Farklı tesirlerin gölgesinde edebiyat tarihi rüyası görüyoruz. Teferruatta boğuluyoruz. Genel tarihte de görünüş pek farklı değil sanıyorum. Öyleyse bizim malzemelerimizden hareketle belirlenecek bir bakış açısı , geliştirilecek bir metot edebi eserlerde sürekliliğimizi ortaya koymamıza hizmet edecektir. Buna ihtiyaç vardır.

Tarihi ilimlerde anlamak ve sonra da yorumlamak esastır. Doğru anlamak, iyi yorumlamak için belge ve yadigarları; bu arada tabii olarak dilin tekevvününü bilmek gerekir. Genel Türkçe'nin daha yerinde itibarıyla Türk dilinin zaman ve mekanla hesaplaşmasını; her türlü iç ve dış engeli alt ederek geniş bir coğrafyada Türklük ruhunu yansıttığını dikkate almak zorundayız. Bizim bakış açımızın ve metodumuzun kaynağı büyük ve zengin Türk dilinin tekevvününde görülen birlikte saklıdır. Dilin yapısındaki tabii mantık örgüsünü çözdüğümüzde tarihi ilimlerde kullanabileceğimiz metoda yaklaşacağımızı sanıyorum. Türkçe'nin kelime kabul etme gücü ve tabii ahengi Türkün karakteristik özelliklerini haber verir.

Destanlardan modern romana uzanan çizgide dil farklı zamanları kendi şiiriyetiyle birleştirir. Ahmet Yesevi ile Yunus Emre

arasındaki yakınlığı Aytmatov ile Tarık Buğra ve Mustafa Necati'de bulmak mümkündür. Avezov'un hikayeleri ile Refik Halid'in, Sabahattin Ali'nin hikayeleri birbirine o kadar benzer ki... Bunlara Türkçe'nin farklı coğrafyalarda olgunlaşan ortak meyveleri olarak bakabilecek bir dikkat bize çok şey kazandıracaktır. Aytmatov ve Mustafa Necati XX. yüzyılda aynı kaynaklardan beslenen iki ayrı kabiliyettir. Kaynak Türkçe'dir. Türkçe'nin ifade gücüdür. Türk destanlarıdır. Türk insanının hayat karşısındaki tavrının edebi eserde kristalize olmasıdır.

Böyle bir hatırlatmadan sonra bu tebliğin gayesi olan sözleri bir daha ifade edelim: Türk tarihini, medeniyetini ve edebiyatını kendi bütünlüğü ve birliği içinde inceleyip değerlendirecek bir bakış açısına ve metotlara ihtiyaç vardır. Bu metotlar ithal edilmez. Bizim alimlerimizce kurulur. Bunun için de Türk tarihini ve medeniyetini beyin ve kalp diyalogu kurarak, bütün olarak görmek ve düşünmek; bütün olarak hissetmek ve yaşamak gerekir. Bu bütünlük içinde her parçanın değeri ve fonksiyonu daha iyi anlaşılacak, hal ve gelecek daha iyi değerlendirilebilecektir.

Bu düşüncelerle alimler metot ve bakış açısı problemi üzerinde düşünmeye davet ediyor, geleceğin bizim olduğu şuuru ile hazırlıkların uzun sürmemesini diliyor, hürmetlerimi sunuyorum.

KRIÇİM TÜRKLERİNİN DÜĞÜN TÜRKÜLERİ

Bulgaristan'ın Flibe (Plodiv) bölgesinde yaşayan Türklerin folkloru üzerinde özel araştırmaları henüz yapılmamıştır. Ancak az sayıda maniler, türküler ve masallar folklor derlemelerinde bulunmaktadır.

Çağımızın dinamik hayatı, yeni toplumsal ekonomik ilişkiler aile hayatında da birçok değişikliklere yol açmıştır. Ailedeki hayat usullerinin değişmesiyle eski aile adet ve gelenekleri de yavaş yavaş yok olup girmektedir. Yeni nesil gün geçtikçe günümüzün hayat şartlarına ayak uyduruyor, eski adet ve gelenekleri, birçok manevi zenginlikleri bırakarak yeni alışkanlıklara kapılıyor.

Yeni hayat şartlarının hızla üstün gelmesine rağmen, Plovdiv'e bağlı bazı köy ve kasabalarda yaşayan Türkler arasında türlü adet ve gelenekler, bunlarla ilgili de türküler, oyunlar vs. muhafaza edilmiştir. Bunlar birçok mahalli özellikler taşımakla birlikte kendi aralarında da bazı hususta farklılık göstermektedir. Mesela Kriçim Türklerinin düğün ile ilgili adet, gelenek ve türkülerini, üç kilometre mesafede bulunan Ustina Türklerinin düğün adetleri, gelenekleri, türkülerini ve oyunlarından oldukça farklıdır.

Bu yazımızda başlıca maksadımız, Kriçim Türklerinin düğün âdetlerinden kısaca bahsederek, bu adetlerin ayrılmaz ve pek önemli unsuru olan türkülerini tanıtmaktır.

Kriçim (Türkler bu kasabaya Kırçma, der) Rilibe'nin 30 kilometre güneybatısında bulunan şirin bir kasabadır. Arkeolojik kalıntılara, tarihi delillere göre Kriçim pek eski devirlerden beri mevcut bir meskun yerdir. Bu yerlerin elverişli hayat şartları, stratejik önemi eski zamanlardan beri dikkati çekmiş, Trakların, Romalıların, Slavların, Bulgarların, Bizanslıların, Osmanlı Türklerinin zaman zaman önemli merkez noktası olmasına sebep olmuştur. Bugün on beş bin dolayında nüfusu olan Kriçim'de Bulgar, Türk ve biraz da Çingene yaşamaktadır.

Kriçim Türklerinin pek zengin folkloru vardır. Tören türkülerini arasında en önemlileri düğün türküleridir.

Yakın geçmişe kadar burada düğünler iki türlü olurdu:

Doç. Dr. Hayriye (Süleymanoğlu) YENİSOY

A.Ü. DTCFBulgar Dili ve Ed. B. Öğr. Üyesi

1. Peygamber düğünü, yani davulsuz, zurnasız, çalgısız düğün.

2. Davullu zurnalı (günümüzde de genellikle çalgılı) düğün.

Düğün âdetleri kız isteyicilerin kızı istemeğe gelmedikleri günden başlar. Oğlan tarafının yakın akrabalarından bir iki kişi kız evine gönderilir. Kızı anasından, babasından isterler. Ancak bundan önce adet üzere isteyicilerden biri hemen ateşi karıştırmağa, alevlendirme, başlar. Odunların tutuşup alevlendiği gibi kızın ailesi de böyle kızışıp alevlensin ve kızı vermeğe razılık göstersiz, demektir. Ondan sonra kız isteyiciler "Allahın emriyle, Peygamberin kavliyle kızımızı oğlumuz istemeğe geldik" derler. Kız tarafı kızı vermek niyetindeyse "bir söz de verir.

Kız verildikten sonra nikah (nika) ve nişan hazırlığa kalkılır, akşamı tespit edilir. Hısım akraba, konu komşu davet edilir. Oğlan (Çocuk) tarafından cemaat kız evine nikah kıymaya gelir. Üç kişi oğlanın vekili, üç kişi de kızın vekili olur. Kızın vekillerinden biri "vekilin olayım mı?" der. Kız da "ol" der. Bu üç defa tekrarlanır. Sonra "bu adamlar (adamnar) şahit (şat) olsun mu?". Kız da "olsun" der ve yine üç defa tekrarlanır.

Altı şahide de birer çevre veya mendil, imama da bir marama (mahrama) verilir ve cemaat yanına girip nikah kıyılır. Cemaat önünde imam vasıtasıyla kızın babasına "ağırlık" denen bir miktar para verilir. Bu para yalnız kıza çeyizlik eşya için harcanır. Nikah akşamı oğlandan kıza "nişan" getirilir. Geçmişte nişan yalnız bir grepten ibaretmiş, günümüzde ise entarilik kumaş, baş örtüsü, nişan yüzüğü getirilir. Kız da oğlana gergefte işlenmiş klabadanlı nişan çevresi gönderir. Nikah kıyıldıktan, şerbet içildikten sonra erkekler çıkar gider, kadınlar, kızlar kalır ve daire (dare) darbuka ile türkü çağırmaya, şenlik (cümbüş) yapmağa başlarlar. Daire darbuki eşliğinde söylenen türkülerden yalnız birinden beyitler verelim:

Püskülli telden bükler, canım 12
Çeçreye oya dikerler, canım 12
Onu da yare yollarlar, canım 12
Oyna da püskül döne döne, canım

Türkünün Bağlantısı (Yani Nakarat)

Ben küil oldum yane yane
Püskülün bir dalı yeşil, canım / 2
At kolunu boydan aşır, canım / 2
(Veya: Aşıklar sokak dolaşır, canım)
Aşıklar sokak dolaşır, canım / 2
(Veya: Serhoşa gezmek yaraşır, canım)
Oyna da püskül döne döne, canım
Ben küil oldum yane yane

Nikah gecesi kızlar zincir olup "Halaylar" (alaylar) oynar. Oynarken de türküler çağınrlar. İşte oyun türkülerinden örnekler:

Birinci Türkü

Kalyanın (kal'anın) ardındayım
Bubanın yurdundayım
Kim ne derse ko desin
Yarimin koynundayım (veya kolundayım)

Tepsene, kızlar, tepsene
/H/ep yanuma gelsene
Başına da elmas takayım
/H/ep koynuma (veya koluma) girsene
Kalyanın ardı tandır
Yandır Allahum yandır
Beni bir şayin (şahin) eyle
Yarin koluna kondur
Tepsene, kızlar, tepsene

Kalyanın ardı bostan
Yıkalsın Arabistan
Arabistanın kızları
Ne don giyer ne fistan
Tepsene, kızlar, tepsene

Kalyanın adı bostan
Yıkalsın Arabistan
Arabistan kızları

Ne don giyer ne fistan
Tepsene, kızlar, tepesene.

İkinci Türkü

Kekliyim dağ içinde/2
Kavurdum yağ içinde / 2
/H/erkezin yari yanında / 2
Beniki yok içinde / 2

Kekliyim uçup gider / 2
Tüyünü saçıp gider / 2
Alacaksın al beni / 2
Gençliğim elden gider / 2

Aman aman keklik
Kınalıca keklik
Gel yanuma uslan keklik
Cir koynuma yaslan keklik

Her türkünün makamına göre halaylar oyununda adımlar da farklı olur.

Nikahtan bir hayli zaman sonra " görümlük " (görümnik) yapılır. Oğlanın hısım akrabalarından kadınlar, kızlar toplanıp oğlan tarafından kıza hediyeler götürürler ve o akşam geç vakitlere kadar yine şenlik (cümbüş) yapılır. Daire darbuka çalınır, türküler söylenir, oyun oynanır. Bundan birkaç hafta veya birkaç ay sonra "askı asmaya gidilir. Bir gün öğleden sonra kız evine gidip oğlan tarafı oğlanın babasından başlayıp en uzak akrabalarına varınca hepsinden kıza hediye asar. Oğlanın ailesinden kıza beşibirlik veya lira (rila) da asılır. Kızın bütün hısım akrabası tarafından da türlü hediyeler asılır. Kadınlar ve bilhassa kızlar o gün de türkü söyler, oyun oynar. İşte kızların söylediği türkülerden ve oynadığı oyunlardan örnekler: Kızlar karşılıklı sıra olur. Birler kız evini (veya kız tarafım), ötekiler de oğlan tarafını temsil eder. Oynarken diyalog şeklinde şu türkülerini çağırırlar:

Birinci Türkü

Oğlan tarafı: *Kadı efendi, kadı efendi*
Ver kızın, kadı efendi
Kız tarafı: *Benim kızım verilmiştir*
At kınası vurulmuştur
Mor çinisi serilmiştir
Çıkar oğlunu göreyim
Oğlan tarafı: *benim oğlum geldi geçti*
Çeyir çimen bastı geçti
Yarım okunu attı geçti
(veya: yarime okunu attı geçti)
Ver lazım kadı efendi
Kız tarafı: *Oğlan ne yer ?*
Oğlan tarafı: *tatlı, pide*
Kız tarafı: *Adı nedir ?*

Oğlan tarafı: *Osman Paşa*
Kız tarafı: *Alsın kızı/mızı/geçsin başa*
Kızı vermezlerse
Şöyle derler: Ne kız veiriz ne bişe (bir şey)

İkinci Türkü

Oğlan tarafı: *Alaylar, alaylar, o pip alaylar*
(opipalaylar ???)
Kız tarafı: *Ne istersin, ne istersin, bizim güzel alaylar ?*
Oğlan tarafı: *Bir güzeli gördük unu (onu) isteriz*
Kız tarafı: *O güzelin adına bildirin bize*
Oğlan tarafı: *O güzelin adı Emne (Emine) /h/ anımdır*
Kız tarafı: *O vara/a/masa, biz varırız, eşimize gelin alırsız*
Davulla/n/, zurna/y/la/n/biz gelin alırsız

Kız evini temsil eden kızlar sırasında yaklaşık kız isterler. Kız verilmezse, Oğlan tarafı dönüştürme şunu der:

Anası da cadı, bubası da pezevenk
Vermediler kızı, döndürdüler bizi

Kızı verirlerse, oğlan tarafı:

Anası da anım (hanım), bubası da paşa,
Verdiler kızı, güldürdüler (sevindirdiler) bizi

Böyle tekrarlayıp kız evini temsil eden sıradaki kızları birer birer isterler, oyun da böylelikle sona ermiş olur.

Üçüncü Türkü

Oğlan tarafı: *Ben pazara varayım / 2*
Yarime gidep alayım / 2
Oyası ben olayım/2 İncili yosma yâr, yâr
Nakarat: *Yâr bize gelsin ne var*
Kız tarafı: *Ben pazara varayım / 2*
Yârime dalfes alayım / 2
Püskülü ben olayım / 2

İncili yosma yâr, yâr
Nakarat: Yar bize gelsin ne var
Oğlan tarafı: Ben pazara varayım / 2
 Yarime fistan alayım / 2
 Kuşayı ben olayım / 2
İncili yosma yâr, yâr
Nakarat: Yar bize gelsin ne var
Kız tarafı: Ben pazara varayım / 2
 Yârime mintan alayım / 2
 Gaytanı ben olayım / 2
İncili yosma yâr, yâr
Nakarat: Yar bize gelsin ne var
Oğlan tarafı: Ben pazara varayım / 2
 Yârime çorap alayım / 2
 Potini ben olayım / 2
İncili yosma yâr, yâr
 Yâr bize gelsin ne var

Not: Verdiğimiz bu üç türkü hıdrellez şenliklerinde söylenir ve oyunlar oynanır.

En çok şenlik düğünde olur. Düğünler "hafta düğünü" olur. Pazartesi (Pazartesi denir) başlar, Pazartesi de biter. Düğün tutulmazdan bir ya da iki gün önce çeyiz (çiz) serilir. Çeyiz serilirken de türkü söylenir. "Okuyucu" elinde güzel örnekli bir klabadan yağlıkla hısım akrabaya, konu komşuya gider ve düğün sahipleri adına onları düğüne çağırır.

Pazartesi günü düğün tutulur, o gün de oğlan evinden kız evine " ruba " gelir. Düğün telleri de rubayla gelir. tel çözülür ve bütün kızlara genç gelinlere dağıtılır. Salıyı çarşambaya bağlayan gece (Çarşamba gecesi) "küçük kına gecesi" olur. Gelinin eline (bileklerine kadar), ayağına (küçük topuklarına kadar) kına vurulur. Büyük bir kalaylı leğen içinde kına karıştırılır, içinde de mumlar yakılır. Gelinin kız arkadaşları da kına vurunur ve kına vururken "küçük kına gecesi türküleri" çağırırlar:

Birinci Türkü .

Kızım kınan al tutsun
Kızım kınan solmasın
Südüüm sana /h/elal olsun
Tekbir gecende güzel yol olsun

Geldüm geçtim yar kapısından
Acı tatlı suyunu içtim
Ben o yardan vazgeçmedim
Gel kız alayım seni

Kızım kınan al tutsun
Südüüm sana /h/elal olsun
Tekbirimiz bizim olsun
/H/elal geçen ma/h/mur olsun

İkinci Türkü

Kandilli 'den bir yâr sevdim aman
Yanacağı al olur
Öpsem (veya: emsem) kiraz dudayından aman
Şeker ilen bal olur
Al kayıkçı süir ayeste (aheste) aman
Varalım Kandilli 'ye

Kandilli 'de bir ev yaptırırım of

Üç kurneli bir emam (hamam)
Saydım saydım kurneler/i/ni aman
/H/episi teknil tamam
Al kayıkçı sü ayeste aman
Varalım Kandilli 'ye

Çarşamba günü öğleden sonra kız evinden oğlan evine çeyiz gelir. O gece de "büyük kına gecesi" olur. Düğünün en şenlikli gecesi bu gecedir. Akşam ezanından sonra oğlan evinden kız evine "nakil" gelir. nakil bir çam ağacından yapılır. Ucuna bir top çıra bağlanır, yan dallarına da fenerler takılır. Işıklar içinde: nakılcı önde, davullar, sonra cemaat (yani erkekler), sonra da kadınlar sıralanıp kız evine gelirler. (Bu gece de kaynana geline altın asar). Bu sırada kız evinde gelini hazırlamışlar: Entarisini, kara pelüş (pülüş) kürkünü giydirmişler, saçları kıkmalı, zülüflü, başının her iki tarafında da elmaslar, belikleri de telle örülü. Çatma kaş çekilmiş, alınında ve iki yanağında yapıştırmalar, başından tacı ve "al duvağı " var. Tacından önüne doğru bütün yüzünü örtmüş teller aşağıya kadar sarkıyor. Kızlar ve genç gelinler de çatma kaş çekilmiş, sürme sürmüş, başlarında işlemeli (gergefe işlenmiş) beyaz örtüler, alınlarında düğünden dağıtılan teller, sırtlarında da ■ kara pülüş kürkler. Bu halka olunur, kol kola

tutunur gibi tutunmuşlar, hepsinin ikişer elinde de birer mum, ışıklar içinde gelini kınaya çıkarırlar ve şu " büyük kına gecesi türkülerini " çağırırlar:

Birinci Türkü

Çiçeyim (çiçeğim).
Sen doldur ben içeyim
Yârimi eller saracak
Ben undan vazgeçeyim

Bir taş attım denize
Kızın adı Nefise
Nefiseyi ver bize
Düniür olalım size

Bir taş attım yamaca
Bir kuş urdum alaca
Alacadır alaca
Kaşı gözü karaca

Bir taş attım dallere
Vardı düştü çöllere
Benim de yarım ufacak
O da gitti ellere

Bir taş attım dereye
Kız çıktı pencereye
Kız, Allâm (Allahım) seversen
Al beni içeriye

İkinci Türkü

Çimşir punarının üstüyüm/2
Aller giyenin be yarım dostuyum
Gel benim efendim
Dokunma bana yar astayım / 2
Doldur şiseyi ve yarım
Şiseyi, sar pamuk Ayşeyi
Yalla/h/ kuzum, kolla da düşeyi

Çimşirpunarımı budarlar / 2
Altında meclisler yharim kurarlar
Gel benim efendim
Güzel oğlanı yar sararlar / 2
Doldur şiseyi be yarım

N.

Çimşir punarı yar bucakta / 2

Gümü kaynıyor be yarım ocakta
Gel benim efendim
Kırçma yosma yar kucakta / 2
Doldur şiseyi be yarım
N.
Çimşir punarım geçtin mi/ 2
Üç dolu badeyi be yarım iştin mi
Gel benim efendim
Güzel oğlanı yar seçtin mi / 2
Doldur şiseyi be yarım
N.....

Üçüncü Türkü

Yağmur yağar al taş üstüne, canım / 2
Kalem oynar kaş üstüne / 2
/H/er ne dersen baş üstüne, canım / 2
Eyil (eğil, veya: yeşil, ya da, ehvida) dayler yol ver bana
Çamlıca dayler, yol ver bana

Yağmur yağar al biber gibi, canım / 2
Yerler içer sünger gibi / 2
Gel sarınalım amber gibi, canım / 2

Eyil dayler, yol ver bana
Çamlıca dayler, yol ver bana

Yağmur yağar al sere serpe, canım / 2
Kulayında elmas küpe, canım / 2

Uyandırsam öpe öpe, canım (veya: sıkı öpe)

Eyil dayler, yol ver bana
Çamlıca dayler, yol ver bana

Dördüncü Türkü

Esti de badi seba yelleri of of
Aldılar elimden
Aman, canım, gel geçme benden

Yarimin başında of of
Kadife çiçek
Aman, canım, Kadife çiçek

Ayrılık günler/i/miz of of,
Gelde ye geçecek
Aman, canım, geldi geçecek

Yarım kahküller/i/ni of of
Yumuş, taramuş

Aman, canım, yumuş taramış

*Çıkmuş nezihlerde of of
Beni mi de aramış
Aman, canım, beni aramış*

*Yâr, kapının önünde of of
Kölen olayım
Aman, canım, kölen olayım*

*Yâr, senin ateşinden of of
Deli mi de olayım
Aman, canım
Deli olayım (veya: gel geçme benden)*

**Büyük kına gecesi erkekler kız ve oğlan evinde
şöyle türküler çağırırlar:**

Birinci Türkü

*Ezelidir, doz (dost) deli göynüm ezeli
Canım, of gel gel aman
Yel estikçez yaprak söyler gazeli, yar, gazeli
Gönül sevmez olur da olmaz güzeli
Canım ot gel gel aman
Ben gider oldum, eller sana bana da eş olsun, yâr,
eş olsun
Ben saramadım, saran ellere aşkolsun, yar, aşkolsun
Peruşandır, doz deli göynüm, peruşan
Canını, of gel gel aman
Yar iki kaşın areesinde var nişan, yar var nişan
Yolla, yarım, perçeminden (veya: Evropalardan) bir
nişan canım, of gel gel aman*

*Ben gider oldum, eller sana bana da eş olsun, yar
eş olsun
Ben saramadım, saran ellere aşkolsun, yar aşkolsun*

*Elvidadır, doz, deli göynüm, elvida
Canım, of gel gel aman
Ma/h/murlanmış ela da gözle uykudan, yar uykudan
/H/iç istemem o yar da çoksin koynumdan
Canım, of gel gel aman*

*Ben gider oldum, eller sana bana da eş olsun, yar
eş olsun
Ben saramadım, saran ellere aşkolsun, yar aşkolsun*

İkinci Türkü

Ka/h/ve olsam dolaplarda kavrulsun aman aman

aman

*Toz duman olsam dağ başında savrulsam /2
Kemer olsam yar beline sarılsam aman aman aman
Ağlaya ağlaya, yar yüreğime kan doldu
Siya/h/da zülüf pembe de yanak üstüne ben oldu*

*Verin benim bağlamamı çalayım aman aman aman
Ah çalayım da garip garip ağlayım / 2
Bie mendil ver gözyaşımı sileyim aman aman aman*

*Ağlaya sızlaya, yar yüreğime kan doldu
Siya/h/ da zülüf pembe de yanak üstüne ben oldu*

Üçüncü Türkü

*Kadifeden kesesi
Ka 'h/veden gelir sesi
Oturmuş kumar oynar, an/n/eciğim
Çiyerimin köşesi / 2*

*Bana ne oldu ya ben bilemem
Eski yarımı /h/iç göremem
Zalim sevdaya sabur edemem, an/n/eceğim
Unu (onu) sevmişim vazgeçemem (veya:terkedemem)*

*Asmada üzüm kaldı Güzelsin
gözüm kaldı Burası kalabalık,
çakırım Söyle/ye/cek sözüm kaldı
/ 2 Bana ne oldu ya ben bilemem
... ..*

*Asmada kuş üzümü
Görsem yârimin yüzünü
Otursaydım dizine, an/n/eceğim
Öpsem iki gözünü / 2*

*Bana ne oldu ya ben bilemem
... ..*

*/B/ayada urgan gerdim
İpekli mendil serdim
Keratanın kızını, an/n/eciğim
Candan, yürekte sevdim / 2*

Bana ne oldu ya ben bilemem

... ..

Perşembe sabahı gelini "gelin hamamına" götürürler, orada yine türkü söylerler. Kırçma kızı aşırıya, mesalâ Plovdiv (Flibe) veya Peştera'ya (Peştere) evlenirse, gelin hamamına Cuma sabahı gidilir. Hamamda eski zaman (bir vakit) türküleri çağırırlar.

Perşembe günü akşam üstü gelin alınır. Önceleri gelinleri pek süslü öküz arabalarıyla alırlarmış, sonraları (yine) goşulu beygir arabalarıyla almağa başlamışlar, günümüzde de otomobille alırlar. Koçunun üstü kınalı çergelerle (allı yeşilli dokunmuş kilimlerle) örtülü, öntüne ve arkasına da dokunma, tenteneli çarşarlar konur. "Gelin alıcılar" gelini almağa gelirken bir sokaktan, dönüşte ise başka sokaktan geçerler. "Telci gelini giydirmiş. Eskiden gelin entarileri: atlas, satantiriyon (bir nevi saten), bindallı, üç etek antiri olurmuş. Tacı, duvağı (eskiden yine al duvakmış, günümüzde beyaz duvak) başında yine bütün yüzü tellerle örtülü, gelin ailesiyle, yakınlarıyla vedalaşır. Vedalaşırken de davullar şu türkünün havasını çalarlar:

*Bey (Ey) gaziler, yol gördü aman aman
Benim garip başıma
Daylar, taşler dayanamaz aman aman
Ah benim ahu zarıma*

*Be/h/mamacı, be külhancı aman aman
Bu/h/amama kim gelir
Ne bileyim ağa efenfi aman aman
Günde yüz bin can gelir
Oturayım, bekleyeyim aman aman
Belki sevindiciğim gelir
Dayler, taşler, uçan kuşlar aman aman
Ah bu ayrılık zor gelir*

*Ben yuvamda öterdim aman aman aman
Ağ ile tutun beni
Ben pa/h/ımı bilirdim aman aman
Bir pula sattın beni*

*Dün gece yarın kapısında aman aman
Yastıcağım taş idi
Üstüm yağmur altım çamur aman aman
Ah gene göynüm /h/oş idi.*

Kız gelin arabasına binerken babası ona altın asar. Sonra da ailesi, yakınları şeker atarlar. Bu sırada oğlan evinde güveyinin arakadaşları toplanmış, onlara "yastıkçılar" denir, güveyiye "güveyi tıraşı" yaparlar. Güveyiyi "yastıkçılar" giydirir. Başta "gelin arabası" olmakla, öteki arabalar da (gelin alıcı arabaları da) oğlan evi kapısına dayanırlar. Önceleri gelini güveyi arabadan odaya kadar omzunda götürmüş, sonraları kol kola tutunup içeriye girmeye başlamışlar. İçeriye girerken her ikisi de birbirinin daha önce ayağına basmaya çalışır. Hangisi daha önce basmaya muaffak olursa adet üzerine aile hayatında daha çok onun sözü geçecek demektir. Yastıkçılar güveyiyi alır, çıkarken silah atarlar ve hep birlikte kahveye giderler. Güveyi orada bulunanların hepsine kahve ısmarlar (sunarlar). Akşam ezanından sonra güveyi imamla birlikte eve döner ve "nikah tazelenir".

Eğer düğün "Peygamber düğünü" ise, gelin "tekbirle" alınır.

Cuma sabahı davulcular gelinle güveyiyi uyandırmaya gelir ve şu türkülerin havalarını çalarlar:

Birinci Türkü

*Sabahın seyer (seher) vakfında aman
Görebilsen yarımı / 2
Gül daline bülbül konmuş aman
Çeker ahu zarını*

*Bu güzellik sana bana kalmaz aman /h/oşumdur yar
oşumdur
Bir ten/h/ada gel görüşelim aman geçimdir, yar
geçimdir*

*Sebahın seyer vakfında aman
Oturmuş kaç/h/ve içe / 2
Bir elinde altın makas amah
Yarine fıstan biçer
Bu güzellik sana ana...*

İkinci Türkü

*Yeşil yaprak aresinde
Kırmızı gül konçesi
Nerelerde meskan tutmuş
Göynümün eylencesi / 2*

*Çile bülbülüm çile
Çiğ düşmüş konçe güle
İşittim yarimin evlenmiş
Geçinsin güle güle / 2*

Davulcular burada birkaç hava çaldıktan sonra kızın anasından gidip birkaç hava çalarlar. İşte bir örnek:

Aşşaki mâlede, Aşşe de **kız** (Gelin alayı veya düğün alayı) toplanırken de davullar bu türkünün havasını çalar.

*Sen de biridin
Yeşil yaprak arasında aman
Kençe gülüdün / 2
Sürün kızlar, sürün sürelim*

*Gelin bulunmaz
/H/alil onbaşın sevdakarı (veya: ... onbaşı gibi
Ayşe de kız)
/H/iç unutulmaz (veya: /h/iç te bulunmaz
Davullar çalayar, Ayşe de kız
Dayandı kapıya
Açılısın gümüşportalar aman
Girsin koçular / 2
Sürün, kızlar sürün sürelim*

Cuma sabahı oğlan evi tarafından 15- 20 erkek güveyiyi alır, kız evine güveyi sofrasına giderler. Bu şenliğe kızlar katılmazlar. "Güveyi sofrası" için türlü türlü yemekler hazırlanmış. Güveyi içeriye girerken ayakkabılarını da içeriye almamışsa küçük çocuklar onun ayakkabılarını "çalar" ve güveyinden para almayınca ayakkabılarını vermezler. "Güveyi sofrasından" kalktıktan sonra güveyiye bir kör bulda verirler ve bununla bir odun kütüğünü yarmasını isterler. Böylece neşeli bir ortamda güveyinin güçlü olup olmadığı yoklanmış olur.

Cuma günü öğleden sonra kızın anası ve yakınları "şeker serpmeye" veya "Cuma sabahına" gelirler. Genç gelinlerin gelin entarileriyle giyinmiş olmaları şarttır. Gelin de yine gelin entarisiyle, duvağı ile, ancak artık yüzü telle örtülü değil,

yüzünün yalnız iki tarafından teller sarkar. O gün anası kızına altın veya para asar, ondan sonra de şenlik (Cuma sabası cümbüşü) başlar. Gelinler şu türküleri çağırırlar ve zincir olup /h/alaylar oynarlar:

Birinci Türkü

*Mendilimi al isterim / 2
Ortasına dal isterim/2*

Bir cilveli yar isterim / 2

Gel serbez oğlan güle güle

*Mel bıyığımı sile sile
Ben seni aldım bile bile
Geç karşıma güle güle*

*Mendilimin ucu atlaz / 2
Atlaza iğneler batmaz / 2
Benim yarim yalnız yatmaz / 2
Gel serbez oğlan güle güle*

*Mendilimin ucu kara / 2
Var gavûr oğlu dur karı ara / 2
Dul karı çoktur cümbüşü yoktur / 2*

Gel serbez oğlan güle güle

*Mendilimin ucu sarı / 2
Ben çekemem ahu zarı / 2
Sefere yolladım yarı / 2
Evlenmese gelsin bari / 2*

Gel serbez oğlan güle güle

İkinci Türkü

*/H/issarın çevresi dolayı alma / 2
Ah olur olmaz güzelin selamını alma / 2
Bu yıl aldıysaydın bi da / h / i alma / 2*

*Ah seni eller saracak ben öleyim mi
Koyununa eller girecek ben kalayım mı*

/H/issarın çevresi dolayı asma
Kaldır /h/anım şelvar/ı/ni asına basma (ağına
basma) /2

Bildirici yarım yok, bu yılki yosma / 2

Ah seni eller saracak ben öleyim mi
Koynuma eller girecek ben kalayım mı
Hissarın çevresi dolayı incir / 2

Elinde tebançası boynunda zincir / 2
Yarimi gördükçe yüreyim sancır/2

Ah seni eller saracak ben öleyim mi
Koynuna eller girecek ben kalayım mı

Hissarın çevresi deniz yahısı / 2 Hep
içerler badeyi çoktur delisi / 2 Yar
yeşiller giyer yoktur çaresi / 2

Ah seni eller saracak ben öleyim mi
Koynuna eller girecek ben kalayım mı

Üçüncü Türkü

Dağlarda meşelerde
Gülsuyu şişelerde
Yarimi kaybetmişim
Ararım (ağlarım) köşelerde
Pencerede tül perde
Perdenin ucu yerde
Yürek oynar, can titrer
Yâri gördüğüm yerde
Daldan düştüm dalgalandım
Yârimi gördüm sevdalandım
Güller aştı çiçektendim
Yârimi gördüm köçeklendim

Daldan düştüm dalgalandım
Yarimi gördüm sevdalandım
Güller aştı (açtı) çiçeklendim
Yârimi gördüm köçeklendim

Kadınlar, daire darbuka eşliğinde de türkü
söylerler. İşte bir türkü;

Daracık sokakta bahçe kapısı
Yel estikçez gelir yarin kokusu / 2
Burda mıdır güzellerin /h/episi

Sürüden ayrılmış sürmeli koyun
Yataklar yapıldı (yapılmış) kalk benim soyun
Daracık sokakta buldum izini
İzinin tozunu sürsem gözüme / 2
Atsam yaşmayım baksam yüzüne

Sürüden ayrılmış sürmeli koyun
Yataklar yapıldı kalk beyim soyun
Daracık sokakta taş ben olayım

Elâ gözüme kaş
Elâ göz üstüne kaş ben olayım / 2
Yaşnızca yatana eş ben olayım
Sürüden ayrılmış sürmeli koyun
Yataklar yapılmış kalk beyim soyun

"Cuma sabahı şenliğinde" kadınlar, kaynana
gelin türküleri veya başka mizahi / ve kederli /
türküler de çağırırlar. İşte bir örnek:

Birinci Türkü

Çarşılarda çapçak, kaynana
Gelinin de alçak, kaynana / 2
Oğlunna ikimiz yanyana
Sana kümez içi, kaynana

Yar yar aldım, yar
Aldıma billa versem, yar

Çarşılarda çömnnek, kaynana
Yok sana gömnnek, kaynana / 2
Oğlunna ikimiz yanyana
Çatla da patla, kaynana

Yâr yâr aldım, yar
Aldıma billa vermem, yâr

Çarşılarda nu/h/ut, kaynana
Oğlunu unut, kaynana / 2
Oğlun beni çok sever
Gidi seni yoluk, kaynana

Yâr yâr aldım, yâr
Aldıma billa vermem, yar

Çatşılarda kartal, kaynana
Ferecen de partal, kaynana / 2

*Oğlunna ikimiz yan yana
Gidi seni cadı, kaynana*

*Yâr yâr aldım, yâr
Aldıma billa vermem, yar*

*Çarşılarda üzüm, kaynana
Gel iki gözüm, kaynana / 2
Oğlun beni çok sever
Çatla da ptla, kaynana*

*Yâr yât aldım, yaâ
Aldıma billa vermem, yar*

Assam (akşam) oldu. (Bazı kızları fukaralıktan dolayı, düğünsüz everirlermiş. Cuma gecesi (perşembeyi cumaya bağlayan gece) beş on kadın gelip kızı alıyormuş. Düğün şenliği olarak da yalnız Cuma günü öğleden sonra "Cuma sabahı şenliği" yapılmış.

*İhtiyar adama verdiler, verdiler
Hem verdiler, hem münasip gördüler gördüler
Söyleyin (veya: gelin) kızlar, ben bu pezevengi
n 'apayım, n 'apayım
Köpek değildir avculara satayım, satayım
Keçi değildir kasaplara satayım, satayım
Kedi değildir pencereden atayım, atayım
Akşam oldu bir düşek yaptım gül gibi, gül gibi
Saba/h/lar oldu altına baktım göl gibi, göl gibi
Söyleyin, kızlar bu bu pezevengi n 'apayım, n
'apayım*

*i/h/tiyar adamın böyle mi olur cümbüşü, cümbüşü
Oyanışırken (veya: yatsıya varmadı) fırlatı gitti ön
dişi, ön dişi*

*Söyleyin, kızlar ben bu pezevengi n 'apayım, n
'apayım*

*Kart pezevengin altınnar/t/nı takınmam,
yakınmam*

*Takınmam (takınıp) de etrafıma bakınmam,
bakanmam*

*Söyleyin, kızlar ben bu pezevengi n 'apayım, n
'apayım*

Pazartesi (pazarertesi) günü " eyiz bozulur. Gelin kaynataya, kaynanaya, bütün aileye bohçalık (bççalık) verir, yani hepsini" "çeyizler". Oğlan tarafından uzak yakın bütün akrabaları çeyizler.

Perşembe günü gelini anasına misafirliğe getirirler, akşamsı da oğlan evi kız evine "(H/afta yemeğine" gelir. Ertesi hafta da kızın oğlan evine "/h/afta yemeğine" gelir.

Böylelikle düğün şenlikleri sona erer, yeni, gelin de geldiği aileye, kendi yuvasına alışır gider.

Söz konusu olan düğün türkülerinin hemen hepsi kadınlar tarafından, az sayıda türküler de erkekler tarafından söylenir. Erkeklerle kadınların birlikte türkü çağırması adet değildir. Halaylar oynarken, oyunun türüne göre, oynayan kadınlar türkülerin bir çoğunu bir ağızdan, bazılarını da iki grup olup karşılıklı çağırırlar

ÇUVAŞLARIN YAŞADIĞI SAHALAR

1. Giriş

Çuvaşlar, İdil Ural bölgesinde yaşayan Türk Halklarından birisidir. Bölgedeki diğer Türk halkları Tatar ve Başkurtlarla yakın bağları bulunmaktadır. Bölgede kendi adlarını taşıyan bir de Cumhuriyetleri bulunmaktadır. On sekizinci ve on dokuzuncu asırlarda Rusların iki hatta üç yüzyıl süren baskı ve gayretleri sonunda Ortodoks Hıristiyan Dinini kabul etmişlerdir. Bu zamana kadar Türklerin eski dinleri olan Gök Tanrı Dinini benimsiyorlardı. Çuvaşların bir dinin kurumlarıyla yerleşmesi için uzun sayılamayacak bir süredir Hıristiyan olmalarından ötürü hala halk arasında eski dinin inanışları derin olarak yaşanmaktadır.

Çuvaşlar, İdil Bulgarları vaktinde bu Türk Devleti sınırları içinde yaşayan bir Türk Halkı idi. Hatta Çuvaşçanın İdil Bulgar devletinde kullanılan bir dil olmasından anladığımıza göre bu devlette oldukça etkili bir halktı. Çuvaş sözü bir manasıyla eski dinini koruyan demektir. Eski ve yeni din ayrımı Bulgar Devleti zamanından itibaren ortaya çıkmaya başladı. İdil Bulgarları 922 yılında resmen ve ondan önce de halk arasında İslâm'ı kabul ettikten sonra bu ayrım yaşanmaya başlanmıştır. Müslüman olan Türkler bugün bölgede Tatar, Başkurt adıyla anılan Türk gruplarını Müslüman olmayanlar ise Çuvaşları oluşturmuşlardır. Müslüman olmayan Türkler İdil'in daha batı ve orta bölgelerine çekilmişler ve yeni bir kimlik oluşturmuşlardır. İslâm'ı kabulde zorlanan bu Türklerin ekseriyetle Bulgar ve Suvar Türklerinden oluşması sebebiyle bugünkü Çuvaşların atası olarak Bulgarlar ve Suvarlar kabul edilmektedir.

Diğer pek çok Türk halkında olduğu gibi çok iyi at binen hatta atla birlikte yaşayan Suvarlar (Sibir, Sabir), atı ilk evciltten kabile olarak da düşünülmektedir. Suvar Türklerinin bir diğer adları ise Sihirlerdir. Bugün bu ad altında yaşayan bir Türk kitlesi bulunmamakla beraber hakim oldukları coğrafyaya adlarını bırakmışlardır. Tüm dünyanın Sibiryaya olarak adlandırdığı geniş coğrafya, "Sibir Ülkesi" manasına bu adı almaktadır. Bir Sibir kitesinin göçleri sırasında İranlılarla komşu yaşadığı dönemde onlara, İranlılar tarafından Suvar adının verilmesi ve bu sözün atlı asker manasına gelişi, İranlıların ilk at kullanan insanları bu halkta görmüş olabileceğini ve atı ilk evciltten millet olan Türklerin, atı

Yrd.Doç.Dr.Yakup DELİÖMEROĞLU

Ahmet Yesevi Ü. Öğr. Üyesi

ve atı ilk evcilten millet olan Türklerin, atı evcilleştiren boyunun Sihirler olabileceğini düşündürmektedir.

Bulgar Türklerinden bugünkü Çuvaşlara kalan en önemli miras dilleridir. Çuvaş Lehçesi Türkçenin matematik mucizesi olarak da tarif

etmek mümkündür. Çuvaş Lehçesi diğer tüm Türk Lehçelerinden farklılık göstermektedir. Çuvaşçada diğer lehçelerdeki z sesinin yerini r sesi almaktadır. Bu sebeple Çuvaşçaya r Türkçesi diğerlerine ise z Türkçesi denilmektedir. Çuvaşçanın Bulgar döneminde de var olan bu farkı Çuvaşların kökeni açısından da önemlidir. Çuvaşların Bulgar Türklerinin dillerinin devamı olduğuna en büyük delil XIX. asırda Kazanlı Bilim adamları tarafından bulunan XIII-XIV. asırlara ait mezar taşlarında Çuvaşça yazıların bulunmasıdır. Bu mezar taşlarından bazılarının Arap alfabesiyle yazılı olması, bugünkü Çuvaşların en azından bir bölümünün o tarihlerde Müslüman olabileceği ihtimalini de gündeme getirmektedir.

Bugün Çuvaşların önemli bir bölümü Çuvaşistan'da yaşamaktadır.

2. Çuvaşların Ve Çuvaşistan'ın Demografik Durumu

Çuvaşların 1989 nüfus sayımına göre sayıları 1.842.346 kişidir. Bu nüfusun ancak %49,2'si Çuvaşistan'da yaşamakta, %50,8'i ise bugünkü Çuvaşistan sınırları dışında bulunmaktadır.

Bu duruma sebebiyet veren önemli faktörler arasında ilk sırayı Çuvaşistan'ın 1920 de belirlenen sınırlarının Çuvaş yerleşim yerlerinin bir kısmını dışarıda bırakacak şekilde çizilmesinden ve değişik zamanlarda Çuvaşların Çuvaşistan dışına göçlerinden kaynaklanmaktadır.

Çuvaşların Yaşadıkları Bölgeler

Bugün Çuvaşistan dışında yaşayan Çuvaşların bir kısmı Rusya Federasyonuna doğrudan bağlı idari birimlerde yaşamaktadır. Çuvaşistan'a sınır olan bu yerleşim yerleri Cumhuriyete dahil edilmemiştir. Çuvaş nüfusa göre belirlenecek bir Çuvaş Cumhuriyeti sınırlarının daha kuzeydoğuda olması gerekirdi. Bu Çuvaş şehirlerinin Çuvaşistan yerine Rusya'ya doğrudan bağlanmasını büyük ebeveynlerinden

birisinin de Çuvaş olduğu bilinen Lenin'in bu bölgede doğmuş olmasına bağlayanlar vardır.

Tablo 1. Çuvaşların Yaşadıkları Bölgelere Göre Nüfus Dağılımı

Bölge/ yıl	1979	1989	Oran %
Genel	1.751.366	1.839.22	100,0
Rusya Fed.	1.689.847	1.771.04	96,3
Çuvaşistan	887.738	905.614	49,2
Tataristan	147.088	134.221	7,29
Başkurtistan	122.344	118509	6,44
Samara	115.756		
Ulyanovask	92.394		
Kemerov	92,394		
Orenburg	22.816		
Saratov	17.497		
Tümen	19.337		
Kazakistan	22.310	22.201	
Ukrayna	16.456	20.310	
HantıMansı Muh.Ob.	4.739	13.959	
YamaloNenets Muh.Ok.	875	3.640	

Çuvaşların Çuvaşistan dışına göçleri değişik dönemlerde farklı sebeplere dayanmaktadır. Devletin iskan politikası, kültürel baskılar, isyanlar ve ekonomik sebepler bunların başında sayılabilir.

Çuvaşların XVII-XVIII asırlardaki göçleri Çarlık Rusyası'nın uyguladığı reform programları çerçevesinde mecburi iskanlarla gerçekleşmiştir. Bu dönemde mecburi iskanla göç eden Çuvaşlar özellikle Ural çevresine, Sibiryaya ve Türkistan'a götürülmüşlerdir.

Diğer yandan yine aynı asırlarda Hıristiyan olmaya zorlanan Çuvaşlar kendi dinlerini korumak için de göç etmişlerdir. Hıristiyan olmamak için kaçan Çuvaşlar özellikle Başkurdistan topraklarını tercih ediyorlardı.

Çuvaşlara Çarlık döneminde uygulanan kamplarda yaşama mecburiyeti de göçlere neden olmuştur. Özellikle XVI. asırda bazı kampların Çuvaşistan dışında kurulması Çuvaşları kendi vatanlarından uzaklaştırmıştır.

Çuvaşların XVI. asırda Rus idaresine girmeleri gelişimlerini olumsuz yönde

etkilemiştir. Ruslar bu asırdan itibaren Çuvaşları bazı toplama kamplarına iskan etmişlerdir. XVI. asırda Kubninsk kampı kurulmuştu. Daha sonra ise Tetüş, Alatur, Temnikov ve Simbir kampları oluşturuldu. Yirminci asrın başlarına kadar süren bu kamp uygulamaları, kamplardaki insanların sosyal ve kültürel hayatlarını baskı altında tutup etkilediği gibi nüfuslarının gereken gibi artmasını da engellemiştir. Bu kamplardaki Çuvaşlar kültürel ve sosyal hayatlarını hür bir şekilde sürdürememiş, kamp dışındakilere göre daha çok baskı altında kalmışlardır. Çuvaşların Hıristiyanlığı kabulünde de bu kampların büyük etkisi oldu.

Çuvaşların 1670-71 yıllarında baş gösteren S. Razin liderliğindeki ayaklanmaya katılmaları da göçlere neden olmuştur. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra Çuvaşlar toplu halde Kama bölgesine ve Başkurdistan'a kaçtılar.

Rusların Çuvaşları dağıtma politikaları değişik yöntemler kullanıyordu. 1705 yılında büyük bir gurup Çuvaş askere alınarak ömür boyu Çuvaşistan dışında yaşamaya mecbur edildiler.

Çuvaşların "burlaçestova" (gemilerin insanlar tarafından çekilerek nehir boyunca yürütülmesi) işlerinde çalıştırılmaları da halkın kendi toprağından kopmasına sebep oldu.

Çuvaşlar, XVIII.asırdan itibaren de sanayileşme aracılığıyla topraklarından koparıldılar. Bu sırada Ural metal fabrikalarında çalıştırılmak üzere göç ettirildiler.

1917 ihtilalinden sonra başlayan kıtlık ve iç savaşlar da Çuvaşların Sibirya'ya göçüne neden oldu. Bu dönemde Altay, Yenisey, Tomsk ve Semipalatinsk vilayetlerine göçler yaşandı.

Çuvaşlar I. Dünya Savaşı ve ardından gelen 1917 ihtilalindeki iç savaşlarda büyük kayıplar verdiler. Peşinden 1920-22 yıllarda baş gösteren kıtlıkta da büyük çoğunluğu kadın ve çocuk olmak üzere kayıplara uğradılar.

Çuvaşistan'da sanayinin kurulmaması 1926 ve 1939 yılları arasında göçün ana sebebinin teşkil ediyordu. İşsizlik sebebiyle halk sanayi bölgelerine göçe devam etti. 1939-59 yıllarında ise yine mecburi iskanlar göçe neden oldu. Özellikle Kazakistan'ın kuzeyinde Altay ve Krosnayarks bölgelerinde tarıma açılan yeni arazilerin işlenmesi için Çuvaş köyleri toplu halde göçe tabi tutuldular. Bu yolla anılan yıllar içerisinde Çuvaşistan'dan 75 bin kişi göç ettirildi.

Sonraki on yıllarda da özellikle yeni kurulan sanayi bölgelerine göç devam etmiştir.

Eğitim de son yıllarda göçe neden olmaktadır. Son yirmi yılda üniversite veya yüksek okul eğitimi almış 80100 bin Çuvaşın, Çuvaşistan dışına göç ettiği ve çalışmak için gittiği yerlerde de yerleşerek kaldığı tahmin edilmektedir.

Çuvaşistan dışına göç ettirilen Çuvaşların özellikle Rus kültürünün etkisinde kalarak hızla asimile oldukları bilinmektedir.

Tablo 2. Yıllara Göre Çuvaş Nüfusu ile Çuvaşistan'da ve Dışında Yaşayanlar

Yıl	Çuvaş Nüf. Toplam	Çuvaşistan Yaşayanlar	Çuvaşistan Dışında Yaşayanlar	Dışında Yaşayan %
1723	217.9	194.0	23.9	11.0
1795	352.0	233.9	118.1	33.6
1897	843.8	542.4	301.4	35.7
1926	1117.0	667.7	449.3	40.2
1979	1751.4	887.7	863.7	49.3
1989	1842.3	906.9	935.4	50.8

Tablo 2'nin incelenmesiyle de görüleceği gibi Çuvaşların Çuvaşistan dışında yaşayanlarının oranı sürekli olarak artmıştır. 1723-1795 yılları arasındaki 73 yıl gibi kısa bir sürede Çuvaşistan dışında yaşayan Çuvaş oranını %11'den %33.6'ya üç kat artmış olduğu görülmektedir. Bu yıllar Çuvaşların Hıristiyan Dinine girmek için Ruslar tarafından zorlandıkları yıllardır ki, yukarıda değinildiği gibi bu yıllardaki göçün sebebinin daha çok dini baskılardan kaçmak oluşturmuştur. Bu durum Çuvaşların din değişikliğine ne kadar büyük bir tepki verdiklerinin de delilidir.

Gerek Çarlık ve gerekse Sovyet dönemi idarecilerinin Çuvaşların göçleri için gösterdikleri gayret zannederiz sebepsiz değildir. Her halk kendi topraklarında yaşama arzusundayken Çuvaşların bu sistemle vatanlarından uzaklaştırılmaları, Rus İmparatorluğunun merkezine 650 km gibi yakın bir mesafede güçlü bir Rus olmayan halkın varlığı stratejik olarak istenmediği fikrini akla getirmektedir.

Çuvaşistan'in Demografisi

Çuvaşistan Cumhuriyeti'nde 1926 yılına gelindiğinde SSCB'de yaşayan Çuvaşların

%59,8'i yaşamaktaydı. Yani 667,7 bin kişi. Tüm Sovyetlerde ise 1.117 bin Çuvaş bulunmaktaydı.

Çuvaşistan halkı bugün 9 şehir, 17 kasaba ve 1727 köy yerleşim biriminde yaşamaktadır. 1920 de Cumhuriyetteki Çuvaş oranı %82,4'tü. 1926 yılında Çuvaşlar tüm Çuvaşistan halkının %67,8'ini oluşturmaktaydılar. Yirminci yılların sonunda ise Cumhuriyetteki nüfus oranı Çuvaşların aleyhine

Çuvaşistan halkı bugün 9 şehir, 17 kasaba ve 1727 köy yerleşim biriminde yaşamaktadır. 1920 de Cumhuriyetteki Çuvaş oranı %82,4'tü. 1926 yılında Çuvaşlar tüm Çuvaşistan halkının %67,8'ini oluşturmaktaydılar. Yirminci yılların sonunda ise Cumhuriyetteki nüfus oranı Çuvaşların aleyhine olarak değişti. Bölgeye yerleştirilen Rus nüfusla %84,2 olan Çuvaş nüfus oranı %67,8'e düşürülmüştür. Yirminci yıllardaki Rus göçü ile Cumhuriyetteki Rus nüfusun oranı ise iki kat artmış ve %10,6 dan %20 ye yükselmiştir. Bu dönemde Cumhuriyetteki Tatar nüfusun oranı da %3,6 dan %2,5 e düşmüştür. 1989 nüfus sayımına göre ise Çuvaşistan'da 1.338.000 kişi yaşamaktadır. Bu nüfusun 906,9 bini Çuvaş (%67,8), 357,1 bini Rus (%26,7), 35,7 bin Tatar (%2,7) 'lardan oluşmaktadır. %2,3 ü ise diğer halklardan insanlar yaşamaktadır.

Tablo 3. Çuvaşistan Nüfusunun Oluşumu (1989)

Çuvaş	Nüfusu (bin)	Oranı%
Çuvaş	906,9	67,8
Rus	357,1	26,7
Tatar	35,7	2,7

Mordovan	18,7	1,4
Diğer	19,6	0,9
Toplam	1.338,0	100,0

Çuvaşistan'da farklı milliyetlerden oluşan aile sayısı artmaktadır. 1979 nüfus sayımına göre SSCB'de ortalama farklı milliyetten oluşan aile oranı %15, kozmopolitizmin daha yoğun olduğu şehirlerde ise ortalama %18,1 iken bu oran Şubaskar'da 23'e çıkmıştır. 1982 yılının rakamlarına göre Çuvaşistan'da şehirlerde eşlerden birinin Çuvaş olduğu aileler %27,2 oranındadır. Köylerde ise bu oran belirgin bir şekilde düşmektedir. Çuvaşistan köylerinde eşlerden birinin Çuvaş olduğu aileler yalnızca %2,4'dür. Çuvaşistan'da yaşayan Rus Köylülerinde ise farklı milliyetten oluşan aile oranı %12,6'dır. Eski dönemlerde Çuvaşlar ekseriyetle başka halklara kız vermiyorlar ancak erkekler başka milletlerden kadınlarla evleniyordu. Son yıllarda özellikle şehirlerde bu durum son bulmuş Çuvaş kadınları da başka milletten kişilerle evlenir olmuşlardır.

Çuvaşistan'ın kilometre kareye düşen insan sayısı oldukça fazladır. Çuvaşistan'da 1925 yılında km²'ye 49 kişi, 1939 yılında 60, 1979 yılında 71 ve 1989 yılında ise 73 kişi düşmektedir

KAYNAKLAR

- ANON. 1996 **Çuvaşskaya** Respublika, Çeboksar.
- İVANOVE.İ. 1994. **Starie Çeboksarı**, Çeboksar.
- DİMITRIEV V.D. 1993 **Çuvaşskye ustoruçiskyepri-ganuya**, Çeboksar,.
- KİSİN V.İ. 1995. **Chuvashia**, Moskova,
- SKVORŞOV M.İ. (Red.) 1994 **Kultura Çuvaşskogo Kray**, Çeboksar.

Kitap Dünyasından;

YÜZYILLARIN KAVŞAĞINDA (Gasırlar Toğısında)

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan NAZARBAYEV'in kitabı, **Yüzyılların Kavşağında**, *bilig* yayınları arasında çıktı. Eseri Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine Banu MUHYAEVA aktarmış.

Kitabın adı, pek çok şeyi birden ifade ediyor. Sovyet sisteminin çöküşü sırasında, olayların içinde olan, deyim yerindeyse kazanın ortasında kaynayan bir devlet adamının yaşadıkları, gördükleri, bunalım ve gerginlikleri. Bir devlet adamının karşılaşılabileceği en zor günlerden kesitler...

Bu gerçeği anlatabilmek ve derin anlamları ifade edebilmek için seçilebilecek en doğru kapak düzenlemesi yapılmış: Yol veya zaman, sonsuzluğa uzanıp gelen iki derin çizgi, kapağın ortasında düğümlenmiş. Yüzyılların kavşağı, tarihin yığıldığı, dünya dengelerinin, bölgesel problemlerin tek noktada toplandığı çetin bir zaman düğümlenmesi. Kapak tasarımını yapan Ayşe Öztekin, kitabın bütün muhtevasını daha kapağı açmadan okuyucuya ifade etmeye çalışmış.

Kitabın takdimini Namık Kemal ZEYBEK yapmış. Yakından tanıdığı NAZARBAYEV ve kitabı hakkında yaptığı değerlendirmeyi burada verirsek, söyleyebileceklerimizin veciz bir özetini sunmuş oluruz:

"Tarihin keskin dönemeçlerinden birinde, dünya dengelerinin yerinden oynadığı ve alışılmış-oturmuş her şeyin altüst olduğu bir dönemde Nazarbayev, çok kritik bir noktada bulunuyordu. Sovyetler Birliğinin çöktüğü, korku ve endişenin yanı sıra dizginsiz hırsların ve hayallerin sökün ettiği günlerde; ağır başlı, gerçekçi, ilkesi ve dünya barışı için sorumluluk duyan bir lider olarak dikkatleri çekti.

Sovyet nükleer silahlarının bir kısmının Kazakistan'da konuşlandırılmış olması, eski Sovyet sahasında kargaşa ve çatışmaların çıkması, yetmiş yıllık bir entegrasyonun çökmesiyle ekonomik krizin patlaması, şartları son derece ağırlaştırıyordu. Ülke içinde ve bölgede barışın bıçak sırtında durmaya çalıştığı bir dönemde, Nazarbayev, bilgisi, dirayeti ve siyasi olgunluğu ile ülkesini selamete çıkararak bir önder devlet adamı oldu. Şimdi ise, Bağımsız Kazakistan'ın ekonomik, sosyal ve siyasi problemlerinin çözümü için büyük bir gayret, inanç ve sabırla çalıştığını yakından biliyoruz. Bu kitap gösteriyor ki; Nazarbayev, idealleri olan ve

İlker TASLACIOĞLU

Ahmet Yesevi Ü. Sos. Bil. Ens. Yük. Lis.
Öğrencisi

ideallerim gerçeklerle bağdaştıran geniş ufuklu bir devlet adamı olduğu kadar, derin ve dikkatli bir gözlemcidir. Olayların kökünde yatan tarihi kültürel ve sosyal sebepleri araştıran ve tahlil eden bir insan, geleceğe ışık tutan bir fikir adamıdır. Burada anlattıkları veya anlatabildiklerinden alınacak pek çok ders ve ibret vardır.

Bunun için Nursultan Agay, zamanımızda yaşanan fakat geleceği şekillendiren olaylar ve insanlardan söz edilen bu kitabımı 'Gelecek İçin Anılar-Bolaşak Çaylı Estelik' türünde değerlendirmektedir."

Kitabın yazılma amacı ve karar anım Nazarbayev kısaca anlatmış:

"Ağustos ayında Aladağ eteklerinde gece gökyüzü hiçbir zaman kapkara görünmez; yavaş yavaş koyulaşır, derin denizyüzü gibi iyice göğeri, birden bire sayısız yıldız kıpır kıpır cilveleşmeye koyulur. Ben böyle bir manzarayı hiçbir yerde seyretmedim.

Şehir sessizdi. Sadece Cumhuriyet meydanından arada bir geçen arabaların sesi geliyordu. O gün işyerimde gece yarısına kadar oturdum. Son ayların yorgunluğu bedenimi de beynimi de yormuştu. Henüz iki saat önce biten referandumun ön sonuçlarını aldım. Anlaşılan, Kazakistan bundan sonra yeni anayasanın düzeni içinde yaşayacak...

Nedense, düşüncelerimde geçmiş olaylar dönüp duruyor. Eski yazılarımı ve ara sıra alığım notları karıştırmaya başladım. Geçip gitmiş olaylar, insanların yüzleri, heyecan dolu günler ve geceler, ayrıntılarına kadar gözümün önünde canlanıverdi.

Bizim için yolun başı gibi olan 1991 yılının olaylarını hatırladım. 1991 Ağustosunu ile 1995 Ağustosuna barış tarihinin birkaç on yılına sığmayacak olaylar sığmıştır. O sessiz gecede aklıma bir düşünce geldi; 'col cönekey ayaldama' - yol almayı bırakıp-, son yıllarda yaşadığımız dramatik anaforu gözden geçirmek ve samimiyetle eleştirmek, fena olmazdı..."

**PROF. DR. MEŞEDİHANIM
SADULLAĞIZI Nİ'MET
(Nİ'METOVA)**

Prof. Dr. Meşedihanım Sadullahgızı NİMET, 5. 01.1924 tarihinde Bakü'nün merkeze bağlı II. Zabrat köyü'nde orta halli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. İlk öğrenimini kendi köyünde, orta öğrenimini ise I. Zabrat Köyü'nde tamamlar. 1943 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Şarkşinaslık Fakültesi'nin Farsça Bölümü'ne girer. Bu bölümden 1948 yılında mezun olan Meşedihanım S. NİMET, 1949 yılında Azerbaycan İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Epigrafya Bolumü'ne asistan olarak **girer**. *Epigrafik Abidelerden Hareketle XIV-XVI. yüzyıl Şirvan Tarihinin öğrenilmesi* **adlı yüksek** lisans çalışmasıyla 1954 yılında *uzman*; *XIV-XIX. yüzyıl Epigrafik Abideleri ve Bunların Azerbaycan'ın İctimai, İktisadi ve siyasi tarihinin Öğrenilmesinde Yeri ve Önemi* **adlı çalışmasıyla** da 1968 yılında **doktor** unvanını alır. Müteakip yıllarda ciddi ve başarılı çalışmalarıyla Azerbaycan'ın ilk epigrafya doçenti ve profesörü olur.

Prof. Dr. Meşedihanım NİMET, yarım yüzyıla yaklaşan araştırma ve incelemeleri sonucunda Türk İslam yerleşim merkezlerindeki özellikle de bu gün Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan, Nahçıvan ve Ermenistan sınırları içinde kalan ata dede Oğuz topraklarındaki üç bine yakın abideyi gün ışığına çıkarır. İlim aleminin istifadesine sunulan bu abideler, Türk milletinin tarihi, askeri, siyasi, içtimai ve kültürel bir çok bilinmezini aydınlattığı gibi; Türk milletinin, Türk dünyasının ilişkide bulunduğu milletlerin, devletlerin geçmişlerine ait pek çok kıymetli bilgiyi de günümüze kadar taşır. Prof. Dr. Meşedihanım NİMET, **ait oldukları toprakların tapusu** olarak gördüğü bu abidelerin ortaya çıkarılması, korunması vb. problemlerinin halledilmesi hususunda son derece titiz davranır; büyük emek sarfeder ve bu yüzden de birçok baskıya, zulme, saldırıya maruz kalır. Çoğu zaman da muhalifleri Ermeniler ve bunların hamisi durumundaki Ruslar olur. Nitekim o, sözde ilim adamı (!) özde ise, Ermeni terör örgütlerinin ilim alanındaki sözcüsü, temsilcisi durumundaki **A.D Papazyan, A. Haçatryan, arakelyan, A. Agopyan...** gibi akademik kimlik taşıyan fanatik Ermeni komitacılarıyla yıllarca mücadele eder. **Büyük Ermenistan Kurma Emeli** peşinde koşan ve bu uğurda salya döken

Yrd. Doç. Dr. Cengiz ALYILMAZ

Atatürk Ü. Kazım Karabekir E. Fak. Türk Dili ve Ed. B. Öğretim Üyesi

Taşnakçıların maskelerini bir bir düşürür ve bunları uluslar arası arenada defalarca rezil eder.

Prof. Dr. Meşedihanım Nİ'MET, komünist baskının, zulmün doruğa ulaştığı, Türklük adına, İslam adına faaliyet gösterenlerin bir bir ortadan kaldırdığı, yok edildiği dönemlerde bile her türlü tehlikeyi göze alacak çalışmalarına hız verir. Mezar taşlarında, sandukalarda, cami, medrese, tekke, zaviye, kümbet... kitabelerinde sufizmin, tarikat temsilcilerinin izlerini, bunların bir birleriyle olan ilişkilerini araştırıp tespit eder. Bununla da Türkistan'dan Kafkasya'ya, Kafkasya'dan da Anadolu'ya / Türkiye'ye kadar uzanan ırki ve dini birlik, bütünlük ve aynılığı ortaya koymaya çalışır. Bütün bu özverili çalışmalarının yanı sıra onu halen Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Epigrafya Bölüm Başkanı; Arkeoloji ve Etnografya Bölümü İlmi Şubesi'nin, Tarih Medeniyet Abideleri'nin Korunması Cemiyeti'nin, BDT Şarkşinaslık Enstitüsü Azerbaycan Cumhuriyeti Kadınlar Şurası'nın daimi üyesi, üniversitede dersler veren, asistanlar yetiştiren hoca olarak da görürüz. Türk Lehçe ve Şiveleri'nin büyük bir bölümüyle birlikte Rusça, Farsça, Arapça, İngilizce ve Ermenice bilen Prof. Dr. Meşedihanım Nİ'MET, evli ve iki çocuk annesidir. Çocuklarından oğlu Fuat Guliyev AĞAKERİM kimya profesörü, kızı Vefa GULİYEVA ise, tarih doçentidir.

Prof. Dr. Meşedihanım Nİ'MET'in hayat hikayesine ait bu bilgilerden sonra şimdi de onun eserlerinden oluşturduğumuz bir bibliyografyayı dikkatlere sunuyoruz:

1) **XV. Esr Şirvan Tarihinin Öyrenilmesinde Derbend Kitabelerinin Ehemmiyeti** (XV. Yüzyıl Şirvan Tarihinin Öyrenilmesinde Derbend Kitabelerinin Önemi), Azerbaycan SSR EA Xeberleri, İctim. Elmler Seriyası, No: 11, s. 1, Bakü 1955.

2) **Baladaki Şirvanşahlar Sarayı Kitabelerinin Öyrenilmesi Tarihinden** (Bakü'deki Şirvanşahlar Sarayı Kitabelerinin Öyrenilmesi Üzerine), Azerbaycan SSR EA Tarih Ensütüsü Eserleri, c. XII, s. 12, Bakü 1955.

3) **1954. İl Derbend Seferi Haggında İlk Me'umat** (1954 Yılında yapılan Derbend Seferi Hakkında İlk Bilgiler), Azerbaycan SSR EA Me'ruzeleri, No: 11, c. XI, s.735 741, Bakü 1955.

4)**(RIZAYEV Niyaz ile birlikte), Nizameddin. Mescidi** (Nizameddin Camii), Azerbaycan İnceseneti, Bakü 1956.

5) **Guba, Xaçmaz ve Gusar Rayonlarının Be'zi Epigrafik Abideleri** (Guba, Xaçmaz ve Gtisar Bölgelerinin Bazı Epigrafik Abideleri), Azerbaycan Tarih Enstitüsü Eserleri, c. XIII, s. 2 5, Bakü 1953.

6) **XIV XVI. Esr Şirvan tarihinin Öyrenilmesine Dair / Epigrafik Abideler Esasında** (Epigrafik Abidelerden Hareketle XIV XVI. Yüzyıl Şirvan Tarihinin Öyrenilmesi Üzerine), ELM, s. 9, Bakü 1959.

7) **XIX. Esr İki Gence Xettatının İşi Haggında** (XDC. Yüzyılda Yaşamış Genceli İki Hattatın Sanatları Üzerine), Azerbaycan SSR EA Xeberleri İct. Elmler seriyası, No: 3, s. 5, Bakü 1959.

8) **Zagatala Rayonu, Mosul Kendindeki Camenin Kitabeleri** (Zagatala'nın Mosul Köyü'ndeki Camiinin Kitabeleri), Azerbaycan SSR EA Me'ruzeleri, No: 8, c. XV, s. 3, Bakü 1958.

9) **Şuşa Şehrindeki Camenin Kitabeleri,** (Şuşa Şehrindeki Cami'nin Kitabeleri), Azerbaycan SSR EA, Xeberleri, No: 1, İct. Elmler seriyası, s. 47 48, Bakü 1961.

10) **Nuxa Xan Gebristanlığında Mezardaşlarının Kitabeleri Haggında** (Nuxa Xan Mezarlığında Mezar Taşı Kitabeleri Üzerine), Azerbaycan SSR EA Xeberleri İct. Elmler seriyası, No: 6, s. 19 38, Bakü 1961.

11) **Azerbaycanın Cenub Rayonlarındaki Be'zi Epigrafik Abideler Haggında** (Azerbaycan'ın Güney Bölgeleri'ndeki Bazı Epigrafik Abideler Üzerine), Azerbaycan SSR EA, İct. Elmler Seriyası, No: 2, s. 17 35, Nakü 1962.

12) **Pamyatniki Şirvan'a XV. veka.** (XV. Yüzyıl Şirvan Kitabeleri), Şerg Epigrafikası, c. XV, s. 8, Moskova Leningrad 1963, (Ruşça).

13) **Azerbaycan Epigrafik Abideleri (XVII XVIII Esrler),** (XVII XVIII. Yüzyıla Ait Azerbaycan Epigrafik Abideleri), Elm, s. 10, Bakü 1963.

14) **XVI. Esr Hezre Abidelerinin Kitabeleri** (XVI. Yüzyıl Hezre Abidelerinin

Kitabeleri), Azərbaycan SSR EA Tarih Enstitüsü Eserleri, c. XVI, s. 1 5, Bakü 1963.

15) **Firman 964 / 1556 1557 gg. Şaxa Taxmaspa I v sobornoy meçeti gor. Baku** (Şah Tahmasip Fin Bakü Cami ve Məscitlərindəki Fərmanları 964 / 1556 / 1557), Tezisi dokladov MAEİA (Arkeolojik ve Epigrafik Araştırmalar Adına düzenlenen Sempozyum Materyalleri), s. 2, Bakü 1964, (Rusça).

16) **İzobrajeniya na memorialnmx pamyatnikax XVI veka sb yazannie s kultom ongonov** (XVI. Yüzyıl Hatıra Abidələrindəki Oğunlarla İlgili Kabartmalar), Tezisi dok. "Materiali sessii, posvyaşçe. İtogram arxeol. İ etnogr. İssled. 1964 g." (1964 Yılında Arkeolojik ve Etnografik Araştırmalar Adına Düzenlenen Sempozyum Materyalleri), s. 2, Bakü 1964 (Rusça)

17) **Tetbigi Senetde Gedim Dini Ayinlerde Azerbaycan Xalqının Elagedar Be'zi Motivler (XV XVI. Esr Mezardaşlarına Esasen)** (XV XVI. Yüzyıl Mezar Taşlarından Hareketle Uygulamalı Güzel Sanatlarda ve Eski Dini Törenlerde Azərbaycan Halkına Ait Bazı Motifler), Azərbaycan Xalqının Teşekkülü ve Etnogenezi probleminə Həsər Olunmuş Seminarın Materialları (Azərbaycan Halkının Yeşekkülü ve Soyu Meselesi Adına Düzenlenmiş Seminarın Materyalleri), s. 3 6, Bakü 1965.

18) **XV. Eser Şirvan Tarixine Dair Giymetli Sened** (XV. Yüzyıl Şirvan tarihine Ait Kıymetli Bir Belge), Azərbaycan SSR EA Xeberleri, Tarix, felsefe, Hüğug seriyası, No: 4, s. 63 71, Bakü 1966.

19) **Uguzskie elementi na pamyatnikax XVI veka material'noy kul'turı Azerbaydjana** (Azərbaycan'ın XVI. Yüzyıla ait Maddi medeniyet Abidələrində Oğuz İzleri), Tezisi dokl. Vsesoyuz soveşç, po etnogenezu turkmenskogo naroda (Türkmen Halkının Teşekkülü Adına Düzenlenen Umumi Sempozyumunun Bildirleri), s. 3, Aşgabad 1967, (Rusça).

20) **I. Şah Abbasın İki Fermanı** (Şah Abbas I'n İki fermanı), Şerg Epigrafikası, c. XVIII., s. 6, Moskova Leningrad 1967.

21) **Nadpis' grobnitsı " Baba Samita " (XVI) ob obşçestve " Bektaşiya " i " Baba Samit"** (Baba Samit Türbesi'nin Kitabesi; XVI.

Yüzyılda Bektaşilik ve Baba Samit Teşkilatı Üzerine), Azərbaycan SSR EA Me'ruzeleri, No: 4, c. XXIV, s. 80 84, Bakü 1968, (Rusça).

22) **Epigrafiçeskie pamyatniki i ix znaçenie v izuçenii sotsialno ekonomičeskoj istorii Azerbaydjana (XIV XIX w.)** XIV XIX. Yüzyıl Epigrafik Abideleri ve Bunların Azərbaycan'ın İçtimai İktisadi Tarihinin Öğrenilmesindeki Yeri ve Önemi), Doktora Tezi'nin Özeti, Bakü 1968, (Rusça).

23) **(İSMİZADE Ömer Ş. İle birlikte). Novie pliti s nadpis'yu i izobrajeniyami iz Bailgesri** (Bayıl Sarayı'nda Bulunmuş Kitabeli ve Tasvirli taşlar), AO 1969 godu v SSSR, (1969 Yılı'na Ait SSRİ Arkeolojik Keşifleri), s. 382 383, Moskova 1970, (Rusça).

24) **(EHMEDOV Gara M. ile birlikte) Novie dannie o gorode Şemkure** (Şemkür Hakkında Yeni Bilgiler), AO 1970 godu v SSSR, (1970 Yılı'na Ait SSRİ Arkeolojik Keşifleri), Moskova 1971, (Rusça).

25) **Azerbaycanda Kufi Kitabeler** (Azərbaycan'da Jufi Kitabeler), 1970. İl Azərbaycan'da Arkeoloji ve Etnografik Tedqiqatların Yekunlarına Həsər Olunmuş Elmi Sessiyanın materialleri (1970 yılı'nda Azərbaycan'da arkeolojik ve etnografik araştırmalar adına düzenlenmiş ilmi toplantının materyalleri), s. 2, Bakü 1971.

26) **Tarixin Daş Sehifeleri; Ermenistan SSR Erazisindeki Müselman Abideleri** (Tarihin taş sayfaları; Ermenistan SSR Topraklarındaki Müslüman Abideleri), Gobustan İncesenet Almanaxı, No: 3, s. 25 30, Bakü 1972

27) **(ABBASOV E. ile birlikte), Nadpis' meçeti Xvadja Xadji Xamza** (Hoca Hacı Hamza Camii'nin kitabesi), Arxeologičeskie Otkrıtiya v SSSR 1972 g. (1972 Yılı'na Ait SSRİ Arkeolojik Keşifleri), s. 2, Moskova 1973, (Rusça).

28) **(BUNİYATOV Ziya M. ile birlikte), Ob epigrafiçeskie Pamyatnikax Megri** (Megri'nin Epigrafik Abideleri Üzerine), 1972.il Azərbaycan'da Arkeoloji ve Etnografik Tedqiqatların Yekunlarına Həsər Olunmuş Elmi Sessiyanın Materialleri (1972 yılında Azərbaycan'da arkeolojik ve etnografik araştırmalar adına düzenlenmiş ilmi toplantının materyalleri), s. 2, Bakü, (Rusça).

29) **Şirvan Tarixine Dair Yeni Sened (XII. Esr)** (XII. Yüzyıl Şirvan Tarihine Ait Yeni Bir Belge), Azərbaycan SSR EA Məruzələri, No: 11 12, c. XXIX, s. 85 90, Bakü 1973, (Rusça).

30) **Sofi Hemid Abideleri Kompleksi** (Sufi Hamid Abideleri Kompleksi), Gobustan İncəsənət Almanaxı, Azərneşr, No: 21, s. S, Bakü 1974.

31) **İnteresı V. V. Bartol'da k epigrafıçeskim pamyatnikam Zakavkaz'ya** (Transkaikasya'daki Epigrafik Abidelere V. V. BARTOLD'un İlgisi), Tez dokl. nauçn. sessii. BÇ 1974 goda.. (1974 Yılında Yapılan BARTOLD Sempozyumu Bildirileri), s. 4, Moskova 1974, (Rusça).

32) **Epigrafikada Xettatlar** (Epigrafide Hattatlar), Gobustan İncəsənət Almanaxı, Azərneşr, No: 1, s. 6, Bakü 1975.

33) **Zengilan ve Cebrayıl Rayonlarının Yeni Epigrafik Abideleri** (Zengilan ve Cebrayıl Bölgelerinin Yeni Epigrafik Abideleri), **1976. il Azərbaycan'da Arkeoloji ve Etnografik Tədqiqatların Yekunlarına Həsər olunmuş Elmi Sessiyasının Materialləri** (1976 Yılı'nda Azərbaycan'da Arkeoloji və Etnografik Araştırmalar Adına Düzenlenmiş İلمي Toplantının Materyalleri), s. 8, Bakü 1979, (Rusça).

34) **Abşeron Üzre Epigrafik Seferin Nəticələri** (Abşeron'a Yapılan Epigrafik Seferin Sonuçları), 1976. il Azərbaycan'da Arkeoloji və Etnografik Axdanşlar (1976 Yılı'nda Azərbaycan'da Yapılan Arkeoloji və Etnografik Araştırmalar), s. 4, Bakü 1979.

35) **Paleografıçeskie osobennosti Lapidarnıx dokumentov Azerbaydjana (XI XIX w.)** (Azərbaycan'da XI XIX Yüzyıla Ait Veciz Üslup Örneklərinin Paleografik özellikləri), Tez. dokl. Vsesouzn. nauçn. Sessii. VİPIG., 11-12-9. 1977, s. 3, Bakü 1978 (Rusça).

36) **Sosyalno pravoviye termini v epigrafıçeskiy pamyatnikax Baku XI XV w.** (Baku'nun XI XV. Yüzyıla Ait Epigrafik Abidelerinde İçtimai ve Siyasi Terimler), Tez dokl. nauçn. sessii. BÇ 1977 goda. (1977 Yılında Yapılan BARTOLD Sempozyumu Bildirileri), s. 4 8, Moskova 1978, (Rusça).

37) **Merdekan Galası** (Merdekan Kalesi), Elm ve Heyat, No: 2, s. 5 8, Bakü 1978.

38) **"Piri Merdekan " Yaxud " Şeyx Tair " Türbəsi** (Piri Merdekan Yahut Şeyh Tair Türbəsi), Elm ve Heyat, No: 3, s. 4, Bakü 1979.

39) **Şemkür Minaresinin Kitabəsi** (Şemkür Minaresinin Kitabəsi), Elm ve Heyat, No: 1, s. 3, Bakü 1981.

40) **(TAHIROV A. ile birlikte), İsmayıl Bey Gutğaşəlinin Epitafiyası və Ölüm Tarixinin Dəqiqləşdirilməsi** (İsmayıl Bey Gutğaşəlinin Mezar Kitabəsi və Ölüm Tarixinin Belirlənməsi), Elm ve Heyat, No: 6, s. 4, Bakü 1979.

41) **Arabo PersoTürkoyazıçme nădpisi na territorii GCCR** (Gürcistan SSR Topraklarındaki Arapça, Farsça və Türkçə Kitabelər), Tez. Dokl. Vsesouzn. nauçn. sessii. VİPIG, s. 3, Tiflis 1979, (Rusça).

42) **İlisu Cəməsinin Kitabeləri.** (İlisu Cəməsinin Kitabeləri), Elm ve Heyat, No: 3, s. 3, Bakü 1980.

43) **Azərbaycanın Toponimikasını (Övrenmek Üçün Epigrafik Abidələr Mönbe Kimi** (Epigrafik Abidələrdən Hərəkətlə Azərbaycan Yer Adlarının Ögənilməsi) **Azərbaycan SSR Toponomikasının Öyrenilməsinə Həsər Olunmuş Elmi Konfransın Materialları** (Azərbaycan SSR Yer Adlarının Ögənilməsi Adına Düzenlenmiş Konfransın Materyalleri), s. 3, Bakü 1981.

44) **Memorial'ne pamyatniki Azerbaydjana (XII - XIX Esərler)** (XII XIX Yüzyıl Azərbaycan Hatıra Abidələri), Elm ve Heyat, 123 s., Bakü 1981, (Rusça), (Kitap),

45) **Epigrafıçeskie pamyatniki Zakavkaz'ya** (Transkafkasya'daki Epigrafik Abidələr), Tarih İnstıtüsü İلمي Arşivi, No: 6774, s. 20, Bakü 1981.

46) **Azərbaycanda Yeni Epigrafik Keşflər** (Azərbaycan'da Yeni Epigrafik Keşfləri), Arkxeologıçeskie Otkrıtiya v SSSR 1974 g. (1974 Yılı'na Ait SSRİ Arkeoloji Keşfləri), s. 2, Moskova 1975, (Rusça).

47) **Abşeronda XII XV. Esrlərə Dair**

Yeni Epigrafik Abidələr (Abşeron'da XII XV.

Yüzyıla Ait Yeni Epigrafik Abidələr),

Arxeologičeskie Otkritiya v SSSR 1977 g. (1977 Yılı'na Ait SSRI Arkeolojik Keşifleri), s. 2, Moskova 1978, (Rusça).

48) **(HEYDEROV M. ile birlikte), Nadir**

Tapıntı Azerbaycan Halkının Teşekkülüne

Dair (Nadir Buluntu Azerbaycan Halkının

Teşekkülüne Dair), Elm ve Heyat, s. 13, Bakü

1981.

49) **Piri Merdekan Haggında Yeni Me'lumat** (Piri Merdekan Hakkında Yeni Bilgiler), Arxeologičeskie Otkritiya v SSSR 1977 g. (1977 Yılı'na Ait SSRI Arkeolojik Keşifleri), s. 2, Moskova 1978, (Rusça),

50) **Bakı Tarihinin DaşŞehifelerinden I** (Bakü Tarihinin Taş Sayfalarından I), Elm ve Heyat, No: 5, s. 11 S, Bakü 1977.

51) **Bakı Tarihinin Daş Şehifelerinden II** (Bakü Tarihinin Taş sayfalarından II), Elm ve Heyat, No: 6, s. 4, Bakü 1981.

52) **Tarihin İziyle; Şeyh Heyder Türbesinin Kitabesi** (Tarihin İziyle; Şeyh Haydar Türbesi'nin Kitabesi), Elm ve Heyat, No: 3, s. 4, Bakü 1981.

53) **Religiya i gosudarstvo v Azerbaydjane** (Azerbaycan'da Din ve Devlet), Tez dokl. nauçn. sessii. BÇ 1982 goda. (1982 Yılında Yapılan BARTOLD Sempozyumu Bildirileri), s. 4, Moskova 1982, (Rusça).

54) **Voprosi izdaniya pamyatnikov kulturi Zagafgaziya na Arabo Perso Tyurkoyazıme I** (Transkafkasya'daki Arapça, Farsça ve Türkçe Kitabelerin Yayınlanması Meselesi I), Tarixşunaslıgın Aktual Problemleri Sessiyanın Tezisleri (Tarih İlminin Güncel Problemleri Sempozyumu Bildirileri), s. 4, Tiflis 1982, (Rusça).

55) **Epigrafičeskie pamyatniki Azerbaydjana o doljnosti " sadrala'zam " i " sadr " (Azerbaycan'ın Epigrafiik Abidelerinde " sadrazam " ve " sadr " Unvanları Üzerine), PPV 1974 (Doğu'nun 1974 Yılı'na Ait Yazılı Abidelerinin Materyalleri), s. 4, Moskova 1981, (Rusça).**

56) **Epigrafičeskie pamyatniki kak istoçniki XI XTX. w.** (Tarihi Belge Olarak XI

XIX. Yüzyıl Epigrafiik Abideleri), May 1983. ilde Bakı'da Keçirilen Şergşunasların Ümumittifag Konferansiyasındaki Me'ruzeler (Mayıs 1983'de Bakü'de Gerçekleştirilen Doğubilimciler Genel Toplantısında Sunulan Bildiriler), s. 5, Bakü 1983 (Rusça).

57) **(GASIMOV A. ile birlikte), Gax Rayonunun Be'zi Epigrafiik Abideleri**

Haggında, (Gax Bölgesinin Bazı Epigrafiik

Abideleri Üzerine), Azerbaycan SSR EA

Xeberleri, TFH, No: 2, s. 52 61, Bakü 1983.

58) **(GASIMOV A. ile birlikte), Balegen Rayonunun Be' zi Epigrafiik Abideleri (XVIII XIX Esrler)**, (XVIII XIX. Yüzyılda Balagen Bölgesinin Bazı Epigrafiik Abideleri), Azerbaycan'da Arxeolojik ve Etnografik Axtarışlar (Azerbaycan'da Arxeolojik ve Etnografik Araştırmalar), Bakü 1982.

59) **Gürcüstan SSR Erazisindeki Ereb Pars Türk Dilli Kitabeler** (Gürcistan SSR Topraklarındaki Arapça, Farsça ve Türkçe Kitabeler), 1981. İlin Menbeşünashg Axdarışları (1981 Yılı'nın Tarihi Kaynaklarının Araştırılması), s. 31 36, Tiflis 1984.

60) **Epigrafičeskie issledovaniya v Azerbaydjanskoy SSSR.** (Azerbaycan'da Epigrafiik Araştırmalar), Arxeologičeskie Otkritiya v SSSR 1981 g. (1981 Yılı'na Ait SSRI Arkeolojik Keşifleri), s.2, Moskova 1983, (Rusça).

61) **Yehya İbn Mehemed veya Memmedbeyli Türbesi (XIV. Esr)** (XIV. Yüzyıla Ait Yehya İbn Mehemed veya Memmedbeyli Türbesi), Elm ve heyat, No: 7, s. 3, Bakü 1982.

62) **Pamyatniki Pir Guseyna xanegaxa v**

Pir Saat çaye (Pir saat Bölgesindeki Pir Hüsyn Xanegahi Türbesinin Kitabeleri), Tez dokl. nauçn. sessii. BÇ 1984 goda. (1984 Yılında Yapılan BARTOLD Sempozyumu Bildirileri), s. 2, Moskova 1984, (Rusça).

63) **Bakı ve Abşeronda Epigrafiik**

Axtarışların Neticeleri (Bakü ve Abşeron'da Yapılan Epigrafiik Araştırmaları Sonuçları), 1979. ilde Azerbaycanda Arxeolojik ve Etnografik Axtarışlar (1979 Yılında Azerbaycan'da Yapılan

Arkeolojik ve Etnografik Araştırmalar), s. 3, Bakü 1984.

64)Voprosı izdaniya pamyatnikov kultun Zagafgaziya na Arabo Perso Tyurkoyazıçne II (Transkafkasya'daki Arapça, Farsça ve Türkçe Kitabeler Külliyyatının Yayınlanması Meselesi II), 1982. İlnn Menbeşunaslıg Axdanşlan (1982 Yılıın Tarihi Kaynaklarının Araştırılması) s. 5, Tiflis 1985, (Rusça).

65)Azerbaycan Epigrafik Abidelerinin Tedgigi (Azerbaycan Epigrafik Abidelerinin İncelenmesi), Arxeologičeskie Otkntiya v SSSR 1983 g. (1983 Yılı'na Ait SSRI Arkeolojik Keşifleri), s. 2, Moskova 1985, (Rusça).

66)Bir Daha Zengezurun Urud Abideleri Haggında (Bir Kez Daha Zengezur'un Urud Abideleri Üzerine), Azerbaycan SSR EA Xeberleri, No: 3, s. 4, Bakü 1985.

Ekleme: Bu makale tarafımızdan Türkiye Türkçe' sine aktarılıp yayımlanmıştır, bk. **Prof. Dr. Meşedlhanım NI'MET, Ermeni İlim Adamları (!) na Cevap II: Bir Kez Daha Zengezur'un Urud Abideleri Üzerine**, Türk Yurdu, Şubat 1995, c. 15, sayı: 90 (436), s. 19 22, Ankara 1995.

67) Be'zi Epigrafik Abidelerin Tehrif Olunması Haggında (Bazı Epigrafik Abidelerin Tahrif Edilmesi Üzerine), Azerbaycan SSR EA Xeberler, No: 2, Bakü 1985.

68)Epigrafıçeskie pamyatniki Azerbaydjana (Azerbaycan'ın Epigrafik Abidelerinden), Bakü Moskova 1955, (Rusça.).

69) Xaraba Gilandan Gec Üzerinde Kitabeler (Gilan Kalıntıları Arasında Kil Alçı Karışımı Sıvalar Üzerine Yazılmış Kitabeler), 1985. ilde Azerbaycanda Arxeolojik ve Etnografik Axtanşlar (1985 Yılıında Azerbaycan'da Yapılan Arkeolojik ve Etnografik Araştırmalar), s 121 122, Bakü 1986.

70)Epigrafıçeskie pamyatniki Şeki Zakatalskoy zom kak istoriçeskie pervoistoçniki stranı (Ülke Tarihinin Öğrenilmesinde Kaynak Olarak Şeki Zagatala Bölgesindeki Epigrafik Abideler), Menbeşunaslıgda Aktual Problemler Sessiyasının

Me'ruzeleri (Tarihi Kaynakların Araştırılması İliminin Güncel Problemleri Konulu Sempozyum Bildirileri), s. 2, Baranı 1985, (Rusça).

'71)Naxvuvan MR Yeni Kitabeler (Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nde Yeni Kitabeler) Tez dokl. nauçn. sessii. BÇ 1987 goda. (1987 Yılıında Yapılan BARTOLD Sempozyumu Bildirileri), s. 4, Moskova 1987, (Rusça).

72) Esrlerin Daş Yaddaşı (Yüzyılların Taş Hafızaları), Işık, 64 s., Bakü 1987, (Kitap).

73) Epigrafik Abideler Tarihi Menbe Kimi (Tarihi Belge Olarak Epigrafik Abideler), Sovyet Doğubilimciliğinin Materyalleri; Problemler ve Çözüm Yolları, Elm, s. 102 - 109, Moskova 1988.

74)Naxcıvan MSR Epigrafik Abideler (Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nde Epigrafik Abideler), Böyük Oktyabr ve Azerbaycan'da arxeol.ve etnog. elminin inkişafı konferansının materialları (Büyük Ekim Devrimi ve Azerbaycan'da Arkeoloji ve Etnografya İliminin Gelişimi Konulu Konferansın Materyalleri), s. 2, Bakü 1988.

75) Azerbaycan SSR Gax Rayonundan Yeni Epigrafik Abideler (Azerbaycan'ın Gah Bölgesi'nden Yeni Epigrafik Abideler), Tarihi menbelerin öyrenilmesinin neşrinin aktual problemleri ümumittifag sessiyasının tezisleri (Tarihi Kaynakların Araştırılması / Öğrenilmesi ve Yayınlanması İle İlgili Güncel Problemler Konulu Umumi Sempozyumun Bildirileri) 18 20 Ekim 1988, s. 2, Kutaisi 1988.

76) A. A. Xaçatryanın " Ermenistanın Ereb Kitabeleri VIII XVI Esr " Kitabına Re'y (A. A. XAÇATRYAN'ın " Ermenistan'ın Arap Harfli Kitabeleri VIII XVI. Yüzyıl (Erivan 1987)" Adlı Kitabına Rapor), Azerbaycan SSR Xeberleri TFH, No: 3, Bakü 1988.

Ekleme: Bu makale tarafımızdan Türkiye Türkçe' sine aktarılıp yayımlanmıştır, bk. **Prof. Dr. Meşedihannım Ni'MET, Ermeni İlim Adamları (!)na. Cevap I: A. A. XAÇATRYAN'ın Ermenistan'ın Arap Harfli Kitabeleri VIII XVI. Yüzyıl (Erivan 1987)**

"**Adli Eseri Üzerine**, Türk Yurdu, Kasım 1994, c. 14, sayı: 87, (433), s. 32 38, Ankara 1994.

77) **İzimizi İtirmeyek** (İzimizi Kaybetmeyelim), Elm ve Heyat, No: 8, Bakü 1988.

78) **Gutgaşen Rayonu Epigrafik Abideleri** (Gutgaşen Bölgesinin Epigrafik Abideleri), Elm ve Heyat, No: 9, Bakü 1988.

79) **(BUNİYATOV Z. M. ile birlikte) Daşlar Danışır / E. Şixsaidovun " Dağıstanın Epigrafik Abideleri Kitabına Re'y** (Taşlar Konuşuyor / E. ŞİHSAİDOV un Dağıstan'ın Epigrafik Abideleri Adlı Kitabına Rapor), Sovyet Dağıstan'ı, No: 1, Mahaçkala 1987.

80) **XII XIV. Esr Herbi Vezifeli Şehslər Həgında Bakının Epigrafik Abideleri** (XII XIV. Yüzyılda Askeri Şahıslara Ait Bakü'nun Epigrafik Kitabeleri), Bakı ve Abşeron Tarixinden sehifeler Meruzelerin Tezisleri (Bakü ve Abşeron Tarihinden Sayfalar Adlı Konferansın Bildirileri), s. 19 -21, Bakü 1990.

81)**Epigrafik Abidelerde Şehir İdaresi İle Elageder İstilahlar.** (Epigrafik Abidelerde Şehir Yönetimiyle İlgili Terimler), Orta Asya'nın Son Feodal Şehri, s. 182 187, Taşkent 1990.

82) **Aza Kendi Azad Şeheri Həgında** (Aza köyü Aza şehri Üzerine), Elm ve Heyat, No: 2, s. 13,*Bakü 1990.

83) **İslam İdeyaları İle Bağlı Yaranmış Merkezler** (İslami Görüş Çerçevesinde Meydana Gelmiş Merkezler), Elm ve Heyat, No: 4, s. 1 -3, Bakü 1990.

84) **Sufizmin Nahçıvanda Olmuş Merkezleri** (Sufizmin Nahçıvan'daki Merkezleri), Elm ve Heyat, No: 5, s. 17 -18, Bakü 1.990.

85) **Mehemmed ve Emircan Mescidlerinin Kitabeleri** (Mehemmed ve Emircan Camilerinin Kitabeleri), Elm ve Heyat, No: 6, s. 6 - 9, Bakü 1990.

86) **Şehid Türk Zabitanın Gebri Ziyaretgahdır** (Şehit Türk Subayının Mezarı Ziyaretgahdır), Elm ve Heyat, No:3, s. 11 , Bakü 19*91.

Ekleme: Bu makale tarafımızdan Türkiye Türkçe'sine aktarılıp yayımlanmıştır, *bk. Prof. Dr. Meşedihanım Nİ'MET, Şehit Türk Subayının Mezar Ziyaretgahı*, Mina, Nisan 1992, sayı 26, s. 36 - 39 Erzurum 1992.

87) **Sıx Baba Piri** (Şıx Baba Piri), Elm ve Heyat, No: 7, s. 8 9, Bakü 1991.

88) **Sederek Mescidi** (Sederek Camii), Elm ve Heyat, No: 11 12, s. 19 20, Bakü 1991.

89)**Korpus Epigrafıçeskix Pamyatnikov Azerbaydjana Arabo Perso Tyurkoyazıçne nadpisi Baku i Apşeronu XI naçala XX veka. I** (Azerbaycan'ın Epigrafik Abideleri Külliyyatı I Bakü ve Abşeron'daki XI XIX. Yüzyıla Ait Arapça, Farsça ve Türkçe Kitabeler), Elm, Bakü 1991, 416 s. (kuşça), (Kitap).

90)**XII XTV. Esrlərde Azerbaycanda " Gediriyyə "Cemiyyətinin Merkezi** (XIII XIV. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Kadiriyyə Tarikati' nin Merkezi), Şergşünasların IV. ümumittifag konferansının tezisleri (IV. Doğubilimciler Konferansı Bildirileri), Mahaçkala 1991.

91) **Gence Camesi** (Gence Camii), Elm ve Heyat, No: 1 3, s. 15 17, Bakü 1992.

92) **Cavad Xanın Abidesi** (Cavat Xan Abidesi), Elm ve Heyat, No: 4 6, Bakü 1992.

93)**Azerbaycanda Tapduk Baba ve Yunis Emre' nin Mezarları** (Azerbaycan-da Tapduk Baba ve Yunus Emre' nin Mezarları), Elm ve Heyat, No: 9, s. 6 9, Bakü 1991.

Ekleme: Bu makale tarafımızdan Türkiye Türkçe'sine aktarılıp yayımlanmıştır. *bk. Prof. Dr. Meşedihanım Nİ'MET, Azerbaycan'da Tapduk Baba ve Yunus Emre' nin Mezarları*, Türk Yurdu, c. 12. Temmuz 1992, sayı: 59, s. 36 -39, Ankara 1992.

94) **Ekere Çayı Hövzesindeki Türbelerin Me'marlıg Mektebinin Esasını Goymuş Me'mar Həgında** (Ekere Irmağı Havzası'ndaki Türbelerin Mimari Mektebinin Kurucusu Olan Mimar Hakkında), Yaxın ve orta şerg me'marlıgı ve incesenetine hesr olunmuş beynelxalg konfransın me'ruzeleri (Yakın ve orta Doğu Mimarisi ve güzel Sanatları Adına Düzenlenen

Uluslararası Konferansın Bildirileri), c. 2, s. 291-295, Bakü 1992.

95) Azerbaycanda Pirlər (Azerbaycan'da Pirlər), Bakü 1992, 115 s., (Kitap).

96) Epigrafiçeskie Pamyatniki Azerbaydjana Epxi Nizami (Azerbaycan'ın Nizami Devri Epigrafiç Abideleri), **Bakü 1991, 44 s.**, (Rusça), (Kitap).

97) Epigrafiçeskie Pamyatniki Gyandji (Gence'nin Epigrafiç Abideleri), Bakü 1991, 20 s. (Rusça), (Kitap).

98) Korpus Epigrafiçeskix Pamyatnikov Azerbaydjana Arabo Perso Tyurkoyaziçne nadpisi Şeki i Zagatala XIV naçala XX veka. II (Azerbaycan'ın Epigrafiç Abideleri Külliyyatı II Şeki ve Zagatala'daki XIV XX. Yüzyıla Ait Arapça, Farsça ve Türkçe Kitabeler), (Rusça), (Kitap), (Yayımlanmak üzeredir).

99) Garabağın Epigrafiç Abideleri (Karabağ'ın Epigrafiç Abideleri), Garabağ, (Yayımlanmak üzeredir.)

KLASİK TÜRK EBİYATI'NDA "LÂLE"-II

I- Lâle - Jâle (Şebnem, Çiğ tanesi)¹

Münasebeti

Lâle şekil itibariyle kadehe benzetilir. Bâkî lâlenin iç yapraklarında bulunan jâleleri paraya benzeterek, lâlenin "çemen bezminde" gonca gibi altınlarını toplayıp saklamadığını onları açıkça kadehe koyduğunu söyler:

*Jâle nakdin kadehe koydu çemen bezminde
Cem' idüp saklamadı gonca gibi zer lâle*

Nef î ise lâleyi kâseye benzeterek, lâlenin içinin, gümüşe benzettiği şebnem ile olduğunu ifade eder:

*Kîse-i gonca nice pür-zer ise feyzinden
Kâse-i lâle de bi-şebnem olurdu pür-sîm*

Her ne kadar lâle kelimesi noktasız harflerle yazılsa da jâle onun yapraklarını tezyin eder:

*Müzeyyen eyledi evrâk-ı lâleyi şeb-nem
Hurûf-ı lâlede olmaz egerçi nokta revâ
Fuzûlî*

Lâle, jâlelerle dolduğu zaman 'işret ü ayş' etmenin sebebi oluşur:

*Güldü gül açıldı nergis lâle dolu jaleden
Ey hoş ol kim işret ü ayş etmege esbâbı var
Fuzûlî*

Bâkî, kanlı kadehe benzettiği lâlelerin, jâleleri kara bağrılarına basarak kederlerini atıp zevk u safaya başladıklarını belirtir¹¹:

*Gülşende basdı jâleleri kara bagrına
İrdi safâya lâle-i hûnîn piyâleler*

Sun'î ise, damla damla akan göz yaşım jalelere benzeterek, onların lâleleri çiğ taneleriyle doldurduğunu söyler:

*Döktü ol gonca gül üzre nergisinden jâleler
Dâne dâne eşkten pür jâle oldu lâleler*

Jâle damlalarıyla dolu olan lâle-i hamrâ, 'dürr ü gevher'le dolu olan mercân kâseye benzer:

*Katre-i jâleyle şekl-i lâle-i hamrâyı gör
Dürr ü gevherden pür olmuş kâse-i mercânidür
Ahmed Paşa*

Ahmet KARTAL

*Kırıkkale Ü., Fen-Ed. Fak., Türk Dili ve Ed. B.
Arş. Görevlisi*

Şeyhî ise, lâlenin la'l renkli dudağındaki jaleleri dış olarak tasavvur ediyor:

*Kan ile doldu dil-i gonce leb-â-leb kim niçin
Lâlenin la'lin lebinde jâleler dendâmdır*

*Zihî sabâ ki bakarken göziün dikip nergis
Katında lâle lebin urdu jâle dendâmı
Şeyhî*

Sevgilinin inci dişlerinin âşığı'n kanlı gözündeki hayali, lâle-i sırâba düşen jâleyi andırır:

*Jâlelerdir lâle-i sırâba düşmüş guyyâ
Dürr-i dendânın hayâlî çeşm-i pür-hûnâbda
Bâkî*

Sevgilinin dudakları arasından inci dişlerini gören, sanki onların lâlenin üzerine dizilmiş jâleler olduğunu söyler:

*Lebünde dürr-i dendânun gören dir
Düzilmiş gûyiyâ lâle(e) üzre jâle
Âhî*

Lâle, bağ topluluğunda keseye benzeyen içerisindeki 'jâle beyza'ⁱⁱⁱları'mı sanki bir hokkabaz gibi yok eder:

*Bir kîse içre lâle bugün bezm-i bâğda Gayb
itti jâle beyzaların hokkâbâz vâre Bâkî*

Bâkî şu beytinde ise lâleyi sapan benzettirirken üzerindeki çiğ tanelerini de sapan taşına benzetir:

*Sahn-ı çemende şöyle kırıldı züccâc-ı yah
Seng-i felahan urdu meger ana lâleler*

Nâmî, jalenin lâlenin gökten inmiş kulu olduğunu söyler:

*Gökden inmiş kuludur lâle-i bâgun jâle
Gökde isterken am yerde bulubdur lâle*

Sevgilinin gül-gün kabâsı sanki bir lâle, latif cismi ise 'lâle-i hamrâ'daki jâledir:

*Gül-gün kabâsı ol sanemin sanki lâledir
Cism-i lâtfî lâle-i hamrâda jâledir
Bâkî*

Lâle, gülbahçesinin toprağını Bedehşan madenine^{iv} çevirirken jâle de bütün kenarlarını Aden denizinin^v sahiline döndürür:

*Jâle kıldı her kenârı sâhil-i bahr-i Aden
Lâle hâk-i gülşeni kân-ı Bedahşân eyledi
Bâkî*

Nasıl ki göz yaşı ateş ocağı gibi olan kalbi teskin etmezse lâlenin gönlündeki ciğer yarasını da jâle söndürmez:

*Sirişk-i dîde âteş-dân-ı kalbi eylemez teskin
Söyinmez jâlelerle lâlenün dâğ-ı ciğer-sûzı
Ömrî*

İ. Lâlenin İçersinde Bulunan Siyahlık

Lâlenin içersinde bulunan siyahlık şu unsurlara benzetilmiştir:

İa. Misk

Lâlenin içersinde bulunan siyahlık miske benzetilir. Sevgilinin beninin hasretiyle lâlenin içersinde bulunan 'dâğ' misk kokulu olur:

*Dem mi var kim zahm-ı gül derdinle hûnî olmaya
Hasret-i hâlinle dâğ-ı lâle müşkîn olmaya Nedim*

Hayâlî Bey lâlenin Hutun^{vi} miskini kırmızı vâlâyâ sardığını söylerken Riyâzî de kırmızı bir keseye gizlediğini ifade eder:

*Gülzârda arûs-ı güle lâle goncası
Vâlâ-yı ala sarılı misk-i Hutun çeker^{vii}
Hayâlî Bey*

*Gerden-âvîz olmagiçün nev-arûs-ı goncaya
Lâle müşgün kîse-i âl içre pinhân eyledi^{viii}
Riyâzî*

Necâtî Beğ, çimenliğin ortasında görünen şeyin lâle mi yoksa kanlara boyanarak yatan tatar miski mi diye sorar:

*Sahn-ı çemende lâle midir görünen yâhod
Kanlara boyanı mı yatur nâfe-i tâtâr^{ix}*

Riyâzî, lâlenin bahçede kırmızı vâlâyâ sardığı nâfesini satan bir attâra bezetir:

Al vâlâyâ sarar nâfesini lâle meger

Çarsû-yı çemen içinde oluptur attâr^x
Riyâzî

1b. Tutulmuş Ay

Zâtî, semâyı duhânî lâleye teşbih ederken 'mâh-ı bedr-i münhasif (: tutulmuş ay)'i de lâlenin içindeki siyahlığa benzetir:

Âsumân sahrâ-yı mihrinde duhânî lâleler
Mâh-ı bedr-i münhasif anun içinde dâğıdır

1c. Gözbebeği

Lâle, şeklinden ve kırmızı renginden dolayı kanlı göze benzetilir. İçersindeki siyahlık ise "merdümek"e yani gözbebeğine teşbih edilir:

Tag taş fırkatde kan aklamaga feryâd içim
Lâle hûnün-çesm olur dâğ-ı siyâhı merdümek
Âhî

Lâlelerin servi boylu sevgilinin yollarını gözlemekten gözlerine kara su inmiştir:

Ol boyu servin Hâyâlî gözlemekden yolların
Lâle-i sahrâların indi gözüne icara su
Hayâlî Bey

1d. Hâl (:Ben)

Zâtî, lâlenin ortasındaki siyahlığı sevgilinin yanağındaki siyah bene benzetir:

Ol lâlenün olur içinde dâğı hâl-i siyeh Güliüp
yanagı çukurlansa lâle olsa gerek

1e. Kuş Yuvası

Yaprağı dökülen lalenin ortasındaki siyahlık kuş yuvasına benzetilir:

Kays-ı bürehne serde olan âşiyân ile Bir
lâledür ki bergi dökülmüş hazân ile
Riyâzî

1f. Yara

Lâlenin ortasında bulunan siyahlık 'dâğ' a yani yanık yarasına benzetilir. Bu yaranın sebebi ise sevgilinin yanağıdır:

Uruptur lâleye mihr-i ruhın dâğ
idiüpdür sümbüllü zülfin perişân
Bâkî

Zaten lâle sevgilinin o gül yanağının hasretiyle yanıp tutuşmasaydı ortasındaki o yara olmayacaktı:

Gül ruhlarına lâle eger olmasa hasret
Bagrında onun neyler idi dâğ-ı muhabbet
Sunî Bey

Lâlenin ortasında bulunan yaranın bir diğer sebebi ise sevgilinin yanağında bulunan benidir:

Zülf-i tarrârın hamından sümbülün boynunda bâğ
Hâl-i ruhsârın gamından lâlenin bagrında dâğ
Necâti Beğ

Hâlin ey gül yüzlü korniş lâlenin bagrında dâğ
Haddin uyarılmış şeb-i ıyd içre bir simin çerâğ
Ahmed Paşa

Bâğ-ı dehri zeyn iden cânâ cemâlündür seniün
Lâleye dâğ uran rûyunda hâlündür seniün İlmî

Bâkî ise lâlenin gönlündeki bu yaranın sebebim 'hararete' bağlamıştır:

Harâretten dilinde lâlenin dâğ
Hacâletten yüzünde güllerin hay
Bâkî

Lâlenin değerini artıran da sinesindeki bu yaradır:

Sinesinde dâğdır mergüb eden her lâleyi
Eylemez hârun cefâsından çemende âr gül
Hayâlî Bey

Lâlenin bağrında taşıdığı o yara, bir güzele vurulduğunun da belirtisidir:

Urulmuş gibi lâle yine bir şûha derûnunda
O dâğ-ı dag-ber-dâğı delil-i şübhe fersâdır
Sâlim

Çünkü lâle o sevda yarasıyla yanıp tutuşmaktadır:

Dâğ-ı sevdân ile yanıp tutuşur her lâle
Zülfünüün bağlamalı gök delisi her sümbül
Riyâzî

Bu yanıp tutuşma neticesinde ise kendi varlığım mahveder:

*Lâleler mahv-ı vücûd etdi kederden dâğ ile
Olalı her bir giyeh gülzâra şekl-i yâsemîn
Sâlim*

Lâle hasret yarasıyla yanıp tutuşurken bütün kederinden kurtulmak için içki içer:

*Lâle dâğ-ı hasret ile sîne-sûz iken bu dem Bir
kadeh mey elde ser-hoş ragm eder âlâmına
Sâlim

Fuzûlî ise şu beytinde lâlenin sonbahar yağmasının herşeyi birbirine karıştırmasına tedbir olarak renkli eşyasını ortasındaki siyahlığa yani dağ içine gizlediğini söyler*¹:

*Eylemiş tedbîr teşvîş-i hazân târâcına Lâle
rengin rahtın dâğ içre pinhân eylemiş Fuzûlî*

Lâlenin Renk Ve Şekil Bakımından Klâsik Şiire Yansıması

Makalemizin birinci kısmında belirttiğimiz gibi lâle, diğer çiçekler gibi pek çok şaire farklı ilhamlar vermiş, onlara farklı suretlerde arz-ı endam etmiştir. Her şair laleye farklı bir gözle bakmış ve dolayısıyla onda -renk ve şekil yönünden- farklı şeyler görmüştür. İşte bu görüntüler de şiirlerine *teşbih* ve *mecaz* olarak yansımıştır. Biz şimdi lâlenin klâsik şiirde renk ve şekil yönünden işlenişini belirtmeye çalışacağız.

A-Lâle-Sevgili

Muhibbî şu beytinde lâleyi, "hübân-ı firenk (Hiristiyan güzelleri)" ile "büt-i tersâ (Hiristiyan pıtu)"ya benzetmiştir.

*Kırmızı pûş o lebi almış ele la 7 kadeh
Sanki **hübân-ı firenk**dür **büt-i tersâ** lâle
Muhibbî*

Bâkî ise, sevgilinin gül-gün kabâsını kırmızı renkli lâleye benzetirken beyaz tenini ise jâleye teşbih etmiştir:

*Gülgün liabâst ol sanemin sanki lâledir
Cism-i lâtifî lâle-i hamrâda jaledir Bâkî*

Aa- Lâle-Sevgilinin Yüzü:

Sevgilinin yüzü renginden dolayı lâleye teşbih edilir. Yüz ve lâle arasındaki münasebet şu bileşik isimlerle ve tamlamalarla ifade edilmiştir:

Lâle-çihre:

*Key yaraşır bezmde mînâ ile gül-gün şarâb
Güyyâ bir **lâle-çihre** câme-i mâyn giyer
Hayâlî Bey*

Lâle-rû:

*Cemâlin aksinin nakşı gözümde şöyle rezm oldu
Bütün hep **lâle-rû** güldür gözümün yaşı renginden
Şeyhî*

Lâle yüz:

*Salarsa sünbülün **lâle** yüzün üzren'ola sâye
Yaraştır sâyebân olsa per-i tâvusdan âya
Şemsî*

Lâle yüzlü:

*Gül-gün ayagı al ele ey **lâle yüzlü** hey Kim
tuta bâğ-ı hüsnünü tâze nesîm-i mey Ahmed
Paşa*

Rûy-ı lâle-renk:

*An ol günü ki âhir olup nev-bahâr-ı ömr Berk-
i hazâna dönse gerek **rûy-ı lâle-renk** Bâkî*

Şu beyitte ise, sevgilinin yüz güzelliği lâle bahçesine teşbih edilmiştir:

*Aceb mi bâğ kenârında dursa lâle hacil Ki
lâle-zâr-ı cemâlinde hâr u zârındır Ahmed
Paşa*

Bazen "lâle-çihre"nin çoğulunun da kullanıldığı görülmektedir:

Lâle-çihreler^{xii}:

*Güller çemende şive ile burtarır yüzün
Güvâ ki **lâle-çihreler** içer şarâb-ı nâz
Necâtî Beğ*

Klâsik şiirde sevgilinin yüz güzelliği lâleden daha üstündür. Nitekim Ahmed-i Dâî şu beytinde sevgilinin yüzünün güzelliği karşısında lâlenin gönlünün yaralar içinde kaldığını söyler:

*Boyundan serv utanmış bâğ içinde
Yüzünden lâle kalmış dâğ içinde*

Ab- Lâle-Sevgilinin Yanağı:

Sevgilinin yanağı da renginden dolayı kırmızı lâleye benzetilmiştir. Yanak ile lâle arasındaki münasebetler de şu bileşik isimlerle ve tamlamalarla ifade edilmiştir:

Hadd-i lâle-gûn:

*Dîvâneyim görelden sen hadd-i lâle-gûnı
Artar bahârî görse şeydâların cünûnı
Emrî*

Hadd-i lâle-reng:

*Nağş-ı hadd-i lâle-reng ol ârız-ı pakîzede
Berg-i güldür gûyyâ âb-ı zülâl üstündedir
Bâkî*

Lâle-'arız:

*Gonce femî benefşe hatı lâle-'arız
Var didüğün meger ki o sîmîn-beden midür
Muhibbi*

Lâle-had:

*Ben o lâle-had periden Sâlimâ bir vech ile Gül-
şen-i âlemde bûy-ı vuslat ümmîd eylemem Sâlim*

Lâle-'izâr:

*Sen ne gül-şen gülüsün kim bu gün ey lâle-'izâr
Alemin bülbül-i gûyâları hâmûşundur Hayâlî Bey*

Lâle-ruh:

*Hâr-ı gamdan cân veren bülbüllere ey lâle-ruh
Yaraşır olsa kefen berg-i gül-i sîrâbdan Usûlî*

Lâle-ruhsâr:

*Nedîm reng-i bahârân o lâle-ruhsârın
Zamân-ı şermd e bir katre-i çekîdesidir
Nedîm*

Lâle yanak:

*Lâle yanagın gonce lebin yâdına her dem
Doldu gözüümün câmina hûn-ı ciğer ey dost
Şeyhî*

Lâle-gûn ruhsâr:

*Lâle-gûn ruhsârını yâd edüben kan aglasam
Bûstân-ı dîde ol dem verd-i ahmerden dolar
Ahmed Paşa*

Ruhsâr-ı gül ü lâle:

*Reng-i ruhsâr-ı gül ü lâlesi bir mertebe kim
Medhini fikr edenin olur edâsı rengîn
Nefî*

Yanağı lâle-i bâg-ı letâfet:

*Yanağı lâle-i bâg-ı letâfet
İzârı verd-i gül-zâr-ı tarâvet
Hümâmî*

Bazen de "lâle-had" ve "lâle-ruh" bileşik isimlerinin çoğullarının da kullanıldığını görüyoruz:

Lâle-hadler^{xiii}:

*Lâle-hadler yine gül-şende neler etmediler
Servi yürütmediler goncayı söyletmediler
NecâtîBeğ*

*Lâle-hadler hasretinden dâg yakdum şol kadar
Sînemi her kim görürse benzedür gül kanına
Muhibbi*

Lâle-ruhlar^{xiv}:

*Lâle-ruhlar gösümüün çâkine kılmaşlar nazar
Hiç bir rahm eylemezler dâg-ı hicrânım görüp
Fuzûlî*

Lâle-ruhân^{xv}:

*Gül-gûn kabâ-yı lâle-ruhân kûteh olmasa
Kadd-ı cemâle hil 'at-ı ân kûteh olmasa
Nâ'îlî*

Bâkî, sâkîye gül renkli şarabın kadehinin gül rengini sevgilinin iki yanağına sürmesini ister. Çünkü o zaman sevgilinin iki yanağı kızaracak yani lâle gibi kırmızı olacaktır:

*Sâkiyâ gülgüne-i câm-ı mey-i gül-gûnu sür
Lâle-reng olsun kızarsun ol iki ruhsâreler
Bâkî*

Sevgilinin yanağının şu beyitte ise lâle bahçesine benzetildiği görülmektedir:

*Dün bâga çıktı ol yanağı lâle-zâr serv
Dik durdu geldi bir ayak üzre hezâr serv
Necâtî Beğ*

Şafak da renginden dolayı sevgilinin lâle renkli yanağına benzer:

*Ol ruh-ı lâle-gûn şafak hâl u hatun şeb-i tarâb Sun
lebiüni ki bâdeniün vaktidür ibtidâ-yı şeb
Ganizâde Nâdiri*

Riyâzî, sevgilinin yüzünde bulunan yarayı, renginden dolayı ilkbaharda açmış olan lâleye benzetir:

*Sen sanma yaradur açılan riyy-ı yârde
Bir lâledür açıldı meger nev-bahârda*

Zâtî ise, sevgilinin gülmesiyle çukurlanan yanağındaki gamzeyi şekil itibariyle lâleye teşbih ederken gamzenin içinde bulunan benini de lâlenin ortasındaki siyahlığa benzetir:

*Ol lâlemin olur içinde dâğı hâl-i siyeh Gülüp
yanığı çukurlansa lâle olsa gerek*

Muhibbi, sevgilinin yanağının rengi mi yoksa lâle mi üstün diye sorar:

*Leb-i dilber mi yegdür yâ piyâle Yanığı rengi mi yeg
yohsa lâle Ahmed Paşa ise lâlenin rengini sevgilinin
yanağından aldığı şü beytiyle ifade etmiştir:*

*Çemende reng veren lâleye yanığıdır
Dilinde dâğ koyan âteş-i izârındır*

Bundan dolayıdır ki, sevgilinin yanağı 'lâlenin çehresini hâk', 'kendini de yok' eder:

*Lâlenin çehresini gül yanığın hâk eyler
Goncanın zehresini la 'l-i lebin çâk eyler
Şeyhî*

*Lâle hâk etti yüzün gül yanığın reşkinden
Gonca çâk etti kabâ la 'l-i dür-efsânın için
Şeyhî*

*Haddin katında yele varır lâleyile gül
Kaddin katında serv ü çenâr olur iki kat
Şeyhî*

Hatta lâlenin boynu, sevgilinin yanağın karşısında dâima eğridir:

*Nitekim haddine her dem çemende ragm eder lâle
Müsemmen dişine her dem sadeftre reşk eder lü 'lü
Şeyhî*

Sevgili seyrân ederken lâlenin açılarak ona yol vermesi istenir:

*Gelir ol serv-i sehî ey gül ü lâle açılın V'ey
meh ü mihr çkın kudrete nezzâre tek Fuzûlî*

Lâle, sevgilinin yanağını kışkandığı için hem mahcup hem de "pâ der-gil^{XVI}" dir:

*Hadiünden lâle-i hamrâ hacîl berg-i gül-i ter hem
Kadiünden şâh-ı tûbâ münfa'îl serv ü sanavber kim
Sehâbî*

*Lâle reşk-i ruh-i gül-gûnun ile pâ der-gil
Gam-ı zülfinle perîşân ü mükedder sümbül
Bâkî*

Jâle, sevgilinin yanağına öyküneceğini umarak lâleye üşüşerek onu süsleyip bezemiştir¹¹¹:

*Lâleyi jâle üşüp hayli tonatdı bu gice
Öykünürsen diyü haddine gül-i ra 'nâmın
Fedâyî*

Lâle, sevgilinin yanağına 'edebîlik edip öykündüğü için utancından kıpkızıl olup yere geçmiştir':

*Bî-edebîlik eyleyüb öykündüğü için haddüne
Kıpkızıl oldu utandı yire geçti lâleler Zâtî*

Ahmed Paşa ise esasında sevgilinin yanağına öykünenin nesrin olduğunu, bühtan edilerek haksız yere miskin lâlenin gönülünün yakıldığını şu şekilde dile getirmiştir:

*Öykünen ruhsâtına nesrîn idi bühtân edip
Lâle miskinün tutup nâ-hak çenânın yaktılar*

Lâle, sevgilinin yanağının derdiyle başı açık deli olmuş ve beline yaprak bağlamıştır:

*Ruhinin lâle baş açık delüsü
Hâli sevdâsı var dimâğında
Bâkî*

*Hasret-i verd-i ruhunla lâle-i nu 'mâmı gör
Baş açık abdal olup beline yaprak bağlanır
Harimî (Şehzâde Korkut)*

Sevgilinin yanağı yüzünden başı açık kıpkızıl deli olan lâlenin dimâğı ise sevgilinin beninin sevdâsı yüzünden darmadağındır:

*Lâle çemende başı açık kıbkızıl deli
Sevdâ-yi hâl-iyâr ile muhtel dimağı var
Bâkî*

Sevgilinin yanağı için deli olan lâle,
sevgilinin beninin hasretiyle dağa düşer:

*Ser-i zülfünle zencîrin sürer dîvânedir sünbül
Gam-ı hâlinle yanıp lâleler kühsâre düşmüştür
Bâkî*

Zaten lâle, ciğerini sevgilinin gülen yüzü
için yakmıştır:

*Lâle yaktı ciğerini gül-i handânın için
Servler kesti kolun kadd-i hurâmânın için
Necâtî Beğ*

Sevgilinin yanağının ateşi ise lâlenin
gönlüne 'dâg' koymuştur:

*Çemende reng veren lâleye yanagındır
Dilinde dâg koyan âteş-i izârındır
Ahmed Paşa*

Eğer lâle, sevgilinin güle benzeyen
yanağının verdiği hasretle yanıp tutuşmasaydı
onun gönlünde 'sevgi yarası' yer etmezdi:

*Gül ruhlarına lâle eger olmasa hasret
Bagramda anun n 'eyler idi dâg-ı mahabbet
Sun'î Beg*

Zaten lâle, güzelin yanağını kiskandığı için
'dağ-dâr (yaralı)' dır:

*Kakülün sünbül görüp kendim perîşân eylemiş
Lâleler reşk-i ruhunla dağ-dâr olmuş yine
Rüşdî*

Gül ile lâle birbirleriyle 'işve-sâz'dır:

*Gül ü lâle birbirine işve-sâz
Hezâr ile kumrî hem-âvâz-ı râz
Nedîm*

Fakat lâle, devamlı gül bahçesinde sevgilinin
yanağının lutfundan bahsetmekle gülü güle
düşürür:

*Yanağı lutfun lâle ögerdi
Gül-şen içinde gül güle düşdü
Şeyhî*

Ayrıca, Allah'ü Taâlâ, lâleye sevgilinin gül
yanağının lalalığını vermiştir:

*Devleti gör nergisi çeşmün karavaş eylemiş
Tanrı virmiş lâleye gül haddiünün lalalığın
Zâtî*

Ac. Lâle - Sevgilinin Dudağı

Lâle kırmızı renginden dolayı sevgilinin
dudağına benzetilmiştir. Nitekim Za'îfî, sevgilinin
dudağına benzediğini söyleyen lâleye *sen açılıp ta
gülen gül ile iddialaşamazsın* dediğini söyler:

*Lâle didi ki şebihem leb-i dildâra didüm
îdemezsin açılıp sen gül-i handân ile bahs*

Ad. Lâle - Gelin

Lâle renginden dolayı al duvak takınmış
geline benzetilmiştir:

*Nitekim lâle ola al duvagi ile 'arûs
Her nihâi akçe saça üstüne bârân-şekil
Hayâlî Bey*

B- Lâle-Aşık

Sevgilinin ayrılık acısı âşığın bağırmı tıpkı
lâle gibi yakar:

*Yakdı bagrum lâle-veş kâr itdi hicrânun bana
Dahi neyler bilmezem şol zahm-ı peykânun bana
Zâtî*

Bağrı yanan âşığın gönlü ise lâlenin gönlü
gibi kederlidir:

*Getür safâyıla Şeyhî şarâb-ı gül-gûnu
Ki lâle gönlü bigi hâtırım mükedderdir
Şeyhî*

Bundan dolayı âşık, bahtının yıldızı gibi,
karanlık gönüllü lâleye benzer:

*Lâle-i tîre-dilem kevkeb-i bahtum gibi ben
Gül-i hurşîd açılır gerçi gülistânundan
Fehîm-i Kadîm*

Hayâlî Bey de gönlünde 'dâğ-ı siyeh' olan,
sînesi ise kana bulanmış bulunan âşığı şu beytinde
lâleye benzetmiştir:

*Dilimde dâg-ı siyeh sîne kana müstagrak
Aceb mi benzer ise dest-i gamda lâle bana
Hayâlî Bey*

Âşğın göğsündeki bu yarayı gören sevgili,
jâle gibi âşğın kanına girmek ister:

*Sîne dagın görüp ol gonce dehen lâle gibi Bir
avuç kanıma girmek diledi jâle gibi Bâkî*

Âşğın 'sâki-i dehr'in elinden çektiğini
ancak 'dâğ-ı derûn'u lâle gibi açılıp âşikâr
olduğu zaman biliniz:

*Elinden sâkî-i dehrin ne kanlar yuttuğunu her dem
Açılma lâle-veş dâğ-ı derûmum âşikâr olsa Bâkî*

Oysa Fehmî'ye göre, âşık, lâle gibi 'dâğ-ı
mihnet'le yanan yüreğinin sırrını kimseye
açmamalıdır:

*Dâğ-ı mihnetle yanarsa yüreğün lâle-sıfat
Kimseye açma sakın râz-ı dil-i sûzânun*

Şeyhî, âşğın bağırmı sevgilinin sümbüle
benzeyen saçının sevdasının da yaktığını şu
şekilde ifade etmektedir:

*Sümbülün sevdâsı bağırmı yakardı lâle-veş
Kılmaya teskîn-i safrâ nârdân-ı çeşmimin*

Sevgilinin yanağının gamıyla lâle gibi
dağlanan âşğın gönlü, tıpkı içi kan ile dolu olan
piyâleye benzer:

*Gam-ı ruhunla gönül dağlandı lâle gibi
Derimi hûn ile pürdür begüm piyâle gibi
Sâbit*

Her ne kadar muhabbet bahçesinde çok
lâleler biterse de âşık (Necati Bey) gibi cefâdan
bağı yaralanıp dağlanan bulunmaz:

*Muhabbet sebze-zârında biter bir çok lâleler
ammâ
Bulunmaya benim gibi bağı dâğ olmuş
Necâtî Beğ*

Âşıklar bazan gönül yarası bazan da canın
zarif mânaları oldukları için lâle ve gül
goncalarının âşıklara mesken olmasına
şaşılmamalıdır:

*Gâh dâğ-ı dil ü geh nükte-i cânuz ki biz
Gonca-i lâle vü gül mesken olursa ne aceb*

Fehîm-i Kadîm

Zaten âşğın talihi lâle gibi bağı yanıklık
yani üzüntüdür:

*Ger salsa âl-i müll dilüme la 'l-vâr aks
Gör tâli 'üm ki lâle-i kûh-ı melâl
Fehîm-i Kadîm*

Sevgilinin yanağının gamından ölen âşık,
sinesinde lâle bitmesini ister. Çünkü o zaman lâle
otağ ile gelerek âşğın mezarını bekleyecektir:

*Ruhunun gamından ölüp lâle bitse sinemde Gelüp
otag ile bekler mezârı mı diyeyin Niyâzî*

Zaten âşğın mezarı lâlenin bittiği topraktan
belli olur:

*Dâğdan fehm olunur sûz-ı derûn-ı âşık
Lâleden küşte-i gam hâk-i mezarın bilürüz
Sükkerî*

Âşğın mezarında biten lâle ise sinesindeki
yaradır:

*Nite lam lâle bite sinum üzre
Bu sînem tağıdur ol lâle dâğı
Sâfi*

Âhî ise kabri üzerinde yetişen lâlelerin
kıyamete kadar yanıp yakılmasını ister:

*Saçların çözsün bulutlar ra 'd kılusun nâleler
Kabrimi üzre haşre dek yansım yakılusun lâleler
Âhî*

Âşğın bağındaki ümit yaprağı lâle yaprağı
gibi dökülerek geriye sadece hasret yararı kalır:

*Dökilüb berg-i ümîdüm lâle-veş bagrumda ah
Dâğ-ı hasretdür kalan ol gül-izârumdan benim
Zâtî*

Sevgilinin hasretiyle âşık, lâle gibi 'dâğ-dâr
(yaralı)'dır:

*Hasretinle lâle-veş ben dâğ-dârım kim bilir
Sînede zahm-ı dil-i nâ-şâd u zârım kim bilir
Sâlîm*

Aşk yolunda rıza kılıcıyla her tarafı çâk çâk olanın alemi yani damgası güneştir:

*Bu yolda tîg-i rızâ ile çâk çâk olanın
Derûn-ı lâle gibi dâg-dâridur hurşîd
Nâ'îlî*

Bâkî ise şu beytinde kendisini aşk sahrasının bağı yanık lâle-i nu'mânına yani âşığına benzetir:

*Sehâb-ı lutfun âbin teşne dillerden dirîg etme Bu
deştin bağı yanmış lâle-i Nu 'mâniyiz cânâ Bâkî*

Hayâlî Bey kendini Ferhad'a benzetirken ânının şulesini ise lâleye teşbih eder:

*Ben belâ Ferhâdiyım kûh-ı gam-ı dildârda Şu
'le-i âhum başımda lâledir kûhsârda Hayâlî
Bey*

Âşığın lâle gibi gönlü ayrılık derdinin acısıyla yaralı, gözü kanlı ve göğsü parça parçadır. Bundan dolayı lâleden hiç bir farkı olmayan âşık sevgiliye sitem eder:

*Dilde dâg-ı derd-i hicrân dîde pür-hûn sine çâk
Devlet-i aşkımda ey gül-ruh nem eksik lâleden
Hilâlî*

Hayâlî Bey de gam dağında lâle gibi kan ağlamasına rağmen sevgilinin hâlini sormamasına içlenir:

*Bunca demler kûh-ı gamda lâle-veş kan aqlarını
Demez ol şîrîn-dehen hâlin ne Ferhâdını
benim*

Hâyâlî Bey şu beytinde ise, lâleye kendisi gibi belâ dağını çeken başkalarını görüp görmediğini sorduktan sonra lâleyi kanlı kefeneye sarılmış âşık benzetir:

*Benim gibi belâ dağını çeker buldun mı ey lâle Nice
demler gören bir âşık-ı hûnîn-kefensin sen Hayâlî
Bey*

Fuzûlî gözyaşlarının kırmızı, bağrının paramparça olduğunu belirttiikten sonra kendisini belâ dağına benzeterek, içinin ve dışının lâle gibi devamlı kırmızı olduğunu söylemiştir:

*Sirişkim al bagrım pâre bir kûh-i belâyım kim
Hemîşe lâle vü la 'l ile rengîndir içim dışım*

Âşığın gözü daima kanlıdır. Hayâlî Bey bundan dolayı kırmızı lâleyi kendine benzetir:

*Bir nazarda bana benzer lâle-i sahrâ-yı gam
Merdüm-i çeşmim gibi her dem libâs-ı hûn giyer*

Âşık lâle gibi başım yerden kaldırarak sevgilinin ayağına yüz sürmek ister:

*Lâle-veş baş kalduram yirden sürem yüz pâyine
Ol kıyâmet gelse ben hûnîn-kefenden cânibe Zâtî*

Ayrıca şunu da ifade etmek gerekir ki, sabânın gülün ayrılık haberinden bahsedince bülbülün ciğeri lale gibi kana bulanır:

*Haber-i firkatî gülden ki kelâm itdi sabâ
Bülbülün lâle-sıfat kana bayandı ciğeri
Hasan Mu'îdî*

Gül bahçesinde yer yer açılan lâle ve gül değıldir. Bülbülün hasret acısından dolayı aktığı kana bulanmış göz yaşıdır:

*Şüküfte câ-be-câ gül-şende sanma lâle vü güldür
Akıtmış hâr-ı hasret eşk-i hûn-âlûd bülbüldür
Re'fetî*

Ba- Lâle - Âşığın Bedeni

Âşığın bedeni gam dağına benzer. Onun üzerindeki yaralar ise kanlı lâlelerdir:

*Kûh-ı endüh durur âh ki bu cism-i zebûn
Dâğlar yer yer anun lâleleridir pür-hûn
Hayâlî Bey*

Âşığın bedeni gam yarasından dolayı kanla kaplanır. Hayâlî Bey lâlenin kırmızılığını kendisi gibi âşık olmasına bağlar:

*Dâg-ı gamdan rûyu hûn âlûdedir cismim gibi
Aşık olmuştur meger kim lâle-i Nu 'mân
Hayâlî Bey*

Reşid gönünde oluşan ayrılık acısından dolayı bedeninde meydana gelen yaralan lâleye benzetir:

*Hayâl-i çeşmi gitdi kaldı dilde dâg-ı hicrânı Biten
hep lâledür nergis gibi şimdi zemînümde*

Bb- Lâle - Âşığın Sinesi (göğsü, bağı) Âşığın sinesi çekmiş olduğu aşk acısından dolayı lâleye benzeyen yaralarla kaplanır. Bundan dolayı Sâlim gül bahçesini seyretmek isteyenlerin göğsüne bakmasını ister:

*Lâle-âsâ dâğlarla gül gül olmuş ser-te-ser
Sineme etsin nigh seyr-i gülîstân eyleyen*

Zâtî ise döğünmekten ve sevgilinin taş vurmasından dolayı sinesinin duhânî lâlelerle yani yaralarla kaplandığını ifade eder:

*Bitdi sinemde döğünmeliden duhânî lâleler
Üstine anun sirişkümnden saçıldı lâleler*

*Her ne taş kim urdun ey sengîn-dil -ü-lâle-izâr
Sînemün bâğın duhânî lâlelerle itdi zeyn*

Muhîbbî de göğsünün üzerinde bulunan yaraları görenlerin çöllerde lâle açtığını sanacağını söyler:

*Görenler sînemün üstünde dâgum
Sanur açıldı sahrAlarda lâle*

Hayâlî Bey sinesindeki yarıklar üzerinde oluşan her yarayı 'vâdi-i hayret'te biten lâleye benzetir:

*Vâdi-i hayretde bitmiş lâlelerdir gûyiyâ
Yaktığım her dağ bu sînemdeki çâk üstine*

Hâtîf, sinesinde oluşan her taze yarayı lâleye; Bâkî de toprakta yer yer açan lâlelere teşbih eder:

*Yaksam fîtîlelerle çırağan olur temim Her
tâze dâg sinede bir lâledür bana*

*Guyyâ yer yer açılmış lâlelerdir hâkde
Sînem üstünde görünen tâze tâze dâğlar*

Âşığın sinesi 'kûh-ı belâ (:belâ dağı)'dır. Orayı kırmızı lâleye benzeyen yaralar süsler:

Sîne bir kâh-ı belâdur kim anı zeyn etdi gam

*Tâze tâze dâğlarla lâle-i hamrâ ile
Hayâlî Bey*

Âşığın bağındaki 'başlar' gam yarasıyla lâle gibi sivrilirler:

*Dâg-ı gamdan lâle-veş bagrunnda bitdi başlar
Hasret-i la 'lünle hûn oldı gözümde yaşlar
Za'îfî*

Âşığın göğsündeki yarayı gören sevgili jâle gibi âşığın kanına girmek ister:

*Sîne dâğın görüp ol gonce-dehen lâle gibi Bir
avuç kanıma girmek diledi jâle gibi Bâkî*

Nedîm-i Kadîm ise sevgilinin devamlı sinesinin lâle ve gülün içi gibi yaralarla dolmasını istediğinden yakınır:

*O cevr-pîşe ise her zemânda sînemüzi
Derûn-ı lâle vü gül gibi dâg dâg ister*

Za'îfî ise sevgiliye, dünyada dudağının hasretiyle kana gark olarak bağında lâle gibi yüz yara bulunmayan âşık var mı diye sorar:

*Lâle gibi hasret-i la 'lünle gark-ı hûn olup
Dünyede âşık mı var kim bağının yüz dâğı yok*

Bc- Lâle - Âşığın Gönlü

Âşığın gönü bazan lâle gibi paramparçadır:

*Dem olar gonce-i dem beste-i gülzârı mihnetdir
Dem olur lâleler gibi girbân çâktur gönliüm*

Hayâlî Bey

Şemsi Ağa, lâleden başka kendisi gibi yanık gönüllü kimsenin olmadığı şu beytiyle ifade eder:

*Bulunmaz bencileyin bağı yanık lâleden gayrı
Yüzüme su seper bir kimse yoktur jâleden gayrı*

Âşığın gönündeki aşk ârizî olmayıp zâtîdir. Bundan dolayı lâle-i sır-âbda olduğu gibi su ile sönmez:

*Arizî sanman ki zâtîdir gönülde nâr-ı aşk
Ateşim sudan söyünmez lâle-i sır-âb tek
Sürürî*

İd- Lâle - Âşığın Göz Yaşı

Âşığın göz yaşları sonbaharda dökülen yapraklar arasında lâlelerin yetişmesine sebep olur:

*Çün giçdi rûze sâkî gel sun bana piyâle
Berh-i hazân içinde eşküm bittirdi lâle
Muhibbi*

Çektiği gamdan dolayı boyu iki büklüm olan âşığın gözleri, lâle-i sır-âb gibi kan ile dolar:

*Kâmetim gamdan büküldü sünbül-i pür-tâb tek
Gözlerim kan ile doldu lâle-i sır-âb tek Sürûrî*

Fuzûlî kanlı gözyaşını öyle etrafa saçmış ki gam (: ıstırap) evi olan hanesi tıpkı şarap hababı gibi lâle rengine bürünmüştür:

*Kanlı yaşın anca kim saçmış Fuzûlî her taraf Lâle-
reng olmuş habâb-ı mey kimi gam-hânesi*

Ahmed Paşa ise sevgilinin yanağını hatırlayarak gözünden yaşlar aksa 'gülşen ü çemen'in lâlelerle dolacağını söyler:

*Ruhu yâdına kan akıtsa gözüm
Pür olur gül-şen ü çemen lâle*

Necâtî Beğ ise sararmış yüzünde kanlı göz yaşlarını görenlerin za'feran arasında bir iki lâlenin bittiğini söyleyeceklerini ifade eder:

*Kanlı yaşımı çihre-i zerdimde gören der
Bitmiş bir iki lâle za'ferân arasında*

Ahmed Paşa sevgilinin yanağını lâleye benzeterek ona bu rengi verenin gözyaşları olduğunu söyler:

*Sebze hattında ruhun bir lâle-i Nu 'mânîdir K'anı
rengîn eyleyen bu eşkimin bârânudur*

Fuzûlî ise sevgilinin kapısının toprağını kimyagere benzettiği gözünden akan yaşların lâle rengine çevirdiğini belirtir:

*Lâle-reng etti gözüm kan ile hâk-i derini
Kimyâ-gerdir eder gördüğü toprağı kızıl*

Fuzûlî şu beytinde aşk meclisinde gözyaşının, lâle renkli şarap olduğunu ifade eder:

*Bezm-i aşk içre sirişkindir şarâb-ı lâle-gûn Kıldı
gam kaddim büküp cân-ı şarâbum ser-nigûn*

Sahranın kırmızıyla donatılmasına sebep lâle değil bilakis âşığın âh u figanıdır:

*Sanma rengin lâleler sahrâyı gül-gûn eyledi
Âh-ı pür-sûzumdan oldu bâg-u râg efrûhte
Hayâlî Bey*

Za'îfî ise dağ eteklerini süsleyen lâlelerin sevgilinin yanağının şevkiyle coşan göz yaşları olduğunu söyler:

*Gözlerim yaşıdur itdi şevk-ı ruhsârunla cûş
Lâleler kim zeyn olupdur dâmen-i kuhsârda*

C. Lâle - Şehid

Hayâlî Bey, lâleyi kanlı kefeneye sarılmış bir aşk şehidine benzetirken:

*Şehîd-i aşktır kanlı kefende .
Bana her lâle-i sahrâ-yı Leylî*

Mesîhî, sevgilinin etrafında bulunan lâlelerin her birinin bir şehidin 'kan saçan göz'ü olduğunu belirtir:

*Çevre yanında görinen lâleler ey serv-kad
Her birisi bir şehîdün dîde-i hân-bâridur*

Zâtî'ye göre lâlelerin üzerine baştan başa dökülen yaseminler sanki kana gark olmuş şehidlerin üzerine inen bir nurdur:

*Kana gark olmuş şehîdân gûyâ nûr iner
Lâleler üzre döküldükçe ser-â-ser yâsemîn*

Başı açık lâle, şehitler şahının kana bulaşmış alemidir:

*Baş açık lâle çemende dedi sultân-ı güle Kan
bulaşmış alem-i şâh-ı şehîdânem ben Hayâlî
Bey*

D. Lâle - Kumaş ve Elbiseler

Lâle renginden dolayı çeşitli kumaşlara ve elbiselere benzetilmiştir. Bunlar şunlardır: pîrâhen (pîrehen)^{xviii}, vâlâ (vâle)^{xix}, şâl^{xx} (kırmızı

şal ve kibriti şal), **kabâ^{xxi}** (gül-gün kabâ, al kabâ ve lâciverd kabâ), **câme^{xxii}**, **libâs^{xxiii}** (dîbâ-yı zîba), **gönlek^{xxiv}** ve **hâra^{xxv}**.

*Lâle gibi çünkü ben sahrâ-nişînler şâhıyam
Kırmızı eyvân yiter bu kanlı pîrâhen bana
Âhî*

*Lâle çâk-i pîrehe gösterdi gül çînî kabâ
Bûlbül-i şûrîde hây ü hûy-ı mestân eyledi
Bâkî*

*Âhîyâ yârûn arûs-ı hüsnî şevkine bugün
Al vâlâyı gelincik-veş tutundu lâleler Âhî*

*Lâlenin reşk ile hûn olduğu ser-tâ be kadem
O miyâne sarılan kırmızı şâlindendir
Nedîm*

*Mücerred bî-ser ü pâ bir gedâ-yı hâne-ber-dûşam
Hemân lâle gibi egnümde bir kibriti şâlum var
Riyâzî*

*Gül-gün kabâsı ol sanemin sanki lâledir
Cism-i latîfî lâle-i hamrâda jâledir Bâkî*

*Lâleler sanman görinen dâmen-i kuhsârda Çeşm-i
pür-hûmum geyürmüşdür kabâ-yı âl ana Âhî*

*Ol iki rengin kabâ gûyâ bahârî itdi zeyn
Lâciverdi al garrâ lâlelerle dil-berâ
Zâtî*

*Mest olmasaydı bûy-ı şarâb-ı beneşşeden
Çâk itmez idi câmesini lâle gonce-vâr
Şefîî*

*Gül ü nergis yine altun benekli câmeler giymiş
Libâsı lâlenin egninde bir dîbâ-yı zîbâdır Bâkî*

*Güzeller arızından yandı lâle
Libâsı ana oddan gönlek olmuş
Necâtî Beğ*

*Nev-bahâr oldu çemen câme-i hadrâ geysün
Açılıp lâle-i sahrâ yine hârâ geysün
Fehîm-i Kadîm*

Da. Elbise Yırtmak - Yaka Yırtmak^{xxvi}

Beneşşe şarabının kokusuyla sarhoş olmasından dolayı lâle elbisesinin yakasını çak eyler:

*Mest olmasaydı bûy-ı şarâb-ı beneşşeden Çâk
itmez idi câmesini lâle gonce-vâr Şefîî*

Hayâlî Bey sevgilinin gül yüzünün vasfı ile şiirlerini eğer gonca işitse lâle gibi yakasını yırtacağını söyler:

*İşitse gül yüzünün vasfı ile eş 'ârım
Yakayı lâle gibi gonca çâk çâk eyler
Hayâlî Bey*

Lâle devamlı 'çâk-i pîrehe'ni gösterir:

*Lâle çâk-i pîrehe gösterdi gül çînî kabâ
Bûlbül-i şûrîde hây ü hûy-ı mestân eyledi
Bâkî*

Fuzûlî ise devrânın gizli bir yara ile gönlünü yakmadığı lâlenin her an yakasını yırtmaktan maksadının ne olduğunu sorar:

*Ve ger bir dâg-i pinhân ile bağrın yakmadı devrân
Nedür maksûdı her dem lâlenin çâk-i giribân^{xxvii}dan
Fuzûlî*

Oysa lâle sarhoş olup eteğine kadar yakasını yırttığından beri şaşkın, âşık, tutkun ve rezil olmuştur:

*Mest olup çâk-i giribân idüben tâ dâmen
Vâlîh ü âşık u âşüfte vü rûsvâ lâle
Muhibbî*

Ayrıca lâlenin ' giribân'ı, kuyudan çıkan Yûsufun elbisesine benzer:

*Çâhdan çıkdı giribânı kızıl kan lâle
Gûyiyâ pîrehe-i Yûsuf-ı Ken 'an lâle
Hilâlî*

Db. Lâle - Kefen

Özellikle kanlı kefen renginden dolayı lâleye benzer. Âşık, lâle gibi kanlara gark olan bedenine sarılan kefeni kabri üzerine açılan lâleye benzetir:

Şol kadar lâle gibi kanlara gark oldu tenüm

Kabrimi üzre açılan lâleye döndü kefenimi
Âhî

Hız. İsa'nın dudağı gibi can veren sevgilinin
dudağıyla hayat bulan lâle, kefenini çâk eder:

Leb-i İsa demiyile cânanın Cân
bulup çâk eder kefen lâle
Ahmed Paşa

Âşık, sevgilinin mihnetinden dolayı öldüğü
zaman, aşk ehli (derd ehli)nin kendisine lâle gibi
kanlı kefen sarmasını ister:

Öldürürse ger beni ol Yûsuf-ı gül-pîrehan
Lâle-veş sarsım bana ışk ehli bir kanlı kefen
Figânî

Dâg-ı mihnetle beni öldürse o gül-pîrehan
Lâle-veş sarsım bana derd ehli bir kanlı kefen
Hayâlî Bey

Yer altındaki esrarı soranlara Ahmed Paşa, varıp
lâlenin başındaki kanlı kefeni görmelerini söyler:

Eydür ki yer altındaki esrârı sorarsan
Var lâleye başındaki kanlı kefeni gör

De. Lâle - Dest-mâl^{xxviii}

Lâle renginden dolayı kırmızı destmâle benzetilir:
Gülşende lâle sanma ârâknâk olup çemen Bir
al destimâl ile sildi dudağımı Bâkî

E. Lâle - Sancak

Lâle renginden dolayı kırmızı sancağa da
benzetilir. 'Şâh-ı gülün' sancağı, 'lâle-i
pervâzî'dür:

Sancağı şâh-ı gülün lâle-i pervâzîdür
Bâgda eyledi direngine hayl-i ezhâr
Riyâzî

"Sultân-ı gül' bağ içinde zümrüd tahtını
kurduğu zaman lâle-i Nu'mân al sancağım
kaldırır:

Bâg içinde tâ zümürriid taht ura sultân-ı gül

Al sancak kaldıran tâ lâle-i Nu 'mânîdir
Ahmed Paşa

F. Lâle - Şarap

Lâle renginden dolayı kırmızı şaraba
benzetilir. Bu benzerlik şu tamlama ve bileşik
isimlerle kendini gösterir:

Bâde-i hamrâ:

Yir yirin oldu çemende yine peydâ lâle
Elîne aldı gelüp bâde-i hamrâ lâle
Muhibbi

Bâde-i lâle-fâm:

Sâkî-i bezm bâde-i gül-reng vü lâle-fâm
Eksük virürse gayriya bizden yana tamam
Ümîdî

Bâde-i sahbâ:

Arif midir ol kimse ki görüp bu rumuzu
Nûş eylemeye lâle gibi bâde-i sahbâ
Ahmed Paşa

Lâle-gûn sahbâ:

Ma'nî-i rengin mi lafz-ı âb-dârımda yahud Sâgar-ı
mînâya konmuş lâle-gûn sahbâ
Nefî

Mey-i hamrâ:

Bencileyin la 'i-nâbun yâdına ey gonçe-fem
Gülşen içre lâlei gördüm mey-i hamrâ çeker
Muhubbî

Mey-i lâle-reng:

Mey-i lâle-reng elde meclis müheyyâ Ne
hâcet zamân-ı gül ü gülistâne Bâkî

Şarâb-ı lâle-reng:

Yeter olduk gubâr-ı gamla bengî
Getir sâkî şarâb-ı lâle-rengi
Hayâlî Bey

Şarâb-ı lâle-gûn:

Felek işretgehim mey sagârımdır ey şafak sen

hem Dökülmüş şâm-ı 'ayşım da şarâb-ı lâle-gûnumsun
Hayâlî Bey

Şerâb-ı lâle-fâm:

Tarabgâh-ı Cem-âbâdun çeküp el bezm ü câmindan

Bu işret-hânenün geçdik şerâb-ı lâle-fâmından
Vak'anüvîs Râşid Efendi

G. Lâle - Kan

Lâle, renginden dolayı kana da benzer:

Şer kesdiği parmak acımadı
Gerçi kim akdı lâle-gün kam
Hayâlî Bey

Rahm et ki kıldı sen gül-i handân fîrâkına
Yüzüm sahîfesin cigerim kanı lâle-fâm Necâtî
Beğ

Bu kan bazan gül bahçesinde kesilen kurbanın kanı, bazan zeminin kam, bazan düşmanın kanı (: hasm kanı veya hûn-ı a'dâ), bazan ciğer kanı bazan da uşşâk-ı mestin kamdır:

Sanasm hûn-ı kurbandur şakâyık sahn-ı gülşende
Cihân pür şûr u gavgâ şöyle benzer id-i adhâdır
Bâkî

Donandı lâle gibi hasın kanı ile zemîn
Nite ki müjde-i feth ile şehr dükkânı
Necâtî Beğ

Zahm-ı tîgından döküldü hûn-ı a'dâ. şöyle kim
Tuttu sahrâlar yüzünü lâle-i Nu 'mân gibi Bâkî

Kanı cûş idi zemînün kızaran lâle degül
Zâti'yâ cûş-u-hurûş eyle revân sen de yine
Zâti

Leb-â-lebdür ciger hûniyle lâle
Niteki eşk-i çeşmümle piyâle
Muhibbî

Sanma ey serv ayagına baş komuştur lâleler
Dâmenine yapışan uşşâk-ı mestin kanıdır Ahmed
Paşa

H. Lâle-Ateş

Lâle, renginden dolayı ateşe benzetilir:

Değildir lâle yer yer zâhir oldu andan ateşler
Zamâne tuadı çarh-ı âfîâba tîg-i kuhsâr

Nefî

Sevgilinin muma benzeyen yanağının arzusuyla lâle her gece yanıp yakılsa şaşılmamalıdır. Çünkü o, nur ve ateşle kaplıdır:

Haddin çerâğı şevkıyle lâle her gece Yansa
göyünse tan mı ki pür-nûr u nârdır Şeyhî

Sevgili bir an gül bahçesini gezmeye gitse, lâle ve goncayı cehennem ateşinin koruna çevirir:

Ne gülîstâne güzâr eylese bir demde eder
Gonca vü lâlesini ahker-i sûzân-ı cahîm
Nefî

Fehîm-i Kadîm ise yanık yaralarıyla dolu bedeniyle cennetin güllerini seyretse, cehennem bahçesi gibi bütün lâlelerinin kor olacağını söyler:

Eylesem bu ten-ipür-dâğ ile gül-geşt-i behîşt Bâg-ı
dûzah gibi hep lâleleri ahker olur

Lâle, yer yer gül bahçesine ateş koyar:

Ergavanlar tutuşup hirmen-i gülyanmağ için
Gülîstan mülküne âteş kodu yer yer lâle Bâkî

I. Lâle - Ocak

Lâle, renginden dolayı ocağa benzer:

Lâle ocağı beste imiş cizye-i bâğa
Heb mühürlidür aldığı evrâk-ı dîde
Sâbit

Riyâzî, lâlenin ilkbaharın hem odu hem de ocağı olduğunu söyler:

Berg-i aynı muntazam der-hâtm oldıferâg Lâle
oldı devletinde nev-bahârın od ocağı

Sâbit, ise 'lâlenin ocağı ateşlere yansın' diyerek ona beddua eder:

Şerhalardan sinede bir tahta lâlem var benüm
N'eylerem ateşlere yansım ocağı lâlenün

İa. Lâle - Kızılbaş Ocağı

Hayâlî Bey, lâlelerle bezenen her vâdîyi 'kızılbaş ocağı'na benzetir:

*Sebzeler rûy-i zemini tutdu Osmânî gibi
Lâlelerle oldu her vâdî kızılbaş ocağı^{xxix}*

Ib. Lâle - Ateş-perest Ocağı
Hayâlî Bey, lâlelerin, sahralarda 'âteş-perest
ocağın'ı yaktıklarını söyler:

*Sahrâda yaktı lâle âteş-perest ocağın
Gülseren benefşelerle şehri-ifrenge benzer*

İ. Lâle - Şem' (Çerâğ)
Lâle renginden dolayı şem'e (çerâğ) benzer. Lâle
çirasını ya 'mâh-ı mihr-efrûz'dan ya 'âteş-i efrûhte'den
ya da 'yağâ benzetilen Jâle'den yakar:

*Mâh çekmiş sinesine gün yüzün şevkiyle dâğ
Lâle dahi mâh-ı mihr-efrûzdan yakar çerâğ
Necâtî Beğ*

*Şem '-i gül meş 'ale-i lâlefürüzân oldu
Her biri âteş-i efrûhteden yaktı çerâğ
Ganiza.de Nâdirî*

*Çarhun yüregi yağı mudur jâleler 'aceb K
'andan çerâğ-ı lâle bulur böyle iltihâb Mesîhî*

'Çerâğ-ı berk' ise lâle mumunu parlatır:

*Çerâğ-ı berk kılıp şem '-i lâleyi rûşen
Sedâ-yı ra 'd kılıp çeşm-i nerkisi bidâr
Fuzûlî*

Lâlenin, bahar meclisinde mum yakması istenir:

*Demidür lâle yaka bezri-i bahâra meş 'al
Gonca-i zenbak ola nerkise şem 'i bâli
Bâkî*

Lâle ise, 'şem'-i mu'anber'ini yakar ve bostanın
üzerinde anber saçan bir bulutun oluşmasına sebep olur:

*Yine her lâle bir şem '-i mu'anber yaktı dâdundan
Şehâb-ı anber efsân oldu peydâ bustân üzre
Nefî*

Lâleler gül bahçesinde işret mumunu yakdıktan
sonra, üzerlerine çiğ taneleri pervaneler gibi düşer:

*Yakalı gülzârda işret çerâğım lâleler
Üstüne pervâneler gibi düşerler jâleler
Hayâlî Bey*

Çimenlikde lâle bunca 'şem' u çerâğ' yakmasında
rağmen nergisin gözünü 'humâr ile hâb'ın tutması dikkat
çeker:

*Çemende yakar iken lâle bunca şem' u çerâğ
Niçün tutar gözünü nergisin humâr ile hâb Şeyhî*

Yatak odasındaki mumun söndürülmesi istenir.
Çünkü sevgilinin yüzünün şevkinden dolayı 'bal'indeki
her lâle nakşı bir 'meş'al-i rûşen' yakar:

*Şebistânunda itfâ eyle şem 'i şevk-i rûyundan
Yakar hâlinde ki her nakş-ı lâle meş'al-i rûşen
Sâbit*

Belâ erbabının vücudunda meydana gelen ve
renginden dolayı lâleye benzetilen yaraların her biri
'Mecnûn çerâğı'dur:

*Teni sad-pâre erbâb-ı belânın bâğ-ı râğdır Kim
onun dâğdan her lâlesi Mecnûn çerâğıdır Hayâlî
Bey*

Lâle ve gülün seher rüzgarının mumu olmasından
dolayı meclisin mumu 'yârân'a düşman olur:

*Olmazdı şem 'i cem 'in yârâna böyle düşmân
Olmasa lâle vü gül bâd-ı seher çerâğı
Necâtî Beğ*

Zindanda yanan "çerâğ"lar da lâleye benzetilir:

*Lâleler zindan içinde gündüzün yakar çerâğ Bâğ
bir üstü açık dil-gîr zindân oldu gel Necâtî Beğ*

"Lâle-i gülzâr"m al fanus içersinde bulunan mumu
yakmasına sebep ise gece onu önünce götürmektedir:

Gice önünce götürmekdür murâdı var ise

Al fânûs içre yakmış lâle-i gülcâr şem'
Riyâzî

Ayrıca **lâle**, '**Gül Baba çerağı'na benzetilir:**

Dâg yalanış sine-i abdâla dâğı lâlenün
*Sanki **Gül Baba çerâgıdur** çerâğı lâlenün*
Sâbit

Lâlenin mumu yok etmesine şaşılmamalıdır.
Çünkü muma faydalanmayı sabâ vermektedir:

Yele verse çerâğı lâle ne tan
Ki verir şem 'a intıfayı sabâ
Ahmed Paşa

J. Lâle - Engübîn (Bal)
'Hünîn lâle' renginden dolayı 'engübîn'e benzer:

Biri gül biri beneşe biri hünîn lâledür
Biri kand oldu birisi şehd biri engübîn
Hayâlî Bey

K. Lâle - Kıma

Lâle renginden dolayı kınaya benzer*:**

Sürmeden gözler kara eller hınadan lâle-reng
Fuzûlî

Lâleler serv ayagın bâgda tutsa n 'ola kim Nev
'iyâ bâg ile bend olmasa hınâ tutmaz
Nev'î

L.Lâle-La'l^{xxxı}

Lâle, renginden dolayı la'le benzer:

Kûhun içi taşı pür olmadı la'l-i lâleden
Oldı pür-hûn kûh-ken laldığı âh-u-nâleden
Zâtî

M. Lâle - Seher Yeri

Seher yeri renginden dolayı lâleye benzer:

Ruhun şevki ile âh itmiş meger kim ehl-i mihr ey
Seher yeri kızarmış gökyüzünde lâle-gün olmuş
ZâtîDevam edecek

KAYNAKLAR

1993

(Bu Kaynakçaya makalemizin birinci bölümünde yer almayan eserler de dahil edilmiştir.)

AGAH SIRRI LEVEND

1966

Türk

Ali Şir Nevaî, II. Cilt Divanlar,
Dil Kurumu
Yayınlardan-Sayı: 244, TDK
Basımevi, Ankara

AKTEPE M. Münir
1954

Rumelili Za'îfi, Hayatı, San'atı, Eserleri ve Dîvânından Seçmeler, MEB Yayınları: 2462, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 634, Araştırma-İnceleme Dizisi: 40, İstanbul

"Damad İbrahim Paşa Devrinde Lâleye Dâir Bir Vesika"
Türkiyat Mecmuası, C. 11, s. 115-130, İstanbul

ÂHİ DİVANI

1994

(Hr. Necati Sungur), Kültür Bakanlığı Yayınları / 1617, Türk Klasikleri Dizisi / 32, Ankara

ARSEVEN Celâl Esad
1983

Sanat Ansiklopedisi, 5 C. Millî Eğitim Basımevi, İstanbul

AHMET PAŞA DİVANI

1993

(Hr. Ali Nihat Tarlan), Akçağ Yayınları, Genel Yayın No: 51, Türk Klasikleri / Divanlar: 3, Ankara-1993.

ÂŞIK ÇELEBİ
1994

MEŞÂİRÜ'Ş-ŞU'ARÂ, İnceleme, Tenkitli Metin (Hr. Filiz Kılıç) 2 C, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara

AKARSU Kâmil

BABÜR DİVANI 1995	(Hrz. Bilâl Yücel), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı: 81, Hükümdar Dîvanları Dizisi, Sayı: 1, Ankara	1952	Ahmed-i Dâ'î, Hayatı ve Eserleri , İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, Türk Dili ve Edebiyatı Zümresi No: 518, İstanbul
BAKİ 1935	Hayatı ve Şiirleri c. 1 DİVAN, (Hrz. S. Nüzhet Ergün), Sühulet Kitab Yurdu, İstanbul	FEHİM-İ KADİM 1991	Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi , (Hrz. Tahir Üzgör), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını - Sayı: 44, Ankara
BELİÇ, İsmail 1985	NUHBETÜ'L - ASAR Lİ-ZEYLİ ZÜBDETİ'L - EŞ'ÂR, (Hrz. Abdulkerim Abdulkadir-oğlu), Gazi Ü. Yayın No: 62, Gazi Eğitim Fakültesi Yayın No: 8, Ankara	FUZULİ DİVANI 1990	(Metni Baskıya Hazırlayanlar: Kenan Akyüz - Süheyl Beken - Sedit Yüksel - Müjgan Cunbur), Akçağ Yayınları, Genel Yayın No: 51, Türk Klasikleri / Divanlar: 5, Ankara
1991	Bosnalı Alaeddin SABİT DİVAN, (Hrz. Turgut Karacan), Cumhuriyet Ü. Yayınları No: 37, Sivas	HAYALI DİVANI 1992	(Hrz. Ali Nihat Tarlan), Akçağ Yayınları, Genel Yayın No: 51, Türk Klasikleri / Divanlar 6, Ankara
CEVRİ, 1981	Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni (Hrz. Hüseyin Ayan), Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 583, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 97, Araştırma Serisi No: 80, Erzurum	Kınalı-zade Hasan Çelebi 1989	TEZKİRETÜ'Ş-ŞUARÂ, c. I-II", (Hrz. İbrahim Kutluk), AKDITYK, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVIII. Dizi - Sa. 4 ¹ , Ankara
CİNANİ 1994	Hayâtı, Eserleri, Dîvânının Tenkidli Metni (Hrz. Cihan Okuyucu), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 570, Ankara	KURNAZ Cemal 1988	Hayali Bey Divanı Tahlili , Ankara
DİLÇİN Cem 1983	Yeni Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları: 503, Ankara	KÜÇÜK Sabahattin 1988	BÂKİ ve Dîvânından Seçmeler , Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 938, 1000 Temel Eser Dizisi: 140, Ankara
EKBER ALİ	H. 1343 Lügat-Nâme (Dehhudâ), C. 32, Tahran	KÛNHÜ'L-AHBÂR'IN TEZKİRE KISMI 1994	(Hrz. Mustafa İsen), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını - Sayı: 93, Tezkireler Dizisi - Sayı: 2, Ankara
ERTAYLAN İsmail Hikmet			

- LATİFİ TEZKİRESİ
1990 (Hrz. Mustafa İsen), Kültür Bakanlığı Yayınları / 1120, 1000 Temel Eser / 149, Ankara
- LESKOFCALI GALİB
1987 (Hrz. Metin Kayahan Özgül), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 830, Türk Büyükleri Dizisi: 58, Ankara
- MESİHİ DİVANI
1995 (Hrz. Mine Mengi), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını - Sayı: 80 "divanlar Dizisi: 1", Ankara
- Mîrzâ-zâde Mehmed SALİM DİVANI Tenkitli Basım
1994 (Hrz. Adnan İnce), Ankara
- MO'İN Muhammed
1992 An Intermediate Persian Dictionary, C. 3, Tehran
- Muallim Nâci
1986 OSMANLI ŞAİRLERİ, (Hrz. Cemâl Kurnaz), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 684, Kültür Eserleri Dizisi: 55, Ankara
- MUHİBBİ DİVÂNI
1987 (Hrz. Coşkun Ak), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 712, 1000 Temel Eser Dizisi: 129, Ankara
- NAİLİ DİVANI
1990 (Hrz. Haluk İpekten), Akçağ Yayınları, Genel Yayın No: 51, Türk Klasikleri / Divanlar: 9, Ankara
- NECATİ BEG DİVANI
1992 (Hrz. Ali Nihat Tarlan), Akçağ Yayınları, Genel Yayın No: 51, Türk Klasikleri / Divanlar: 4, Ankara
- NEDİM DİVANI
1972 (Hrz. Abdülbâki Gölpınarlı), İkinci Basım, İnkılap ve Aka, Ankara
- NEDİM-İ KADİM DİVANÇESİ
(Hrz. Osman Horata), Kültür ve Turizm Bakanlığı 1987
Yayınları: 833, 1000 Temel Eser Dizisi: 133, Ankara
- NEFT DİVANI
1993 (Hrz. Metin Akkuş), Akçağ Yayınları, Genel Yayın No: 51, Türk Klasikleri / Divanlar: 11, Ankara
- NESİMÎ DİVANI
1990 (Hrz. Hüseyin Ayan), Akçağ Yayınları, Genel Yayın No: 51, Türk Klasikleri / Divanlar: 1, Ankara
- NEVİ, DİVAN Tenkidli Basım
1977 (Mertol Tulum - M. Ali Tanyeri) İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2160, İstanbul
- ONAY Ahmet Talat
1992 Eski Türk Edebiyatında **Mazmunlar**, (Hrz. Cemal Kurnaz), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları / 77, Ansiklopedik Eserler Serisi, Ankara
- Ömer Bin Mezîd
1982 MECMU'ATU'N-NEZÂİR, (Hrz. Mustafa Canpolat), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- PAKALIN Mehmet Zeki
1993 Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 3 C, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2505, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 646, Sözlük Dizisi: 2, İstanbul
- P ALA İskender
1989 Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Genel Yayın No: 54, Ankara.
- RİYAZİ DİVANINDAN SEÇMELER
1990 (Hrz. Namık Açıkğöz), Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara
- SEFERCİOĞLU M. Nejat
1990 **Nev'i Dîvânı'nın Tahlili**, Kültür Bakanlığı / 1159

- Kaynak Eserler / 45,
Ankara
- SÜKKERÎ Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı
1994
(Hrz. Erdoğan Erol), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını - Sayı: 89, "Divanlar Dizisi: 2", Ankara
- ŞEMSEDDİN SAM
1989
Kâmûs-ı Türkî, Enderun Yayınları: 31, İstanbul
- 1987Lugat-ı Naci, Çağrı Yayınları: 6, Lûgatlar Dizisi: 2, İstanbul
- ŞEYH GALİB
1993
(Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, Şiirlerinin Umûmî Tahlili ve Divânının Tenkidli Metni) I n, (Hrz. Naci Okçu), Kültür Bakanlığı Yayınları/1453, Türk Klasikleri Dizisi/21, Ankara
- ŞEYH GALİP
1992
Hüsn ü Aşk, (Hazırlayanlar: Orhan Okay - Hüseyin Ayan), Dergâh Yayınları: 3, Türk Klâsikleri: 1, İstanbul
- ŞEYHİ DİVANİ
1990
(Metni Baskıya Hazırlayanlar: Mustafa İsen - Cemal Kurnaz), Akçağ Yayınlar, Genel Yayın No: 51, Türk Klasikleri / Divanlar: 2, Ankara
- 1990
Şeyhülislâm Yahya Divanından Seçmeler (Hrz. Lütfi Bayraktutan), Kültür Bakanlığı Yayınları / 1136, 1000 Temel Eser Dizisi / 151, İstanbul
- USÛLİ DİVANİ
1990
(Hrz. Mustafa İsen), Akçağ Yayınları, Genel Yayın No: 51, Türk Klasikleri / Divanlar: 7, Ankara
- Vak'anüvis Râşid Efendi
1992
Dîvâm'ının Tenkitli Metni, (Hrz. Halit Biltekin), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- YAHYA BEY, DİVAN (Tenkitli Basım)
1977 (Hrz. Mehmet Çavuşoğlu), İstanbul
- ZATI DİVANİ
1967
I. Cild, (Hrz. Ali Nihad Tarlan), İstanbul Ü. Fakültesi Yayınları No: 1216, İstanbul
1970
II. Cild, (Hrz. Ali Nihad Tarlan), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul
1987
III. Cild, Hazırlayanlar: Mehmed Çavuşoğlu - M. Ali Tanyeri), İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3369, İstanbul
- ⁱ. Jâle; sabahleyin özellikle bahar mevsiminde yaprakların üzerine düşen ince nem.
ⁱⁱ. Ayrıca bu beyitte, lâle-piyâle (kadeh) münasebetinedeğinen Bâkî, şekil ve renk olarak birbirine benzeyenbu iki unsur arasında; üzerlerindeki damlacıklararınsından da bir ilgi kurmuştur.
ⁱⁱⁱ. Beyza, yumurta demek olup şâir burada jâleyi şekilyönünden yumurtaya benzetmiştir.
^{iv}. Bugün bir kısmı Afganistan bir kısmı da Rusya sınırları içersinde kalan yukarı Sind ve Horasanbölgesinde, Kâbil ile Yarkent arasında kalan dağlık bir memleketdir. Eski zamanlardan beri burada 'bedahş' denilen yakut madeni çıkarılmaktadır. Şehrin adının bu kelimedden geldiği sanılmaktadır. İçersinde çıkan bu madenden dolayı edebiyatımızda çok geçmektedir.
^v. Güney Arabistan'da Kızıldeniz'e bitişik bir sahil şehridir. Bu bölgede çıkarılan inciler çok meşhurdur.
^{vi}. Hutun, Çin'in kuzeyi ile Türkistan topraklarına verilen isimdir. Bugünkü sınırları ise Moğolistan ve Mançurya ile Sibiry topraklarının bir bölümünde kalır. M.S. X. asırdan itibaren Moğolların 'Hatâ' isimli kabilesi bu bölgede yaşadığı için bu isimle anılmıştır. Bazen bu bölge 'Hitâ' veya 'Huten' şekillerinde de anılır. Hatâ, Hitâ veya Hutun kelimesi klâsik şiirimizde daha çok âhû ve misk kelimeleriyle birlikte anılır. Bunun sebebi ise misk âhûlarının bu bölgede çok oluşu ve miskin diğer ülkelere buradan nakledilmesidir.
^{vii} Bu beyitten eskiden gelinlere Hutun miski sürüldüğünü anlıyoruz.
^{viii}. Eskiden kadınlar, ufak kıymetli taştan oyulmuş vidalı kutu içine koyulmuş ipek lifler arasına göbek miski ve misk yağı koyarak göğüslerinde saklamış. Bu beyitte bu âdete işaret vardır.
^{ix}. Nâfe, misk âhûsunun göbeğinden çıkarılan veya kendiliğinde çıkan göbek miskidir. Buna Farsçada 'nâfe-i müşğ-i Hoten (: Hoten miskin nâfesi)' denir. Nâfe daha çok 'Tatar' kelimesi ile birlikte anılır. Bunun sebebi ise, miskin Anadolu'ya tatarlar tarafından ve uzak diyarlardan getirilmesidir.
^x. Bütün bu beyitlerden eskiden miskin kırmızı bir beze konarak saklandığını anlıyoruz.

^{xi} Şâir burada lâlenin kırmızı yapraklarının döküldüğünü geriye sadece sapının üzerinde, ortasındaki siyahlığın kaldığını söylüyor. ^{xii} . Burada lâle-çihreler bileşik ismiyle yüzleri renginden dolayı lâleye benzetilen sevgililer kasedilmiştir. ^{xiii} Burada lâle-hadler bileşik ismiyle yanakları renginden dolayı lâleye benzetilen sevgililer kasedilmiştir. ^{xv} . Burada lâle-ruhlar bileşik ismiyle yanakları renginden dolayı lâleye benzetilen sevgililer kasedilmiştir. ^{xv} . Burada lâle-ruhân bileşik ismiyle yanakları renginden dolayı lâleye benzetilen sevgililer kasedilmiştir. ^{xvi} . Pâ der-gil, ayağı çamurda demektir. ^{xvii} . Ayrıca bu beyitte, jâlelerin üşüşerek lâleyi donatması, ona sevgilinin yanağına öykünmesinden dolayı onu kınamak için de olabilir. Çünkü 'donatmak' kelimesi süslemek anlamı yanında kınamak, hakaret etmek gibi manalara da gelir. Ve beyitteki üşmek ve öykünmek ifadeleri de bu düşüncemizi te'yid etmektedir. Jalelerin başına üşüşmesi de lalenin utancından ter içinde kaldığını gösterir.

^{xviii} . Gömlek.

^{xix} Üzeri altın ve gümüş pullarla süslenmiş, gelinlere mahsus ipekli kumaştan dört köşe perde.

^{xx} . Hindistanda dokunan bir nevi ince ve nakışlı yün kumaş. Hind kadınları bunu üzerlerine elbise makamında örterler. Türklerde ise yünden dokunmuş ince kumaşa derler.

^{xxi} . Üste giyilen kaftan nevinden elbise.

^{xxii} . Cama şeklinde de tabir olunup elbise demektir.

^{xxiii} . Elbise.

^{xxiv} . Elbisenin altından giyilerek bedenini yukarı kısmını örten, ekseriyetle dizden yukarı olup bazan da

ayağa kadar uzanan ince çamaşır. ^{xxv} . Bir çeşit kumaş olup sof gibi mevclî ve ülkerlidir. ^{xxvi} . Eskiden İran'da işret meclislerinde muteber kimselerin şerefine kadeh kaldırmak ve tokuşturmak gibi elbise yırtmakta âdetmiş. Şu beyitte geçtiği gibi: *Çil gonca bâ-leb handân biyâd-ı meclis-i şâh Piyâle gîrem u ez-şevk câme pâre konem*

Lâedrî

Mânâsı: Pâdişahın meclisi yadına piyâle tutar, şevkten gonca gibi güler dudakla elbisemi yırtarım. Klâsik şâirlerimizin şiirlerinde de elbise yırtmak, yaka yırtmak tabirlerine rastlanır. Ancak bu tabirler daha çok bir maksadı ya da talihsizliği ifade ederken kullanılmıştır. ^{xxvii} Elbise yakası.

^{xxviii} . Farsça el silecek bez, elbezi, yağlık, mendil demek olan bu kelime ıstılah olarak ramazanın on beşinde yapılan hırka-i saadet ziyareti münasebetiyle ziyaretçilere hırka-i şerif ziyaretini müteakip bizzat padişahlar tarafından verilen mendil büyüklüğündeki tül bend.

^{xxix} . Derviş ise lâleyi renginden dolayı kızılbaşa benzetirken, 'çemen sahnı'ndaki süseni ise ona hançerini çekmiş Anadolu'ya benzetmiştir:

Mukâbil lâleye süsen çemen sahnında rûmiler Kızılbaşa çeker san hançer-i berrân-ı ser-fîzi

Derviş

^{xxx} . Kına esasen yeşil renkli olup yakıldıktan sonra kırmızı rengi alır.

^{xxxi} . Kırmızı ve değerli bir süs taşı olup yakuta benzer. Rivayete göre aslında ak bir taş olduğu halde ciğer kanyla boyanıp güneşe bırakılır ve güneşin etkisiyle kırmızı renge boyanır.

TAZE MİLLET(i)

İnsanların dünyayı algılama şekilleri başka başkadır. Görüşlerini "bana göre, fikrimce, zannederim" gibi üsluplar kullanarak ifade ederler. Gördüklerini, yaşadıklarını veya hissettiklerini kendi görüş ve kabullerine göre değerlendirip buna göre davranır ve tavır alırlar. Doğru veya yanlış ,eksik veya fazla bile olsalar, bu görüş ve kabuller davranışların temelini oluştururlar. İnsan topluluklarının gelişmiş şekli olan milletler de fertler gibi kendi bakış açılarına sahiptir, hadiseleri "kendine göre" yorumlayıp, ona göre davranırlar. Zamanla bu davranışlar belli üsluplara ve şekillere dönüşerek kalıplaşır. Artık millete mensup fertler bu kalıp veya temellere göre hareket ederler. Bazen de bu kalıplar, milletin içinde bulunduğu kültür dairesindeki diğer milletlere yansır; artık kendine göre ince buluşlar, tavırlar ve üslup birkaç milletin ortak malı olmuştur. Böylece biriken kıymetler medeniyeti şekillendirir. Medeniyetler, kendine özgü (orijinal) bakış açılarına, inceliklere sahipse başka medeniyetleri de etkilemeye başlarlar. Yine milletler kendine has bakış açıları ve davranışlar geliştirebilecek canlılıklarını korudukları surece, fertlerinin gayret ve kabiliyetleri, toplumlarını teşkilatlandırıp birlik beraberlik içinde belli hedeflere götürebilme yeteneğine bağlı olarak uygarlığa katkıda bulunurlar. Değerlendirme ve tavır belirleme sıkıntısı başlarsa başka medeniyetlerin davranışları kopyalanmaya başlanır. Böylece milli yapıda çözülme başlar. Bazı milletlerde çözülme çok ani ve hızlı olur. Türk Milleti bu yapıda olmakla beraber, aynı hızla toparlanabilen bir bünyeye sahiptir.

Milletlerin uygarlığa olan katkıları, bir veya birçok alanda, bazı asırlarda daha az, bazılarında daha çok olabilmektedir. Katkı ne oranda olursa olsun takdire şayandır. Bazı milletler ve medeniyetler uygarlığa çok mühim katkılarda bulunduktan sonra yok olup gitmiştir. Bir bakıma tarih bunların hikayesidir. Hem hizmet etmiş, hem de yok olmamış, dünya durdukça da inşallah varolacak milletimiz, insanlığa sayılamayacak güzellikler hediye etmiştir. Son asırlarda yaşadığımız sıkıntılara rağmen hizmetlerini sürdürmeye devam etmektedir.

Milletimiz, bugün değişik coğrafyalarda yaşayan halklara bölünmüş, muhteşem medeniyeti unutturulmuş, dev gibi meseleleri devraldığı için bunlarla boğuşmak zorunda kalan bir millet

Ahmet ZAIMOGLU

haline gelmiştir. Anadolu Türkleri yüzyıllarca süren savaşlardan sonra girdiği Çanakkale ve büyük zorluklarla kazandığı Kurtuluş Savaşı'nda yetişmiş evlatlarının, özellikle aydınlarının büyük bir kısmını kaybetmiştir. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğundan beri bu yaraları sarmaya, fakir düşen halkı kalkındırmaya çalışmaktadır. Türkistan Türklerininse 1917 ihtilali sonrasında önderleri, aydınları yok edilmiş, milyonlarcası öz yurtlarından zorla başka ülkelere göç ettirilmiştir. Türk Milleti'nin top yekun Ruslaştırılması için dil, din, tarih ve medeniyetimiz yozlaştırılmaya ve unutturulmaya çalışılmıştır. Her alanda Rus alışkanlığı ve davranışlarının sokulduğu bu dönemde Türkistan'da içki içme yaygınlaşmış, kadın erkek ilişkilerinde başıbozukluk başlamış, Türk ailesi, bozulmaya çalışılmıştır. Türk Mimarisi ve zevki sonucunda ortaya çıkan klasik ayakyolu (TDK TÜRKÇE SÖZLÜK: 92) bölümleri, yeni yapılan inşaatlarda görülmez olmuştur. Bunun yerine alafanga tuvalet dediğimiz tuvaletler hızla yaygınlaştırılmıştır. Medeniyet, birbirine bağlı davranışların bir bütünü olduğundan, temizlik konusundaki bozulma kültürümüzün başka alanlarında da erozyona yol açmıştır. O günlerde bu tahribata itiraz edenler öldürülmekten kurtulabilirlerse ömür boyu çalışma kamplarında tutuluyordu.

Türkiye Türklerinin kısmi bir toparlanma dönemi geçirdikleri 1990 sonrasında bir kısmı bağımsız devletlerine kavuşan Türkistan Türkleri son yetmiş yılın ve geçen asırların ağır askeri, siyasi, iktisadi ve medeni meseleleriyle karşı karşıya kalmışlardır. İster bağımsız, ister özerk, kardeş, bağırdaş bütün halklar, dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar, Türk Milleti'nin ayrılmaz birer parçasıdır ve onun medeni mirasının varisidirler. Geçen asırlarda sahip olduğumuz bilgi, görgü ve tecrübelerimizi, maruz kaldığımız düşmanlık, kendi sıkıntı., bölünmüşlük ve zafiyetlerimizden dolayı bu asra layıkıyla aktarmasak bile bu gerçek değişmez. Türklüğün medeniyete yaptıkları sınırsız hizmetleri kamil manada bilinmese ve bilinenleri de başkaları sahiplerse bile biz, bir büyük medeniyetin sahipleriyiz. Türk İslam Medeniyeti adını verdiğimiz bu medeniyetin insanlığa yaptıkları en önemli hizmetlerden biri temizlik alanında olmuştur. Yetkili herkesin hakkımızı teslim ettiği böyle önemli bir konuda, bizim neden uygulamaya

noksanlıklarımızın olduğunu, batının bu alanda bizim önümüze nasıl geçtiğini veya geçer gibi görünüp hala bize ulaşmadığını araştırmamız gerekir.

Her medeniyetin olduğu gibi, batı Medeniyeti'nin de kendine özgü bir temizlik anlayışı vardır şüphesiz. Ancak nedendir bilinmez en önemli temizlik malzemesi olan su bolluğuna rağmen Avrupalılar temizlikte su kullanmasını çok geç öğrenmişlerdir. Hıristiyan sofular ortaçağın ilk devrelerinde yıkanmazlardı. Azizelerden Elizabeth, bu zevkten öylesine hulusi kalple kaçınıyordu ki, kirden kokmaya başlamış, etrafındakiler dayanamaz hale gelince onu banyo etmeye zorlamışlardı. Fakat başarıları pek sudan oldu, çünkü kadıncağız suyla temasa gelir gelmez banyodan dışarı fırladı; işlediği günahtan dolayı tövbe, istiğfara başladı. (KEMMERİCH, 1968: 119) İmparator III. Friedrich'i.n Tutlingen'i ziyaret arzusu, şehrin pek pis oluşu dolayısıyla akim kaldı. 28 Ağustos 1485'te İmparator, Tutlingen'de az kaldı, atıyla birlikte sokağın çamurlarına gömülüp kalıyordu. Ancak 1531'de Parisliler evlerinde birer hela ve lağım yaptırmaya mecbur tutuldular. Bu tarihe kadar bu vazifeyi sokaklar görüyordu. Almanya'nın birçok yerinde sokakları kirlenme adeti 17. yüzyıl ortalarına kadar sürdü (KEMMERİCH: 120). 1697 yılında bile bir polis raporuna nazaran, Paris Halkı, bütün kirli suları, sidikleri, her çeşit pislikleri gece gündüz pencerelerden sokağa (XIV. Luis dönemi) boşaltıyorlardı (KEMMERİCH: 121). Avrupa'da 18. asrın sonlarına kadar evlerde ayakyolu veya ona benzer bir mekan yoktu. İhtiyaçlar, kapalı, ayrı bir mekan aranmaksızın klozetlere yapılıyordu. Birakınız evleri, saraylarda dahi koskoca asilzadeler ayaklarına getirilen kaplara defî hacet ediyorlar, sıkılmıyorlardı.(ii) Sonra da bu kaplar pencerelerden aşağı boca ediliyordu. Fötr şapkanın çıkış sebeplerinden biri de bu pislikten sakınmak idi. Avrupayı resmen ziyaret eden ilk Osmanlı Padişahı Abdülaziz Han için özel konaklar tahsis edilmiş ve aylarca karşılama provaları yapılmıştı. Buna rağmen Türk Heyeti'nin kendilerine tahsis edilen Paris'teki konağa ilerlerken burunlarını tutup, yüzlerini buruşturmalarına kimse anlam verememişti. Halbuki ortalıktaki koku onları buna mecbur etmişti. Batılılar asırlarca bu kokuları duymamak için çeşitli kokular kullandılar. Parfüm sanayileri

de bu şekilde gelişti. Bugün hanımlarımızın bu kokulara, parfüm şişelerine hayranlık duyacak noktada buldukları da bir vakıdır. Avrupa'ya; Almanya, Avusturya ve Hollanda'ya çalışmaya gönderdiğimiz işçilerimiz yerleştirildikleri evlerde ayakyolu ve banyo bulamamış, bunları yeniden inşa ve ilave etmek zorunda kalmışlardır. Çünkü yerleştirildikleri bu evler halen de kullanılan klasik evlerdi. Günümüz Avrupa'sı pırıl pırıl gibi gözükse de gerçek temizliği evlerde köpek besleme alışkanlığı yüzünden yakalamaları zaman alacaktır.

Temizlik, Türk İslam Medeniyeti'nin en önemli konularından biridir. Bazı yazarlar, suya çok fazla önem verdiğimiz için medeniyetimize "Su Medeniyeti" adını vermiştir. Suya düşkünlüğümüz asırlarca ayıplanmıştır. Batı klasik eserlerinde sık sık yıkanmaktan beynimizin sulandığı bile yazılmıştır. Tam bir gönül rahatlığıyla ifade edebiliriz ki temizlenmeyi, suyu kullanmayı, yıkanmayı, taharetlenmeyi insanlığa öğreten bir millet varsa o da Türklerdir. Belki de saf ve temiz bir millet olduğumuz için temizlikle ilgili maddi manevi olağanüstü bir mirasa sahibiz. Türk mitolojisinde suya önem verilmiştir. Destanlarımızda, masallarımızda ve efsanelerimizde sıkça sudan söz edilir. Daha Cengiz döneminde suyun kullanılması ve temizlikle ilgili kanunlar çıkarılmıştır. Tarih içinde dünyanın söz dağarcığına "Türk Hamamı" gibi bir kavram yerleştirmişizdir. Dünya bizi, her köşe başındaki çeşmelerimizle, camilerimizin yanı başında gürül gürül suları akan şadırvan ve abdesthanelerle, edephanelerle (DANIŞMEND, 1982: 25) Türk Evlerindeki ayakyolu, hamam ve gusülhane dolapları ile tanımıştır. İlk gördüklerinde bir şey anlamadıkları bu dolapların işlevini öğrendiklerinde çok şaşırılmışlar, "Turkish Bath" dedikleri hamamlarımız etrafında oluşturduğumuz kültürü tanımaya başladıklarında cehaletlerini anlamışlar ve maruz kaldıkları hastalıkların tedavisinde temizliğin önemini kavramışlardır. Köpeklerin yemek yediği kaptan yemek yemediğimizi sükunet ve temizliği bozmaması için evlerimize hayvan sokmadığımızı, dışarıda giydiğimiz ayakkabıyla evin üst köşesine çıkmadığımızı görmüşler, önceleri bunu garip karşılarken yavaş yavaş takdir etmeye başlamışlardır.

Türkler pek güzel uyum sağladıkları İslam Dini'ni kendilerine göre anlayıp yaşadılar. İslamiyetin temizlik anlayışım ve emirlerini kendilerine göre yorumladıkları için bu konuda aynı medeniyet dairesi içindeki Araplardan çok daha ileri gittiler. İslamiyet'te maddi ve manevi temizliğin birlikte düşünülmesi, taharet ve nezafete önem verilmesini, temizliğin bir kısım ibadetlerin girişi, anahtarı ve ön şartı olmasını çok iyi değerlendirdiler. Gerçekten de temiz olunmadıkça, taharetlenilmedikçe bazı ibadetler yerine getirilemiyordu. Peygamberimiz (S A.V) "Namazın anahtarı temizliktir"Ve "Temizlik imandandır" diyordu. Böylece hemen her gün hamama gidilmesi, köylerde dahi mutlaka bir hamamın bulunması, mutfak temizliğine önem verilmesi, yemeklerin tertemiz oluşu, yemekten önce ve sonra yıkanılması, misafirlere sofradan kalkınca sıcak su ve sabun getirilmesi (bazı evlerde gül suyu getirilmesi), cami civarlarında bakıcılı edep hanelerin bulunması, vücut, el, ağız, tırnak, sakal ve bıyık temizliği gibi konular Türk Milleti'nin yorumuyla insanlığın dikkatine sunulmuş oldu. Öyle ki Müslümanlara yol gösteren İlmihal kitaplarının ilk bölümü iman ise hemen ardından gelen bölüm temizliğe ayrılıyordu.

Batılılar, geçen asırlarda kendi medeniyetlerinde görebildikleri eksiklikleri gidermeye çalıştılar. Bunda başarılı da oldular. Milletlerin medenilik ölçülerinden biri olarak kullandıkları su, sabun veya tuvalet kağıdı miktarlarını kıstas olarak kabul ettirdiler. Tarihin garip bir tecellisi olarak nesillerimiz temizlik kültürünü yaşayarak öğrenemez hamam ve ayakyolu kültürümüz, milli ve dini bilgilerin aktarılamayışı sebebiyle yok olurken, Avrupalılar temizlikte yol aldılar. Vücut ve ağız temizliğinde, sabun kullanmada bizden ileri gittiler. Ancak hayvanlarla iç içe yaşamaları ve kullandıkları ayakyolu biçimi yüzünden temizlikte istenilen ilerlemeyi sağlayamadılar. Gerçi teknoloji ve desinatörlük çok geliştiği için, kendilerine göre harika tuvaletler yaptılar. Ancak nedense donlarındaki pislik kalıntısından bir türlü kurtulamadılar. AİDS ve HIV virüslerinin çıkışıyla klozet şeklindeki üzerine oturularak kullanılan tuvaletlerin diğerlerine göre daha sağlıklı olduğu ortaya çıktı. Avrupa tuvaletlerinin sağlıksızlığının farkına varırken biz

Türkler temizlikte kendi ulaştığımız seviyenin de , altına düştük. Avrupalı seyyah Grelot 1680 yılında bizim edep hane denilen umumi tuvaletlerimiz olduğunu, bunların temizlikçilerinin bulunduğunu yazarken (DANIŞMEND) günümüzde biz umumi tuvaletlerimiz, "Aslan yatağından belli olur"sözü gereğince olması gereken yere getiremedik. Ve Avrupa'nın tuvalet biçimine ve taharet şekline itibar etmeye başladık. Türkiye'ye kendi elimizle soktuğumuz bu kötü alışkanlık Türkistan'a Ruslar marifetiyle girdi. Onların soğuk havada bile yıkanma alışkanlığı müspet bir davranış olarak bünyemize girerken, Avrupa'dan aktarıp bizi de alıştırdıkları klozetli tuvalet adetine maalesef bizler de alıştık. Kanser vücudumuzda yayılmaya başlamıştı. Kanaatimizce Rusların Türkistan'da yaptıkları en büyük kötülüklerin biri güzelim Türk Ayakyolu'nu unutturup, yerine suyu olmayan, sadece kağıtla temizlenilebilen bir tuvalet (iii) alışkanlığını getirmeleridir. Maalesef Ruslar aj'akyolu kültürümüzü getirmeleridir. Maalesef Ruslar ayakyolu kültürümüzü unutturdular. Biz Türkler bu yeni tuvaletlere "alafranga hela" yani Frenk'in helası demişiz. Çünkü bizim kendimize has bir tuvalet anlayışımız ve mekanımız vardı.

Türk ayakyolunda insanlar, bedenlerine en uygun, yani ergonomik şekilde ihtiyacı giderir. Sonra sol eliyle yanı başındaki musluktan akan suyla gıcır gıcır temizlenir, (iv) Defi hacet yere çömelerek yapıldığından tam bir boşaltma işlemi söz konusudur ve sağlıklıdır. Bu şekilde prostat ve benzeri hastalıklardan korunulmuş olur. Hiçbir yerimiz başkasının oturduğu yere dokunmaz. Öncesinde ve sonrasında bol su dökerek kendimizi ve ayakyolumuzu tertemiz tutabiliriz. İnşası, kullanımı, kullandıktan sonra mekanın temizliği çok kolay, edep ve haya gereği kapısı kapalı olan bir tuvalet bedene ve ruha sıhhat verir. Ayakyolumuz içeri girilirken ve bırakıldığında tertemiz olursa evlerimiz de tertemiz ve kokusuz olur.

Türkiye'de hızla yaygınlaşan Alafranga helalara dikkatinizi lütfediniz. İster kullanılmak üzere, isterse " O da bulunsun" veya "İhtiyarlıkta lazım olur" düşüncesiyle inşa edilsin, evlerimize bu Frenk icadı sokulmaktadır. Unutulmasın ki beş vakit namaz için abdest alan, yıkanan vücutlar asla böyle bir güvenceye ihtiyaç duymaz. Maalesef

yeni yapılan binalarda sadece bizim kültürümüze yabancı bu tuvaletler vardır. Modanın çok çabuk tesirinde kalan bazı zayıf karakterli insanların güzelim Türk ayakyolunu iptal ettirip veya yaptırmayıp bizleri batının tüneklğine mahkum etmektedirler. Bu görüşleri bağnazca bulanlar olabilir. Onlara Kırgızistan¹ da, Bişkek' de, Filarmoni binasındaki kapıları, suyu, tuvalet kağıdı olmayan umumi tuvaletleri göstermek isterdim. Kırgız kardeşlerimizi asla suçlamıyorum: Onlar, kültürlerini korumak istemiş, ancak başaramamışlardır. Eski Sovyet sınırları içindeki kardeşlerimizin çoğu aynı durumdadır.

Eğer temizlik ve sağlık istiyorsak Türk ayakyoluna dönüş yapmak zorundayız. Bunun için de önce klozetlerden kurtulmamız gerekmektedir. Özellikle Türk Devlet ve Topuluklarındaki kardeşlerimiz bu konuda daha titiz olmalıdır. Gürül gürül suların aktığı, Aladağların eteklerindeki kardeşlerimiz bu konuda bir ihtilale hazırlanmalıdır. Türk Dünyasında yeni yapılmakta olan binlerce eve, mesela Kırım'daki kardeşlerimiz yaptıkları evlere mutlaka bizim kültürümüze daha uygun Türk Tuvaleti'ni katmalıdır. Bu yeni mekanlar bize daha fazla temizlik, kokusuz ve sağlıklı bir hayat ile zaman tasarrufu sağlayacaktır. Rus kültürünün kötü bir kalıntısı olan herkesin bir arada, çırlıçıplak suya girmesi, tuvaletleri kapısız yerde ihtiyaç görülmesi, gibi alışkanlıkları terk etmenin ve bu konuda da özümüze dönmenin zamanı çoktan gelmiştir ve geçmektedir. En azından her iki türdeki ayakyolunu yan yana inşa edip, aradaki farkın görülmesi sağlanmalıdır. Özetle ayakyolu ve hamam kültürümüz yeniden canlandırılmalıdır. (v) Görsel ve yazılı basım bu konuda ısrarlı olursa bu medeniyet ayıbımız ortadan kalkacaktır. Medeniyetimizin bu küçük ayrıntıları üzerinde durulmazsa, daha birçok alanda da kaybetmeye devam edeceğimizi bilmemiz gerekir. Türkiye'de sabun, su ve tuvalet kağıdı sıkıntısı olmadığı için şimdilik tehlike olarak görülmeyen alafranga tuvaletler, Türkistan' da bir medeniyet ayıbı olarak karşımızda' durmaktadır ve bu ayıp hepimizindir.

AÇIKLAMALAR

(i) Türkistan'da " taze " sözü " temiz " anlamında kullanılmaktadır. Burada her iki anlamıyla kullanılmıştır.

(ii) Türkistan'da " taze " sözü " temiz " anlamında kullanılmaktadır. Burada her iki anlamıyla

kullanılmıştır.

(iii) Bu ülkelerde tuvalet kağıdı yaygın olarak bulunmadığı için tuvaletlere konulan kitapların sayfaları aynı amaçla kullanılıyor. Tabii olarak bu

kağıtlar birikiyor.

(iv) Sağ el ekmek ve yemek yeme için kullanıldığından taharete kullanılmaz.

(v) Burada Sivas yöresindeki hamam kültürünü araştıran Müjgan Üçer ve Hamam Kültürünü bizzat

yaşatarak bütün canlılığıyla devam ettiren Kastamonu Tosya ilçesi halkını yad etmeyi zevkli bir vazife addediyorum.

DİPNOTLAR

Da Grelot,
1680

**relation nouvelle d'un Voyage de
Constantinople, Paris.**

Maks Kemmerich,
1968

**Tarihte Garip Olaylar,
Varlık Yayınevi, İstanbul.**

Danişmend, İsmail Hami
1982

**Garb Menba'larına Göre eski
Türk seciye ve Ahlakı, 3. Bsk.,
İstanbul, İstanbul Kitapevi,**

**TDK Türkçe Sözlük,
Genişletilmiş 7. Baskı,**

İŞLEVCI YAKLAŞIMA GÖRE MEDYA VE SİYASÎ SİSTEM ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN TARİHÎ BOYUTU

Giriş

Medya ve siyasî sistem arasındaki ilişkilerin niteliği, siyasî iletişim alanında çalışan araştırmacılarının merkezî ilgi odağını oluşturan bir konudur. Medya ile siyasî kurumlar ve aktörler arasındaki ilişkiler, etkileşimler ve bağımlılıkların araştırılmasında işlevci yaklaşım önemli imkânlar sunar. İşlevcilik, "*toplumu oluşturan unsurların her birinin kendine özgü işlevinin olduğunu, bütün bu unsurların karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde işlev gördüğü için hiçbir unsurun yalnız başına bütünü belirleyici bir özelliğe sahip olmadığını kabul eden bir yaklaşım*" olarak tanımlanmaktadır (DEMİR VE ACAR 1993: 188-189). İşlevcilik, belirli varsayımlardan hareket eder. Bu varsayımlardan biri, toplumun fonksiyonel bir birliğe ve bütünlüğe sahip olduğudur. *Fonksiyonel birlik* olarak adlandırılan bu kavrama göre, toplumu oluşturan bütün unsurlar arasında sürekli çatışma durumunu önleyen bir uyum yahut uyumlu bir işbirliği söz konusudur. Toplumun fonksiyonel birliği varsayımı bir başka varsayımı daha içermektedir. *Evrensel işlevcilik* olarak adlandırılan bu varsayımın göre toplumu oluşturan unsurların her birinin kendine özgü bir işlevi vardır. Bu iki varsayımla bağlantılı üçüncü varsayım, *fonksiyonel zorunluluk* varsayımdır. Buna göre toplumun işlemesi için, toplumu oluşturan unsurların kendine özgü işlevlere sahip olması zorunludur (TOLAN 1985:263-264).

Bir toplumda medyaya yüklenen işlevler rejimden rejime farklılıklar göstermektedir. Sosyal ve siyasî yapıdaki farklılıklar, gazetecilik mesleği, medya kurumları ve gazetecilerin statü, rol, imtiyaz ve sorumlulukları, gazetecilik anlayışları konularında değişik düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Fonksiyonel analizin temel hedefi, toplumun oluşturan unsurlardan birinin toplumun işlemesine ne ölçüde katkıda bulunduğu veya bulunmadığını ortaya çıkarmaktır. Sistem düşüncesi, işlevciliğe dayalı bir teorik analizin merkezi ilgi odağını oluşturur. Bunun yanında, işlevciliğe dayalı bir analizde neden-sonuç ilişkileri tersine çevrilir. İşlevci yaklaşım, sosyal bir fenomeni belirli bir nedene dayandırmaktan çok sistemin devamını ve istikrarını temin etmek için sistemi oluşturan öğe-lerin hangi işlevleri yerine getirmesi gerektiğini inceler. İşlevci analiz, sosyal eylemin nedenlerini ortaya çıkarmayı değil aksine sistemin devamını açıklar ve sosyal eylemin önemini

Dr. Murat Sadullah ÇEBİ

Gazi Ü. İletişim Fak. Araştırma Görevlisi

belirlenmesini hedefler. İşlevci yaklaşım, sosyal eylemin nedenlerinden çok sonuçlarını veya etkilerini sistemin istikrarına katkıları açısından analiz edip yorumlar (KUNCZİK 1988: 57).

Bu araştırmanın amacı, işlevci yaklaşım çerçevesinde medya ve siyasî sistem arasındaki ilişkilerin tarihî arka plânını incelemektir. Medya ve siyasî sistem arasındaki ilişkiler toplumdaki topluma rejimden rejime değişiklik gösterir. Zaman, zemin ve şartların belirlediği bu ilişkiler tarihî açıdan üç aşamada ele alınıp analiz edilebilir: 1. Mutlakiyet, 2. Meşrutiyet ve 3. Parlamenter Demokrasi.

Mutlakiyet

Fikrî esaslarının oluşmasında Niccolo Machiavelli (1972) (1469-1527) ve Thomas Hobbes (1970) (1588-1679) gibi mutiakçı düşünürlerin önemli katkıları olan *Mutlakiyet*, iktidar yetkilerinin kayıtsız şartsız tek elde toplandığı, siyasî otorite üzerinde geleneksel veya yasal sınırlamaların bulunmadığı, otoritenin merkezleşmiş bir devlet eliyle en geniş alana yayıldığı bir yönetim biçimi olarak tanımlanabilir. *Monarşi*"nin bir biçimi olan *mutlak monarşi*, tarihî süreçte temsilciler meclisinin hükümdarın yetkilerine özellikle malî konularda sınırlamalar getirdiği *temsili monarşi*, hükümdarın iktidar yetkilerinin anayasa ve parlamento ile sınırlandırıldığı *meşrufi monarşi* şeklinde ortaya çıkmıştır. Çarlık Rusyası dışında ideal tip olarak *mutlak monarşi* rejimine tarihin hiçbir döneminde ulaşamamıştır. İdeal anlamda *mutlak monarşi'nin* ölçütleri, soyluların ve kilisenin imtiyazlarının kaldırılması, parlamentonun feshidir. Bu idealler kısmen İspanya'da, özellikle Richelieu (1624-1642) ve XIV. Ludwig (1661-1715) Fransasında gerçekleşmiştir (GELISS 1993: 357).

Siyasî bir yönetim biçimi rejim olarak *mutlakiyet*, bazı önermelere dayanmaktadır: Aynı zamanda mutiakçı devlet felsefesinin esaslarını oluşturan bu önermeler şöyle sıralanabilir: İnsanın doğası ile ilgili önermeye göre, birey içinde yaşadığı toplumun bir parçasıdır. Birey, sahip olduğu gücü ancak toplumun bir ögesi olarak kuvveden fiile geçirebilir ve değerlendirebilir. Sosyal bir varlık olan birey, tek başına eylemde bulunduğu etki alanı sınırlıdır. Buna karşılık toplumun bir üyesi olarak eylemde bulunan bireyin hedef ve çıkarlarına ulaşması ihtimalinin çok yükseldiği gö-

rülür. Devletin doğası ile ilgili ikinci önermeye göre devlet her konuda bireyden önce gelir. Mutiakçı anlayış bireyden çok devlete önem verir. İnsanlar ancak devletin varolduğu bir toplumda mutlu ve huzurlu olabilir, hedeflerine ulaşabilirler. Devletin olmadığı bir toplumda birey, ilkel bir varlık olarak hayatını sürdürür. İnsanlar, devletin ve egemenin mutlak otoritesine boyun eğmeli, devlet ve egemen için yaşamalılar. Devlet ve birey arasındaki ilişkileri açıklayan üçüncü önermeye göre devlet bireylerin kişisel gelişimi için zorunlu bir varlık olarak kabul edilmektedir. Mutiakçı devletin temel hedefi tebaasının mutluluğunu temin etmektir. Tebaasının saadeti için devlet sadece genel güvenliği sağlama ve düzeni korumakla yetinmez. Bu hedefe ulaşmak için mutiakçı devlet, tebaasının fizikî ve zihnî yeteneklerinin gelişimine de katkıda bulunur. Eylemlerinin nesnesi olan bireyin mutluluğunu sağlamada mutiakçı devlet, sınırsız yetkilerle donatılmıştır. Bu yüzden mutiakçı devletin tebaası olan birey, kendi kendini geliştirme hakkına sahip değildir. Devlet, bireyin gelişiminde, hedefleri ve araçları belirleyen, bireyin üstünde mutlak ve sınırsız yetkilere sahip bir güçtür. Birey, egemenliğinin kaynağını ilâhi iradeye bağlayan, dünyevî hükümlerini ilâhî temsilcilik argümanı ile meşrulaştıran hükümdarın keyfî icraatlarına boyun eğmek zorundadır. Birey, devlet ve egemen karşısında hiçbir hakka ve özgürlüğe sahip değildir. Mutiakçı devlet ve egemen, tebaası üzerinde kesin bir tahakküm kurmuşlardır. Bilginin ve gerçekliğin doğası hakkındaki dördüncü önermeye göre bilgiyi ve gerçekliği anlama, kavrama, idrak etme, bilme ve değerlendirme imtiyazı ilâhi irade tarafından sadece yöneticilik işlevini üstlenebilecek kudret ve yeteneğe sahip az sayıdaki *bilge*'ye ihvan edilmiştir. Seçkin bir yaklaşımı benimseyen mutiakçı felsefe, bilginin zihnî bir uğraşının sonucu elde edilebileceğini kabul etmekle birlikte bireylerin, bilgiyi işlemede doğuştan aynı zihnî yeteneklere sahip olmadığını ileri sürer. Bu nedenle devlet, toplum ve bireylerin sadece bilge kişilerce, yani hükümdarlar tarafından yönetilebileceği savunulur.

Mutlakiyetle idare edilen Ortaçağ Batı Avrupasının merkezi devletlerinde siyasî sistem ile basın arasında hükmetme ve tâbi olmaya dayalı bir ilişki vardı. Mutiakçı devletin başında sınırsız yetkilere sahip, şahsında devleti temsil eden bir

hükümdar bulunmaktaydı. İktidarın mutlak sahibi olan egemen, "arcana rei publica"; yani "devlet sırları" anlayışına göre devleti yönetmekte; iktidar yetkilerini kullanmada bütün diğer çıkarların tâbi olduğu mutlak devlet egemenliği düşüncesini izlemekteydi. Mutlakiyet döneminde siyasî kurumlar ve aktörler ile basın arasındaki alan kesin biçimde ayrıydı. Bu durum siyasî kurumların, aktörlerin ve basının birbirleriyle ne işlevsel ne de kişisel ilişkilere dayalı bir etkileşimde bulunmasına önlüyordu. Mutlakçı devletlerde basın, toplumu oluşturan öğelerden biri olarak kabul edilmediği için toplumun işleminde basının varlığına ihtiyaç duyulmuyordu. Basın siyasî sistemin bir unsuru veya parçası olmaktan çok, âdeta siyasî süreçlerin ve olayların dışına itilmiş bir konuma sahipti. Mutlakiyette siyasî kurumlar, aktörler ve basın arasındaki şahsî ilişkiler de yok denecek kadar azdı. Mutlakçı devletin başındaki hükümdar, verdiği siyasî kararlara meşruiyet kazandırmak için kamuoyunun, gazetelerin ve gazetecilerin onayına veya rızasına ihtiyaç duymuyordu. Çünkü mutlakçı merkezî devletlerde hükümet politikaları, kamuoyunda ve basında tartışılmadan büyük bir gizlilik anlayışıyla kapalı kapılar ardında soylular tarafından belirleniyordu. Siyasî kararların alınması ve iletilmesinde mutlakçı devlet, ülke içinde kolluk kuvvetlerinden ülke dışında da elçilerden oluşan özel bir iletişim ağından faydalanıyordu. Siyasî kurumlar ve aktörler arasındaki bilgi akışı, ülke içinde devlet memurları tarafından doğrudan ilgililere teslim edilen krallık emirnameleri, ülke dışında ise elçiler ve özel kuryeler aracılığı ile saraydan saraya iletilen mesajlarla sağlanıyordu. İç ve dış politika, kamuoyunun kontrolü, desteği ve rızası olmaksızın, kamuoyunun; bilhassa basının görüşleri göz ardı edilerek yürütülüyordu. Siyasî kararlar, büyük bir gizlilik anlayışı içerisinde alınıyor ve uygulanıyordu. Bu yüzden, mutlakiyet döneminde hükümdarlar ve siyasî kurumlar basına erişme ihtiyacı duymuyorlardı. Kendi özerk iletişim düzenini kuran mutlakçı devlet, bilgi sağlama açısından basına bağımlı değildi. Mutlakçı devletlerdeki iletişim düzeninin özerkliği bir taraftan soylu bakanlar ve diplomatlarla soylu olmayan gazeteciler arasındaki sınıf farklılıklarıyla temin edilen bir gizlilik anlayışına dayanıyordu. Bu sınıf farklılığı, içeriye yönelik olmasa bile dışarıya yönelik bir gizlilik anlayışını da mümkün

kılan bir tür sosyal mesafenin garantisiydi (KEPPLDSFGER 1992: 13-16).

Mutlakçı devlet ve basın arasındaki ilişki son tahlilde hükmetme ve itaat etmeye dayalı bir ilişkiydi. Mutlak iktidarı elinde toplayan hükümdarın, basın üzerinde mutlak bir sansür imtiyazına sahipti. Mutlakiyetin fikrî esaslarını formüleştiren Hobbes, en ünlü eseri olan "Ejderha"da (Leviathan) hükümdarın basın içerikleri üzerindeki sansür hakkını şu şekilde ifade etmektedir (HOBBS 1970: 161): "*Egemen, barışın sağlanmasına veya bozulmasına yol açabilecek şeyler konusunda da karar verme hakkına sahiptir. Egemen, neyin, ne zaman yayınlanacağını, halkın ne zaman, hangi şartlar altında ve kimler tarafından bilgilendirileceğini, hangi kitapların yasaklanması gerektiğini ve bu iş için kimin görevlendirileceğini belirleme hakkına sahiptir*". **Hobbes, hükümrana** tanıdığı sansür hakkını, iç savaşın devlet, toplum ve bireyler açısından yol açabileceği tamiri mümkün olmayan zararların önleyeceği gerekçeyle meşrulaştırmaktadır (HOBBS 1970: 161): "*İnsanların eylemleri fikirlerine dayanır; bir devlette barış ve birlik sağlanmak isteniyorsa insanların fikirleri iyi bir şekilde kontrol edilmeli ve yönlendirilmelidir*".

Mutlakiyet döneminde basının mülkiyet yapısı konusunda ikili bir uygulama vardı. Basın, devlet veya özel mülkiyetin kontrolündeydi. Gerçekliği ve bilgiyi bilme konusundaki tekelci tavrını, ilâhî iradenin ihsanı gerekçesine bağlayan egemen, basının reel gerçekliği tahrif ve tahrip ettiğine inanıyordu. Bu nedenle mutlakiyet döneminde gazete ve dergi yayımlamak, hükümdarın iznine bağlanmıştı. Bu ruhsat sistemi, gerçekliğin hükümdarın kendi yorumundan farklı şekilde kamuoyuna iletilmesini engelleyen bir mekanizmaydı! Basının varlığını sürdürebilmesi, hükümdarın iradesine bağlıydı. Çıkarlarıyla çatışan bir durum söz konusu olduğunda egemen, gazete veya dergi yayımı için verdiği ruhsatı, keyfi olarak iptal edebiliyordu. Egemen, kendi kontrolündeki resmî gazetelerin yayın politikasını doğrudan yönlendirirken, editöryal yönetimine tavsiye ederek yerleştiği gazetecilerle de özel mülkiyet medyasının yayın politikasını güdümlüyebiliyordu. Özel mülkiyetin kontrolündeki bazı gazete veya dergiler de mali yardımlarla kayınlıyordu. Mutlakiyet basım, hükümdarın hedef ve çıkarlarına ulaşmada, tebaası üzerindeki tahakküm kurmada kullandığı vaz-

geçilmez bir araçtı. Basın, mütemadiyen mutlak iktidar sahibinin görüşlerine yer vermeli ve politikalarını desteklemek zorundaydı. Belirlenmiş çerçevelerin dışına çıkıp yayın yapan medya sahipleri, yayın organları ve gazeteciler derhal cezalandırılıyordu. Bu tür rejimlerde egemen değer, kural, ilke ve davranış kalıplarından saptığında, hükümdarın basını yaptırımlarla cezalandırması meşru ve haklı sayılmaktaydı. Mutlakiyet rejiminde kitle iletişim alanı, devletin, hükümdarın ve kilisenin mutlak kontrolü altındaydı. Bu kontrol, e-gemenin hükümranlık hakkı ve sarayın kamuoyundaki zararlı düşüncelere karşı korunması gerekçesiyle meşrulaştırılıyordu. Mutlakçı devletin basını, gazetecileri ve içerikleri kontrol etmek için kullandığı diğer araçlar da şöyle sıralanabilir: Devlet, hükümdar, devlet memurları, soylular ve kilise aleyhine yapılan siyasî ve ideolojik içe-rikli yayınların sansür edilmesi, katı yasal düzenlemeler, içerik üretimi sürecinin doğrudan devlet tarafından kontrolü, gazeteleri toplatma ve kapatma, yayın ruhsatlarını ve imtiyazlarını iptal etme, medya mülkiyeti konusundaki sınırlamalar ve yasaklamalar, abone yasağı, yabancı yayın organlarının yasaklanması, gazetecilik mesleğine giriş şartlarını devlet eliyle düzenleme, gazetecilik mesleğine yönelik zorunlu davranış kuralları getirme, gazetecilere meslek yasağı getirme, hapis ve para cezaları uygulama, gazetecileri yurt içi ve dışı sürgüne gönderme, yayın sürelerine kısıtlamalar getirme, matbaacı ve gazetecilerin üye oldukları devlet güdümlü meslek örgütleri kurma, gazete vergisi, depozit yatırma zorunluluğu, abone ücretlerinin yüksek tutulması gibi vergi ve benzeri ekonomik yaptırımlar uygulayarak gazeteleri mali yönden sıkıntıya düşürme, editoryal kadronun doğrudan hükümran tarafından atanması.

Mutlakçı devlet siyasî kararların alınması ve iletilmesinde basına muhtaç olmadığı gibi basın da bilgi kaynağı olarak siyasete gerek duymuyordu. 17. ve 18. yüzyıl gazetelerinde siyasî içerikli haberler yer alsa bile, bu yayınlarda olaylar, taç giyme törenleri, isyanlar, işgaller ve savaşların yüzeysel biçimde değerlendirilmesi söz konusuydu. Akılcılık, eşitlik, bireycilik, halk egemenliği, ilerlemeye duyulan olumlu inanç, ferdin sınırsız iyileştirme yeteneği, kanunların ve ceza usullerinin yumuşatılması ve insanileştirilmesi, toplumun refah ve eğitim seviyesinin yükseltilmesi, işkencenin kaldırılması, köleliğin eleştirilmesi ve köle ticare-

tinin yasaklanması, sertlik ve tebaalık sisteminin kaldırılması, yasal ve bürokratik iktidar, yasalar önünde eşitlik gibi aydınlanma felsefesinin konularını oluşturan şeyler hakkında basın kamuoyunu bilgilendiremiyordu. Mutlakiyet basını haberlerinde kendi bilgi kaynaklarına dayanmak ve kendi kendine yetinmek zorundaydı. Şüphesiz toplumda basının doğru, tarafsız biçimde siyasî olaylar hakkında bilgi vermesine olan ihtiyaç artmıştı. Ancak, basının varlığını sürdürmesi siyasî karar süreçleri konusundaki bilgisinden çok siyasî karar süreçlerinde cereyan eden olayların neden ve saiklerinin görünebilir etkileri üzerinde haber verileme imtiyazına bağlıydı (KEPPLINGER 1992: 16-17).

Meşrutiyet

Mutlakiyet, devletin başındaki hükümdarın *devlet sırları ve mutlak devlet egemenliği* ilkeleri çerçevesinde iktidar yetkilerini sınırsız biçimde kullandığı, devlet, toplum ve vatandaşlar üzerinde mutlak bir otorite kurduğu, devlet ve toplumun birbirinin içinde çözeldiği, aynı alana dahil olduğu, gerçeğin hükümran tarafından belirlendiği, bireyin devlet ve egemen için varolduğu bir rejimdi. Bazı mutlak monarşilerde *temsilciler meclisi* vergi ve malî konularda hükümranın yetkilerini sınırlasa bile son tahlilde iktidar yetkileri hükümdar tarafından kullanılıyordu. *Meşrutî monarşi'de* ise, hükümdarın iktidar yetkilerinin seçimle oluşan bir meclisin yanı sıra sözlü ve çoğunlukla da yazılı anayasa aracılığı ile geniş ölçüde ve sistemli bir şekilde sınırlandırılması söz konusudur (GEİSS 1993:374).

Parlamentar monarşi, ilk defa İngiltere (1660) ve daha sonra Polonya (1791), Fransa (1791/92), Alman Birliği (1814/15) ve çok sayıdaki Avrupa ülkesinde devletin yönetim biçimi olarak benimsenmiştir (GEİSS 1993: 374). Erken liberalizmin temel hedefi olan *anayasal monarşi'de* de siyasî kurumlar ve basın iki farklı alana dahildi. Liberal devlet teorisine dayanan meşrutî monarşilerin belirgin özelliği devlet ve toplumun birbirinden ayrılmasıydı. Meşrutî monarşilerde artık, basın gibi gücünü ve meşruiyetini genel anlamda kamuoyundan alan ve serbest düşünce pazarında düşüncelerin özgürce ifade edilmesiyle hakikate ulaşabileceği ilkesini benimseyen parlamento, siyasî bir kurum olarak ortaya çıkıyordu (KEPPLINGER 1992:15).

John Milton'un (1874: 38-75) (1608-1674) "Aeropagitica" adlı eseriyle birlikte meşrutiyet döneminde basın hürriyeti konusundaki mücadele, genel anlamda siyasi bir mücadeleye, yani devlete, siyasî kurumlara ve aktörlere karşı yapılan bir mücadele şekline dönüşüyordu. Aydınlanma ve buna bağlı olarak gelişen siyasî, dinî ve ekonomik özgürlükler, hükümetlerin her türlü müdahalesine karşı çıkan bir basının ve hükümeti denetleyen bir kamuoyunun oluşmasına neden oluyordu. Milton' un da vurguladığı gibi artık hükümdarlar adil ve anayasa kurallarına uygun biçimde hareket etmeliydiler. Adil ve hukuka saygılı bir yönetimin önemli şartı ise yönetici güçlerin serbest düşünce pazarında birbiriyle mücadele eden bütün görüşleri ve bakış açılarını dikkate almalarıydı. İnsanların düşüncelerini serbest biçimde ifade edebilmeleri ve yayabilmeleri için basın özgürlüğünün yasalarla teminat altına alması gerekiyordu. Milton'a göre serbest düşünce pazarında fikirlerin birbirleriyle rekabet etmesi kaçınılmaz biçimde fikirlerin kendi kendini doğrulaması veya yanlışlaması sürecini başlatacak; son tahlilde bu süreç iyi ve doğru fikirlerin kötü ve yanlış fikirlerden ayrışmasını sağlayacaktı (MILTON 1874: 38-75).

Liberal düşüncenin diğer önemli teorisyenlerinden biri de John Stuart Mill'dir (1806-1873). Mutlakçı devletin fikir babalarından Hobbes, hakikatin mutlak devlet hakimiyeti ilkesi çerçevesinde her şeye kadir tek bir egemen tarafından belirlenmesini savunurken, "Özgürlük Üstüne" (On Liberty) adlı eserinde Mili gerçeğin ancak tüm düşüncelerin serbestçe ifade edilebilmesiyle bulunabileceğini vurgular. Mili'in şu anlatımı, liberal düşüncenin özünü çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır (1991: 26-27): *"Eğer bütün insanların aynı düşünceyi paylaşmaları, sadece bir kişinin karşıt bir düşünceye inanmaları durumu söz konusu olursa, nasıl ki bu insanların tek kişiyi susturmaya hakları yoksa, bu kişinin de güç elde ettiğinde insanları susturmaya hakkı yoktur. Bir düşünce sadece sahibi için özel değer taşıyan özel bir mülk olsaydı, o düşünceden yararlanmaktan engellenmek sadece özel bir haksızlık oluştursaydı, bu zarara bir çok kişinin veya çok az kişinin uğrayıp uğramaması arasında belli bir fark olabilirdi. Ancak bir düşüncenin susturulmasındaki asıl kötülük, insanlıktan, gelecek kuşaklardan, şimdiki kuşaklardan ve bu düşünceye karşı olanlardan, bunlardan da fazla olarak bu düşünceyi*

benimseyenlerden bir şeyler çalmak oluşundadır. Eğer bir düşünce doğrusa insanlar yanlışlarını düzeltme fırsatından yoksun bırakılmaktadır; eğer bu düşünce yanlış ise insanlar yine kendileri için büyük bir kazanç olabilecek bir şeyi; gerçeğin yanlış ile çarpışmasından daha açık olarak gerçeğin ortaya çıkması ve anlaşılması fırsatını kaybetmektedirler".

Siyasî bir idare biçimi olarak meşrutiyet, liberal felsefenin önermelerine dayanıyordu. Bu önermeler şöyle sıralanabilir: Liberal felsefinin merkezi ilgi odağını devlet değil birey oluşturur. Birey doğruyu yanlıştan ayırt edebilmeye muktedir akılcı bir varlık olarak kabul edilir. Bir başka ifadeyle birey akılcı bir varlıktır ve son tahlilde kendisi için yaşar. Buna göre birey kişisel çıkar ve amaçlarını akılcı bir varlık olarak kavrayabilir. Kişisel amaç ve çıkarlar ile mutluluğun öne alınması esas itibariyle barış isteyen bir toplumun refah ve özgürlük içinde var olmasını da sağlar. Akılcı kullanmak suretiyle kişisel amaç ve çıkarları doğrultusunda karar veren ve eylemde bulunan birey, böylece toplumun hedef ve çıkarlarını gözeterek uygarlığın gelişmesine katkıda bulunur. Devletin başlıca hedefi, toplumu oluşturan bireylerin mutluluğunu ve refahını sağlamak, çıkarlarını gözetmek ve teşvik etmektir. Devletin varlık nedeni, bireylerin çıkarlarını koruyacak, güçlerini açığa vuracak bir ortam hazırlamaktır. Devlet, bilgi kaynaklarına serbestçe ulaşabilmesi için medyaya uygun sosyal, siyasî ve ekonomik ortamlar hazırlama ve düşünceleri açıklama özgürlüğünü yasalarla garanti altına almalıdır. Her insanın akı olduğu, hakikate akıl aracılığı ile ulaşıldığına göre, gerçek tek bir irade yahut otorite tarafından belirlenemez. Bir başka ifadeyle hiç kimse gerçek üzerinde ne ilâhi ne de dünyevî argümanlara dayalı bir tekel kuramaz. Bireylerin serbest düşünce pazarında farklı düşünce ve bakış açılarına erişebilmeleri ve bizatihi bu pazarda düşüncelerini özgürce açıklayabilmeleri suretiyle gerçeğe ulaşılabilir. Birey, değişik bilgi/haber kaynakları olduğu sürece gerçeğe uygun kanaat edinmeye muktedir bir varlıktır. Bu takdirde ne yalan ne de demagoji uzun süreli bir geçerliliğe sahip olabilir. Bilgi ve gerçeğe giden yol delil getirme ve tartışma labirentlerinden geçebilir. Ancak, yolun sonunda akılcı bir varlık olan insan gözlemleyebildiği, anlayabildiği, kavrayabildiği, idrak edebildiği ve ispatlayabildiği kesin doğrulara ulaşır (SIEBERT, PETERSON;

SCHRAMM 1956: 40-41; KUNCZİK 1988: 59; FALAY 1992-1993: 50).

Meşrutiyet döneminde de siyasî kurumlar, aktörler ve basın, birbirinden ayrı iki alana dahildi. Siyasî sistem ve basın arasında kişisel ilişkiler bulunsu bile, bu fonksiyonel ilişkiler fazla bir öneme sahip değildi. Bunun nedeni, parlamento kararları serbest biçimde açıklanan düşüncelere dayalı olarak alınsa bile parlamentodaki bütün görüşme ve tartışmaların 18. yüzyıla kadar basına kapalı tutulmasıydı. İç politikada, basın aracılığı ile ifade edilen düşüncelerden faydalanan parlamento, dış politikada eskiden olduğu gibi gizlilik anlayışını sürdürüyordu. Geniş ölçüde doğrudan halka erişen hü-kümet ve parlamento, basını, ihtiyaç duyulduğunda salt sözcü olarak kullanıyorlardı. Şüphesiz bu dunun basının hükümete, parlamentoya ve hükümdara karşı eleştirel bir tavır almasına engel oluşturmuyordu. 19. yüzyıl basını, kitle basınının ortaya çıkışına kadar haberden çok siyasî yorumlara öncelik veren bir içerikle yayımlanıyordu (KEPPLİNGER 1992: 20-21).

Meşrutiyetin ilk döneminde parlamentodaki tartışma ve görüşmelerin gizli kalması şekli olarak henüz teminat altına alınmamış olmasına rağmen, bu gizliliğin uygulamada artık daha fazla sağlanamayacağı görülmüyordu. Çünkü siyasetçi ve gazetecilik rolleri arasındaki sınıfsal engellerin tedrici olarak kalkması, bu rollerin içe girmesine yol açmıştı. Meşrutiyette gazeteciler milletvekilliği, milletvekilleri de gazetecilik yapıyorlardı. Siyasetçi gazeteciler yazı yazdıkları gazetelerin okuyucularını siyasî görüşleri ve faaliyetleri konusunda bilgi-lendirmek suretiyle kendileri için siyasî bir etki alanı sağlamışlardı. Gizlilik politikasının iflas etmesi, bir taraftan siyasetçi gazetecilerin kişisel gücü ve etkisi ile siyasî kurumlar ve halk arasında aracılık rolü üstlenen basını,n gücü ve etkisini artırırken, diğer taraftan basın karşısında siyasî kurumların gücünün azalmasına yol açmıştır. Ancak, hükümetin ve parlamentonun basın aracılığı ile kamuoyu üzerindeki etkileri tersine daha da artmıştır. Siyasî kurumlar ve basın arasındaki ilişkiler ilk olarak 19. yüzyılın ortasından itibaren köklü bir değişime uğramıştır. Basın, artık kamuoyu aracılığı ile hükümet ve parlamento üzerinde etkili olan bir güç konumuna gelmiştir. Halkın seçtiği parlamentonun monarşlara karşı muhalif tavır, kamuoyunun geniş desteğini de arkasına alan fikir basınının monarşlar ve parla-

mentoya karşı muhalefetiyle ikame edilmiştir (KEPPLİNGER 1992: 22).

19. yüzyılda basının siyasî süreçte önemli bir güç unsuru durumuna getiren nedenler çeşitlidir. Dizgi ve baskı makinelerinin keşfi ve odundan kağıt üretilmesi gibi teknik gelişmeler bu nedenlerin başında yer almaktadır Bunun yanı sıra bilgilerin iletilmesinde demiryolu ağları ve telgraftan faydalanılması basının daha hızlı ve güncel haberler yayımlamasını kolaylaştırmıştır (WİLKE 1990: 301-302). Bu gelişmeler bir taraftan gazete satış fiyatlarının düşmesine diğer taraftan da basının geniş kitlelere erişimini sağlayan büyük tirajlara ulaşmasına yol açmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak basın ve siyasî kurumlar arasındaki ilişkilerde de bir dönüşüm başlamıştır. Gizlilik anlayışına dayalı politikanın iflas etmesiyle birlikte iktidar sahiplerinin sınırlarına vakıf olan basın, siyasî olay, olgu, durum ve aktörler hakkında özel, ayrıntılı bilgiler ileterek siyasî sistem içerisinde önemli bir güç merkezi konumuna gelmiştir. Basın böylece bir tarafta siyasî süreçler konusunda kamuoyunu bilgilendirme ve siyasetçilere sırdaşlık yapma işlevini üstlenirken diğer taraftan siyasî aktörleri, vatandaşları ve kurumları siyasî süreçleri öğrenmeleri, tercih yapmaları ve katılmaları için teşvik eden için önemli bir bilgi kaynağı konumuna gelmiştir. Basın artık halkı, hükümet ve parlamento hakkında bilgilendire-rek kendi kamalarını oluşturmalarına ve ifade etme-lerine yarayan araçlardan biri olmanın yanı sıra hükümeti ve parlamentoya halkın düşüncelerini ileten bir kurumdur Basın aynı zamanda siyasetçilerin anlaşılır ve aydınlatıcı görüşlerini aktarmaları için bir platform görevi görerek siyasî rakiplerinin birbirlerinin görüş açılarını öğrenmesi açısından da önemli bir işlev üstlenmiştir. Böylece basın artık sadece siyaset ve kamuoyu arasında aracılık işlevine sahip değildir, basın daha çok siyasî sistem içerisinde henüz önemsiz de olsa belirli güç elde etmiştir (KEPPLİNGER 1992:23).

Parlamberter Demokrasi

Kepplinger, parlamberter demokraside siyasî kurumlar, aktörler ve medya arasında kesif kişisel ve fonksiyonel bir bağımlılık ilişkisi olduğunu belirtmektedir. Hükümet, parlamento, siyasî partiler ve kitle iletişim araçları arasındaki dinamik personel akışı sonucunda siyasetçiler ve gazeteciler sık sık rollerini değiştirmektedirler: Gazeteciler

milletvekilliği ve hatta bakanlık rolleri üstlenebilmekte, seçim kaybeden eski bakanlar ve milletvekilleri de gazetecilik yapmakta, siyasetçiler ve siyasetçi gazeteciler düzenli olarak gazeteler ve dergilerde köşe yazarlığı yapmakta, gazeteciler siyasetçilere demeç yazmakta, halkla ilişkiler, tanıtım ve imaj konularında danışmanlık hizmeti sunmaktadırlar. Aynı şekilde hükümet, parlamento, siyasetçiler ve medya arasında da hiç bir kurumun ve aktörün vazgeçemeyeceği karşılıklı bağımlılığa dayanan bir ilişki vardır. Siyasetçiler ve gazeteciler hedeflerini gerçekleştirmek için birbirlerine bağımlıdır. Siyasetçilerin eriştikleri medya içerikleri, hükümet ve parlamento çalışması açısından işlevsel bir şarttır. Siyasetçiler, hükümet ve parlamento kamuoyunun ne düşündüğü konusunda bilgilenmek, siyasî kararlarına kamuoyu desteği kazanmak ve mesajlarını iletmek için kitle iletişim araçlarına erişme ihtiyacı duyarlar. Aynı şekilde gazeteciler de görüşme, haber ve yorum için siyasetçilere ulaşamadıkları, hükümet ve parlamentoya erişemedikleri ve bu ortamlarda cereyan eden olaylar, olgular, konular ve durumlar hakkında kamuoyunu bilgilendiremedikleri süreçte siyasî habercilik görevlerini yerine getiremezler (KEPPLINGER 1992: 23). Siyasî kararlar konusunda kamuoyunun düşüncelerini öğrenme ve desteğini kazanma, vatandaşlara görüşlerini duyurma, kendilerini ifade etme ihtiyacı bir anlamda hükümet, parlamento, siyasî partiler, siyasetçiler ve gazetecilerin birbirlerine bağımlılığını şart koşar. Bu bağımlılık sadece siyasî iletişim sürecini etkilemeye çalışan bu iletişimci kurumlar ve gruplarının farklı hedef ve çıkarlara sahip olmalarından kaynaklanmamaktadır. Ayrıca, hedeflerine ve çıkarlarına ulaşabilmek için de diğer tarafla işbirliği yapmak zorundadırlar.

Parlamente demokrasiye siyasî kurumlar, aktörler ve medya arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisi, bakış açılarının merkezine devleti veya bireyi yerleştiren Hobbes ve Mill'in aksine toplumdan hareket eden bir yaklaşıma dayanmaktadır (KEPPLINGER 1992: 24). Bu yaklaşım 1947 yılında "Basın Özgürlüğü Komisyonu" olarak tarihe geçen bir kurulun, medya ahlâkı, sorumluluğu, iletişim siyaseti ve basın özgürlüğü konularında hazırladığı tekliflerinin yer aldığı "Özgür ve Sorumlu Basın" başlıklı ünlü bir raporda geliştirilmiştir (VVEİSCHENBERG 1992: 90). "Basın Özgürlüğü Komisyonu", parlamente demokrasi

medya kurumları ve gazetecilerin sosyal sorumluluk anlayışı çerçevesinde nasıl hareket etmeleri gerektiği konusunda aşağıdaki ilkeleri tespit etmiştir:

* Komisyonun önerilerinden en önemli medyanın kendi kendini denetlemesidir. Medya içerikleri ve gazetecilerin denetlenmesi, basın konseyleri veya basın izleme kurulları gibi özerk kurullar aracılığı ile yapılabilir.

* Diğer bir öneri, medya kurumlarının, gazetecilerin ve medya sahiplerinin topluma karşı sorumluluk duygusu ile hareket etmesi gereğidir. Gazeteciler olay, olgu, konu, durum ve aktörler hakkında tam, doğru, nesnel, tarafsız ve ayrıntılı bilgiler vermelidirler. Nesnel habercilik anlayışının esaslarını oluşturan bu ilkeye göre gazeteciler yalan haber vermemeli, olanı ve olması gerekeni yani somut, fiili gerçek ile yorumu birbirinden ayırt etmelidirler. Medya, toplumla ilgili ortak anlayışa sahip farklı yorumlayıcı topluluklar, örgütlenmiş farklı gruplar, farklı alt-kültürler, farklı hedefler ve çıkarlar ile toplumsal deneyimlere sahip farklı toplumsal sınıfların görüşlerini duyurmada, kendilerini ifade etmede toplumsal bir platform olmalıdır. Medya sahipleri de kendi hedefleri, çıkarları ve dünya görüşleri ile örtüşme de sahip oldukları iletişim kanallarında değişik toplumsal grupların ve örgütlerin kendi alternatif görüş açılarını ifade edebilmelerine imkân vererek düşünceleri açıklama özgürlüğünü fırsat vermeli ve medya içeriklerinde denge sağlamalıdır.

* Üçüncü öneri, medyanın toplumu oluşturan farklı topluluklar, gruplar, alt-kültürler, sınıflar ve örgütleri temsil eden ve yansıtan bir yapıda düzenlenmesi ve bunlar hakkında yanlış ve olumsuz imajlar oluşturmaması gereğidir.

* Dördüncü öneriye göre alıcı, dinleyici ve izleyicilerin medya içeriklerine serbestçe ve kolaylıkla erişimleri sağlanmalıdır. Basın özgürlüğü kavramına karşı kamunun bilgi alma hakkını öne çıkaran bu ilke, medya içeriklerinin serbestçe paylaşımı önündeki engellerin kaldırılması yönünde devletin sorumluluğuna işaret etmektedir.

"Basın Özgürlüğü Komisyonu" nun hazırladığı rapor, parlamente demokrasi

birbirlerine bağımlı konumda bulunurlar. İletişim sürecinin her iki ögesi, belirli hedefler ve çıkarlar tarafından yönlendirilmekte, kendi özgürlüklerinin korunması ve garanti altına alınması ihtiyacı duymaktadırlar. İletişim sürecinde, bir tarafta serbestçe ve devletin müdahalesi olmaksızın düşünce ve bilgi iletme isteyen medya profesyonelleri, diğer tarafta da kendi gözlemlerinin dışında kalan tecrübeleri, düşünceleri ve duyguları anlamak, kavramak, idrak etmek, öğrenmek ve değerlendirmek isteyen alıcılar bulunur. Parlamenter demokraside iletişimciler ve alıcılar arasındaki bu ilişkiler Kantçı felsefe anlayışından hareket eden bir özgürlük" anlayışına dayandırılmaktadır. Bu anlayışa göre iletişim sürecinde bir kişinin özgürlüğü diğer bir kişinin özgürlüğünün başladığı yer de sona erer. Basın özgürlüğü bu açıdan okuyucuların, dinleyicilerin veya izleyicilerin medya içeriklerini tüketmeme hakkını da içerir (KEPPLINGER 1992: 24-25).

"Basın Hürriyeti Komisyonu" düşünce özgürlüğünü, doğal bir hak olmaktan çok ahlâkî bir hak olarak düşünmektedir. Bütün ahlâkî haklar gibi düşünce özgürlüğünün de beraberinde bazı sorumlulukları getirdiği kabul edilir. Bu sorumluluklar arasında, kendi görüşlerini başkalarına aktarma sorumluluğu bulunur. Bu sorumluluk duygusu, sadece topluma karşı değil toplumda "hakikat" olarak nitelenen bir değere karşı da taşınmalıdır. Buna karşılık Mill'den farklı olarak düşünce özgürlüğünün dayanağı, tartışmak suretiyle hakikatin bulunacağına duyulan güven değil, aksine serbest ve özgür tartışmayla kendi görüşlerini açıklayan vatandaşların vicdanına duyulan güvendir. Komisyona göre vatandaşların özgür iradelerine dayalı bu güveni devletin ilelebet var olmasının en büyük teminatıdır. Devlet, düşünce özgürlüğünü engellediği zaman kendi çıkarlarına aykırı hareket etmiş olur. Komisyona göre hata veya yanlış yapma hakkı, yanılma hakkını içermez. Çünkü düşüncelerin özgürce açıklanması hakkı, kişisel inançlara duyulan saygıdan kaynaklanmaktadır. Bu yüzden yanlış şeylerin bilinçli bir şekilde tekrar edilerek yayılması, düşünce özgürlüğünün istismarı anlamına gelir. Ahlâkî sorumluluklar benimsenmeksizin ahlâkî haklardan söz edilemez. Ahlâkî sorumluluklarını yerine getirmeyen bir kimse, aynı zamanda kendi meşru haklarından da vazgeçmiş demektir. Ahlâkî so-

rumlulukların yasal yollarla yerine getirilmesi istenmeyen bir durumdur. Basın özgürlüğünün istismarının önlenmesine yönelik kanunî düzenlemeler ile basın özgürlüğünün istismarının doğuracağı tehlikeler teraziye vurularak değerlendirilmelidir. Bu yüzden medyanın devlet tarafından denetimi yerine medyanın kendi kendini denetimi tercih edilmelidir. Bununla birlikte medya içeriklerinin basın özgürlüğünü istismarı karşısında gösterilecek hoşgörünün de bir sınırı olmalıdır. Medya içerikleri ağır, açık ve ispat edilebilir bir şekilde birey veya kaimi çıkarlarını yaraladığı takdirde bu hoşgörünün sınırları aşılmış demektir (KEPPLINGER 1992: 24-25).

Parlamenter demokraside medya ve siyasî sistemin arasındaki ilişkilerin siyasî sistem aleyhine gelişen bir bağımlılık ilişkisine dönüştüğü ileri sürülmektedir. Bu tezin savunucularından Schelsky'ye (1975) göre çağdaş demokrasiler kendi kuralları çerçevesinde işleme ve eyleme bulunma yeteneğini kaybederek büyük ölçüde medyaya bağımlı duruma gelmiştir. "Kadir-i mutlak" veya "güçlü etki" görüşüne dayanan bu abartılı iddiaya göre medya üzerindeki kontrol, çağdaş toplumdaki en önemli güç kaynaklarından birinin kontrol edilmesi anlamına gelmektedir. Bu yaklaşımın hareket noktası çağdaş toplumların, bireylerin çevrelerindeki olay, olgu, nesne, durum ve ilişkileri doğrudan anlama, kavrama ve değerlendirmelerini zorlaştıran karmaşık bir yapıya sahip olduğudur. Bu nedenle çağdaş toplumlarda bireylerin olaylar, olgular, nesnelere, durumlar ve ilişkiler konusundaki algılamaları ve düşüncelerinin büyük ölçüde medyaya dayanır.

Schelsky, anlam üreten ve ileten gazeteciler aracılığı ile parlamenter demokraside yeni tip bir sınıf egemenliğinin ortaya çıktığını iddia eder. Gazetecilerin anlam üretmede kullandıkları üretim aracı, üzerinde tekel oluşturulan ve sınıf egemenliğini sağlayan dildir. Dil aracılığı ile gerçeklik bozulup çarpıtılmaktadır. Schelsky'ye göre, dil egemenlik kurarak, üreterek, gruplar arasındaki tesanütü sağlayarak, savaş ve çatışma çıkararak sosyal ilişkilerin temelini oluşturmakta ve insanların düşünce ve hareket tarzlarını belirlemektedir (SCHELKY 1975: 175). Siyasî habercilik, Schelsky'ye göre medya kurumları ve gazetecilerin devlet, toplum ve bireyler üzerinde egemenlik kurmada kullandıkları bir araçtır. Gazetecilerin,

bilinçli şekilde seçtikleri, işledikleri ve sundukları bilgiler hem somut gerçeklikle uyuşmamakta hem de bu bilgileri alımlayan okuyucu, dinleyici ve izleyicilerin anlama, kavrama ve değerlendirme yeteneklerini körletmektedir. Gazeteciliğin belli çıkar ve hedefler doğrultusunda kullanılmasının meşruiyetine inanmak, gazetecilerin zihinleri yönlendirmek suretiyle sınıf egemenliği kurlmaları anlamına gelmektedir. Schelsky'ye göre çağdaş toplumlarda yeni bir gazeteci tipi ortaya çıkmıştır. Bu gazeteci tipi, "nesnel bilgi" iddiasıyla, ürettiği medya içeriklerinin muhataplarını kendi siyasî/ideolojik eğilim ve yönelimleri hakkında bilgilendirmeksizin eylemlerde bulunmaktadır. Çağdaş toplumlarda görülen bu yeni gazeteci tipinin en belirgin temsilcileri, televizyon ve radyolardaki haberler ve haber programlarının spikerleri ve sunucularıdır: Schelsky, siyasî/ideolojik eğilim ve yönelimlerini haberlerin içeriklerine ve haberleri sunuş biçimlerine yansıtan bu sunucuların önemli bir güç elde ettiklerini, buna karşın siyasî açıdan hiç bir sorumluluk taşımadıklarına işaret eder (SCHELSEKY 1975: 333). Görüşleri Schelsky ile paralellikler gösteren Yusuf Kaplan (1996: 1577-1578) da, bir Türk televizyonundaki haber sunucusunun "biz ve onlar" karşıtlığı üzerine kurgulanan sansasyonel, olumsuzlayıcı ve ötekileştirici gazetecilik ve televizyonculuk anlayışım ve dayatmacı kaygılarla ve yöntemlerle sunulan olumsuz imaj ve söylem oluşturma girişimlerini kişisel gözlemlerine dayanarak çarpıcı bir şekilde betimlemektedir: "*Haber sunucularının haberi sunarken başvurdukları jest-ler ve mimikler, haberin bazı bölümlerinin vurgulanması amacını güdüyor. Söz gelişi Türkiye'de değişik televizyon kanallarında haber "sunan" Gülşin Feyman, Show TV'de haber sunuculuğu yaparken, jestlerini ve mimiklerini belirgin bir şekilde öne çıkararak haber sunuyordu. Bu sunucu, haberi sunarken, ekranı sadece başı dolduruyordu. Bazı haberlerin bazı bölümlerinde bu sunucunun başvurduğu jest ve mimikler, sunulan habere karşı takınılan tavır vurgulamaya yönelikti. Haberde, vurgulanmak, altı çizilmek istenen bölümler geldiğinde, sunucu, haberi, izleyicinin kendisiyle özdeşleşmesini sağlayacak şekilde; izleyicinin kendisiyle (ya da sunulan haber metninin ilgili bölümüyle) özdeşleşmesini arzulamadığı durumlarda ise, izleyicinin de tıpkı sunucunun takındığı olumsuz tavır takınmasını sağlayacak şekilde sunuyordu (...)* Oysa izleyicinin haberi "okuyuş/ tüke-

tiş/izleyiş" biçimi ve süreci, oldukça karmaşık bir süreçtir. Televizyoncuların sert yöntemlerle, olumsuz imaj yaratacak şekilde sundukları haber metninin, seyirci tarafından aynen kabul edilmesi her zaman söz konusu olmuyor. Aksine tam tersi bir süreç de işleyebiliyor. Televizyoncuların, seyircinin kabul etmesini istediği şeyleri, seyircinin reddetmesi gibi bir durum da söz konusu. Örneğin son yerel ve genel seçimlerde belli başlı televizyon kuruluşlarının, RP 'yi olumsuzlayıcı, dışlayıcı, "ötekileştirici" bir yayın politikası izlemeleri, -başvurulan "biz ve onlar" dikotomisi nedeniyle-, adeta Refah Partisi'nin propagandasına dönüşmüş ve bu durum, sonuçta RP'nin popülaritesinin artmasına yol açmıştır. RP örneğinde görüldüğü gibi, Türkiye'de biz ve onlar dikotomisi üzerine kurgulanan sansasyonel, olumsuzlayıcı ve ötekileştirici gazetecilik ve televizyonculuk anlayışı, retoriksel (= "dayatmacı") kaygılarla ve yöntemlerle sunulan olumsuz imaj ve söylem oluşturma girişimlerinin geri tepmesiyle sonuçlanmıştır".

Schelsky (1975: 367), insanların anlam üreticilerinin sınıfsal egemenliğine boyun eğmelerinin kaçınılmaz olduğunu iddia etmektedir. O'na göre gazeteciler ve medya kurumları kendi elde ettikleri gücü gizlemek için, insanlığın siyasî ve ekonomik güce dayanarak bireyleri baskı altında tutan ve istismar eden eski egemenlik biçimleri tarafından tehdit edildiğini yaymaktadırlar. Schelsky (1975: 368), yönlendirmeye dayalı bu medya egemenliğine karşı harekete geçilmesi gerektiği **inançındadır: Çünkü "bugün uğrunda savaşılması gereken özgürlük bilgilenenlerin bilgilendirenler karşısındaki özgürlüğüdür. Düşünceyi açıklama özgürlüğü, mülkiyet üzerindeki egemenlik imtiyazında olduğu gibi doğru, tarafsız ve ayrıntılı bir bilgilendirmeye dayanmadığı sürece zincire vurulmuş demektir. Bilgi üretenlerinin gücünün yoğunlaşmasına ve tekelleşmesine yol açan bir gazetecilik imtiyazından çok medya sahiplerinin ve anlam üreticilerinin çoğulculuğu, bilgi pazarının herkese açık oluşu, özellikle, öznel etkilerin baskısı altında kalsa bile verdiği kararın tarafsızlığına inanan bir hakim ve yaptığı araştırmanın sonuçlarının ispatlama gücüne inanan bir araştırmacı gibi bilginin doğru ve nesnel olması konusunda kendini sorumlu hisseden gazetecilerin meslek ahlâkı, 'özgürleşmiş' bir bilginin teminatıdır"** (...).

Schelsky (1983: 53), medya egemenliği tezi ni "Siyaset ve Medya" adlı eserinde de savun-

maktadır. Yazara göre medyanın bütün dünyada siyasetçilerin eylem biçimlerini değiştirmesi egemenliğin kullanımındaki sırayı da değiştirmiştir: *"Egemenliğin kullanılmasındaki eski 'niyet-eylem-etki-medya' şeklindeki eski sıra şimdi 'niyet-medya-etki-eylem' şekline dönüşmüştür. Medyanın egemenlik aracı olarak zorlaması iç ve dış politika alanlarındaki siyasî eylemlerin nesnelere hakkındaki düşüncelerin değişmesine yol açmıştır. 'Halk' artık medya tarafından yönlendirilen fikir kümesidir. Yasama ve yürütme Almanya Federal Cumhuriyeti'ndeki gibi büyük ölçüde medya etkileri altındaki seçme hakkına sahip kişilerin oluşturduğu erkler olarak nitelenmektedir. 'Aşağıdan yukarıya' doğru yansıyan bir halk iradesi yerine 'yukarıdan' medya aracılığıyla yönlendirilen ve oluşturulan bir irade söz konusudur. 'Siyaset' bugün medyaya dayalı bir güç kazanımı peşindedir; Egemenlik 'yukarıdan aşağıya' doğru medya aracılığıyla gerçekleşmektedir".*

Schelsky'ye göre parlamenter demokrasilerde yeni gazeteci tipinin yanı sıra yeni bir siyasetçi tipi de ortaya çıkmıştır. "Yarı aydın" olarak nitelediği bu yeni politikacının önünde iki yol vardır (SCHELKY 1983: 63): 'Ya medya aracılığı ile güç ve saygınlık kazanmak, ya da tartışmalı konulardaki anlaşmazlık ve çatışmaları uzlaşma yoluyla çözmek". Bu yeni aydın tipi, tartışmalı konuları mantıkî argümanlarla kamuoyunda tartışmak ve vatandaşların kanaatini etkilemek yerine, medya aracılığıyla kişisel tanıtımlarını yapmayı tercih etmektedirler.

Parlamenter demokraside medyanın işlevlerinin değiştiğine Kepplinger de işaret etmektedir. Kepplinger'in iddialar zincirinde Schelsky'nin izleri görülmektedir. Kepplinger'e göre parlamenter demokraside medya ile siyasî kurumlar ve aktörler arasındaki fonksiyonel ilişkiler hem iç politika hem de dış politikayı kapsamaktadır. Yazar, her iki politika alanında siyasî kurumlar ve aktörlerin medyaya artan ölçüde bağımlı olduğunun altını çizirken, kendi hedef ve çıkarları yönünde medyadan da faydalandıklarına dikkat çekmektedir. İç politikada hükümetler, doğrudan halka erişimde sınırlı imkânlarla sahiptir. Kamuoyuna yönelik siyasî eylemlerin iletilmesi, ne üzerine, hangi şekilde bilgi verileceği konusunda geniş ölçüde özerkliğe sahip medya kurumlarına bağlıdır. Kepplinger, hükümetin, parlamentonun, partilerin ve siyasetçilerin kamuoyuna erişmek i-

çin büyük ölçüde medyaya bağımlı duruma geldiğini belirtmektedir. *Aracılık işlevi* ile medya parlamenter demokrasilerdeki siyasî süreçlerde anahtar bir rol üstlenmiştir. Medyanın, aracılık işlevi ile üstlendiği bu önemli rol, sadece hükümetin, parlamentonun ve partilerin siyasî kararlarını aktarmasına, yorumlamasına ve eleştirmesine bağlı değildir. Medyanın sahip olduğu bu rol, aynı zamanda siyasî kurumların bütün önemli kararlarını içerikleri aracılığı ile dolaylı biçimde etkileyerek siyasî kararların kabul edilebilir veya uzlaşılabilir olarak nitelenmesindeki çerçeveyi tanımlama yeteneğinden kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede Kepplinger, medya kurumları ve gazetecilerin siyasî süreçteki eylemlerinin meşru olup olmadığını, medyanın hangi hedef ve çıkarlara ulaşmaya çalıştığını, bunların toplumun bütün kesimlerinin düşünce ve çıkarlarının uygun biçimde temsil edilmesini hedefleyen parlamenter demokrasiyle uyuşup uyüşmadığı sorularını tartışmaya açar (KEPPLINGER 1992: 26-27).

Kepplinger (1992: 27-28), parlamenter demokraside gücün bir parçası siyasî kurumlardan medyaya doğru kaydığını ileri sürer. Bu iddia, medyanın seçme eyleminin siyasî sistem, partiler, siyasetçiler ve siyasî konular üzerinde aksi etkileri olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Medya, belirli konulara öncelik verip gündem oluşturmak suretiyle Avrupa'da yeşiller gibi yeni siyasî grupların partileşmesi için gerekli şartların oluşmasına yol açmıştır. Medya, gündeme aldığı konuları sürekli biçimde ele alan bazı politikacıların kamuoyunda ve partilerinde güç ve saygınlık kazanmasını da temin etmiştir. Medya, problemleri belirli açılardan konuşturmak suretiyle, problemin esas yönünü tanımlamakta ve böylece siyasî kararları biçimlendirmektedir.

Kepplinger, medya kurumları ve haber ajanslarını parlamenter demokrasilerdeki bütün siyasî kurumların dış politikanın tespit edilmesi ve uygulanmasında yararlandıkları önemli bilgi kaynakları olarak kabul eder. Medya böylece kararları ve eylemleri büyük ölçüde medyanın ilettiği bilgilere dayanan diplomatik misyonların ve gizli servislerin geleneksel görevini de üstlenmiştir (KEPPLINGER 1992: 26-27). Medyanın dış politikadaki üstlendiği bu işlevin nedeni şöyle açıklanabilir. Batı demokrasilerinde siyasî açıdan önemli bilgilere erişim çoğunlukla kolaydır. Gazeteler, dergiler, televizyonlar, radyolar veya haber

ajanslarının dünyanın çeşitli yörelerinde geniş bir muhabir ordusu vardır. Yabancı muhabirlerde haberlerin toplanması, işlenmesi ve iletilmesinde dünya çağında yaygın bir bilgi ağına sahiptirler. Bu bilgi sisteminin etkililiği yabancı muhabirlerin özerkliğine ve karşılıklı denetimine bağlıdır. Bu denetim mekanizmasının zayıf bir yönü vardır. Yabancı muhabirler kişisel intibaları ve gözlemlerinin yanı sıra, çalıştıkları ülkenin haber ajansları, gazeteler, radyo ve televizyon kuruluşlarına dayanarak haberlerini kaleme almaktadırlar. Bu durum yabancı muhabirlerin konuk olduğu ülkenin problemlerini yerli gazetecilerinin bakış açısından değerlendirmelerine yol açmaktadır (LUGER 1974: 127-132).

Dış politika alanında da medya, önemli bir bilgi kanalı durumuna gelmiştir. Medya içeriklerinin günlük olarak izlenmesi, dış politikadaki karar mekanizmalarının başında bulunanlara önemli bilgiler ve avantajlar sağlar. Ancak, siyasetçiler ve bilhassa diplomatlar medya içeriklerinin uluslararası ilişkileri ve görüşme süreçlerini olumsuz biçimde etkilediğini iddia ederler. Diğer taraftan gazeteciler de sık sık diplomatların abartılı bir gizlilik anlayışına sahip olmalarından şikayetçi-

dirlir. Kitle iletişim araçları farklı siyasî sistemler arasındaki gerginlik, çatışma ve anlaşmazlıkların azaltılması ve çözülmesinde de önemli roller üstlenmektedirler. Medya, sistem karşıtı kişi ve grupları gündeme getirmek suretiyle bunlar hakkındaki efsaneleri çürütür ve düşman siyasî sistemlerin yakınlaşmasına yol açabilir.

Sonuç

Bu çalışma tarihi süreçte medya ve siyasî sistem arasındaki ilişkileri, etkileşimleri ve bağımlılıkları incelemiştir. Araştırmanın bulguları ele alındığında şu tespit yapılabilir: Tarihi süreçte siyasî sistem ve medya arasındaki önceleri hükmetme ve itaate, daha sonra muhalifliğe dayanan ilişkiler günümüzde karşılıklı bağımlılığa ve işbirliğine dayanan fonksiyonel ilişkilere dönüşmüştür. Bu çerçevede kitle iletişim araçlarının siyasî sistem içerisindeki konumu da değişmiştir. Mutlakiyet döneminde siyasî olayların dışında tutulan medya, meşrutiyetle birlikte ve bilhassa çağdaş demokrasilerde siyasî olayların merkezinde yer alarak siyasî süreçlerde aktif roller üstlenen bir konum ve rol elde etmiştir.

KAYNAKLAR

- DEMİR, Ömer
ACAR, Mustafa
1993
"İşlevcilik Maddesi". Ömer Demir ve Mustafa Acar: **Sosyal Bilimler Sözlüğü**. 2. baskı, İstanbul
- FALAY, Nihat
1992-1993
"Kitle İletişim Teorileri". **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**: 47-58
- GEISS, Imanuel
1993
"Absolute Monarchie". Imanuel Geiss: **Geschichte Griffbereit. Cilt 5: Begriffe. Die Sachsystematische Dimension der Weltgeschichte**. Dortmund 1993: 357-358
- GEISS, Imanuel
1993
"Konstitutionelle Monarchie". Imanuel Geiss: **Geschichte Griffbereit. Cilt 5: Begriffe. Die Sach-systematische Dimension**
- der **Weltgeschichte**. Dortmund 1993:374
- HOBBS, Thomas
1970
Leviathan. Stuttgart 1970
- KAPLAN, Yusuf
1996
"Medya Epistemolojisi: "Görselleştirme", Retorik ve Şiddet". **Yeni Türkiye**, Medya Özel Sayısı 12, C. 2: 1570-1581
- KEPPLINGER, Hans Mathias
1992
Ereignismangement. Wirklichkeit und Massenmedien. Zürich
- KUNCZIK, Michael
1988
Journalismus als Beruf. Köln ve Wien
- LUGERT, Alfred
1974
Auslandskorrespondenten im internationalen Kommunikations-system. Pullach

- MACHIAVELLI, Niccolo
1972 **Der Fürst. 'II Principe'**. 4. baskı, Stuttgart
- MOLL, John Stuart
1991 **Über die Freiheit.** Essay. Çev. Else Wentscher, Leipzig ve Weimar
- MILTON, John
1874 "Areopagitica. Eine Rede für die Freiheit der Presse". **John Milton's Politische Hauptschriften.** Çev. ve der. Wilhelm Bernardi. Berlin: 38-75
- SCHELISKY, Helmut
1975 **Die Arbeit tun die anderen. Klassenkampf und Priesterschaft.** Opladen
- SCHELISKY, Helmut
1983 **Politik und Publizistik.** Stuttgart
- SIEBERT, Fred S.,
PETERSON, Theodore,
SCHRAMM, Wilbur
1956 **Four Theories of the Press. The Authoritarian, Libertarian, Social Responsibility and Soviet Concepts of What the Press Should Be and Do.** Urbana 1956
- TOLAN, Barlas
1985 **Toplum Bilimlerine Giriş. Sosyoloji ve Sosyal Psikoloji.** Ankara
- WEISCHENBERG, Siegfried
1992 **Journalistik. Medienkommunikation, Medienethik, Medieninstitutionen.** Opladen 1992
- WILKE, Jürgen
1990 "Pressegeschichte". Elisabeth Noelle-Neumann, Jürgen Wilke ve Winfried Schulz (Der.): **Fischer Lexikon Publizistik Massenkommunikation.** Frankfurt am Main 1990: 287-313.

Dergi Yayın İlkeleri

- Dergiye gönderilen yazıların başka bir yerde yayınlanmış veya yayınlanmak üzere gönderilmiş ya da daha önce kongrede tebliğ ve özeti sunulmuş çalışmalar olması durumunda, belirtilmek koşulu ile, Yayın Kurulu tarafından uygun görülmesi halinde yayınlanabilir.
- Gönderilen yazılar standart daktilo kağıdının bir yüzüne iki satır aralıklı olarak daktilo ile yazılmalı ve sayfanın iki yanından 3'er cm. boşluk bırakılmalıdır. Yazıların diskette verilmesi tercih edilir. Elde yazılmış yazılar kabul edilmez.
- Gönderilen yazılar mümkünse Türkiye Türkçesi ile yazılmalıdır. Değişik alfabe ve dillerde (Kiril, Arapça, Farsça vb.) gönderilen yazılar yazı kurulu gerekli görürse Türkiye Türkçesine aktarılacaktır.
- Şekil, fotoğraf, grafik, çizim ve şemaların tümü numaralandırılarak yazıda yeri geldikçe belirtilmelidir. Ayrıca makale yazarının adı, şekil numarası, başlığı, varsa alt yazısı yazılarak ayrı bir zarf içinde gönderilmelidir.
- Yazı içinde gönderme yapılan dipnotlar metin içinde gösterilmeli; ayrıca kaynakça düzenlenmelidir.
- Yazı kurulu bütün yazıların redaksiyonunu ve gerek gördüğünde yazıdaki fikrin bütünlüğünü bozmamak kaydıyla kısaltılmasını yapabilir.
- Dergi yayın ilkelerine uygun gönderilmeyen yazılar yayın kurulunca dikkate alınmayacaktır.
- Dergide yayınlanacak her makalenin yazarına telif ücreti ödenir ve ayrıca iki adet ücretsiz dergi gönderilir.
- Gönderilen yazılar yayınlansın veya yayınlanmasın yazarlarına geri verilmez.
- Dergide yayınlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Yazı ve fotoğraflar kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

bilig Yayınları

*** Göroğlu-Türkmen Halk Destanı (8 cilt)**
Dünyada ve Türkiye'de ilk defa tam metin
(Türkmen ve Türkiye Türkçesi ile)
Uluslararası Mahtumkulu-1997 Ödülü
Hazırlayan: Annagulu NURMEMMED

*** Altın Arığ-Hakas Türk Destanı**
(Hakas ve Türkiye Türkçesi ile)
Hazırlayan: Dr. Fatma ÖZKAN

*** Yüzyılların Kavşagında**
Nursultan NAZARBAYEV

***Kazakistan-Türkiye (Rusça)**

*** Muhtar Awezov**
Hazırlayan: Dr.Zeyneş İSMAİL-Ahmet GÜNGÖR

*** Hikayeler-Muhtar Awezov**
(Kazak ve Türkiye Türkçesi ile)
Hazırlayan: Dr.Zeyneş İSMAİL-Ahmet GÜNGÖR

*** Makaleler-Muhtar Awezov**
Hazırlayan: Dr.Zeyneş İSMAİL-Ahmet GÜNGÖR

*** Abay Yolu-Muhtar Awezov (2 cilt)**
Hazırlayan: Dr.Zeyneş İSMAİL-Ahmet GÜNGÖR

*** Folklor Yazıları- Muhtar Awezov**
Hazırlayan: Dr. Ali Abbas ÇINAR

*** bilig-3 aylık Bilim ve Kültür Dergisi**

ABONE FORMU

bilig

ADI SOYADI :

ADRES :

TELEFON-FAKS :

Havale Makbuzunun Târihi:

Abone Bedeli (TL / Döviz):

- Vakıfbank Bahçelievler/ANK Şb. 2026391 No'lu hesaba TL Olarak Ödedim. Havale Makbuzu ektedir.
 Vakıfbank Bahçelievler/ANK Şb 402680 No'lu hesaba USA Doları Olarak Ödedim. Havale Makbuzu ektedir.

Yazışma Adresi: Taşkent Caddesi 10. Sokak No:30 Bahçelievler - ANKARA

Telefon : 0.312. 215 22 06(3Hat)

Faks : 0.312. 215 22 09

Abone Bedeli: Yühh Yurtiçi 2.400.000 TL.; Yurtdışı 80£ (Yurtdışı göndermelerde nakliye eklenir)

İmza

ABONE FORMU

bilig

ADI SOYADI :

ADRES :

TELEFON-FAKS :

Havale Makbuzunun Târihi:

Abone Bedeli (TL / Döviz):

- Vakıfbank Bahçelievler/ANK Şb. 2026391 No'lu hesaba TL Olarak Ödedim. Havale Makbuzu ektedir.
 Vakıfbank Bahçelievler/ANK Şb 402680 No'lu hesaba USA Doları Olarak Ödedim. Havale Makbuzu ektedir.

Yazışma Adresi: Taşkent Caddesi 10. Sokak No:30 Bahçelievler - ANKARA

Telefon : 0.312. 215 22 06(3Hat)

Faks : 0.312. 215 22 09

Abone Bedeli: Yühh Yurtiçi 2.400.000 TL.; Yurtdışı 80£ (Yurtdışı göndermelerde nakliye eklenir)

İmza